ВІЙСЬКОВИЙ ІНСТИТУТ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ОНОВЛЕНА ДОКТРИНА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СЕКТОРІ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Колективна монографія

Львів
СПОЛОМ
2021

УДК 342.92 +351.865
А28

Рекомендовано до друку Вченою радою Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 3 від 23 вересня 2021 р.)

Р е ц е н з е н т и:

***Олександр Геннадійович Комісаров**, доктор юридичних наук, професор, заступник начальника Київського факультету Національної академії Національної гвардії України з навчально-методичної та наукової роботи;*

***Дмитро Григорович Мулявка**, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри оперативно-розшукової діяльності факультету податкової міліції Університету державної фіскальної служби України.*

Оновлена доктрина публічного адміністрування у секторі безпеки і оборони України : колективна монографія / І. М. Коропатнік, Н. П. Христинченко, І. М. Шопіна, М. В. Ковалів та ін. Львів : СПЛОМ, 2021. 482 с.

У монографії розкриваються концептуальні проблеми публічного адміністрування у секторі безпеки і оборони України у сучасних умовах та визначаються шляхи їх вирішення. Досліджено сутність та ознаки адміністративно-правового забезпечення публічного адміністрування взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України. З'ясовано особливості правових засад розвитку військової освіти та науки. Визначено сутність адміністративно-територіального військового управління.

Монографія може бути корисною для науково-педагогічних і наукових працівників, аспірантів та ад'юнктів, слухачів вищих військових навчальних закладів Збройних Сил, інших військових формувань України, представників органів військового управління і всіх, хто цікавиться проблемами публічного адміністрування у секторі безпеки і оборони України.

ISBN 978-966-919-793-1

© Військовий інститут Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, 2021
© Вид-во «СПОЛОМ», 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА *(Шопіна І. М.)*……..…..…4

РОЗДІЛ 1. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ *(Коропатнік І. М.)*…….....5

РОЗДІЛ 2.ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ *(Христинченко Н. П.)*…….……..46

РОЗДІЛ 3. ДЖЕРЕЛА НАУКИ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА *(Христинченко Н.П.)*……..……..96

РОЗДІЛ 4. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ СЕКТОРОМ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ *(Шопіна І. М.)*……..……134

РОЗДІЛ 5. ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ, ІНФОРМАЦІЙНОЇ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ І ДОБРОЧЕСНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ *(Шопіна І. М.)*…….……...….182

РОЗДІЛ 6. ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ *(Коропатнік І. М.)*…….…..…227

РОЗДІЛ 7. ПРАВОВІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ *(Остапенко І. О.)*… ……..…..…260

РОЗДІЛ 8. МОБІЛІЗАЦІЙНА ПІДГОТОВКА ЕКОНОМІКИ ТА СИЛ ОБОРОНИ УКРАЇНИ *(Єсімов С. С.)*…….……..…..303

РОЗДІЛ 9. ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ *(Ковалів М. В.)* ……...……354

РОЗДІЛ 10. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА *(Хом'яков Д. О.)* ……...…398

РОЗДІЛ 11. ПРОТИДІЯ ЗАГРОЗАМ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ *(Онопрієнко С. Г.)*…...…440

ПЕРЕДМОВА

Збройна агресія Російської Федерації проти України поставила на порядок денний питання про вдосконалення публічного адміністрування у секторі безпеки і оборони, яке, не зважаючи на прикладені зусилля і певні здобутки, ще не можна вважати вирішеним. Посилення тенденцій північноатлантичної інтеграції та збільшення рівня вимог до професійного рівня військовослужбовців утворюють низку проблем організаційного і правового характеру, вирішення яких залежить від наявності відповідного теоретико-методологічного підґрунтя. Проте, на жаль, проблеми публічного адміністрування у секторі безпеки і оборони України у сучасних умовах ще не набули достатнього висвітлення на доктринальному рівні. Наслідками цього є відсутність наступності у прийнятті відповідних управлінських рішень та прогалини у правових актах у сфері національної безпеки і оборони. Вказане обумовлює актуальність та важливість дослідження публічного адміністрування у секторі безпеки і оборони.

У монографії розкриваються концептуальні проблеми публічного адміністрування у секторі безпеки і оборони України у сучасних умовах та визначаються шляхи їх вирішення. Досліджено сутність та ознаки адміністративно-правового забезпечення публічного адміністрування взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України. З'ясовано особливості правових засад розвитку військової освіти та науки. Визначено сутність адміністративно-територіального військового управління.

Монографія може бути корисною для науково-педагогічних і наукових працівників, аспірантів та ад'юнктів, слухачів вищих військових навчальних закладів Збройних Сил України, інших військових формувань, представників органів військового управління і всіх, хто цікавиться проблемами публічного адміністрування у секторі безпеки і оборони України.

Ірина Шопіна,
доктор юридичних наук, професор

Розділ перший

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Сучасна історія розвитку України дає змогу констатувати, що питання взаємодії громадянського суспільства та збройних сил є не лише актуальними, а і принциповим для досягнення цілей національної безпеки щодо формування навколишнього безпекового середовища. Взаємодія збройних сил та інститутів громадянського суспільства являє собою складну взаємозалежну відкриту систему, від якості функціонування якої залежать як рівень розвитку демократичних відносин у державі та правової свідомості суспільства, так і національний добробут.

У динамічному аспекті громадянське суспільство – це якісно новий стан суспільства, за якого представники різних соціальних груп з розвиненим почуттям соціальної відповідальності, як формалізованих, так і неформалізованих, за допомогою спеціального правового механізму впливають на державну політику у різних сферах, забезпечуючи прогресивний розвиток держави і суспільства в цілому. У структурно-діяльнісному аспекті громадянське суспільство являє собою сукупність громадян, їх об'єднань, політичних, професійних, релігійних та інших суб'єктів недержавного сектору, які відповідно до своїх потреб і інтересів здійснюють діяльність у різних сферах суспільного життя, результатом якої є формування підґрунтя для побудови правової соціальної держави, додержання прав, свобод та інтересів людини і громадянина.

Розвиток громадянського суспільства як детермінанта формування демократичної держави характеризується такими тенденціями: а) обумовленістю рівня розвитку демократичних відносин ступенем сформованості громадянського суспільства; б) нерівномірним характером участі громадськості у державному управлінні; в) відсутністю системоутворюючих ознак та слабким рівнем інституалізації громадянського суспільства; г) наявністю на рівні суспільної свідомості рефлексії громадськості стосовно особливостей управління державою і задоволення своїх потреб та інтересів; ґ) існуванням у державах з високим

ступенем розвитку демократичних відносин дієвого правового механізму залучення громадськості до участі в управлінні державними справами в різноманітних формах з урахуванням нерівномірності та несистематичності проявів громадської активності в різні часові періоди.

Громадянське суспільство у системі суб'єктно-об'єктних зв'язків у сфері національної безпеки виступає водночас і як суб'єкт, і як об'єкт. При цьому існує пряма залежність між системністю участі громадянського суспільства у функціонуванні сектору національної безпеки й актуальним рівнем останньої, що обумовлено полівекторністю використовуваних широкими верствами громадськості підходів та заходів. Системність передбачає, зокрема, регулярність залучення незалежного експертного середовища до вирішення наявних проблем, використання інформаційної підтримки громадського сектору в інтересах завдань сектору безпеки, персоніфікацію відповідальності у стратегічних комунікаціях, аналіз причин та умов спроб деструктивних впливів з боку громадськості на сектор безпеки і використання цієї інформації для коригування його діяльності. Необхідною умовою виконання громадським суспільством своїх функцій у системі національної безпеки є визначеність адміністративно-правового статусу громадян як суб'єктів правовідносин у вказаній сфері.

Взаємодію між державою і громадянським суспільством слід розуміти як їх взаємний вплив одне на одного (у вигляді вчинення певних дій або утримання від них), а також використання можливостей одне одного для досягнення мети, поставленої кожним із суб'єктів, та отримання спільного результату способами та методами, що не забороняються законом.

Збройні Сили України як соціальний інститут являють собою об'єднання, яке забезпечує відносну стійкість соціальних відносин та взаємодій і характеризується раціональною впорядкованістю і відповідністю структури, визначеної Законом України «Про Збройні Сили України», їх функціональному призначенню. Як державний інститут вони є елементом апарату легального примусу держави і мають своєю метою здійснення оборони України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. Інституалізація Збройних Сил України має етапи: перший етап (1991–1994 рр.) – міждержавне переміщення кадрів; другий (1994–1997 рр.) – отримання статусу без'ядерної держави; третій (1997 – 2003 рр.) – установлення системи санкцій для підтримання норм і правил; четвертий (2003–2014 рр.) – процеси латентної дисфункціона-

льності; п'ятий (з 2014 р. і дотепер) – відновлення функціональності Збройних Сил України.

Нормативно-правове оформлення взаємодії Збройних Сил України та інститутів громадянського суспільства в Україні, на відміну від інших європейських країн, перебуває на початковому етапі, тому потребує детального аналізу та наукового супроводження.

Ухвалені за останній період нормативно-правові акти, спрямовані на регулювання сфери взаємодії між громадянським суспільством і Збройними Силами України, остаточно не внормували її процеси та процедури. Насамперед це пов'язано з нормативною неусталеністю мети та принципів взаємодії вищезазначених суб'єктів. Питання наукового супроводу організації взаємодії Збройних Сил та інститутів громадянського суспільства щодо визначення її мети та принципів є наразі актуальними і такими, що потребують уважного розгляду.

Додаткової актуальності дослідженню цих питань додало затвердження у 2016 році Указом Президента України Стратегічного оборонного бюлетеня України, в п. 4 було якого було зазначено, що рушійною силою оборонної реформи в Україні є підтримка сил оборони з боку волонтерського руху та громадського резерву, що передбачає посилення уваги до взаємодії Збройних Сил України та громадянського суспільства [1]. У подальшому ця ідея набула розвитку в низці нормативно-правових документах, а саме в Законі України «Про основи національного спротиву», в Стратегічному оборонному бюлетені, затвердженого Указом Президента України 17 вересня 2021 року, і Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента України 14 вересня 2020 року.

Ґрунтуючись на філософських концепціях, теорія управління визначає взаємодію як узгоджену у часі й місці спільну діяльність, спрямовану на досягнення спільної мети. Мета або ціль – означає стан у майбутньому, який можна змінити відносно теперішнього та варто, бажано або необхідно досягти. Тим самим мета є бажаною кінцевою точкою процесу чи діяльності. Взаємодію як управлінське поняття можна розглядати як форму зв'язку елементів системи, за допомогою якої вони, взаємно доповнюючи один одного, створюють умови для успішного функціонування всієї системи в цілому. При цьому необхідно розуміти, що взаємодія як управлінська категорія виявляється не лише у внутрішньо-організаційній діяльності системи, але й у зовнішніх її функціях [2, с. 285].

Мета взаємодії Збройних Сил України та громадянського суспільства є похідною мети діяльності кожного суб'єкта. ЗСУ є державним інститутом, мета його діяльності визначається Конституцією України та законами України. Зокрема, стаття 19. Конституції України встановлює, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України. Відповідно, Збройні Сили України та їх представники діють у межах своїх повноважень та у спосіб, передбачений Конституцією України та Законом України «Про Збройні Сили України» [3].

Мета діяльності різних інститутів громадянського суспільства може бути як задекларованою, так і неформалізованою. У першому випадку вона визначається у локальних правових актах, якими є статути, програми розвитку певного напряму діяльності тощо. У другому випадку мета може усвідомлюватися представниками певного суб'єкта громадянського суспільства, втілюватися в їх діяльності, але не здобути закріплення у правовому документі. В обох випадках така мета не може суперечити чинному законодавству.

Взаємозв'язок громадянського суспільства і правової держави виражається в поєднанні багатьох їх цілей та завдань. Метою формування громадянського суспільства і розбудови правової держави є функціонування соціальних інститутів, покликаних служити людині та захищати її права та інтереси. Цей процес взаємодії має відбуватися на основі принципу верховенства права, побудови системи економічних відносин на правових засадах [4, с. 43].

Метою функціонування громадянського суспільства є забезпечення прав і свобод кожної особистості й максимально повна їх реалізація. Саме громадянське суспільство, активно взаємодіючи з державною владою, стає в сучасних умовах важливою рушійною силою історії і суб'єктом побудови правової держави [5, с. 112]. Справді, історичний розвиток сягнув нині тієї межі, яку суспільствознавці іменують персоналістичною революцією – особистість-персона вимагає від державної влади стосунків партнерства, а не домінування-підкорення. Принаймні західні демократичні суспільства, поділившись на громадянське суспільство як позадержавну сферу життя і державу, утверджують ці стосунки [6, с. 46] .

За Дж. Локком, «мета громадянського суспільства – уникати й виправляти ті незручності стану природи, які неминуче випливають з того, що кожна людина є суддею у власній справі» [7, с. 176].

К. Маркс зазначав: «Ніхто не може зробити щось, не роблячи цього разом із тим заради якоїсь зі своїх потреб...» [8, с. 51; 9, с. 245] «Найближчий розгляд історії переконує нас у тому, – зауважував Гегель, – що дії людей випливають з їхніх потреб, задоволення яких є метою громадянського суспільства» [10, с. 349].

У сучасній інтерпретації громадянське суспільство – це суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами, які не залежать від держави, а взаємодіють з нею, створюючи суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного, морального і культурного статусу на базі розвинутих правових відносин. Найважливішою метою громадянського суспільства є обмеження владних функцій держави певними правовими межами [11].

Але якщо категорія «громадянське суспільство» є більш загальною та філософською, то термін «інститути громадянського суспільства» набуває правового оформлення у чинному законодавстві, тому в цій роботі ми оперуватимемо останнім.

У сучасних умовах розвитку інститутів громадянського суспільства та формування демократичної держави діяльність Збройних Сил України має бути спрямована на виконання основних функцій, визначених у Конституції України [12], законах України «Про оборону України» [13] та «Про Збройні Сили України» [3]. Збройні сили посідають особливе місце в системі державного апарату. Вони мають ознаки державного апарату та є важливим елементом механізму держави. Б. О. Демідов, ототожнюючи механізм держави та державний апарат, наголошує на тому, що важливим його елементом є збройні сили [14, с. 520].

До визначення мети діяльності Збройних Сил України існує декілька підходів. За Конституцією України оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України [3]. У разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України ухвалює рішення щодо застосування ЗСУ [13].

Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності [3].

Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом [3]. Тобто головною метою діяльності збройних сил є забезпечення територіальної цілісності шляхом застосування зброї та військової техніки. Виходячи із цього, європейські політики припускають і іншу мету діяльності, яка охоплює не лише застосування збройної сили, а і створення інструменту стримування від зовнішніх загроз. Дедалі частіше озвучується ідея щодо політико-військового призначення збройних сил і через це – нового місця збройних сил у системі безпеки: вони розглядаються як військово-політичний інструмент забезпечення безпеки як у регіоні, так і всередині самих країн. На підтвердження цієї думки необхідно навести дані щодо довіри до ЗСУ як державного інституту. Починаючи 3 2014 року, довіра до армії постійно зростала. Останні соціальні дослідження, проведені у 2020–2021 роках, указують на вагому роль цього інституту у державі та суспільстві. Наразі зростаюча напруга на сході України покладає на Збройні Сили України додаткову відповідальність за консолідацію суспільства.

Організація взаємодії зумовлюється необхідністю виконання завдань, що стоять перед ЗСУ, інститутами громадянського суспільства та їх правовим забезпеченням. Необхідно зазначити, що цілі діяльності інститутів громадянського суспільства є досить різноманітними. Але з боку Збройних Сил України є чітко визначена мета взаємодії, обмежена метою діяльності самих збройних сил, визначеною в законодавстві. Аналізуючи статутні документи та положення про громадські організації і нормативно-правові акти, що регулюють діяльність збройних сил, ми можемо виокремити загальну мету їх діяльності й, відповідно, мету взаємодії цих суб'єктів. Доходимо висновків, що під час здійснення взаємодії мета кожного суб'єкта може бути спільною (забезпечення сталого розвитку держави) та окремою для кожного суб'єкта (так, мета мобілізації – наповнення військово-навченим ресурсом ЗСУ, тобто мета взаємодії з боку збройних сил – отримання ресурсу).

Як зауважують фахівці з теорії управління, взаємодія – більш широке поняття, і, на відміну від партнерства, передбачає взаємний вплив, взаємообмін видами та результатами діяльності, що ґрунтується як на співробітництві, так і на впливі або примусі однієї із сторін [15, с. 8].

Метою взаємодії збройних сил і громадянського суспільства є створення умов для їх належного функціонування та розвитку: 1) з боку Збройних Сил України – забезпечення захисту держави, громадянського суспільства в цілому від загроз ззовні, а в разі потреби – відсіч збройної агресії; 2) з боку громадянського суспільства – забезпечення безпечного розвитку та задоволення власних потреб в умовах вільного розвитку особистості та впливу на напрями розвитку держави у відповідності до викликів сучасності.

Розглядаючи взаємовідносини громадських організацій з органами державної влади та іншими суб'єктами суспільного ладу, О. М. Ващук запропонувала таке визначення взаємодії між органами державної влади та об'єднаннями громадян: «це взаємний зв'язок двох сторін, які мають взаємні обов'язки правового характеру, але кожна з них наділена різними за своїм змістом повноваженнями» [16, с. 43].

Принципи взаємодії є важливим елементом структурної складової механізму взаємодії. Рішення спрощуються, якщо підходити до них з погляду фундаментальних принципів [17, с. 57].

Здійснення спільних заходів ЗСУ з інститутами громадянського суспільства для досягнення мети (як спільної, так і окремої кожного суб'єкта) потребує, щоб їх діяльність ґрунтувалася на чітко визначених, однакових для всіх засадах. Такими засадами, за загальновизнаною думкою, є принципи взаємодії. Визначення принципів взаємодії суб'єктів дослідження є важливим інструментом для характеристики самої її сутності.

Досить слушне, на наш погляд, трактування поняття принципів взаємодії пропонує О. М. Музичук, який під основними принципами взаємодії розуміє «основні поняття, положення, які відображають найбільш суттєві, головні сторони і прояви взаємодії. Вони охоплюють риси, властиві всій управлінській системі, а не лише окремим елементам або рівням, явищам або процесам» [9, с. 150].

До основних принципів взаємодії вчені відносять такі: законності, науковості, економічної доцільності, безперервності, плановості, гласності, системності, комплексності, спільності інтересів, «головної ланки», маневреності, паритетності (рівності), спеціалізованості (оптимального використання можливостей взаємодіючих суб'єктів), пропорційної відповідальності за наслідки взаємодії, посилення управляючих параметрів системи, відсутність пересічення компетенції, комплексного використання сил та засобів взаємодіючих сторін та деякі інші. Усі зазначені принципи поділяються на загальні та спеціальні [18, с. 86].

Думку щодо поділу принципів взаємодії на дві групи поділяє і О. М. Музичук, який стверджує, що «принципи, на яких засновується взаємодія органів внутрішніх справ (міліції) та громадськості, необхідно поділити на дві групи: загальні і спеціальні. До загальних принципів взаємодії слід віднести принципи науковості, правової упорядкованості, законності, гласності, плановості. Що стосується спеціальних принципів, то вони за своєю природою є похідними, по-перше, від принципів першої групи, тому конкретизують і доповнюють їх; по-друге, від найбільш загальних принципів управління. Це пояснюється тим, що сутність будь-якої взаємодії полягає в узгодженні, координації зусиль її суб'єктів. До них можна віднести такі принципи як: принцип спільності інтересів; безперервності; «головної ланки»; «резерву»; маневреності; оптимального використання можливостей взаємодіючих елементів; принцип координованості дій; принцип паритетності; принцип спеціалізації; принцип взаємодопомоги; пропорційної відповідальності за наслідки взаємодії» [9, с. 155].

Досліджуючи взаємовідносини громадських організацій з органами державної влади та іншими суб'єктами суспільного ладу, О. М. Ващук зазначає, що «взаємостосунки громадських об'єднань та влади повинні будуватися шляхом діалогу, який заснований на взаємній повазі та врахуванні інтересів обох сторін. Цей принцип не повинен порушуватися і у взаємодії суб'єктів системи "громадські організації – органи місцевого самоврядування» [16, с. 53].

Невід'ємним елементом механізму взаємодії є принцип координації дій, що є засобом забезпечення узгодженості. Поняття «координація» походить від латинського «coo» – спільно й «ordinatio» – упорядкування, взаємозв'язок, узгодження [19, с. 349]. В. А. Завгородній відносить до загальних та спеціальних принципів такі:

1) загальні принципи: законність, плановість, доступ до інформації, безперервність, прозорість діяльності, гласність, науковість, комплексність, системність;

2) спеціальні принципи: спільність інтересів, координація дій, оптимальне використання можливостей взаємодіючих суб'єктів, конфіденційність, державний захист осіб, які надають допомогу у здійсненні заходів щодо запобігання та протидії корупції, державне стимулювання, паритетність, активність [20, с. 10].

Процес взаємодії громадянського суспільства постійно еволюціонує залежно від суспільно-політичної ситуації в суспільстві та воєнно-політичної обстановки в регіоні. На практичному рівні яскравим прик-

ладом організації еволюції взаємодії є створення структури цивільно-військового-співробітництва Збройних Сил України, яка за своєю сутністю стала хабом між Збройними Силами України та громадянським суспільством у всьому його різноманітті. Залежно від ситуації процеси взаємодії активізуються чи стають більш повільнішими, залежно від очікувань суспільства та його вимог до Збройних Сил України.

Теорія управління розглядає соціальну систему як цілісну та динамічну сукупність частин та елементів, взаємопов'язаних між собою [21, с. 23]. Узагалі формальний тип організації та взаємодії складових соціальних систем може забезпечити ефективність розвитку відповідних процесів лише в тому разі, якщо: по-перше, він об'єктивно віддзеркалює соціальні потреби; по-друге, формує науково обґрунтовані засоби, механізми, форми і способи задоволення, вирішення соціальних потреб чи завдань; по-третє, визначальне місце серед засобів, механізмів, форм і способів посідають організаційно-правові; по-четверте, враховуються властиві цьому типу закономірності та тенденції суспільного розвитку.

Саме характер зв'язку – прямий чи опосередкований, кількісний чи якісний, внутрішній чи зовнішній, змістовний чи формальний тощо – і обумовлює сутність і результати взаємодії. Тим самим взаємодія відображає в будь-якому соціальному явищі його сутність і структуру, зміст і форму, обумовлює логічну та історичну послідовність процесу розвитку [22, с. 81].

Окремо необхідно приділити увагу принципам діяльності інститутів громадянського суспільства, тому що принципи взаємодії, як визначено нами раніше, не можуть виходити за межі принципів діяльності суб'єкта, і це суттєво впливає на форми зв'язку та можливі принципи взаємодії між громадянським суспільством та Збройними Силами України.

Найбільш узагальнено принципи діяльності та принципи взаємодії громадянських інститутів визначено у Фундаментальних принципах щодо статусу неурядових організацій в Європі [23, с. 44], а саме: з одного боку, перехід до процесів формулювання державної політики, з іншого – держава не повинна намагатися заволодіти неурядовими організаціями чи змушувати їх працювати під своїм контролем.

У національному законодавстві визначено такі принципи діяльності об'єднання громадян: добровільності, самоврядності, вільного вибору території діяльності; рівності перед законом; відсутності майно-

вого інтересу їх членів (учасників); прозорості, відкритості та публічності [24].

Перші принципи взаємодії громадянського суспільства та органів державної влади було зафіксовано в документі Кабінету Міністрів України [25], де було окреслено п'ятнадцять позицій. Для прикладу необхідно навести деякі з них: соціальне партнерство, забезпечення рівних можливостей, взаємовідповідальність, відкритість та прозорість, розроблення і впровадження ефективного механізму налагодження комунікацій з громадськістю, надання інформації про свою діяльність, проведення роз'яснювальної роботи щодо доцільності, розроблення проєктів рішень, висвітлення у засобах масової інформації проєктів ефективного співробітництва, участь інститутів у формуванні та реалізації державної політики, визнання органами виконавчої влади різних видів діяльності інститутів, невтручання, ефективність процесу взаємодії.

Пізніше кількість принципів взаємодії в нормативних документах була зменшена, а протягом чотирьох років, у 2012 та 2016 рр., принципи взаємодії органів державної влади та громадянського суспільства було уточнено шляхом ухвалення двох указів Президента – №212\2012 та №68\2016 відповідно.

Окремо розглянемо деякі з них.

Принцип «соціального партнерства», викладений у розпорядженні КМУ [25], трансформувався в принцип «партнерства та конструктивної взаємодії держави та громадянського суспільства» і в подальшому в принцип «забезпечення конструктивної взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та організацій громадянського суспільства». У результаті трансформації в нормативному акті термін «держава» було переформатовано в термін «органи державної влади».

Згодом, на нашу думку, було некоректно визначено саму сутність терміна громадянського суспільства, на сприяння якого спрямовано Указ Президента №68/2016. Виходячи з цього принципу, громадянське суспільство обмежується «організаціями громадянського суспільства». Натомість відповідно до ПКМУ [25] до інститутів громадянського суспільства віднесено громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства й установи, легалізовані відповідно до законодавства.

Формулювання принципу як «забезпечення конструктивної взаємодії» здається упередженим – сама взаємодія не може ґрунтуватися лише на конструктивних засадах, і історія це неодноразово демонструвала.

Принцип забезпечення рівних можливостей [25] було трансформовано спочатку у принцип «рівності та недискримінації», а в подальшому в принцип «політичної неупередженості та недискримінації стосовно усіх видів громадянського суспільства» Необхідно наголосити, що до видів громадянського суспільства відносимо часові або історичні моделі громадянського суспільства. Поряд із ними можуть бути виділені моделі, в яких ураховано переважання тих чи інших функцій у життєдіяльності громадянських суспільств. Вони також властиві певним етапам його еволюції або певним країнам. Варіантом такого «моделювання» є виділені Н. Розенблюм такі різновиди громадянського суспільства, як «демократичне», «посередницьке» та «виборче громадянське суспільство». І дійсність, і теорія, еволюціонуючи в часі, зазнали змін, які були узагальнені під назвами «громадянські суспільства І, ІІ та ІІІ типів» [26, с. 23–42].

Тобто формулювання в тексті вищевказаного правового акту «щодо усіх видів громадянського суспільства» не має жодного семантичного навантаження, а сутність самого принципу нівелюється. До того ж до інститутів громадянського суспільства ми не відносимо політичні партії (не лише суто з погляду законодавця, а і з погляду наявних концепцій громадянського суспільства). Виявляється незрозумілим зміст формулювання «політичної упередженості до інститутів громадянського суспільства», сутність діяльності яких лежить поза межами політики та політичних рухів.

Принцип забезпечення рівних можливостей у взаємовідносинах і взаємодії держави та громадянського суспільства не може бути реалізований, виходячи з правового статусу суб'єктів правовідносин – держави та неурядових організацій, які не мають владних повноважень стосовно апарату держави. Різниця в правах та обов'язках, які, власне, і визначають правовий статус будь-якого суб'єкта правовідносин, виключає рівність у взаємодії держави та громадянського суспільства і, відповідно застосування у цих відносинах принципу рівності.

Принцип взаємовідповідальності, окреслений у Розпорядженні КМУ [25], було переформатовано у принцип «взаємної відповідальності держави та громадянського суспільства» в Указі Президента №68/2016. У подальшому принципи взаємовідповідальності й відкритості та про-

зорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування оформлено в єдиний принцип «Прозорості, відкритості та взаємовідповідальності органів державної влади та місцевого самоврядування та організацій громадянського суспільства». Хочемо зазначити, що поєднання цих двох принципів не є зовсім обґрунтованим. У Рішенні Конституційного суду України [27] зазначено: «Преамбула Конституції України виходить з широкого розуміння поняття "відповідальність". У ній зазначено, що Верховна Рада України, здійснюючи установчу владу Українського народу і від його імені приймаючи Конституцію України, усвідомлює свою відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями.

Конституція України закріпила принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, який проявляється передусім у конституційному визначенні обов'язків держави (статті 3, 16, 22). Така відповідальність не зводиться лише до політичної чи моральної відповідальності публічної влади перед суспільством, а має певні ознаки юридичної відповідальності як застосування заходів публічно-правового (в цьому випадку – конституційно-правового або міжнародно-правового) характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків. Зокрема, стаття 55 Конституції України надає кожному право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатись за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, а стаття 152 Конституції України зобов'язує державу відшкодовувати матеріальну чи моральну шкоду, завдану фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними. Відшкодовується також державою завдана безпідставним осудженням шкода у разі скасування вироку суду як неправосудного (стаття 62 Конституції України).

Конституція України передбачає відповідальність державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, встановивши за певні дії чи бездіяльність відповідні заходи впливу (санкції) до них» [27]. Тобто принцип відповідальності означає, що держава сама бере на себе зобов'язання забезпечення свобод особистості, але при цьому громадянин бере на себе обов'язок підкорятися встановленим законом загальним правилам.

Як уже було зазначено, принцип відповідальності держави й, відповідно, органів державної влади закріплено у Конституції України та законах України, які регламентують їх діяльність. Також принцип

відповідальності закріплено у Кримінальному, Господарському, Цивільному кодексах України, Кодексі адміністративного судочинства України [28; 29; 30; 31] та інших нормативних документах (громадські об'єднання, відокремлені підрозділи іноземних неурядових організацій за порушення законодавства несуть відповідальність, передбачену цим та іншими законами України [32]).

Аналізуючи норми правових актів, що регулюють діяльність органів державної влади, можна переконатися, що принципу взаємної відповідальності, особливо стосовно інститутів громадянського суспільства, не існує. Існує принцип відповідальності, солідарної відповідальності тощо (наприклад, діяльність Кабінету Міністрів України ґрунтується на принципах верховенства права, законності, поділу державної влади, безперервності, колегіальності, солідарної відповідальності, відкритості та прозорості [33]).

На нашу думку, принцип взаємної відповідальності не відповідає сутності відносин та взаємодії між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства. Відносини, врегульовані законодавством, ґрунтуються на принципі відповідальності за дотримання закону та відповідальності за вчинені дії. Наголошуємо, що Конституція України передбачає відповідальність державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, установивши відповідальність за певні дії чи бездіяльність, але не оперує категорією «взаємовідповідальність». Також громадські організації несуть відповідальність за порушення законодавства, але не мають взаємної відповідальності. У Законі України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави» одним із принципів, на основі якого здійснюється цивільний контроль, було передбачено принцип відповідальності органів державної влади та органів військового управління у межах, визначених законодавством, за виконання покладених на них функцій [34, 40]. Після ухвалення Закону «Про національну безпеку» цей принцип окремо не винесено в розділі ІІІ «Демократичний цивільний контроль»: п. 2 – «Цивільний контроль здійснюється за принципами верховенства права, законності, підзвітності, прозорості, ефективності та результативності». У законі подано роз'яснення щодо принципу прозорості: «Прозорість передбачає повне розкриття фінансової інформації щодо функціонування сектору безпеки та оборони з метою забезпечення ефективного використання фінансових ресурсів з урахуванням вимог Закону України «Про державну таємницю».

Визначення принципу прозорості все ж таки пропонується розширити і визначати як систематичне висвітлення діяльності органу державної влади, роз'яснення цілей, змісту і механізму реалізації державної політики, а відкритість – як створення органом державної влади умов для безперешкодного доступу громадян до інформації про його діяльність і до процесу ухвалення рішень на всіх етапах їх готування [35, с. 22].

Відповідно до Принципів Європейського адміністративного простору (SIGMA-1999) принцип відкритості та прозорості розуміється як відкритість на противагу секретності, прозорість на противагу дискретності, винятковість конфіденційного та секретного характеру діяльності органів публічної влади, набрання законної чинності лише після офіційного опублікування, підлеглість публічних адміністрацій зовнішньому контролю, обов'язкове обґрунтування та зазначення підстав ухваленого рішення особі, чиї права або законні інтереси зачіпаються з його ухваленням [36, с. 277]. Отже, принципи відкритості та прозорості не розділяються.

Ми вважаємо, що цей принцип взаємодії, визначений в Указі Президента України №68/2016, в його наявній редакції не може бути практично реалізований, і його слід розділити на два окремі. Це принцип «відкритості та прозорості» та принцип «відповідальності». Ці два принципи можна застосувати до взаємодії ЗСУ та громадянського суспільства, але із застереженням. Ураховуючи, що інформація щодо діяльності ЗСУ не завжди може бути оприлюднена й може містити інформацію з обмеженим доступом, принцип прозорості не може бути застосований щодо діяльності ЗСУ. Він буде поглинутий принципом відкритості. Принцип відкритості у взаємодії з громадянським суспільством реалізовується ЗСУ у вигляді видання щороку довідника «Біла книга». До ухвалення у 2018 році Закону України «Про національну безпеку України» видання здійснювалось згідно з положеннями Закону України «Про демократичний контроль над Військовою організацією та правоохоронними органами» [31] з метою систематичного інформування громадськості про діяльність Збройних Сил України. Принцип відкритості для суспільства інформації про діяльність (взаємодію) ЗСУ, яка не становить державної таємниці, було відображено в ст. 4 Закону України «Про демократичний контроль над Військовою організацією та правоохоронними органами» (принципи здійснення цивільного контролю), а зараз відображено в статті 3 «Принципи державної політики у сферах

національної безпеки і оборони» Закону України «Про національну безпеку України» та розділі 3 цього ж закону.

У «Фундаментальних принципах щодо статусу неурядових організацій в Європі» сформульовано такий принцип: «Органи державної влади не повинні намагатися заволодіти НУО чи змушувати працювати під своїм контролем». У Розпорядженні КМУ [25] та в Указі Президента України він звучить як «невтручання» та «невтручання органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в діяльність інститутів громадянського суспільства» відповідно, а в Указі Президента України №68/2016 він взагалі відсутній. На нашу думку, відсутність цього принципу у відносинах громадянського суспільства та держави нівелює саму ідеї розвитку демократичної держави та громадянського суспільства зокрема.

Саме принципи є базовим фундаментом у відносинах, що виникають між державою та суспільством. На наше переконання, юридичне закріплення принципів, проголошених державою, є інструментом впливу як на органи виконавчої влади, так і на суспільство. Від відповідального й обґрунтованого вибору принципів взаємовідносин залежить подальша ефективність взаємодії громадянського суспільства та держави і, відповідно, ЗСУ й інститутів громадянського суспільства як їх складових. Наявність або відсутність певних вихідних принципів взаємодії може служити як поштовхом до ефективної співпраці, так і бар'єром у їх розвитку [37].

Ми вважаємо за необхідне визначити та закріпити на законодавчому рівні принципи взаємодії Збройних Сил України й інститутів громадянського суспільства, враховуючи європейський досвід та специфіку діяльності збройних сил як силового інструменту держави.

Спираючись на визначення цивільно-військових відносин, відображене в законодавстві як сукупність правових взаємовідносин між суспільством та складовими частинами Воєнної організації держави (наразі – сектор безпеки і оборони), які охоплюють політичні, фінансові-економічні, соціальні та інші процеси у сфері національної безпеки і оборони [31], існує потреба у фіксуванні самих принципів цих правових відносин. На нашу думку, принципи взаємодії Збройних Сил України та інститутів громадянського суспільства необхідно закріпити в доктринальному документі, який би відображав сутність взаємовідносин та окреслив напрями та способи реалізації цих взаємовідносин. За основу пропонується взяти Доктрину військово-цивільного співробітництва НАТО.

До основних принципів, які доцільно буде винести в доктрину цивільно-військового співробітництва, ми пропонуємо віднести такі: принцип верховенства права, дотримання прав і свобод людини, відкритості, відповідальності, системності, невтручання, деполітизації, деідеологізації.

Необхідно зазначити, що мета взаємодії громадянського суспільства та ЗСУ може бути спільною або різною та може змінюватись у процесі взаємодії внаслідок суб'єктивних або об'єктивних обставин і факторів. Принципи взаємодії мають бути однаковими, тому загальні та спеціальні принципи взаємодії обмежуватимуться специфікою діяльності ЗСУ.

Сутність будь-якої діяльності розкривається в її функціях, які являють собою формалізоване або неформалізоване закріплення ролі суб'єктів у певній системі зв'язків і відносин та визначення напрямів їх активності. Проблематика функцій взаємодії суб'єктів адміністративно-правових відносин досліджувалася у роботах Л. І. Аркуші [38, с. 109–117], С. К. Гречанюка [39, с. 88–90], В. П. Гробової [40, с. 133], В. К. Колпакова [41], В. І. Московця [42], О. М. Музичука [43, с. 114–117], І.М. Пастернака [44, с. 39–44], Д. В. Талалая [45, с. 77–84], С. О. Шатрави [46], І. В. Штоди [47, с. 140–146], О. С. Юніна [48, с. 46–52] та інших авторів. Аналіз робіт учених-правознавців дає змогу виокремити чотири основні напрями досліджень феномену функцій в аспекті організації та управління державою в цілому та окремими державними органами, інститутами громадянського суспільства зокрема:

1) функції держави як основні (головні) об'єктивно необхідні напрями та види внутрішньої і зовнішньої діяльності, спрямовані на реалізацію завдань для досягнення відповідної мети в конкретних формах за допомогою властивих їм методів, які виражають суть і соціальне призначення держави, її роль і місце в суспільстві на цьому етапі розвитку [49, с. 185; 50, с. 47];

2) функції певних державних органів, підпорядкованих функціям держави, не можуть їм суперечити і здійснюються у межах виконання основних функцій держави [51, с. 144,145]; на думку В. Б. Авер'янова, в контексті діяльності органів виконавчої влади вони мають такі істотні риси: типовість та якісна однорідність видів діяльності, що об'єднуються у функцію; визначеність сфери впливу або напряму (вектору) діяльності державного органу; складова частина змісту управлінської діяльності державного органу; об'єктивна обумовленість цілями та завданнями державного управління; обумовленість потребами

об'єктів управління – «споживачів» функцій; обумовленість завданнями й цілями існування та діяльності «носія» (орган виконавчої влади, який має її реалізувати) і «споживача» функції [52, с. 106];

3) функції інститутів громадянського суспільства, які відрізняються такими рисами, як загальність і стабільність, а також мають (в аспекті діяльності громадських організацій) такі істотні ознаки: безпосередньо відображають і конкретизують сутність громадських організацій, виникають і розвиваються згідно зі статутними цілями та завданнями громадських організацій, у них проявляються специфіка, особливості та закономірності розвитку кожної конкретної організації, у них втілюється активна роль громадської організації у формуванні громадянського суспільства й реалізується різноманітна практична діяльність [53, с. 192–193];

4) функції зв'язків з громадськістю як керованого процесу міжгрупової комунікації, серед яких у сфері взаємодії держави й громадянського суспільства виділяють такі: комунікативні функції взаємодії суб'єктів та об'єктів політичного впливу (зв'язки з громадськістю є тими комунікативними каналами, якими відбувається обмін інформацією); функції контролю суспільної думки, стеження за процесами, що в ній відбуваються, спостереження за динамікою суспільних настроїв (зв'язки з громадськістю виконують роль особливого соціального барометра, коливання якого відбивають зміни суспільних настроїв); функції інформування громадськості (припускають вибірковий підхід до подання в ЗМІ необхідної інформації); функції вербалізації суспільних настроїв (крім функцій відображення, зв'язки з громадськістю здатні сформулювати деякі положення суспільної думки, яким притаманний латентний характер); формування іміджу – особистого, корпоративного, партійного, політичного, державного й інших (зв'язки з громадськістю здатні сформувати або видозмінити уявлення про об'єкт, предмет чи явище, що склалося в суспільній думці); маніпулювання суспільною свідомістю (зв'язки з громадськістю, суттєво впливаючи на суспільну думку, нав'язують уявлення чи думку, видаючи бажане за дійсне, чим позбавляють громадськість можливості власного вільного інформаційного вибору); організація PR-акцій з метою зміни суспільних настроїв (одним із напрямів діяльності PR-підрозділів є організація інформаційних подій та їх відображення в суспільній думці); функція участі інститутів громадянського суспільства у визначенні напрямів державної політики (завдяки зв'язкам із громадськістю в правовій державі відбувається взаємодія інститутів громадянського суспільства з інститутами

державної влади; за допомогою інформаційних каналів PR організовуються вибори, референдуми й інші форми безпосередньої і представницької демократії); функція досягнення порозуміння між державою і всіма пов'язаними з нею суспільними групами; установлення між ними партнерських відносин (зв'язки з громадськістю здатні сформулювати в суспільній думці загальнозначущі цілі й завдання для більшості суб'єктів соціально-політичних процесів) [54, с. 343].

Аналіз зазначених вище поглядів учених свідчить, що слід відрізняти функції окремих соціальних, зокрема державних, інститутів і функції взаємодії, які вони реалізують у своїй діяльності для досягнення поставлених цілей, виконання місії організації тощо. Разом із тим, унаслідок вимог ч. 2 ст. 6 Основного Закону, яка проголошує, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України, а також ч. 3 ст. 17 Конституції України, яка визначає, що забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом [12], можна стверджувати, що функції Збройних Сил України, які реалізуються у сфері взаємодії з громадянським суспільством, не можуть суперечити конституційним та іншим законодавчим положенням, якими визначено компетенцію цього елемента державного апарату. Указане потребує звернення до легально визначених функцій Збройних Сил України, до яких належать оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, забезпечення стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорона повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України. У випадках, визначених законом, Збройні Сили України можуть брати участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом, залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, організації та підтримання дій руху опору, проведення військових інформаційно-психологічних операцій, боротьби з тероризмом і піратством, заходів щодо здійснення захисту життя, здоров'я громадян та об'єктів (майна) державної власності за межами України, забезпечення їх безпеки та евакуації (повернення), посилення охорони державного кордону, захисту суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та на континентальному шельфі та їх правового оформлення, забезпечення безпеки національного морського судноплавства України у відкритому морі чи в будь-якому місці поза

межами юрисдикції будь-якої держави, заходів щодо запобігання розповсюдженню зброї масового ураження, протидії незаконним перевезенням зброї і наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів у відкритому морі, ліквідації надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві, міжнародних антитерористичних, антипіратських та інших міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України [3].

Відповідно до положень ч. 1 ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу [12]. У системному зв'язку із зазначеними вище законодавчо визначеними функціями Збройних Сил України ці положення визначають спільну відповідальність як Воєнної організації держави, так і її народу за вирішення завдань, пов'язаних із захистом суверенітету і територіальної цілісності держави. Усталеного розуміння поняття «народ» у теорії права і практиці правозастосування ще не склалося. У загальному тлумаченні термін «народ» означає населення держави, жителів країни, форму національної та етнічної єдності (націю, народність, іноді плем'я) [55, с. 98]. У правовій науці поняття «народ» визначається як сукупність осіб за ознакою приналежності до певного громадянства, як сукупність населення певної держави, як національна спільнота, об'єднана спільними мовними, культурними та іншими ознаками, тощо [56, с. 203]. Заслуговує на увагу думка Конституційної Асамблеї – спеціального допоміжного органу при Президентові України, утвореного Указом Президента України від 17 травня 2012 р. № 328/2012 [57] з метою підготовки законопроєкту (законопроєктів) про внесення змін до Конституції України, який існував протягом 2012–2014 рр. У Доповіді Комісії з питань здійснення народовладдя щодо розуміння і реалізації конституційних положень «влада народу» зазначається, що «для конституційно-правового розуміння верховенства і першооснови влади народу поняття "народ" означає одушевлений суб'єкт, і це вказує на об'єктивну категорію існування єдності людей на території України як держави – щодо мети свого утворення і людського (соціального) буття. Із цього випливають природні права народу мати і розпоряджатися владою над собою і в конституційному порядку включатися у механізми управління державою у соціально-економічних,

культурних, економічних та інших напрямах. Це невід'ємне право народу на установчу владу стосовно суспільного управління людьми є суттєвою ознакою народовладдя» [58]. Ми приєднуємося до думки А. О. Селіванова, під керівництвом якого Комісією Конституційної Асамблеї було підготовлено вказаний висновок, і в аспекті нашого дослідження, ґрунтуючись на нормі ч. 1 ст. 14 Основного Закону, можемо екстраполювати положення щодо здійснення народовладдя та управління державою на сферу національної безпеки і оборони. Разом із тим, ураховуючи відносну усталеність категорії «громадянське суспільство» порівняно з категорією «народ», далі в контексті цієї роботи будемо використовувати першу із зазначених категорій, розуміючи під ним ту частину народу, яка постає як сукупність громадян, їх об'єднань, політичних, професійних, релігійних та інших суб'єктів недержавного сектору, які відповідно до своїх потреб та інтересів здійснюють діяльність у різних сферах суспільного життя, результатом якої є формування підґрунтя для побудови правової соціальної держави, додержання прав, свобод та інтересів людини і громадянина.

На підставі вказаного вище, враховуючи, що функції взаємодії являють собою зовнішній прояв і конкретизацію мети взаємодії та її забезпечення, можна запропонувати таку класифікацію вказаних функцій: ідеологічна, підтримки ефективного функціонування, соціальна, інформаційна, захисту прав і свобод людини і громадянина та контрольна. Зупинимося на їх змісті детальніше.

Ідеологічна функція взаємодії полягає у формуванні системи концептуальних поглядів, переконань і ціннісних орієнтацій, які характеризують соціальну відповідальність людини та громадянина за захист суверенітету і територіальної цілісності України. Реалізація цієї функції здійснюється передусім шляхом національно-патріотичного виховання як системної і цілеспрямованої діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, навчальних закладів, інститутів громадянського суспільства та громадян з формування у людини і громадянина високої національно-патріотичної свідомості й почуття відданості своїй державі [59]. При цьому слід акцентувати увагу на відмінності між ідеологізацією як примусовим нав'язуванням державою суспільству певних політичних поглядів, цінностей і поведінки та ідеологією як полікультурною категорією, що містить у собі сукупність концепцій, ідей і принципів, які відображують усвідомлення особливостей державного та суспільного життя з боку різних соціальних груп.

Функція підтримки ефективного функціонування являє собою комплекс забезпечувальних заходів, спрямованих на створення умов для виконання завдань, що стоять перед суб'єктами взаємодії, з мінімальними витратами ресурсів (часових, людських, матеріальних тощо). Безумовно, якщо взаємодія має характер конфронтації, спостерігатиметься нееквівалентність таких витрат: кожен із суб'єктів взаємодії намагатиметься заощаджувати власні ресурси та сприяти збільшенню витрат партнера по взаємодії. Однак, як буде більш детально з'ясовано у наступному підрозділі, взаємодія Збройних Сил України і громадськості здійснюється переважно у межах кооперації, з огляду на що потрібні розуміння потреб партнера по взаємодії і вжиття в межах своєї компетенції заходів для підвищення ефективності його діяльності.

Соціальна функція взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України виявляється у створенні умов для забезпечення гідного рівня життєдіяльності людини і громадянина, при цьому об'єктом її реалізації є не лише учасники взаємодії, а і широке коло осіб, які внаслідок несприятливих обставин, зокрема пов'язаних із веденням бойових дій, зазнають вплив негативних факторів та ризиків їх життю, здоров'ю і задоволенню мінімальних життєвих потреб.

Інформаційна функція взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України – це комплекс заходів, спрямованих на створення, аналіз, поширення та використання інформаційних ресурсів, за допомогою яких здійснюється досягнення цілей та виконання завдань взаємодії. Напрями реалізації інформаційної функції охоплюють поширення інформації про місію і правовий статус Збройних Сил України й інститути громадянського суспільства, які беруть участь у взаємодії з ними; визначення проблемних питань і точок докладання першочергових зусиль суб'єктів взаємодії; протидію інформаційно-психологічним впливам, спрямованим на дестабілізацію ситуації в державі.

Функцію захисту прав і свобод людини і громадянина спрямовано на забезпечення визначених Основним законом політичних, економічних, соціальних, інформаційних та інших прав і свобод, ризики порушення яких виникають як у системі Збройних Сил України стосовно окремих військовослужбовців, так і в цивільному середовищі, зокрема внаслідок неправомірних дій військовослужбовців. Нині існують різноманітні погляди щодо прав і свобод людини та громадянина залежно від досліджуваної сфери суспільних відносин. Так, із погляду взаємодії суб'єктів громадянського суспільства з органами державної влади (зокрема Збройними Силами України), треба звернути увагу на визначення,

дане авторами підручнику «Адміністративне право України» за редакцією Ю. П. Битяка: взаємодіючи з органами виконавчої влади, громадяни реалізують передусім права на участь в управлінні, на об'єднання, на проведення мітингів, демонстрацій, зборів, на особисті або колективні звернення до державних органів, на свободу та особисту недоторканність, на інформацію, на відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями державних організацій, а також посадових осіб під час виконання ними службових обов'язків тощо [60, с. 60].

Я. В. Лазур, вивчаючи проблематику реалізації прав і свобод громадян у публічному управлінні, провів ґрунтовне дослідження наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників з цієї тематики, зокрема П. М. Рабіновича [61, с. 8], С. П. Добрянського [62, с. 38–41], М. С. Кельмана [63, с. 210], С. О. Комарова [64, с. 183], В. В. Лазарєва [65, с. 444], О. В. Малька [66, с. 77], М. М. Марченка [67, с. 277], М. С. Строговича [68, с. 21 –26], С. Ю. Тао [69, с. 28], В. М. Протасова [70, с. 116], К. Повела [71, с. 187], Дж. Гемфрі [72, с. 20], О. В. Петришина [73, с. 13], В. Оситянського [74, с. 18], М. Кренстона [75, с. 36], В. С. Нерсесянца [76, с. 218], С. В. Черниченка [77, с. 37], В. М. Перевалова [51, с. 151], Р. Мюллерсона [78, с. 8, 12], Н. А. Шайкенова [79, с. 10–26], А. Д. Гусєва [80, с. 82], В. М. Корельського [51, с. 498], Л. І. Спиридонова [81, с. 105] та І. О. Ієрусалімової [82, с. 68]. На основі цих досліджень, а також аналізуючи нормативні джерела, Я. В. Лазур сформулював визначення прав і свобод громадян, що реалізуються у публічному управлінні, як їх можливості реалізації своїх вимог щодо надання певних гарантованих Конституцією і законами України благ з боку органів державного управління та місцевого самоврядування [83, с. 54]. Тобто права і свободи громадян перебувають у безпосередній залежності від волі державно-організаційних структур. По суті вони залежать від «панської примхи». Проте автор лише об'єктивно відобразив реальність, яка досі існує в Україні, оскільки сучасний стан демократії в Україні, особливо у сфері взаємодії громадянського суспільства й органів державної влади, на жаль перебуває лише на початку свого становлення. Разом із тим необхідно зауважити, що (знову ж таки з урахуванням сучасних реалій) визначення прав і свобод громадян, що реалізуються у публічному управлінні, дане Я. В. Лазуром, стосовно сфери взаємодії із Збройними Силами України не лише відображає наявний стан, але й на цьому етапу розвитку громадянського суспільства є закономірним і правильним.

Контрольна функція взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України дає змогу своєчасно виявляти неправомірні або неефективні дії суб'єктів досліджуваного виду співпраці, як такі, що перешкоджають досягненню цілей та виконанню завдань взаємодії, і ті, що негативно позначаються на рівні законності в державі та містять у собі іміджеві ризики для партнерів. Слід зазначити, що з-поміж усіх функцій взаємодії саме контрольна знайшла своє закріплення на рівні адміністративно-правових актів, зокрема у Законі України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави». У Стратегічному оборонному бюлетені України, запровадженому Указом Президента України від 6 червня 2016 року №240/2016, як оперативну ціль 1.1 визначено демократичний цивільний контроль над силами оборони, що здійснюється завдяки підвищенню ефективності діяльності Міністерства оборони України та посиленню зв'язків з Верховною Радою України і громадянським суспільством. Його очікуваний результат – ефективна організація Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України, структурована відповідно до найкращих практик держав НАТО, що забезпечує отримання максимального ефекту від використання ресурсів та виконання завдань оборони, передбачених національними стратегічними оборонними планами. Крім того, ухвалена оновлена ієрархічна структура управління має відповідати принципам демократичного цивільного контролю у сфері оборони та за збройними силами, що дасть змогу налагодити всеохоплюючий процес ефективного співробітництва та координації між усіма ланками та суб'єктами системи безпеки і оборони [1].

Ми повністю поділяємо думку В. Б. Авер'янова, що контроль використовується для перевірки відповідності діяльності учасників суспільних відносин установленим приписам, у межах яких вони мають діяти. Його мета полягає у встановленні результатів діяльності певних суб'єктів, допущених відхилень від установлених вимог, принципів організації, виявленні причин цих відхилень, а також у визначенні шляхів подолання перешкод для ефективного функціонування всієї системи [84, с. 349].

С. Г. Стеценко підкреслює, що державний контроль – це одна з функцій державного управління, що полягає в оцінюванні правомірності діяльності об'єкта контролю та здійснюється відповідними державними органами (посадовими особами) [85, с. 86].

Стосовно інститутів громадянського суспільства, зокрема об'єднань громадян, вітчизняні вчені визначають, що одним з головних суб'єктів здійснення контрольної функції у суспільстві є держава. Разом із тим вона не втручається в діяльність об'єднань громадян, надаючи їм широку автономію. Проте це не виключає здійснення з її боку контролю за діяльністю цих об'єднань. Так, органи, що проводять легалізацію об'єднань громадян, здійснюють контроль за додержанням ними положень статуту. Фінансові органи й органи податкової служби здійснюють контроль за джерелами і розмірами прибутків та інших фінансових надходжень, а також за правильністю сплати об'єднаннями громадян податків. Контроль за виконанням об'єднаннями громадян чинних норм і стандартів може здійснюватися екологічними, пожежними, санітарно-епідемічними та іншими органами державного нагляду і контролю. До компетенції Національної ради належать контроль за додержанням законодавства у галузі телебачення і радіомовлення України, участь у реалізації державної політики у сфері телебачення і радіомовлення та концепції розвитку телерадіоінформаційного простору України, забезпечення прав громадян і захист інтересів національних телерадіовиробників тощо. Тобто контрольні провадження значною мірою залежать від сфери діяльності, що підлягає контролю [84, с. 249–253, 509; 60, с. 112, 430; 86, с. 175; 87, с. 140].

Особливу роль відіграють також прокурорський нагляд та судовий контроль. Останній, як зазначає С. Г. Стеценко, є одним із варіантів державного контролю, який реалізується через діяльність судів, оскільки судова влада займається не лише судочинством. Значною мірою система судів України виконує контрольні функції у сфері державного управління, наприклад у вигляді вирішення спорів фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності [85, с. 91]. Водночас прокурорський нагляд – це спосіб забезпечення законності та дисципліни в державному управлінні, який здійснюється під час виконання функцій прокурора та завдяки застосуванню актів реагування прокурора [85, с. 95].

Державний контроль, який стосується всіх інститутів громадянського суспільства незалежно від їх організаційної форми або сфери діяльності, здійснюється у трьох напрямах: 1) забезпечення та охорона прав, свобод і законних інтересів громадян; 2) захист інтересів національної безпеки, громадського порядку та охорони здоров'я населення; 3) фінансова (зокрема податкова) сфера.

Статтею 22 Закону України «Про громадські об'єднання» визначається, що державний нагляд та контроль за дотриманням закону громадськими об'єднаннями здійснюють органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування у порядку, визначеному законом [32]. Аналогічні правові норми містять закони України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (ст. 26) та «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст. 29) [88; 400].

Перш ніж розглянути питання, пов'язані із державним контролем у сфері діяльності інститутів громадянського суспільства в цілому і його особливостей стосовно тих зі згаданих інститутів, що є суб'єктами взаємодії зі Збройними Силами України, хочемо нагадати, що зазвичай громадські об'єднання, релігійні організації, професійні спілки тощо здійснюють свою діяльність на підставі положень затверджених статутів (ст. 9 Закону України «Про громадські об'єднання», ст. 13 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», ст. 9 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»). Такий статут, зокрема, мусить містити положення щодо мети (цілі) та напрямів діяльності громадської організації, джерел надходження і порядку використання коштів та іншого майна, що їй належить, тощо (ст. 11 Закону України «Про громадські об'єднання», ст. 14 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», ст. 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації») [32, 88, 89].

Крім того, необхідно звернути увагу ще на такий момент. Нормами статті 37 Конституції України та ст. 4 Закону України «Про громадські об'єднання» встановлено обмеження для утворення і діяльності громадських об'єднань. Так, заборонено мати за мету (цілі) або вчиняти дії, спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу у насильницькій спосіб, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки [12; 32]. Тобто цими нормами, що стосуються сфер забезпечення та охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, а також захисту інтересів національної безпеки, громадського порядку й охорони здоров'я населення, обмежується мета створення будь-якої громадської організації. У свою чергу, така мета знаходить своє закріплення у статуті громадської організації, на що зверталася увага вище.

Раніше, аналізуючи роботи науковців, які розглядали питання щодо визначення держави як головного суб'єкта здійснення контрольної функції у суспільстві, ми навели приклади окремих органів державної влади, що є безпосередніми суб'єктами контролю у сфері діяльності інститутів громадянського суспільства. Повертаючись до цього питання, з огляду на напрями здійснення державного контролю у зазначеній сфері можна визначити таких суб'єктів, на яких покладено контрольні функції:

1) у сфері забезпечення та охорони прав, свобод і законних інтересів громадян це уповноважений орган з питань реєстрації відповідно до відомостей Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (ст. 19 Закону України «Про громадські об'єднання»), а саме: Міністерство юстиції України (політичних партій, всеукраїнських професійних спілок, всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців, відокремлених підрозділів іноземних неурядових організацій, представництв, філій іноземних благодійних організацій, всеукраїнських творчих спілок), територіальні органи Міністерства юстиції України (обласних, регіональних і республіканських професійних спілок, їх організацій та об'єднань, структурних утворень політичних партій, регіональних (місцевих) творчих спілок), районні та міські управління юстиції (громадських об'єднань, їхніх відокремлених підрозділів, громадських об'єднань, що не мають статусу юридичної особи, місцевих та первинних професійних спілок, їх організацій та об'єднань, структурних утворень політичних партій, регіональних (місцевих) творчих спілок, територіальних осередків всеукраїнських творчих спілок, місцевих організацій роботодавців та їх об'єднань) (ст. 1 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань») [32; 90], суд і прокуратура; стосовно питань забезпечення виконання та додержання законодавства про свободу совісті, світогляду, віросповідання та релігійні організації – центральний орган виконавчої влади, що у межах компетенції забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері релігії (Міністерство культури України) (ст. 29 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації») [89], залежно від сфери діяльності – інші уповноважені органи в межах своєї компетенції (наприклад, Міністерство освіти України, Державна санітарно-епідеміологічна служба України, Державна служба з надзвичайних ситуацій України тощо);

2) у сфері захисту інтересів національної безпеки, громадського порядку та охорони здоров'я населення: уповноважений орган з питань реєстрації відповідно до відомостей Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, яким є Міністерство юстиції України, його територіальні органи, районні, міські тощо управління юстиції в межах своєї компетенції (ст. 19 Закону України «Про громадські об'єднання», ст. 1 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань») [32; 90], суд, прокуратура; за додержанням законодавства про державну таємницю з метою запобігання її поширенню у пресі та інших засобах масової інформації – центральний орган виконавчої влади з питань інформаційної політики, яким є Міністерство інформаційної політики України (ст. 31 Закону України «Про державну таємницю»), державні органи, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи й організації, що розміщують замовлення у підрядників (контроль за станом охорони державної таємниці, яка була передана підрядникам у зв'язку з виконанням замовлення), державні органи, яким рішенням державного експерта з питань таємниць було надано право вирішувати питання про доступ до конкретної секретної інформації (контроль за станом охорони державної таємниці в усіх державних органах та організаціях, які виконують роботи, пов'язані з відповідною державною таємницею, або зберігають матеріальні носії зазначеної секретної інформації), Служба безпеки України (контроль стану охорони державної таємниці в усіх державних органах та організаціях) (ст. 37 Закону України «Про державну таємницю») [91];

3) у фінансовій (зокрема податковій) сфері – центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну податкову політику (Державна фіскальна служба України).

Контроль у фінансовій сфері стосується майже всіх без винятку інститутів громадянського суспільства, оскільки вони або здійснюють підприємницьку діяльність, спрямовану на досягнення мети (цілей) громадської організації (ст. 21 Закону України «Про громадські об'єднання», ст. 5 «Про волонтерську діяльність», ст. 19 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»), або отримують фінансову підтримку за рахунок коштів Державного бюджету України чи місцевих бюджетів (ст. 23 Закону України «Про громадські об'єднання»), мають право власності та інші речові права на кошти, цінні папери, земельні ділянки й інше нерухоме та рухоме майно, а також нематеріальні активи (ст. 24 Закону України «Про громадські об'єднання», ст. 16

«Про благодійну діяльність та благодійні організації, ст. 18 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»), мають право приймати на роботу громадян, зокрема для адміністративного забезпечення (ст. 11 «Про благодійну діяльність та благодійні організації», ст. 25 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації») [32; 88; 89; 92]. Крім того, благодійні організації, оскільки їх діяльність безпосередньо стосується руху коштів, майна, майнових прав тощо, зобов'язані складати та подавати фінансову, статистичну та іншу обов'язкову звітність у порядку, встановленому законом (ст. 17 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації»). Водночас, крім державного контролю, стосовно них передбачено контроль з боку благодійника (або уповноваженої ним особи) за цільовим використанням благодійної пожертви, серед іншого на користь третіх осіб (ст. 6 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації») [88].

Серед особливостей контролю у сфері взаємодії інститутів громадянського суспільства зі Збройними Силами України, на нашу думку, необхідно звернути увагу на те, що у сфері забезпечення та охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, крім вищевказаних суб'єктів державного контролю (таких, як уповноважений орган з питань реєстрації), до них також належить Головний підрозділ з питань служби військового духовенства (капеланства), створений за рішенням Міністра оборони України з метою організації діяльності військових священиків (капеланів), їх усебічного забезпечення, обліку та звітності, який підпорядковується одному з його заступників або визначеному керівникові структурного підрозділу Міністерства оборони України [93]. Якщо у сфері захисту інтересів національної безпеки для значної більшості інститутів громадянського суспільства суб'єктом контролю залишається тільки уповноважений орган з питань реєстрації, то якщо йдеться про взаємодію зі Збройними Силами України, такі суб'єкти, як Служба безпеки України та центральний орган виконавчої влади з питань інформаційної політики (Міністерство інформаційної політики України), є його безпосередніми суб'єктами, враховуючи специфіку діяльності Збройних Сил України.

На питанні, пов'язаному з особливостями контролю у фінансовій сфері, на наш погляд, необхідно зупинитись окремо. Так, харитативні (благодійні та волонтерські) організації, які здійснюють свою діяльність у зоні антитерористичної операції, реєструються у Реєстрі волонтерів антитерористичної операції, який формується і ведеться центральним

органом виконавчої влади, який реалізує державну податкову політику, та оприлюднюється на його офіційному веб-сайті (ст. 26 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації») [88; 94]. Останнє пов'язано із тим, що згідно з підпунктом «б» п. 165.1.54. ст. 165 Податкового кодексу України сума (вартість) благодійної допомоги, отриманої благодійниками (внесеними до Реєстру волонтерів антитерористичної операції) для надання безоплатної допомоги на користь військовослужбовців (резервістів, військовозобов'язаних) та працівників Збройних Сил України, які захищають (захищали) незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і беруть (брали) безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції, членів сімей таких учасників бойових дій, які під час участі в антитерористичній операції, участі в забезпеченні її проведення зазнали поранення, загинули, визнані безвісно відсутніми в установленому порядку тощо, безпосередньо таким особам або через Міністерство оборони України, військові частини тощо, у розмірі, фактично використаному на такі цілі, та на відшкодування документально підтверджених витрат таких благодійників, пов'язаних із наданням зазначеної благодійної допомоги, до розрахунку загального місячного (річного) оподатковуваного доходу не включається [95]. Тобто, крім реєстрації у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань»), такі громадські організації мають реєструватися у Реєстрі волонтерів антитерористичної операції та підлягають вже у обов'язковому порядку контролю з боку центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну податкову політику. Отже, з одного боку, існує «блага мета» – фінансовий стимул для надання безоплатної допомоги на користь військовослужбовців. Але, з іншого боку, це додаткове обтяження бюрократичними процедурами. Науковці, які досліджують стан громадянського суспільства в Україні, звертають увагу, що надмірне правове регулювання волонтерської діяльності суттєво обмежує можливості її розвитку. Крім спеціальної реєстрації, організації, що працюють з волонтерами, також повинні забезпечувати страхування волонтерів, що є обтяжливим для неприбуткових організацій, можливості яких (залучати додаткові вільні кошти) є обмеженими, а додаткове фінансове навантаження не компенсується податковими пільгами [96, с. 165].

Підсумовуючи питання щодо ступеню співвідношення між державним контролем і дотриманням основного принципу розбудови громадянського суспільства (тобто, що то є добровільна та незалежна співпраця громадян), хочеться навести слова релігійних діячів із цього приводу, які, на нашу думку, відображають ту міру цього співвідношення, якою вона має бути. Так, вони підкреслюють, що вищі органи державної влади не повинні ані втручатися в повноваження місцевих громад, ані підміняти їх собою. Таке втручання, виникаючи з прагнення панувати, обмежує ініціативність громадян і їхніх громад [97, с. 287]. Принцип допоміжності ґрунтується на тому, що суспільні групи вищого рівня мають допомагати тоді, коли нижчі групи не справляються. Така допомога (допоміжність), будучи суспільним озвученням служіння, вносить у суспільні відносини правду, справедливість, свободу та любов – головні «стовпи» суспільного життя [98]. Втрата духу служіння руйнує допоміжність і призводить до надмірного контролю з боку держави або ж до розпаду громади [99, с. 280].

Ступінь реалізації вказаних функцій залежить від додержання низки умов, що являють собою сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів, наявність яких визначає рівень взаємодії і ступень досягнення її цілей. До таких умов слід віднести: а) об'єктивні (політичні, правові, соціально-демографічні); б) суб'єктивні (соціально-психологічні, корпоративно-культурні, рівень усвідомлення соціальної відповідальності).

Об'єктивні умови взаємодії є пов'язаними з особливостями організації системи державної влади, наявністю усталених соціальних, професійних, релігійних та етнічних груп і спільнот та наявною правовою системою. Їх особливістю є те, що вони важко піддаються змінам, і такі зміни зазвичай відбуваються протягом значних проміжків часу. На відміну від них, суб'єктивні умови, пов'язані передусім з особистісним рівнем сприйняття явищ і процесів, що відбуваються у сфері взаємодії громадянського суспільства і держави, є більш динамічними, а їх зміна може відбуватися за досить стислий порівняно з першою групою умов період. При цьому важливо звернути увагу на те, що особливості корпоративної культури, які можуть негативно впливати на досягнення цілей взаємодії, коригуються через правове закріплення меж бажаної поведінки, що особливо важливо у мілітаризованих структурах Воєнної організації держави. [100, с. 9] З огляду на це уявляється доцільним внести зміни до Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, затвердженого Законом України від 24 березня 1999 року, спрямовані на формування партнерських відносин із громадськістю.

Отже, визначено чотири напрями взаємодії інститутів громадського суспільства із сектором безпеки і оборони держави: громадський контроль, консультації з громадськістю, громадська експертиза й участь громадських організацій у патріотичному вихованні молоді.

Введення розділу щодо ролі та місця суспільства в розвитку сектору безпеки і оборони свідчить про усвідомлення державою головного об'єкта захисту інтересів держави – суспільства.

Аналіз вищезазначених нормативно-правових актів свідчить про позитивний розвиток процесу взаємодії між державою та інститутами громадянського суспільства.

У всіх нормативних актах простежуються такі основні форми реалізації взаємодії держави та суспільства через його інститути: консультації, моніторинг суспільної думки, громадський контроль, обговорення нормативно-правових актів і співпраця з питань перепідготовки кадрів.

На жаль, механізми реалізації цих форм взаємодії на різних рівнях остаточно не відпрацьовано, що призводить до збільшення напруги у суспільстві та певного непорозуміння між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства.

Отже, форми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України – це регламентоване правовими нормами зовнішнє вираження сумісної діяльності суб'єктів взаємодії для досягнення поставлених перед ними цілей. Правовий характер форм взаємодії, одним з учасників якої є Збройні Сили України, обумовлюється вимогами ст. 19 Конституції України [12], відповідно до якої останні зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України. Форми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України охоплюють правотворчі, правозастосовні, контрольні форми, а також захист прав і свобод людини і громадянина. Кожній формі кореспондує група методів, які являють собою усталені способи їх реалізації. Правотворча форма взаємодії реалізується за допомогою методів обговорення громадськістю проєктів правових актів, які регламентують діяльність Збройних Сил України, самостійну підготовку представниками об'єднань громадян та інших суб'єктів взаємодії законопроєктів у зазначеній сфері та внесення пропозицій щодо змін у чинних правових актах. Реалізація правозастосовної форми взаємодії охоплює діяльність громадських рад або комітетів,

проведення спільних зборів, спільне надання допомоги населенню в зоні військового конфлікту, організацію спільних культурно-масових заходів, евакуацію тіл загиблих військовослужбовців та цивільних осіб із тимчасово окупованих територій тощо. Методи реалізації контрольної функції передбачають використання методів громадської експертизи, моніторингу господарської, виховної та інших видів діяльності підрозділів Збройних Сил України (з урахуванням правових приписів щодо режиму інформації з обмеженим доступом), залучення цивільних осіб до складу комісій з розслідування надзвичайних подій з особовим складом і соціологічні дослідження рівня довіри громадян до Збройних Сил України [101; 102]. Форма захисту прав і свобод людини та громадянина може реалізовуватися за допомогою правового захисту військовослужбовців і членів їх сімей з використанням ресурсу інститутів громадянського суспільства, надання правової допомоги особам, чиї права, свободи та інтереси було порушено внаслідок неправомірних дій військовослужбовців, і сприяння відновленню їх порушених прав і свобод.

На підставі викладеного вище можна зробити такі висновки та узагальнення.

Метою взаємодії збройних сил та громадянського суспільства є створення умов для їх належного функціонування та розвитку: 1) з боку Збройних Сил України – забезпечення захисту держави і громадянського суспільства в цілому від загроз ззовні, а за необхідності – відсіч збройної агресії; 2) з боку громадянського суспільства – забезпечення безпечного розвитку та задоволення власних потреб в умовах вільного розвитку особистості та впливу на напрями розвитку держави у відповідності до викликів сучасності. До основних принципів вказаної взаємодії належать такі: принцип верховенства права, дотримання прав і свобод людини, відкритості, відповідальності, системності, невтручання, деполітизації, деідеологізації.

До основних функцій взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України слід віднести такі: ідеологічну, підтримки ефективного функціонування, соціальну, інформаційну, захисту прав і свобод людини і громадянина та контрольну. Ступінь реалізації вказаних функцій залежить від додержання низки умов, до яких віднесено: а) об’єктивні умови (політичні, правові, соціально-демографічні); б) суб’єктивні (соціально-психологічні, корпоративно-культурні, рівень усвідомлення соціальної відповідальності).

Форми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України охоплюють правотворчі, правозастосовні та контрольні, а також захист прав і свобод людини і громадянина. Кожній формі кореспондує група методів, які являють собою усталені способи їх реалізації. Правотворча форма взаємодії реалізується за допомогою методів обговорення громадськістю проєктів правових актів, які регламентують діяльність Збройних Сил України, самостійну підготовку представниками об'єднань громадян та інших суб'єктів взаємодії законопроєктів у зазначеній сфері та внесення пропозицій щодо змін у чинних правових актах. Реалізація правозастосовної форми взаємодії охоплює діяльність громадських рад або комітетів, проведення спільних зборів, спільне надання допомоги населенню в зоні військового конфлікту, організацію спільних культурно-масових заходів, евакуацію тіл загиблих військовослужбовців та цивільних осіб із тимчасово окупованих територій тощо. Реалізація контрольної функції передбачає використання методів громадської експертизи, моніторингу господарської, виховної та інших видів діяльності підрозділів Збройних Сил України (з урахуванням правових приписів щодо режиму інформації з обмеженим доступом), залучення цивільних осіб до складу комісій з розслідування надзвичайних подій з особовим складом і соціологічні дослідження рівня довіри громадян до Збройних Сил України. Форма захисту прав і свобод людини та громадянина може реалізовуватися за допомогою правового захисту військовослужбовців і членів їх сімей з використанням ресурсу інститутів громадянського суспільства, надання правової допомоги особам, чиї права, свободи та інтереси було порушено внаслідок неправомірних дій військовослужбовців, і сприяння відновленню їх порушених прав і свобод.

Список використаних джерел

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 6 червня 2016 року № 240/2016. *Офіційний вісник України.* 2016. № 45. Ст. 1641.

2. Філософський словник / за ред. В.І. Шинкарука. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.

3. Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 9. Ст. 108.

4. Шестопалова Л. М. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Прецедент, 2006. 197 с.

5. Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центрально-європейський досвід / За ред. В. П. Мельника. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 384 с.

6. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних баченнях: Монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.

7. Лок Дж. Два трактати про врядування. Київ.: Основи, 2001. 265 с.

8. Маркс К. Избранные произведения / К. Маркс, Ф. Энгельс; в 3 т. Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. М.: Политиздат, 1986. Т. 1. С. 4–76.

9. Музичук О. М. Організаційно-правові основи участі громадян в охороні громадського порядку і боротьбі з правопорушеннями : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.07. – Харків, 2003. 193 с.

10. Гегель Г. Сочинения: в 3-х т. Т.3. М.: Мысль, 1977. 471 с.

11. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть : досвід соціально-філософського аналізу. Київ : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2006. 502 с.

12. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

13. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XI. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.

14. Демидов Б.О. Системно-концептуальні основи діяльності у військово-технічній сфері. Книга 1. Концептуальні основи та елементи національної безпеки. Київ: КНТ, 2004. 736 с.

15. Атаманчук Г.В. Особенности процессов управления в развитом социализме. М.: Мысль, 1985. 200 с.

16. Ващук О. М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України : дис. … кандидата юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2004. 207 с.

17. Кунц Г., О`Доннел С. Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1981. Т. 1. 493 с.

18. Заброда Д. Г. Адміністративно-правові проблеми взаємодії суб'єктів боротьби з корупцією: моногр. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2007. 176 с.

19. Советский энциклопедический словарь / глав. ред. А.М. Прохоров. М. : Советская энциклопедия, 1985. 626 с.

20. Завгородній В. А. Поняття взаємодії органів внутрішніх справ та громадських організацій у протидії корупції : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. *"Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах",* (Запоріжжя, 30 жовтня 2009 р.) Запорізьк. юрид. ін-т ДДУВС. Запоріжжя : Запорізьк. юрид. ін-т ДДУВС, 2009. Ч. 2. С. 64–69.

21. Фесюнін В.М. Організаційно-правові засади взаємодії органів Державної податкової служби з населенням: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харківський національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2007. 187 с.

22. Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем / Под общ. ред. Е.Б. Кубко. Київ: Юринком, 1997. 192 с.

23. Шевченко А.Є., Старостюк А.В. До питання функціонування громадянського суспільства та розбудови правової держави в Україні. *Юридичний вісник*. 2014. № 4(33). С. 43–46.

24. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. Ст. 1.

25. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035-р. *Офіційний вісник України.* 2007. № 89. Ст. 3284.

26. Колодій А. Ф. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Електронний незалежний культурологічний часопис «Ї».* 2001. № 21 С. 23–42.

27. Рішення Конституційного суду України №7-рп-2001. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KS01010.html

28. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25. Ст. 131.

29. Господарський кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. Ст. 144.

30. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40. Ст. 356.

31. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19.06.2003 № 975-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 46. Ст. 366.

32. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. Ст. 1.

33. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222.

34. Koropatnik I.M. Principles of interaction between civil society and the armed forces of Ukraine in current period. *Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doswiadczenie*. 2016. № 2(6). С. 32–41.

35. Комунікація: демократичні стандарти в роботі органів державної влади / За заг. ред. Н. К Дніпренко. Київ: ТОВ «Вістка», 2008. 22 с.

36. Авер'янов В. Б., Дерець В. А., Ославський М. І. та ін. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право / За ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Юстиніан, 2007. 288 с.

37. Коропатнік І.М. Мета і принципи взаємодії Збройних Сил України та громадянського суспільства. *Juridic national: Teorie si Practica*. 2016. № 3(19). С. 77–82.

38. Аркуша Л.І. Проблеми взаємодії та інформаційного забезпечення правоохоронних органів у боротьбі з економічною організованою злочинною діяльністю. *Информационное обеспечение противодействия организованной преступности* / Под ред. М.Ф. Орзиха, В.Н.Дремина. Одеса: Феникс, 2003. С. 109–117.

39. Гречанюк С. К. Взаємодія кримінально-виконавчих установ України з державними органами та недержавними організаціями. *Право України.* 2004. №11. С. 88–90.

40. Гробова В. П. Методи взаємодії суб'єктів системи місцевого самоврядування. *Європейські перспективи : наук.-практ. журн.* ХНУВС, Київський нац. економ. ун-т ім. В. Гетьмана та ін. 2011. № 4. Ч. 3. С. 131 – 135.

41. Колпаков В. К. Взаимодействие милиции и общественности у сфере правопорядка: Учебное пособие. Киев: Украинская академия внутренних дел, 1993. 80 с.

42. Московець В. І. Взаємодія населення з міліцією: стан та шляхи удосконалення: Автореф. дис... канд. юрид наук: 12.00.07. НУВС. Харків, 2001. 20 с.

43. Музичук О. М. Напрямки вдосконалення взаємодії органів внутрішніх справ з громадськістю у сфері охорони громадського порядку. *Право і безпека*. 2003. Т. 2. № 3. С. 114–117.

44. Пастернак І.М. Взаємодія у відносинах суб'єктів службово-бойової діяльності Державної прикордонної служби України: до дискусії формулювання поняття. *Європейські перспективи : наук.-практ. журн*. ХНУВС, Київський нац. економ. ун-т ім. В. Гетьмана та ін. 2016. № 1. С. 39–44.

45. Талалай Д.В. Актуальні питання організаційно-правових засад взаємодії підрозділів Служби безпеки України з іншими військовими формуваннями в особливий період. *Європейські перспективи : наук.-практ. журн.* ХНУВС, Київський нац. економ. ун-т ім. В. Гетьмана та ін. 2014. № 8. С. 77–84.

46. Шатрава С. О. Взаємодія судової міліції та Державної судової адміністрації України: питання сьогодення. *Актуальні проблеми державного управління.* 2008. № 2. С. 405–411. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2008_2_55

47. Штода І. В. Аналіз взаємодії органів влади та вимушено переселених осіб з окупованих територій та зони проведення АТО. *Часопис Київського університету права : укр. наук.-теорет. Часопис.* Київ. ун-т права НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. 2016. № 2. С. 140–146.

48. Юнін О.С. Робота підрозділів поліції з населенням під час забезпечення охорони громадського порядку. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2015. № 1 (75). С. 46–52.

49. Новоскольцева Л.О. Специфіка моделювання правового поля діяльності громадських рухів. *Актуальні проблеми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / За заг ред. ред. О. Л. Караман, с. О. Вовк, І. М. Шопіної. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2015. С. 62–64.

50. Червонюк В. И. Теория государства и права : учеб. Пособие. М. : ИНФРА-М, 2003. 256 с.

51. Теория государства и права / Под. ред. Корельского В.М., Перевалова В.М. М.: Норма-Инфра, 1998. 534 с.

52. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ: Факт, 2003. 384 с.

53. Ващук О. М. Визначення та класифікація функцій громадських організацій України. *Вісник Хмельницького інституту регіо-*

нального управління та права : наук. часопис. 2003. № 3–4 (7–8). С. 191–195.

54. Наріжний Д. Зв'язки з громадськістю (PR) як інструмент державної політики України. Проблеми ефективності. *Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України.* 2001. Вип. 2/2001. С. 342 – 350.

55. Словник літературної української мови / упоряд. В.І. Шевченко. Полтава: ПДФЕІ, 1999. 428 с.

56. Придачук О. А. Поняття «народ» в контексті правової охорони конституції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. Вип. 12(2). С. 201–204.

57. Про Конституційну Асамблею: Указ Президента України від 17 травня 2012 року № 328/2012. *Офіційний вісник Президента України*. 2012. № 19. Ст. 404.

58. Доповідь Комісії з питань здійснення народовладдя щодо розуміння і реалізації конституційних положень «влада народу». URL: http://cau.in.ua/ua/activities/reports/id/dopovid-komisiji-z-pitan-zdijsnennja-narodovladdja-schodo-rozuminnja-i-realizaciji-konstitucijnih-polozhen-vlada-narodu-705/

59. Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки: Указ Президента України від 13.10.2015. № 580/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 83. Ст. 2749.

60. Битяк Ю. П., Богуцький В. В., Гаращук В. М та ін. Адміністративне право України: Підручник для юрид. вузів і фак. / За ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2000. 520 с.

61. Рабінович П.М. Права людини і громадянина в Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). *Праці львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України.* 1997. Сер. II. Вип. 1. С. 7–10.

62. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини: Дис. …канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2002. 181 с.

63. Кельман М. С. Теорія держави: навчальний посібник. Тернопіль: Поліграфіст, 1998. 278 с.

64. Комаров С. А. Общая теория государства и права. 4-е изд. М.: Норма–Инфра, 1998. 265 с.

65. Лазарев В. В. Общая теория государства и права. М.: Юрист, 1997. 498 с.

66. Малько А. В. Новые явления в политико-правовой жизни России: Вопросы теории и практики. Тольятти, 1999. 187 с.

67. Марченко М. Н. Общая теория государства и права. М.: Зеркало, 1998. 343 с.

68. Строгович М. С. Общие положения теории прав личности в социалистическом обществе. М., 1981. 223 с.

69. Тао С. Ю. Сущность и назначение прав. *Московский журнал международного права.* 1993. № 3. С. 28–37.

70. Протасов В. Н. Проблемы теории права и государства: вопросы и ответы. М.: *Новый Юрист*, 1999. № 27. 276 с.

71. Symposium in Celebration of the Fifth Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights. *Columbia University Rights Review*. 1990. Vol. 14. № 15. P. 45 – 52.

72. Humprey J. The International Law of Human Rights. New-York: Free Press, 1989. 201 p.

73. Петришин А.В. К вопросу об общетеоретическом понятии прав человека. *Проблеми законності*. 1997. № 3. С. 12–18.

74. Осытянский В. Введение в концепцию прав человека. *Заметки о правах человека и мониторинге прав человека.* Варшава, 1997. С. 18–30.

75. Cranston M. What are Human Rights? New York: : Taylor & Francis inc., 1988. 86 p.

76. Нерсесянц В.С. Философия права: учеб. для вузов. М.: Инфра-Норма, 1999. 647 с.

77. Черниченко С.В. Права человека и гуманитарная политика в современной дипломатии. *Московский журнал международного права*. 1992. № 3. С. 37–48.

78. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. М., 1991. 147 с.

79. Шайкенов Н.А. Правовое обеспечение интересов личности. Свердловск, 1990. 127 с.

80. Гусев А.Д. О правах человека и гражданина. Социально-гуманитарные знания. 2000. № 3. С. 80–89.

81. Спиридонов Л.И. Теория государства и права: учебник. М.: Проспект, 1997. 105с.

82. Ієрусалімова І.О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Дис. …канд..юрид.наук: 12.00.07. Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2006. 187 с.

83. Лазур Я.В. Забезпечення прав і свобод громадян у сфері публічного управління : дис. … доктора юрид. наук : 12.00.07. Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ., 2011. 454 с.

84. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). Київ: Видавництво «Юридична думка», 2004. 584 с.

85. Стеценко С. Г. Адміністративне право України. Навчальний посібник. Київ. Атіка, 2007. 624 с.

86. Колпаков В. К. Адміністративне право України: Підручник. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 736 с.

87. Додіна Е.Е. Адміністративно-правовий статус громадських організацій в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеська нац.. юридична академія. Одеса, 2002. 176 с.

88. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 25. Ст.252.

89. Про свободу совісті та релігійні організації: УРСР від 23.04.1991р. № 987-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 25. Ст. 283.

90. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. №755-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 31. Ст. 263.

91. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 р. № 3855-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 16. Ст. 93.

92. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 42. Ст. 435.

93. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 27.01.2015 № 40. *Офіційний вісник України.* 2015. № 16. Ст. 424.

94. Про затвердження Порядку формування та ведення Реєстру волонтерів антитерористичної операції: наказ Міністерства Фінансів України від 30.10.2014 № 1089. *Офіційний вісник України*. 2014. № 95. Ст. 2754.

95. Податковий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України.* 2011. № 13. Ст. 112.

96. Требін М. П. Сучасний стан громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи сучасний стан громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи. *Український соціум*. 2013. № 4(47). С. 161–174.

97. Досвід християнських Церков у побудові громадянського суспільства: Звернення предстоятелів християнських Церков України до християн та всіх людей доброї волі, Київ, 13 лютого 2008. Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989–2008), Львів: УКУ, 2008. 523 с.

98. Іоан XXIII Енцикліка «Мир на землі». URL: http://irs.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2010/08/Myr_na_zemli.pdf

99. Христос – наша Пасха: Катехизм УГКЦ / Львів: Свічадо», 2010. 343 с.

100. Коропатнік І. М. Особливості правового регулювання взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України. *Международный научный журнал «Верховенство права».* 2016. № 2. С. 45–50.

101. Коропатнік І. М. Правове регулювання функціонування Збройних Сил України. *Наука правоохорона*. 2014. № 3(39). С. 131–141.

102. Коропатник И. М. Основные направления взаимодействия гражданского общества и Вооруженных Сил Украины. *Legea si Viata.* 2016. № 7. С. 66–69.

Розділ другий

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ

Сучасний світ став іншим, ми чуємо цю догму щодня з усіх можливих інформаційних джерел. Але суспільству важко сприйняти виклики сьогодення, соціум не може так швидко перелаштувати свою свідомість для сприйняття реалій, що охопили весь світ. Життя стало насиченим новими тенденціями в усіх сферах, реформи охопили всі галузі та сфери функціонування держави в цілому і кожної галузі зокрема. Саме тепер настав час змін і руху вперед для кожного з нас і для держави. Наша держава перебуває у досить складному економічному, політичному і безпековому стані. Кардинальні зміни – завжди складні процеси, але для країни, що вже сьомий рік поспіль перебуває в стані війни, ця складність збільшується в рази. Саме сьогодні спеціалісти всіх провідних сфер діяльності повинні бути як ніколи освіченими, професійними і готовими до будь-яких викликів.

Головним завданням держави і кожного громадянина є спрямування знань і можливостей на досягнення миру. Надскладним є завдання розвитку і реформування держави в умовах війни. Державну політику у сферах національної безпеки і оборони спрямовано на захист людини і громадянина – їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності, суспільства – його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку, держави – її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, території та навколишнього природного середовища – від надзвичайних ситуацій [1, с. 241].

Україна прагне миру. Мир – запорука розвитку України. Установлення миру, відновлення суверенітету і територіальної цілісності України у межах її міжнародно визнаного державного кордону – найвищий пріоритет держави. Ми повинні, як ніколи, стати цілеспрямованими і наполегливими у своїх кроках, щодо взаємодії – розвитку стратегічних відносин із ключовими іноземними партнерами, насамперед з Європейським Союзом, НАТО та їх державами-членами і Сполученими Штатами Америки, прагматич-

не співробітництво з іншими державами та міжнародними організаціями на основі національних інтересів України [2].

У переломні періоди історії, коли застарілі ідеологічні та психологічні стереотипи змінюються на нову систему поглядів і цінностей, відкривається реальна можливість гуманізації соціальної сфери та реалізації особистісного потенціалу кожного громадянина нашої держави. Саме тому Україна, як і більшість країн Європи, запроваджує низку реформ у різних сферах суспільного розвитку, серед яких особливе значення відведено системі освіти та науки [3, с. 188]. При цьому з метою реформування та розвитку українського суспільства на основі новітніх гуманістичних цінностей розробляється більш досконала філософська концепція освіти та науки, що набуває особливої актуальності на сучасному етапі цивілізаційного розвитку.

Як слушно зауважує А. О. Монаєнко, за багато років у розвинутих країнах світу дійшли висновку, що конкурентні змагання держав на міжнародній арені зводяться до змагання в галузі науки й техніки. Результат таких змагань великою мірою залежить від професійної підготовки громадян, яку забезпечує освітня галузь. При цьому успіх стратегії в галузях освіти та науки залежить від спадкоємності державної політики й національної єдності в розумінні цілей і функцій вищої школи. Водночас успіх економічних і політичних перетворень значною мірою залежить від того, чи вдасться найближчим часом належним чином реформувати систему освіти та науки, що готує фахівців для всіх галузей господарювання [4, с. 4]. Безумовно, враховуючи такий підхід, держава повинна приділяти свою головну увагу стимулюванню освітніх та наукових процесів на внутрішній арені.

Сьогодні освітня діяльність має бути спрямована на підготовку глобалістичної людини, інформаційно підготовленої, яка здатна ефективно впливати на розвиток суспільства та держави в цілому. Тут існує надзвичайно широкий спектр завдань: від формування відповідних світоглядних позицій, розуміння українського розвитку в контексті світових цивілізаційних процесів до відпрацювання навичок спілкування зі світом, людьми з інших країн, вивчення їх досвіду і досягнень [5, с. 3]. Це особливо актуально в умовах, коли прогрес кожної окремої країни залежить не лише від зусиль її громадян, але і від того, наскільки вони самостійно здатні втілювати здобутий позитивний досвід у життя.

Виходячи з викладеного вище, можна акцентувати на тому, що для реалізації державних завдань і проведення реформ передусім суспільство має бути високоосвіченим і моральним, із патріотичними цінностями і переконаннями, з перезавантаженою та оновленою системою військової кадрової політики, спрямованої на укомплектування Збройних Сил України й інших складових сил оборони вмотивованим, професійним, усебічно забезпеченим і підготовленим особовим складом, підготовки військово-навченого резерву людських ресурсів із максимально можливим залученням громадян України до всеохоплюючої оборони України, що, зокрема, наблизить нас до вступу в НАТО.

Одна з провідних ролей у цьому процесі відводиться сфері освіти і науки. Сьогодні вельми актуальною стає військова освіта, яка, на жаль, зазнала певного занепаду з моменту набуття Україною незалежності. Україна не готувалася до війни і не розвивала військову освіту і науку, за що заплатила і продовжує платити найдорожчим – людськими життями.

Військова освіта є невід'ємною складовою загальнодержавної освіти.

Система військової освіти складається з органів управління та мережі вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти і військових ліцеїв. Зазначену систему побудовано на основі принципів доступності, неперервності та наступності ступеневого навчання військових фахівців з урахуванням специфіки їх військової служби. Загальне керівництво системою військової освіти здійснює Департамент військової освіти і науки Міністерства оборони України [6].

Слід зауважити, що на різних етапах державного розвитку питання щодо місця і значення освіти та науки в цілому та військової зокрема у житті суспільства були предметом дослідження фахівців різних галузей права, серед іншого В. Б. Авер'янова, О. М. Бандурки, Ю. П. Битяка, І. П. Голосніченка, А. М. Зельницького, Р. А. Калюжного, В. В. Ковальської, А. Т. Комзюка, І. М. Коропатніка, Я. Ю. Кондратьєва, В. В. Конопльова, К. Б. Левченко, Н. П. Матюхіної, О. Ю Панфілова, Л. О. Петрової,В. І. Олефіра, В. М. Плішкіна, О. Ю. Синявської, В. О. Шамрая, І. М. Шопіної, Х. П. Ярмакі та ін. Проте концептуальне значення освіти та науки для функціонування суспільства і держави у постіндустріальну епоху досліджено до-

сить фрагментарно.

Яке ж концептуальне філософське значення мають освіта та наука для розвитку суспільства і держави сьогодні? Переходячи до безпосереднього розгляду освіти та науки в їх філософському значенні, варто зазначити, що філософія є необхідною у сучасному житті, оскільки людство потребує насамперед філософського осмислення себе, в процесі чого відбувається докорінний перегляд усталених концепцій, норм і цінностей. «Перехідний час – це непроглядний, кризовий, багатий на апорії та невизначеності й, навпаки, бідний на очевидні факти і висновки». За таких часів «розпадаються великі категорії думки, зменшується більшість орієнтирів, минуле вже не пояснює сучасне» [7, с. 5]. Ми вважаємо, що у зв'язку з реформуванням системи освіти та науки сьогодні досить актуальним є звернення до філософських поглядів на особистісну орієнтацію індивіда, адже змінюються стереотипи, цінності у житті людини, серед іншого й у сфері освіти та науки, а філософія, в свою чергу, допомагає переосмислити окреслені цінності та визначити пріоритети у тій чи іншій сфері.

Слід зазначити, що однією з головних складових діяльності суспільства, яка вирішальним чином впливає на напрям і темпи національного розвитку, є освіта та наука. Усі основні освітньо-наукові теорії: теорія модернізації, теорії залежності та вивільнення, розвитку людського потенціалу, а тим більш постмодерністські теорії [8, с. 81] – мають особливе значення для розвитку суспільства і держави, а як наслідок – визначають освіту та науку як засіб економічного зростання, демократизації та підвищення соціального добробуту. Тим самим освіта та наука є одними з визначальних особливостей сучасного соціально-економічного розвитку суспільства, що формуються під впливом культури. Без належного рівня освіти та науки важко зрозуміти справжню сутність соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, практично неможливо захистити свої кордони на особистому і державному рівні, уникнути маніпуляцій свідомістю, а також обговорювати соціальні, культурні, економічні та безпекові проблеми. При цьому феномен освіти та науки не можна оминути, не дослідивши їх філософське значення, а також вплив на світоглядні процеси у світі.

Що стосується сфери військової освіти, то проблему гарантування якості вищої військової освіти в Україні поки що не розроблено концептуально, але в умовах сучасної адміністративної ре-

форми високоякісна освіта стає запорукою високої професійної кваліфікації та додержання етичних стандартів діяльності для працівників відповідних сфер. Більшість фахівців погоджується з думкою, що саме освіта може вирішити дуже важливу проблему, пов'язану з різним рівнем поінформованості людей, та допомогти порозумітися з тими, хто сприймає ситуацію інакше. Ураховуючи той факт, що сучасне суспільство вступає в інформаційну стадію розвитку, підвищення рівня освіченості населення є не лише можливим, але й необхідним фактором прогресу держави.

На жаль, останнім часом увага до питань освіти та науки в цілому в Україні помітно знизилася. Можливо, це пов'язано із складною економічною ситуацією, спадом виробництва і відповідним зниженням бюджетного фінансування цих галузей. Однак є абсолютно зрозумілим той факт, що без розвиненої освітньо-наукової сфери, спеціалістів у секторі безпеки і оборони Україна не має майбутнього як цивілізована країна.

Крім того, на нашу думку, однією із сутнісних проблем освітньо-наукової сфери є недостатність її смислового навантаження на розвиток правового суспільства як передумови існування демократичної держави. Це зумовлено різким відмежуванням нинішнього освітньо-наукового процесу від філософських методологічних підстав.

У свою чергу, Г. Б. Корнетов пропонує розглядати освіту «по-перше, як рух людини від однієї соціокультурної сформованості до іншої, по-друге, як сходження людини до початкової загальної родової визначеності, як її роботу над осягненням своєї соціокультурної природи, по-третє, як складання в людини цієї природи, яка знаходить свій образ і вибудовується у структурі особистості» [9, с. 32].

Досить цікаве визначення поняття освіти з погляду філософії дає Г. Гегель, який зазначає, що під терміном «освіта» розуміють зміст, який є близьким традиційному застосуванню слова «культура» в сенсі культивування людини, а також понять «формування», «формація» і «генезис», охоплюючи як процес, так і результат. За Г. Гегелем, перетворення здібностей дає змогу людині долати не лише природну, але й індивідуальну обмеженість, підносить людину до «загального». Крім того, вчений зазначав, що людина не володіє інстинктивно тим, чим вона мусить володіти, їй слід це набути. На цьому положенні і ґрунтується право на освіту [10, с. 207].

Отже, у філософському розумінні освіта – це певний процес пізнання та набуття відповідних знань, умінь та навичок, усвідомлення важливості оволодіння ними та необхідності подальшого їх застосування на практиці.

Можна зробити акцент на тому, що освіта – це досить широке явище, яке не може обмежуватися школою та певними навчальними закладами, вона виходить за їх межі. Освіта супроводжує людину скрізь, постійно і протягом усього її життя та охоплює не лише навчання як процес, а й навчання відповідним цінностям, духовності, що є важливим для формування повноцінної, високоосвіченої особистості, здатної виступати самостійним суб'єктом відносин.

Характеризуючи концептуальність науки та освіти для суспільства, варто зазначити, що саме у філософських концепціях найбільше виражається їх цінність. Так, наприклад, як зазначає Б. С. Гершунський, ціннісна характеристика освіти передбачає її розгляд у трьох взаємопов'язаних блоках: сутність освіти як цінності державної, оскільки держава фіксує факт присвоєння конкретного рівня освіти; як суспільної, тобто такої, що має суспільну значимість, та особистісної цінності, що набуває конкретної ваги й індивідуальної вмотивованості для кожної окремої людини. Такі аксіологічні форми у їх взаємопроникненні створюють підґрунтя для філософсько-освітньої парадигми, переходу від зовнішньої у впливах на суб'єкти навчання сфери освіти та постановки педагогічних «цілей» до внутрішньо сформованої, освітньої, соціокультурної категорії «цінності» [11, с. 35, 41–43].

На думку автора, необхідно навчити людину тим життєвим цінностям, які знадобляться їй під час спілкування з іншими людьми, допоможуть вирішувати поставлені завдання на найвищому рівні моральності та людяності. При цьому розвиток людяності та моральності є необхідним під час отримання знань у закладах вищої освіти, адже це є підґрунтям подальшого розвитку особи у суспільстві, виражає її індивідуальність тощо. Отже, роль філософії у формуванні наукових знань і моральних цінностей є необхідною та досить значною.

У філософських наукових працях є поширеним окремий напрям досліджень – філософія освіти. У літературі панує думка, відповідно до якої філософія освіти виконує функцію проміжної ланки у взаємодії двох найважливіших і найскладніших частин

людської культури – філософії та освіти [12, с. 32]. Філософію освіти більшість учених розглядає як окрему галузь філософії, досліджуючи її на рівні з філософією права, філософією науки, філософією медицини тощо. Про таке явище говорив В. П. Андрущенко: філософія постає як теорія освіти. Оскільки ж філософське засвоєння світу розгортається як досягнення всезагального, філософія виконує в освіті методологічну функцію, визначення способу здійснення якої є предметним полем такого напряму філософствування, як філософії освіти [13, с. 354].

Вивчення концептуального значення освіти та науки зараз є досить важливим явищем, адже це дає змогу виявити низку проблем та прогалин, які існують у навчально-наукових системах різного рівня. Причин цьому безліч, серед них О. О. Базалук називає такі, що актуалізують вивчення освіти та науки у сучасних умовах:

– необхідність осмислення кризового стану, в якому опинилася система освіти та науки через перехід суспільства від постіндустріального періоду до інформаційного, що передбачає нову класифікацію та відбір предметного змісту знань, які забезпечать інформаційний арсенал особистості, що постійно самовдосконалюється, і ціннісно-смислове обґрунтування її діяльності;

– актуальність нових загальнолюдських цінностей, що потребують формування нового типу особистості, здатної міркувати категоріями космічних масштабів;

– потребу створювати додаткові спеціально організовані системи та можливості передавання культурного досвіду в умовах національної системи освіти, що постійно вдосконалюється [3, с. 189].

Отже, головними проблемами, які виникають під час дослідження значення цих категорій, є відсутність належного рівня правового й організаційного забезпечення розвитку науки та освіти й нестабільність у політичній, економічній та соціальній сфері держави, що тим чи іншим чином впливає на розвиток і функціонування освіти. Роль філософії у цьому – знайти філософське пояснення цим процесам, обґрунтувати їх і дати логічне та філософське пояснення.

При цьому основними завданнями освіти і науки в цілому та військової зокрема є такі:

– визначити місце та роль освіти у сучасному суспільстві, перспективи подальшого розвитку наукових знань;

– осмислити проблеми розвитку освіти та науки у кризовий період розвитку держави, знайти реальні шляхи для виходу із кризових ситуацій;

– дати філософське трактування того, якими мають бути сучасні освіта та наука, які моральні якості мусить мати педагог, науковець-учений тощо;

– виявити слабкі місця у правовому регулюванні освітньої-наукової діяльності в Україні, вирішити фундаментальні проблеми їх розвитку;

– розкрити чинники, які впливають на розвиток і поширення освіти та наукових знань у державі;

– визначити кінцеву мету освіти і науки, освітньої-наукової діяльності;

– дослідити провідні напрями розвитку освіти і науки й освітньої-наукової політики.

Щодо концептуального філософського значення науки наразі існує тенденція вважати, що філософія та наука відділяються одна від одної, адже досить часто принципи та положення філософської науки в сучасних освітніх процесах просто ігноруються, втрачається цілісність філософського розуміння. Так, наприклад, про таку ситуацію говорив В. Г. Марача, який зазначав, що філософія більше не сприймається як джерело «картини світу», у межах якої розгортаються практики, що додатково посилюється «некласичною ситуацією» у самій філософії, а тому функція трансляції граничної для людини картини світу, яку філософія делегувала науці і яка робила науку засобом «підйому людини до всезагального», втратила той загальнокультурний смисл, який вона мала до середини XX століття. Якщо сучасна система науки і передає якусь картину світу, то її вже не можна називати ні філософськи обґрунтованою, ні відповідною практиці [14, с. 40].

Характеризуючи взаємозв'язок філософії та науки, варто зазначити, що ці дві галузі утворюють комплексне та галузеве вивчення освітніх процесів в Україні шляхом формування відповідного світогляду у поєднанні з науковими знаннями. Досить вдало та широко співвідношення філософії та науки характеризує Г. Д. Берегова, яка зазначає, що сучасні вітчизняні дослідження у галузі філософії, є взаємоперетином філософії та освіти як людських практик і соціально-культурних інституцій, що окреслюють два основні моменти наявного стану вітчизняної науки: 1) наука не

здійснює функцію виховання того типу світогляду, що надасть можливість вирішити глобальні проблеми людства; 2) офіційно діюча система науки постійно відчужується від інтересів, цінностей і потреб людей. Науковець зазначає, що з огляду на стан сучасної соціокультурної реальності філософсько-освітні дослідження потребують передусім нових концепцій філософії науки, що полягають у дієвому цілеспрямованому впливі на особистість засобами філософських знань, а також нових освітніх технологій, спрямованих на формування ціннісних орієнтацій особистості й виховання почуття глобальної відповідальності людини за свої дії [15, с. 137]. Ми повністю підтримуємо думку Г. Д. Берегової, оскільки саме філософська наука надає нам уявлення про ціннісні орієнтації будь-якої особистості, зокрема і студента чи науковця. Саме вона допомагає студенту опанувати ті принципи освітньо-наукового процесу, які є необхідними у його подальшій роботі, а також сприяє правильному вибору ціннісних орієнтацій сучасної молоді.

Із зазначених вище міркувань можна зробити такі висновки: по-перше, без освітньо-наукових процесів не виникало б їх філософське значення, адже філософія як абстрагований образ світу та окрема наука сформувалась лише з набуттям людством певного рівня знань. По-друге, освіта та наука без філософського підґрунтя не здатні були б до трансгресу – самостійного просування. Завдяки філософії наука як надзвичайно велика і складна система здатна до саморозвитку, при цьому рушійною силою виступає людське прагнення до здобуття знань. Рівень освіти та науки постійно вдосконалюється через використання більш складних і нових знань про світ, пошук ефективніших форм і методів їх засвоєння. По-третє, завдяки філософії освіта та наука досягла системності та структурованості. Сприяло цьому насамперед виникнення феномену школи, яке відбулося у межах філософської науки. По-четверте, системне з'ясування сутності та проблем освіти й науки може відбутися лише на підґрунті комплексного філософського осмислення.

Отже, враховуючи зазначене, можна зауважити, що з правового погляду в чинному законодавстві термін «освіта» розглядається як основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального й економічного розвитку суспільства і держави, метою якої є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, зда-

тних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого і культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу та забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями [16].

З указаного визначення зрозуміло, що освіта – це система норм, цінностей і навичок, спрямована на всебічний розвиток суспільства та держави.

Щодо інтерпретації поняття «наука»: під ним пропонується розуміти сферу діяльності людини, спрямовану на одержання (вироблення і систематизацію у вигляді теорій, гіпотез, законів природи чи суспільства тощо) об'єктивних нових знань про навколишній світ, основою якої є збір, постійне оновлення, систематизація і критичний аналіз фактів, синтез нових знань або узагальнень, що описують природні або суспільні явища, які досліджуються, та/або надають можливість будувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами і прогнозувати їх перебіг (ст. 1) [17].

Стан освіти та науки в сучасному світі є складним і суперечливим. З одного боку, окреслені галузі стали одними з найважливіших сфер людської діяльності; величезні досягнення в них лягли у підґрунтя масштабних соціальних і науково-технологічних перетворень. З іншого ж боку, розширення сфери освіти та науки і зміна їх статусу супроводжуються загостренням проблем у зазначених сферах, що свідчать про кризові явища освітньо-наукової галузі. І, нарешті, останніми роками в процесі пошуків шляхів подолання кризи освіти та науки відбуваються радикальні зміни у зазначених сферах і формування нової освітньо-наукової системи.

Сьогодні освіта та наука розглядаються як стратегічний пріоритет держави, а тому проблема їх формування потребує особливої уваги. Державна політика в галузі освіти та науки є невід'ємною складовою загальнодержавної політики. Усе, що відбувається в суспільстві, природі й розвитку людської культури, так чи інакше впливає на формування і здійснення освітньо-наукової політики, функціонування системи освіти та науки в цілому [18]. Як наслідок, реалізація можливостей позитивного впливу освіти та науки на розвиток суспільства залежить насамперед від держави. При цьому одним із найважливіших завдань держави як основного інституту політичної системи є формування у громадян високої моральної та культурної свідомості, що забезпечується окресленою системою.

Сучасна освіта та наука в цілому й військова зокрема є двигуном соціально-економічного, безпекового і духовного розвитку суспільства та держави, що виявляється у багатоманітних аспектах: 1) у зростанні продуктивності праці й розширенні меж продуктивної праці; 2) у розвитку функцій безпосередньої продуктивної сили та заміщенні праці фізичної працею розумовою, діяльності допоміжного персоналу; 3) у розширенні інтелектуальної сфери в діяльності безпосередніх виробників; 4) у різних видах спеціалізованої праці; 5) у реалізації знання в засобах виробництва і технологіях, у техніці як виробництва, так і обміну, розподілу та споживання; 6) у динаміці структур професійної зайнятості й у цілому – соціальної структури; 7) у постійній зміні співвідношення галузей матеріального й духовного виробництва; 8) у розширенні меж матеріального виробництва та створенні його нових галузей тощо [19, с. 147–159]. Нарешті, роль освіти та науки відображається в нееквівалентності соціально-економічного, духовного і політичного розвитку суспільства та держави. Освіта та наука, отже, стають найважливішими умовами й чинниками життєдіяльності суспільства, а її роль у житті суспільства та держави постійно зростає.

Така багатопланова роль освіти та науки пояснюється кількома факторами. По-перше, специфічним їх місцем у системі суспільного поділу праці. Це галузі, які задовольняють запити населення в освітніх та наукових послугах і спеціалізуються на відтворенні провідної продуктивної сили суспільства – кваліфікованих працівників для всіх галузей матеріального і нематеріального виробництва, а також для різних видів невиробничої діяльності. По-друге, рівень освіти та науки є одним з основних показників добробуту народу країни. По-третє, ці галузі самостійно готують для себе професійних працівників. По-четверте, праця у сфері освіти та науки сьогодні належить до одного з найбільш масових видів людської діяльності, починаючи з раннього дитинства і закінчуючи трудовою біографією значної кількості працівників [20, с. 30–34]. Крім того, сьогодні можна говорити про інтернаціоналізацію освіти та науки і, відповідно, про зростання кваліфікаційного рівня в інших країнах, а також можливу загрозу економічному суверенітету України в результаті ослаблення їх конкурентоспроможності порівняно з усіма розвиненими країнами світу. Стає очевидним, що і в ІІІ тисячолітті процвітатимуть ті держави, які зможуть перевершити інших в освоєнні нових знань, наукових досягненнях і трансформа-

ції їх у найсучасніші технології і продукцію. У зв'язку з цим виникає реальна необхідність розробити і запровадити нові механізми управління освітньо-науковою діяльністю та інвестуванням масштабних технологічних змін з метою забезпечення стабільного зростання наукових досліджень, реагування на світові науково-технічні досягнення і вироблення стратегії на їх випередження [21, с. 259]. Необхідно комплексно підійти до вирішення цієї проблеми – пов'язати в одну ланку освіту, науку, науково-технічну та інноваційну діяльність, створити систему «освіта – наука – виробництво», для якої мають бути характерні не лише прямі зв'язки від освіти до виробництва, але й зворотні – від виробництва до освіти.

Отже, значення освіти та науки в цілому, а військової науки як складової цієї інституції зокрема, на сучасному етапі розвитку України визначається їх перспективними завданнями в умовах побудови демократичної і правової держави й ринкової економіки, необхідністю подолання небезпеки відставання держави від світових тенденцій економічного і суспільного розвитку. При цьому для підвищення ролі освіти та науки в державному і суспільному розвитку необхідним є досконале адміністративно-правове та організаційне забезпечення наукової сфери, адаптація нормативної бази до європейських стандартів, участь громадськості у втіленні в життя освітньо-наукової політики, відновлення відповідальності й активної ролі держави у цій сфері, вдосконалення функціонування освіти та науки з виділенням необхідних для цього ресурсів, а також створення механізмів їх ефективного використання.

Із здобуттям незалежності Україна розпочала стрімкий процес реформування політичної системи, економічних відносин і соціальної сфери, що призвело до необхідності реформування чинного законодавства. Наука як одна із найбільш чутливих до політичної, безпекової та економічної нестабільності галузей діяльності виявилася непристосованою до нових умов господарювання – ринкових відносин, а дефіцит її бюджетного фінансування спричинив деструктивні процеси, падіння престижу наукової праці, втрату значної частини наявного наукового потенціалу й інші негативні явища [22, с. 3]. Водночас в історичній ретроспективі сфера наукової діяльності була весь час фундаментальною для стрімкого й ефективного розвитку всіх суспільних процесів у державі.

Варто зазначити, що аналіз наявних наукових досліджень з різних галузей права дає змогу простежити певну ґенезу наукового

аналізу процесу становлення та розвитку сфери наукової діяльності в нашій державі в цілому та військової освіти і науки зокрема, виділити певні тенденції цього процесу, які варто врахувати під час формування підґрунтя сучасних досліджень з окресленої проблематики.

Гібридна війна проти України, наявні помилки і прорахунки в організації симетричної реакції Української держави, суспільства та громадськості на ворожу зовнішню політику з боку Російської Федерації, антиукраїнська діяльність проросійських елементів усередині країни, які зазіхають на статус української мови як державної, заплямовують вітчизняну історію, дискредитують владні інституції та державну політику, являють собою неабиякі виклики і загрози єдиному україно-центричному гуманітарному простору. Посилюють негативний контекст наявні суперечності у військовому освітньо-виховному середовищі, що потребують відповідного реагування та негайного подолання. Якщо акцентувати на основних аспектах, то ними є такі: потреба в підготовлених до успішного виконання завдань за призначенням офіцерах-лідерах, зростання вимог до особистісних і професійних якостей майбутніх військових керівників, провідників якісних змін у ЗСУ за стандартами НАТО, утвердження євроатлантичного вектору розвитку ЗСУ, переорієнтація вищої військової школи на стандарти НАТО, оновлення змісту вищої освіти, приведення його у відповідність до сучасних вимог і пріоритетів розвитку ЗСУ [23]

На жаль, історичний розвиток сфери освітньої і наукової діяльності в цілому і військової зокрема був нерівномірним. Під час розгляду цієї теми необхідно розуміти, що в теоретичних джерелах наукова діяльність трактується неоднозначно, залежно від позицій дослідників, детермінованих їх культурною традицією та орієнтацією. Так, систематичні історичні дослідження наукової діяльності почалися лише в XIX ст. Одним із перших у межах історії наукової діяльності вирішувалося завдання хронологічної систематизації досягнень різних галузей науки.

Однак ми пропонуємо розпочати розгляд еволюції історичного розвитку науки та наукової діяльності в цілому із періоду Київської Русі(кінець IX – середина XIII століття), який став початком активного розвитку писемності, книгознавства, літописання, науки та освіти. Характеризуючи наукову роботу Київської Русі, Ю. С. Боєва зазначає, що за поширенням наукових і технічних

знань ця держава стояла на одному рівні з передовими країнами Європи. Знання з математики, елементарні розрахунки були потрібні для спорудження храмів та обмежувались до простих чотирьох дій, дробів та обчислювання процентів. Записувались також міри довжини, об'єму й відстані між містами. Робилися складні розрахунки для складання календарів і пасхалій. У грошовій системі використовувались наочно-обчислювальні засоби, наприклад абак (дошка для обчислення, яку відтворено на мініатюрі Радзивілівського літопису) [24, с. 18–19]. Основним науковими творами в період Київської Русі можна назвати такі пам'ятки давньоруської літератури, як «Повість временних літ», «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик», «Слово про закон і благодать», «Повчання Володимира Мономаха», «Руська правда» і «Галицько-Волинський літопис».

Отже, наукова діяльність у період Київської Русі характеризувалась розвитком писемності та систематизації наукових знань у відповідні пам'ятки культури, розвитком освіти, створенням та діяльністю перших освітніх закладів, появою вчителів, які брали на себе обов'язок навчати як дітей, так і дорослих письму. Активного розвитку у цю добу набуло накопичення пам'яток культури у відповідних фондах-бібліотеках.

Історичний період з кінця V до кінця XV століття у Західній Європі називають епохою середньовіччя. Суттєвого розвитку у період середньовіччя набули школи, університети та наукова діяльність у цілому. У ці часи формуються різноманітні наукові школи та системи знань, серед яких О. С. Мелешко виділяє такі напрями, як фізико-динамічний на базі аристотелівських натурфілософських досліджень; фото-оптичний, у вигляді так званої «метафізики світла»; вчення про живі організми та істоти, до якого належали питання про душу як цілюще джерело тваринного та рослинного життя; астролого-медичні знання та алхімія, яка не була повною мірою ні наукою, ні містикою, оскільки її складовими були як міфологія і фантазія, так і наукова систематика та логічний підхід. Автор наголошує на тому, що наука в епоху середньовіччя являла собою низку абстрактних припущень та засобів споглядання за природними явищами, оскільки мало хто з учених ставив за мету сполучити продукт дослідження з потребами життя, використати більш прагматичний підхід [25, с. 404].У своєму дослідженні О. Є. Антонова говорить про те, що в період середньовіччя виділя-

ють чотири великих напрями середньовічної науки: фізико-космологічний, вчення про світло, науку про живе й комплекс астролого-медичних знань. Що стосується алхімії, то вона являє собою специфічний феномен середньовічної культури, що містить у собі такі компоненти, як наукові узагальнення, фантазія, логіка і міфологія. Автор наголошує на тому, що розвиток світських наук поступово зробив експеримент авторитетним: в епоху середньовіччя в Європі було винайдено годинник, технологію виробництва паперу, дзеркала й окулярів, проводилися медичні досліди [26, с. 13].

Отже, охарактеризувавши розвиток освіти та науки у період середньовіччя, можна зазначити, що у ці часи освіта, з одного боку, все ще залежала від церкви, але поступово почала відділяться від неї, отримуючи власний механізм правового регулювання та забезпечення. У цей період підвищується значення університетської науки, поглиблюються наукові знання в окремих галузях на рівні створених університетів. При цьому в XV столітті суттєво підвищується значення університетської науки, яка характеризується поглибленням знань у відповідних окремих галузях і предметах. До наукової та освітньої діяльності залучаються, зокрема, представники нижчих за соціальною ієрархією верств населення, які бажають навчитися письму та здобути відповідну освіту. Тим самим у цей період адміністративно-управлінський вплив ще не має досить вираженого характеру, оскільки освіта та наука, з одного боку, все ще залежала від церкви, але вже починає відділяться від неї та керуватися державою та її органами.

Наступним етапом історичної ґенези досліджуваного питання можна назвати розвиток наукової діяльності у XVII столітті в епоху Нового часу (від рубежу XV–XVI століття по кінець XIX ст.). Цей період характеризується динамічним розвитком та формуванням системи наукових знань у сфері освіти й педагогіки і переосмисленим уявлення про наукову та педагогічну діяльність. Що стосується самої наукової діяльності, то вона також набула інших порівняно з епохою середньовіччя рис. У цей період переосмислюються цінності у наукових напрямах, удосконалюються вимоги до вчителя як високопрофесійної, освіченої особи, яка здатна не лише передати учням відповідні знання, а й виховати у них порядність, самостійність, справедливість та інші позитивні риси, змінюється втілення наукового процесу у життя та збільшуються

вимоги до його організаційного забезпечення, а наукові дослідження та наукова діяльність дедалі частіше пов'язуються із виробництвом, тобто більшість наукових досліджень підтримується державою та використовується на практиці. П. П. Гайденко зазначає, що у період XVI століття кардинально змінюються мета та завдання наукової діяльності. Раніше її зміст пов'язувався з порятунком душі, але, починаючи приблизно з XVII століття, у суспільстві все більше поширюється думка про науку як про засіб, за допомогою якого людина вивчає й підкоряє собі природний світ [27, с. 437–440]. Як зазначає із цього приводу Д. Ю. Оніпко, для наукової діяльності нового часу стали характерними такі визначальні риси: по-перше, новоєвропейська наукова діяльність починає вибудовуватися на досвіді та експерименті; по-друге, вона стає невіддільною від математики, оскільки виражає закономірні зв'язки в природі за допомогою чисел; по-третє, нова наукова діяльність починає орієнтуватися на практичну користь. Саме в новий час наукова діяльність стає продуктивною силою суспільства, оскільки за допомогою інженерної діяльності її відкриття цілеспрямовано впроваджуються у виробництво. Як зазначає науковець, в епоху нового часу були вироблені канони науковості, які почали відрізняти наукову діяльність від інших форм пізнання. До них науковець відносить такі: об'єктивність, системність, практичну націленість, орієнтацію на передбачення, сувору доказовість, обґрунтованість і достовірність результатів тощо [28, с. 20]. Ми повністю погоджуємося з його думкою, адже дійсно цей період характеризується підвищеною увагою до розвитку наукової діяльності, а тому й освіченість стає одним із головних напрямів розвитку держави.

Отже, на підставі вищезазначеного можна зробити такий висновок, що основними рисами наукової діяльності в період нового часу є такі: 1) стрімкий розвиток наукової діяльності; 2) переосмислення цінностей у науковій діяльності, а саме зміна вимог до вчителя як високопрофесійної, освіченої особи, яка здатна не лише надати учням відповідні знання, а й виховати у них порядність, самостійність, справедливість та інші позитивні риси характеру; 3) наукові дослідження та наукова діяльність пов'язуються із виробництвом, все більше наукових досліджень використовується на практиці; 4) швидкого розвитку набули книгодрукування, розповсюдження журналів та газет.

Наступний етап розвитку наукової діяльності розпочинається

з другої половини XIX ст. і триває до початку XX століття, пов'язуємо його з 20–30 роками XX століття. В історичній спадщині нашої держави поширеною є думка, що це епоха наукового, інтелектуального та національно-культурного розвитку. Із цього приводу варто згадати думку В. М. Лук'яненка, який, характеризуючи кінець XIX – початок XX століття, зазначає, що цей період, незважаючи на сильний тиск із боку царського уряду на українських рух, є періодом глибоких перетворень, пов'язаних з ефективним розвитком наукового життя та української історичної науки, впливу національної інтелігенції на суспільну свідомість [29, с. 40]. Характеризуючи наукову діяльність у XIX столітті, В. І. Вернадський зазначав, що вона сприймається як класична система знань, як єдина система наук, основні ідеї і принципи якої вважаються остаточно встановленими і непорушними. Відбувається диференціація окремих галузей наукових знань на більш вузькі спеціальні галузі (наприклад, у самостійні науки виділяються експериментальна психологія, соціологія та культурологія,) і водночас спостерігається інтеграція наук: саме в цей період виникають астрофізика, біохімія, фізична хімія і геохімія, а також виділяється нова галузь знань – технічні науки. Автор зазначає, що протягом століття було зроблено надзвичайну кількість відкриттів, а на основі накопиченого експериментального й аналітичного матеріалу розроблено узагальнюючі теорії. У межах класичної фізики з'явилися нові галузі – термодинаміка і вчення про електрику, покликані до життя розвитком техніки [30, с. 144].

У 30–40 роки XIX століття активного розвитку набула наукова діяльність студентського руху. Як зазначає О. О. Тарасенко, така активізація діяльності студентських наукових гуртків зумовлювалася виходом у світ статуту російських університетів 1835 року, який сприяв заохоченню студентів до наукової роботи. Зокрема, факультети пропонували теми для написання творів, кращі з яких відзначались золотими і срібними медалями, почесними відзнаками і преміями. Так, документальні джерела засвідчують, що серед студентів історико-філологічного факультету, які працювали над творчими роботами і брали участь у гуртковій роботі, згодом стали поважними вченими, викладачами, професорами, активними громадськими діячами В. Я. Шульгін, А. І. Лінниченко, В. С. Іконников, М. П. Дашкевич, Д. І. Багалій, П. В. Голубовський та інші [31, с. 24].

Зазначимо, що розвиток наукової діяльності в Україні припав на період XIX–XX ст., коли вона здійснювалася здебільшого на рівні університетів та наукових товариств. З огляду на вищезазначене окремі науковці умовно поділяють організацію науково-дослідної роботи на певні періоди.

Перший етап (1804–1835 рр.) – зародження системи науково-дослідної роботи у вітчизняних університетах та організація її на основі самоврядування. Цей етап, згідно з ухваленим у 1804 р. статутом першого вищого навчального закладу в Україні – Харківського університету, характеризувався чіткою постановкою мети, завдань, визначенням форм науково-дослідної роботи, встановленням наукових зв'язків з іноземними вищими навчальними закладами, а також наданням університету відносної автономії з питань внутрішнього управління. Другий етап (1835–1863 рр.) – проведення «охоронної» політики офіційної влади в галузі науки й освіти, що зумовило непослідовність здійснення науково-дослідної діяльності університетів. Третій етап (1863–1884 рр.) характеризувався піднесенням громадської і педагогічної думки і реформуванням усієї системи народної освіти, поверненням вищим навчальним закладам наданих їм раніше прав, розширенням їх самостійності у вирішенні питань внутрішнього управління, формалізацією низки положень щодо активізації наукової діяльності, збільшенням матеріально-технічної бази тощо. Четвертий етап (1884–1900 рр.) відрізнявся соціально-політичними суперечностями між реакційними заходами «правлячої верхівки» в галузі наукової діяльності та прогресивними діями педагогічної громадськості та викладачів університетів [32, с. 8].

Період XIX століття характеризувався активним розвитком університетської науки. Про активну участь університетів у розвитку наукової діяльності говорила І. Н. Войцехівська, яка зазначала, що друга половина XIX ст. дала змогу наростити потенціал у розвитку наукових досліджень, розширити їх тематику, опублікувати і використати нові історичні джерела. Про зростання університетської активності, як зазначає автор, у Києві свідчило видання у вересні 1861 р. щомісячника «Университетских известий», де поміщались наукові праці викладачів. Понад 40 років головним редактором «Университетских известий» був В. Іконников [33].

На основі університетів створювалась значна кількість гуртків для студентів, основним призначенням яких було здійснення

науково-дослідної роботи. Так, наприклад, розглядаючи діяльність Новоросійського університету, зауважувалося, що при більшості кафедр і на всіх факультетах було організовано декілька студентських наукових гуртків: з математичних наук, цивільного права, медичний, історико-філологічний тощо. Гуртки мали власні невеличкі бібліотеки, створені на пожертвування. З метою заохочення студентів до наукової роботи щороку факультети пропонували теми для написання дослідницьких праць, кращі з яких нагороджувались медалями і преміями. Згодом так звані медальні праці студентів друкувались коштом університету у виданнях університету. На засіданнях гуртків-студій заслуховувались повідомлення і доповіді учасників та керівників [34, с. 43]. Отже, розвиток наукових гуртків при університетах мав досить важливе значення, оскільки саме під час проведення їх занять передавався науковий досвід від викладача до студента, прищеплювалося вміння до самостійної наукової роботи, розвивалось індивідуальна робота та власне ставлення до предмету дослідження.

Характеризуючи розвиток наукової діяльності у в другій половині XIX – на початку XX ст., Г. В. Додонова зазначає, що цей історичний період характеризувався розвитком наукових шкіл з різних галузей права. На її думку, унікальні наукові школи Наддніпрянської України відігравали вирішальну роль у піднесенні науки в регіоні, створенні наукових традицій і згуртуванні наукової еліти. Наукові школи виникли на основі окремих наукових колективів як структуроване об'єднання вчених декількох поколінь навколо і на основі нових ідей, методів і методик дослідження. Ці об'єднання скріплювались моральними рисами та стосунками, які закладались їх засновниками [35, с. 76].

Проте, попри такий швидкий та прогресивний розвиток науки, наукових знань і досліджень та появу нових учених, не вирішеним залишалось питання належного фінансування наукових знань і наукових розробок. Так, наприклад, у Київському університеті лише 500 крб. на рік відпускалося на друкування протоколів Ради. Університет змушений був витрачати на наукову роботу лише так звані спеціальні кошти, що складалися переважно з плати за навчання. Тому питання про наукове відрядження або публікації наукових праць за рахунок університету обговорювалися на засіданні Ради й остаточно вирішувалися попечителем округу [36, с. 49]. Не кращою була ситуація і у сфері оплати праці викладачів вищих

навчальних закладів. Із цього приводу Л. Ф. Іванова зазначає, що порівняно з іншими республіками СРСР заробітна плата українських наукових і науково-педагогічних кадрів була особливо мізерною. Це було однією з причин того, що лише невелика кількість осіб висловлювала бажання навчатися в аспірантурі та займатися науковою чи викладацькою діяльністю. Зокрема, у 1923 р. професор в Україні отримував 25 крб., в Білорусії – 56 крб., в Азербайджані – 72 крб.; науковий співробітник в Україні отримував заробітної плати – 12,5 крб., в Білорусії – 43 крб. [37, с. 204–205]. Отже, наукова та викладацька діяльність в Україні не оплачувалась на належному рівні, що спричиняло часткове скорочення наукових кадрів.

З установленням радянської влади в Україні з'явилася певна стабільність у розвитку наукових досліджень у цілому і у воєнній сфері зокрема. Але були й контрастні процеси, що відбивалися на сфері наукової діяльності. Центром наукових досліджень у радянській Україні була відновлена Академія наук. Радянська влада формально ставилася до Академії прихильно, але не припиняла спроб повністю підпорядкувати собі її діяльність [38, с. 93]. Українська Академія наук вважалася найвищою державною науковою установою в Українській державі. На неї покладалися поширення, поглиблення та розповсюдження наукових досліджень і збагачення їх відкриттями на користь людяності, об'єднання та організація наукової праці, створення різноманітних дослідних інститутів, вивчення сучасного й минулого України, української землі та народу. При УАН мали існувати Національна бібліотека, друкарня та поліграфічний інститут. Планувалося видання праць загального зібрання, відділів, наукових установ, комісій, членів Академії та приватних осіб. До обов'язків УАН належали підтримка відносин з іноземними академіями та науковими товариствами, організація експедицій, екскурсій, дослідних станцій та установ. Академії надавалися статус юридичної особи та право самоврядування, заснування наукових установ, безмитного і позацензурного отримання літератури й наукового обладнання, присвоєння ступенів доктора наук, закладення постійних і тимчасових комісій, організації наукових симпозіумів і конференцій. Усі наукові видання УАН мали обов'язково друкуватися українською мовою, а за бажанням автора – ще й іноземною мовою [39, с. 420].

Дослідивши та проаналізувавши розвиток воєнного (військо-

вого) права, можна стверджувати, що за часів існування СРСР йому приділялося багато уваги з боку керівництва держави. Так, 17.06.1936 р. постановою Центрального Виконавчого Комітету СРСР на базі Всесоюзної правової академії було створено військово-юридичний факультет Робітничо-селянської Червоної армії. У межах навчальної та наукової роботи факультету досить успішно вирішувалися питання підготовки військових юристів та нормопроєктної роботи, спрямованої на формування системи військового законодавства. Уже 05.11.1939 р. постановою Ради Народних Комісарів СРСР № 47 на базі військово-юридичного факультету було створено Військово-юридичну академію Робітничо-селянської Червоної армії. [40, с. 60–61].

Отже, трансформаційні процеси 20-х років минулого століття сприяли розвитку сфери наукової діяльності, незважаючи на всі труднощі. Основні складові цих перетворень вплинули на розвиток наукової діяльності таким чином: по-перше, застосування політики «українізації» надало змогу здійснювати наукові дослідження українською мовою, розвиваючи тим самим вітчизняну наукову термінологію; по-друге, суспільна потреба у науковій літературі сприяла новим науковим розробкам учених (наприклад, складанню словників та енциклопедій); по-третє, було значно розширено науково-технічну сферу; по-четверте, відбулася мобілізація наукових організацій та науковців для потреб державного будівництва; по-п’яте, було визначено особливості правового регулювання наукових організацій [41].

Однак у радянській період відбувався процес централізації та бюрократизації суспільного життя, що негативно вплинуло на розвиток сфери наукової діяльності. Проявом цього впливу були поступова політизація та ідеологізація наукової діяльності, скорочення та заборона певних її організаційних форм і прогресивних ініціатив учених. Крім того, в адміністративному порядку була обмежена управлінська автономія наукових товариств і вищих навчальних закладів, були проведені судові процеси над науковими працівниками, була організована адміністративна висилка з країни видатних учених і фахівців різних галузевих наук. Отже, розвиток науки продовжує залежати від політики адміністративного апарату органів державної влади.

Попри це, Положення про науково-дослідні роботи вузів 1923–1924 рр. надало реальні можливості для організації наукових

досліджень. У 1927 році була ухвалений Статут Академії наук СРСР, де встановлювалася її підконтрольність Раднаркому і Політбюро ЦК правлячої партії, було ліквідовано автономію вищих навчальних закладів у вирішенні управлінських та організаційно-наукових питань, ухвалювалися нормативні акти, що забезпечують діяльність науково-дослідних інститутів [42, с. 6].

Характеризуючи наукову діяльність, Т. В. Галицька акцентує увагу на документах, що стосуються 1920–1930-х рр. Автор зазначає, що ці документи дають змогу простежити, як посилювалось намагання керівництва комуністичної партії взяти під повний контроль розвиток науки і культури в УСРР і забезпечити його ідейне спрямування. У цьому фонді містяться матеріали, що відображають настрої наукової інтелігенції і ставлення її до гуманітарної та національної політики, прагнення партійних органів у центрі і на місцях взяти під тотальний контроль діяльність усіх ділянок наукового, освітнього та національно-культурного розвитку, насамперед тих, що були пов'язані з українознавством. Особливо негативною була реакція партійних органів на будь-які відхилення від марксистської ідеології, які дедалі частіше почали кваліфікуватись, як антирадянська та буржуазно-націоналістична пропаганда й агітація [43, с. 27].

Не менш важливого значення для розвитку наукових знань на теренах сучасної України набув процес українізації. Як зазначає із цього приводу В. І. Онопрієнко, політика «українізації» 20-х років сприяла розвитку української науки, незважаючи на всі труднощі. Основні складові цієї політики вплинули і на розвиток наукової діяльності, зокрема:

1) розширення сфери застосування української мови (декрет Раднаркому УСРР «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» від 27.07.1923 р., декрет ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови» від 01.08.1923 р.) сприяло вільному дослідженню української мови, друку результатів наукових досліджень рідною мовою;

2) суспільна потреба у науковій літературі сприяла новим науковим розробкам вчених (зокрема написання словників тощо);

3) створення умов для культурного співробітництва обох частин України, що впливало й на наукові зв'язки, обмін досвідом (налагоджені контакти Академії наук з Науковим Товариством

ім. Т. Шевченка у Львові) [44, с. 140–146].

Згодом, наукові дослідження почали випереджувати і визначати розвиток техніки, а не навпаки, як було раніше. Практичне застосування наукових ідей призвело до кардинальних змін у техніці та технологічних процесах. Як наслідок, уже у 30-х роках значно змінився статус науки у світі, серед іншого й в Україні. По-перше, економічно та організаційно зміцнилося її становище. Як наслідок відтоді планові наукові дослідження почали витісняти індивідуальну роботу вченого та винахідника. По-друге, значно поглибилося взаємопроникнення науки і промисловості [45]. Крім того, керівна роль у науковій діяльності належала Народному комісаріату освіти (НКО). До основних його обов'язків належала організація та спрямування діяльності наукових установ: Української академії наук, науково-дослідних інститутів, кафедр, науково-дослідних лабораторій та обсерваторій, наукових бібліотек, наукових товариств тощо. Народним комісаріатом освіти було ухвалено низку важливих нормативно-правових актів, що торкалися освітньої та наукової діяльності.

Найбільші досягнення українських учених 30–40-х років XX ст. відбулися у галузі фізико-математичних наук. Це не випадково, тому що ще у XVII–XVIII століттях у викладанні математики і фізики були закладені фундаментальні засади методології Києво-Могилянської академії. У XIX – на початку XX ст. в Україні працювали видатні фізики М. Авенаріус у Київському університеті, М. Умов у Новоросійському (м. Одеса) університеті, М. Пильчиков і Д. Рожанський у Харківському університеті та ін. [45].

У 1935 році відбулися зміни у Академії наук УРСР, які повною мірою відобразились у Статуті Академії 1936 року. Статутом було визнано, що Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки є вищою науковою установою, що поєднує найвидатніших учених країни. Академія наук підпорядковувалася безпосередньо РНК Української РСР. Вона поділялася на три відділи: суспільних, математичних та природничих, а також технічних наук. Тематичні плани НДР Академії наук та окремих її інститутів погоджувались з відповідними державними органами, що давало змогу зосередити роботу наукових сил Союзу РСР на найважливіших для соціалістичного будівництва питаннях в усіх галузях. Інститути АН мали вивчати, зокрема, природні багатства і продуктивні сили країни, а також культурні й економічні досягнення людства і сприяти

їх вчасному та раціональному використанню, сприяти підвищенню кваліфікації наукових співробітників та обслуговувати вищі урядові органи УСРР організацією наукової експертизи. Зауважувалося, що НДІ є основними органами, що вивчають у комплексі природні багатства, економіку й культуру УСРР [31, с. 15–16].

Важливою подією у науковій діяльності та культурному житті Галичини став перший з'їзд діячів науки і культури у Львові, який поставив своїм завданням об'єднання наукових, літературних та освітніх сил і визначення головних напрямів їх діяльності щодо підвищення освітнього рівня народу [46, с. 199–200].

Доцільно зауважити, що лише із середини XX ст. наукова діяльність почала розглядатися як об'єкт організації та управління, почали виділяюти особливості наукової діяльності як об'єкта управління, які полягають у тому, що, будучи сферою духовного виробництва, наукова діяльність у своєму розвитку залежить від численних як духовних, так і матеріальних факторів. Саме їх і слід ураховувати, коли порушується питання про певний цілеспрямований вплив на наукову діяльність. При цьому в цей період наукова діяльність розглядалася у двох аспектах: 1) як особлива форма інтелектуальної діяльності, мета якої полягає в отриманні, переробці та розповсюдженні нової інформації; 2) як особливий соціальний інститут, що має ієрархічну структуру [47, с. 13–14]. Тобто наукова діяльність розвивалася з урахуванням у сукупності її вищезазначених особливостей.

Погоджуючись із вищезазначеним, наголошуємо на тому, що в Україні у 60–80-х роках сформувався потужний науковий потенціал: відбулося рекордне, чотириразове збільшення кількості науково-педагогічних працівників, щорічно для розвитку наукових досліджень виділялося до 5 % ВВП. У публікаціях тих часів дуже часто фігурувало твердження, що в СРСР працює чверть усіх науковців світу. Проте назване твердження не відповідало дійсності, оскільки ґрунтувалося на некоректних підрахунках. З боку СРСР ураховувалися всі науково-технічні працівники, зайняті як у науково-дослідних інститутах, так і у вищих навчальних закладах і на виробництві (в усіх статистичних довідниках наводилися лише такі узагальнюючі дані). Вони порівнювались з кількістю працюючих за кордоном тільки у сфері науки та наукового обслуговування, тобто без урахування виробництва, освіти тощо. У статистичних даних з приводу кількості наукових установ та наукових кадрів простежу-

валося збільшення кількості наукових установ і наукових працівників. Так, за період з 1950 до 1965 р. перший показник зріс із 576 (включно з вишами) до 754, другий – у 5,5 разів. Зросла чисельність осіб, які мали науковий ступінь доктора наук (із 907 до 2867 осіб) і кандидата наук (із 6118 до 30296 осіб). У 1960 р. кількість жінок – наукових працівників становила 15 417 осіб, через п'ять років цей показник було збільшено майже у 2 рази (34 554 особи), на початку 1970 р. їх було 45 762 особи. Протягом 60–х років XX століття у 3 рази (з 132 до 404 осіб) зросла кількість жінок – докторів наук та у 2 рази – кандидатів наук (із 3627 до 7979 осіб) [49, с. 203–210]. У цей період значно збільшилась кількість аспірантів. Так, у цілому в 1950 р. в аспірантурах навчалася 1951 особа, у 1955 р. – 2168 осіб. У закладах Міністерства вищої освіти УРСР контингент аспірантів на початок 1956 р. становив 1075 осіб з відривом та 190 осіб без відриву від виробництва [50, с. 13]. Протягом 60-х років минулого століття збільшилася кількість аспірантів із 4536 осіб у 1960 р. до 13513 осіб на початок 1970 р. Переважала кількість осіб, що обирали стаціонарну форму навчання, водночас зросла кількість бюджетних місць для аспірантів заочної форми навчання. Так, у 1950 р. з 519 аспірантів 495 осіб закінчили аспірантури вишів і наукових установ з відривом від виробництва, що становило 95,4 %. У 1960 р. навчання на стаціонарі завершила 521 особа або 81,5 % від загальної чисельності здобувачів наукового ступеня, у 1965 р. цей показник було зменшено до 70 % [49, с. 203–210].

Характерною рисою наукової діяльності все ще залишалось те, що наука багато в чому залежала від політичної ситуації в країні. Так, посилювалася роль контролю партійних організацій науково-дослідних установ та вишів за підготовкою наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. У документах тих часів зазначалося, що здійснюються постійний контроль та сприяння максимальній ефективності наукових досліджень молоді, поліпшується робота з ідейно-політичного виховання аспірантів у дусі високої комуністичної свідомості, з особливою увагою проводиться добір фахівців в аспірантуру та на роботу в галузі суспільних наук [51].

Проте науковий потенціал України був дійсно досить вагомим. Наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття у 165 наукових установах та дослідно-виробничих організаціях

АН України працювали понад 87,7 тис. чоловік, зокрема 17 тис. наукових працівників. Серед науковців значну частину становили спеціалісти вищої наукової кваліфікації – доктори (1911) та кандидати (10 399) наук. Масштабні теоретичні й експериментальні дослідження у ці роки здійснювалися з 200 актуальних наукових напрямів. Одержані результати в деяких випадках були на рівні кращих світових зразків, збагативши вітчизняну і світову науку відкриттями першочергового значення [52, с. 14].

У цей період активно розвивалася наукова діяльність у лікарській сфері. Суттєвого розвитку наукова діяльність набула після 90-х років, коли Україна почала створювати власну систему державного управління. На ті часи в Україні панували традиції проведення консервативної науково-технологічної політики, головною властивістю якої є те, що лише 5 % її наукового потенціалу працювало на технологічне оновлення виробництва. Від «радянської моделі» науки, що відповідала адміністративно-командним принципам господарювання, вітчизняна наука успадкувала три специфічні властивості: значні масштаби наукових досліджень і розробок, централізоване управління та майже стовідсоткове державне фінансування [53, с. 181]. У цей період ключову роль у розвитку військової науки відіграли такі вчені, як П. П. Богуцький, І. М. Коропатнік, В. Я. Настюк, М. М. Тищенко, В. Й. Пашинський, О. С. Полякова, О. П. Семенюк, О. В. Устименко, В. О. Шамрай та інші автори.

Після набуття нашою державою незалежності відповідно до постанови президії Головної ради ВАК України від 13.05.1993 р. № 1/9, а згодом – наказу Вищої атестаційної комісії України від 13.03.1997 р. № 86 спеціальність «військове право» входила до переліку спеціальностей наукових працівників [54, с. 320; 4] Завдяки цьому лише, наприклад, у 1998 році було захищено 7 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за цією спеціальністю. У цих наукових роботах досліджувались проблеми дисциплінарної відповідальності військовослужбовців, проходження військової служби за контрактом тощо [40, с. 60–61].

Отже, сфера наукової діяльності в своєму історичному розвитку пройшла сім відокремлених етапів, які характеризуються таким.

І етап – період Київської Русі (кінець IX – середина XIII століття) – початок активного розвитку писемності, книгознавства, літописання, науки та освіти. Цей період характеризується

систематизацією наукових знань у відповідні пам'ятки культури, розвитком освіти, створенням та діяльністю перших освітніх закладів.

II етап – розвиток наукової діяльності у період середньовіччя (кінець V– кінець XV ст.) – наукова діяльність відділяється від церкви, утворюючи при цьому власну систему наукових знань. Поглиблюються наукові знання в окремих галузях на рівні створених університетів. До науки, наукових знань та освітньої діяльності починає долучатися більше представників нижчих соціальних верств, які прагнули отримати початкові або більш глибокі знання в різних галузях. У цей період адміністративно-управлінський вплив ще не має досить вираженого характеру, оскільки освіта та наука все ще залежали від церкви, але вже почали відділятися від неї та керуватися державою та її органами.

III етап – епоха нового часу (рубіж XV–XVI століття – кінець XIX ст.) – період динамічного розвитку наукової та освітньої діяльності. Переосмислюється значення наукової роботи у процесі виробництва, наукова діяльність починає орієнтуватися на впровадження у практику. Формуються нові погляди на цінності у науковій діяльності, збільшуються вимоги до його організаційного забезпечення, а наукові дослідження дедалі частіше підтримуються державою та використовуються на практиці.

IV етап – наукова діяльність у 20–30 роках XX ст. – поширення, поглиблення та розповсюдження наукових експериментів, поява наукової інтелігенції, наукових товариств, створення різноманітних дослідних інститутів тощо. Здійснювалась активна підтримка вищими навчальними закладами наукових досліджень. Збільшувалась кількість аспірантів, учених-початківців, викладачів вищих навчальних закладів, професорів, наукових співробітників. Активного розвитку набули самоосвіта та здійснення індивідуальної наукової діяльності.

V етап – наукова діяльність у 40–70 рр. XX ст. – визначення пріоритетних напрямів діяльності наукової політики у відповідності до потреб суспільства, наука розвивається у всіх сферах людської діяльності, посилюються роль і значення висококваліфікованого працівника. У 40-х роках активно створюються студентські наукові гуртки. Наука вже розглядається як об'єкт організації та управління, необхідний елемент ефективного функціонування держави в цілому.

VI етап – наукова діяльність у 90–х роках XX ст. – створюється власна система державного управління. Наукові дослідження швидко розвиваються, а держава проводить централізовану наукову політику та планування наукової діяльності. Фінансування наукових розробок у цей період здійснюється виключно державою.

VII етап – сучасний етап наукової діяльності в цілому і військової зокрема, який триває досі – приведення наукової діяльності у відповідність до міжнародно-правових норм, підвищення рівня науково-технічних розробок, наближення науки до процесів виробництва, вивчення пріоритетних напрямів наукової діяльності. Можна зробити висновок, що військова наука й освіта тривалий час не виділялися в окрему галузь, а перебували десь серед розмаїття наукових доробків учених.

Період із другої половини XIX до початку XX століття, з одного боку, вважається епохою наукового, інтелектуального, національно-культурного розвитку та охоплює здебільшого діяльність на рівні університетів та наукових товариств, а з іншого – відбуваються процеси централізації та бюрократизації, проявом яких є поступова політизація та ідеологізація наукової діяльності, скорочення та заборона певних її організаційних форм, прогресивних ініціатив учених. У цей період в адміністративному порядку була обмежена управлінська автономія наукових товариств і вищих навчальних закладів, відбулись судові процеси над науковими працівниками, була організована адміністративна висилка з країни видатних учених і фахівців різних галузевих наук.

Особливістю військової науки на цьому етапі було те, що переважна частина наукових праць у цій сфері було написано у період, коли Стратегічний оборонний бюлетень проголошував пріоритетом зовнішньополітичної діяльності України розвиток конструктивних і рівноправних відносин з Російською Федерацією, метою державної політики України – сприяння паритетному та збалансованому скороченню збройних сил та озброєнь у регіоні, а вищі військові навчальні заклади – такими, що за своїми можливостями перевищують реальні потреби Збройних Сил України [55].

Становлення адміністративно-управлінського й організаційного забезпечення розвиту науки та наукової діяльності у державі пов’язано із початком розвитку самої науки. Також варто наголосити на досить важливій тенденції, яка простежується майже на всіх етапах її розвитку – залежності науки від держави, напрямі її руху у

політичній сфері. Така залежність полягає не лише у стані фінансування наукових досліджень, а й у тому, наскільки держава зацікавлена у розвитку науки та наукових досліджень у певний окремий період свого розвитку, мотивації наукових кадрів для роботи у прикладних галузях наукового пізнання тощо. Наприклад, держава може визначати лише окремі напрями у науці, реалізація яких здійснюється через систему державних цільових науково-технічних програм і у вигляді державного замовлення на створення науково-технічної продукції, тоді як на законодавчому рівні проголошено рівність усіх наукових досліджень. Проте, виходячи із важливості та значення окремих наукових досліджень, держава може вносити певні корективи та визначає пріоритетні напрями розвитку прикладних наукових досліджень, безпосередньо виходячи із розвитку тих спільних відносин, які існують у державі. Безумовно, дослідження історичного становлення розвитку науки у державі варто здійснювати у тісному взаємозв'язку науки та держави в цілому, крім того, на пріоритети наукових досліджень у державі дуже вплинув безпековий фактор. Війна з Росією розвернула вектор пріоритетності на 360 градусів, і розпочався новий виток з новим баченням і новими важливими для держави акцентами.

У сучасному світі наука перебуває у складному становищі, що виражається в низькому рівні наукових досліджень, відсутності гармонізації розвитку науки з іншими явищами та процесами у суспільстві, недостатності фінансування наукових процесів тощо. З огляду на таку ситуацію здійснення наукових розробок і забезпечення розвитку науково-технічної галузі в України мають бути пріоритетними напрямами державної політики. Водночас слід наголосити, що формування державної політики стане ефективним лише в тому разі, коли у сукупності буде досліджено коло філософських, гносеологічних і методологічних проблем, пов'язаних із пізнанням загальних закономірностей та структури розвитку наукового знання. А тому необхідно досліджувати парадигмальний розвиток теоретико-методологічних засад організації наукової діяльності в Україні.

Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду парадигмального розвитку теоретико-методологічних засад організації наукової діяльності в Україні зазначимо, що термін «парадигма» ввів у широкий науковий вжиток у середині минулого століття Т. Кун. Відтоді воно стало одним з ключових понять філософії та історії

науки. Т. Кун зазначав, що термін «парадигма» може вживатись у двох значеннях: «З одного боку, він визначає сукупність переконань, цінностей, технічних засобів тощо, що є характерними для членів певного наукового співтовариства. З іншого – він указує на один елемент у цій сукупності – конкретні рішення головоломок, які, коли вони використовуються як моделі, здатні замінювати експліцитні правила як основу для вирішення ще нерозв'язаних головоломок нормальної науки» [56, с. 228]. Т. Кун наголошує на тому, що зміст парадигми охоплює сукупність теоретичних стандартів, ціннісних критеріїв, світоглядних позицій, методи і принципи досліджень. Отже, парадигма, як і інші складові методології, не належить до одного ряду з іншими елементами. Вона утворює себе із цих елементів. По суті, парадигма з погляду синергетики виступає як реальні методологічні структури, що формуються в просторі й часі, тобто як атрактори, що розглядаються як цілі і стан еволюції, деякі збурення середовища [56, с. 81–82]. Крім того, науковці, які розглядали парадигмальний розвиток педагогічної науки, наголошують на тому, що парадигмальний підхід передбачає розгляд внутрішньої логіки розвитку педагогіки з погляду виникнення, трансформації і взаємодії різних парадигм. Науково-педагогічні парадигми – це сукупність теоретичних положень, які формуються в результаті конкурентної боротьби між різними, полярними підходами до вирішення педагогічних проблем (бінарними опозиціями) і які надають можливість виробити й запровадити на практиці цілісні моделі освіти [57, с. 9]. Своєю чергою, на думку А. Ф. Колодія, наукова парадигма – загальноприйнята система філософських (онтологічних та епістемологічних), теоретичних та аксіологічних установок, у межах яких відбувається розв'язання дослідницьких завдань на певному відрізку часу достатньо широким колом науковців. Її особливістю є те, що вона змінюється в часі. Поняття «парадигма» є невід'ємним від її визнання в науковому середовищі, однак у сучасну епоху співіснування та паралельного використання різноманітних дослідницьких методологій навряд чи можна погодитись із твердженням, що йдеться про визнання парадигми «всіма» науковцями [58, с. 12–13].

Цікавою є думка Н. Г. Агапової, яка зазначає, що «парадигмальний підхід передбачає не лише звернення до практично значимих питань рефлексивно-проєктного характеру з приводу усвідомлення і подолання наявної кризи, шляхів подальшого розвитку су-

часної освіти, але й осмислення їх у контексті глибокого філософсько-методологічного аналізу вихідних, “класичних” основ та ідей освіти». Саме фундаментальні філософсько-світоглядні ідеї мають бути, на нашу думку підґрунтям, відправною точкою для побудови освітньої парадигми [59, с. 15].

Отже, поняття парадигми та парадигмального розвитку характеризуються різноманітними підходами до їх тлумачення, а тому і потребують подальших пошуків вирішення цієї проблеми.

Дійсно, методологія та методологічні дослідження завжди відігравали досить значну роль під час вивчення будь-якого правового явища. Так, наприклад, В. В. Бурега, досліджуючи розвиток системи освіти в нашій державі, зазначав, що забезпечити сталий розвиток системи освіти в Україні наразі та у найближчий перспективі можна за умов застосування методології соціальної адекватності для розроблення проблем, пов’язаних з управлінням у зазначеній сфері, що передбачає забезпечення відповідності певної моделі управління провідній меті розвитку управлінської системи. Це іманентна якість процесу управління, яка забезпечує домірність характеристик управлінської системи стану суспільства, рівню і тенденціям його розвитку [60, с. 42].

Методологія має досить важливе значення, адже вона вивчає методи пізнання, побудову наукового дослідження, прийоми й операції, за допомогою яких вирішуються специфічні завдання конкретної науки, визначає умови для реалізації інтелектуального потенціалу громадян у сфері наукової і науково-технічної діяльності, сприяє використанню досягнень вітчизняної та світової науки і техніки для задоволення соціальних, економічних, культурних та інших потреб суспільства. Про значення методології вдало висловилась І. С. П’ятницька-Позднякова, на думку якої, значення методології наукового пізнання полягає в тому, що вона дає змогу систематизувати весь обсяг наукового знання і створити умови для розроблення подальших ефективних напрямів дослідження. Головним завданням методології наукового пізнання є синтез накопичених наукових знань, що дає змогу забезпечити використання досягнень розвитку науки у практичних цілях [61, с. 14].

Переходячи до безпосереднього розгляду розвитку теоретико-методологічних засад організації наукової діяльності в Україні, слід розглянути поняття методу та методології. У дослідженні Н. Кудикіної зміст дефініції «методологія» спирається на такі дві

визначальні ідеї: 1) у довідкових джерелах та педагогічних працях поняття методології часто є неоднозначними і тому потребують подальшого вдосконалення; 2) наукові поняття не є сталими, вони історично, з розвитком науки розвиваються та оновлюються. На підставі цього Н. В. Кудикіна пропонує таку версію дефінітивної характеристики поняття методологія дослідження: «це наукова основа, що побудована на найважливіших досягненнях наук, і водночас пізнавальний орієнтир системного характеру, дотримання якого упродовж всього процесу наукового пошуку спрямовує конкретну дослідницьку діяльність на одержання об'єктивно істинного наукового знання. У такому разі – методологічне забезпечення дослідження – це процес теоретично обґрунтованого добору наукових засад конкретної науково-дослідної роботи» [62, с. 83]. За словами С. І. Гончаренка, методологія – це вчення про методи пізнання і перетворення дійсності. Дослідник розрізняє: а) часткову методологію як сукупність методів у кожній конкретній науці; б) загальну методологію – сукупність більш загальних методів; в) філософську методологію – систему діалектичних методів, які є найзагальнішими і діють на всьому полі наукового пізнання, конкретизуючись і через загальнонаукову, і через часткову методологію [63, с. 136].

Характеризуючи методологію, М. І. Козюбра зазначає, що в юридичній науці немає конкретних філософсько-гносеологічних підходів до розуміння поняття «методологія». Автор зауважує: «Одні автори під методологією будь-якої науки розуміють її філософський, світоглядний бік, інші ототожнюють методологію з діалектикою, системним методом, із загальнотеоретичними проблемами будь-якої науки; треті вважають, що методологія – це самостійна галузь наукового знання, що виходить за межі філософського аналізу (тобто така, що не збігається з філософією), і являє собою вчення, науку про метод і методи; нарешті, четверті заперечують визнання за методологією статусу самостійної науки, і розглядають її як систему принципів і логічних прийомів наукового пізнання» [64, с. 7].

При цьому основними складовими методологічного забезпечення наукового дослідження у сфері наукової діяльності є визначення системи вихідних позицій дослідження, якими, зокрема, є принципи, теорії, об'єктивні закони і закономірності, концепції, підходи та категоріально-понятійний апарат дослідження [62,

с. 84]. Погоджуючись із висловленою думкою, ми вважаємо, що поряд із зазначеними складовими методологічного забезпечення наукового дослідження у сфері наукової діяльності окрему увагу необхідно приділити дослідженню методів.

Р. В. Войтович виділяє також такі складові методологічного забезпечення наукової діяльності: 1) система наукових принципів, на яких ґрунтується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів і прийомів дослідження; 2) вчення про науковий метод пізнання або систему наукових принципів, на основі яких будується дослідження; 3) теорія методів дослідження, створення концепцій як системи знань про теорію науки або систему методів дослідження; 4) загальна форма організації наукового знання (науково-пізнавальної діяльності), що містить у собі принципи його побудови [65, с. 5]. З огляду на зазначене вище пропонуємо методологію забезпечення розвитку наукової діяльності в Україні здійснювати на прикладі принципів, методів, теорій та підходів.

Важливим питанням є дослідження принципів методології та методологічного пізнання, які є вихідними началами для всіх наукових галузей пізнання. Принципи мають забезпечити правильне оцінювання наукових здобутків, законів і теорій конкретних наук. В. В. Ковальчук зазначає, що методологічні принципи – це загальні вимоги, що ставляться до змісту, структури і способу організації наукового знання. Вони належать не до якогось окремого розділу або дисципліни, а до наукового знання в цілому, є ядром наукового методу. Вони об'єднують та організовують окремі методи і прийоми в єдине ціле, в єдиний науковий метод. Методологічні принципи наукового пізнання регулюють наукову діяльність – це найважливіша їх функція. Саме через регулятивну функцію ці принципи проводять демаркацію між наукою й ненаукою з псевдонаукою. По суті методологічні принципи створюють науку. Регулюючи наукову діяльність, ці принципи водночас задають і орієнтацію наукового пошуку, його напрям [66, с. 57–64].

І. О. Новокрещенов та О. В. Бойко виділяють такі основні принципи методології пізнання:

– принципи єдності теорії та практики, що є взаємообумовленими;

– принцип об'єктивності, що потребує врахування всіх факторів, які характеризують те чи інше явище;

– принцип конкретності, що вказує на суттєві сторони та закономірності об'єктивних процесів і конкретні підходи до їх оцінювання;

– принцип розвитку, що полягає у формуванні наукового знання із відображенням суперечностей, кількісних та якісних змін об'єкта пізнання;

– принцип закономірності, що потребує обумовленості явищ із врахуванням відносин та зв'язків між ними [67, с. 51].

У свою чергу, О. В. Корчак акцентує увагу на тому, що визначення теоретико-методологічних засад надає можливість обрати такі головні принципи дослідження: принцип об'єктивності, принцип можливості відтворення результатів дослідження, принцип поєднання цілісного та аспектного підходів до аналізу процесів становлення і розвитку певних явищ або процесів, етичний принцип, принцип руху в розвитку дослідження від опису до пояснення, а далі – до прогнозування напрямів розбудови теорії та її практичного застосування [68, с. 101–102]. Розглянемо найбільш значущі принципи методології наукового пізнання.

Принцип об'єктивності. Характеризуючи цей принцип, С. О Довбня зазначає, що його втілено у всебічному врахуванні факторів, які породжують те чи інше явище, умов, за яких воно розвивається, адекватності дослідницьких підходів і засобів, які надають можливість одержати істинні знання про об'єкт, передбачають виключення суб'єктивізму, однобічності й упередженості в доборі та оцінюванні фактів. Принцип об'єктивності, на думку науковця, не виключає участі у процесі людини-дослідника з її творчою індивідуальністю і певним чином орієнтованим внутрішнім світом. Принцип об'єктивності диктує вимогу доказовості, обґрунтованості вихідних положень, логіки дослідження та його висновків. Вимога доказовості передбачає також альтернативний характер наукового пошуку [69, с. 33]. Об'єктивність означає неупередженість, незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій тієї соціальної верстви, до якої належить дослідник, відображення всього спектра ціннісних орієнтацій історії держави та права. При цьому дослідник не повинен бути нейтральним.

Принцип сутнісного аналізу. Як зазначає В. І. Загвязинський, дотримання цього принципу пов'язано зі співвіднесенням у явищах, які вивчаються, загального, особливого та одиничного, прони-

кненням у їх внутрішню структуру, розкриттям законів їх існування і функціонування умов і факторів їхнього розвитку та можливостей цілеспрямованої їх зміни. Цей принцип передбачає рух дослідницької думки від описання до пояснення, а від нього – до прогнозування розвитку явища та процесів [70, с. 41]. Тобто у підґрунтя цього принципу покладено співвідношення всіх явищ, що виникають під час розгляду наукової діяльності та які тісно із ними переплітаються.

Принцип концептуальної єдності дослідження. Цей принцип, на думку Л. А. Сидорчука, полягає в послідовному проведенні певної системи поглядів і переконань. Він є внутрішньо суперечливим і являє собою єдність визначеного, взятого за правильне, і невизначеного – як мінливе. Звідси випливає вимога постійного співвідношення досягнутого, такого, що існує і належного, що залишається у перспективі. Так, цей принцип у педагогічній ергономіці як інтегративній науці має суттєве навантаження, оскільки дає змогу виділити її специфіку, спрямовану на гармонію особистості й суспільства [71, с. 3].

Принцип єдності логічного та історичного. Цей принцип потребує у кожному дослідженні поєднувати вивчення історії об’єктів у їх сучасному стані, а також перспективи розвитку в майбутньому. Історичний аналіз може здійснюватися лише з погляду певної наукової концепції, на основі уявлень про його структуру та функції тих чи інших елементів та відносин, а теоретичний аналіз є неможливим без вивчення генезису (походження, становлення) об’єкта [72, с. 6–7].

Принцип діяльності. Він орієнтує дослідника на те, що не лише навколишнє середовище формує особистість, а й особистість активно пізнає, розвиває і перетворює навколишній світ. Цей принцип передбачає розгляд усіх змін в особистості крізь призму її діяльності. Поза діяльністю немає людини, але сутність людини не вичерпується нею, не може зводитися до неї і повністю ототожнюватися [73, с. 115].

Вищезазначені принципи є найбільш розповсюдженими, їх виділяє більшість учених, які займаються дослідженням методології науки.

Крім того, розвиток методологічних наукових досліджень є неможливим без відповідних методів наукового пізнання. Вдалою є думка О. Ф. Скакун, яка поділяє методи наукового пізнання на

філософські, загальнонаукові та спеціально-правові. Такий поділ, на думку вченої, демонструє відмову від імперативного підходу. Авторка також висловлює зауваження щодо умовності такого розмежування, оскільки з розвитком пізнання кожний науковий метод може переходити з однієї категорії в іншу [74, с. 31]. Існує також поділ методів наукового пізнання на загальнофілософські, загальнонаукові та конкретні наукові методи. Загальнофілософські методи наукового пізнання становлять найбільш численну групу методів. Характеризуючи філософські методи пізнання, Ю. П. Сурмін та І. М. Шпильовий визначають найбільш загальні регулятиви дослідження, його генеральну стратегію. Ці регулятиви не спрямовано на заміну спеціальних методів, вони не визначають кінцевий результат пізнання безпосередньо. Як правило, чим більш загальним є метод наукового пізнання, тим більшою буде його неоднозначність у визначенні конкретних кроків пізнання та невизначеність щодо кінцевих результатів дослідження. Проте це не означає, що філософські методи не є обов'язковими в науковому дослідженні, оскільки у підґрунті кожного дослідження лежить певна філософська концепція, що має свою методологічну функцію та визначає своєрідний спосіб розумової діяльності [75, с. 292–293].

Загальнонаукові методи дослідження, як зазначають А. І. Грабченко та В. О. Федорович, слід поділяти на три великі групи: методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимір, експеримент, моніторинг), методи теоретичного дослідження (сходження від абстрактного до конкретного, ідеалізація, уявний експеримент, формалізація, аксіоматичний метод або дедуктивно-аксіоматичний), загальні методи, використовувані як на емпіричному, так і на теоретичному рівні дослідження (абстрагування і конкретизація, аналіз, синтез, індукція, дедукція, абдукція, моделювання, аналогія, історичний і логічний методи, метод графів) [76, с. 15]. До основних вимог загального методу відносить такі: об'єктивність дослідження, усебічність розгляду, конкретно-історичний підхід, єдність якісного і кількісного аналізу, поєднання критичного підходу і спадкоємності у пізнанні, пізнання від явища до сутності та від менш глибокої до більш глибокої сутності. Загальні методи поділяються на загальнологічні (аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання) та загальнонаукові, які, у свою чергу, поділяються на: а) методи емпіричного дослідження (спостереження, експеримент, опис, вимір); б) методи теоретичного дослідження

(уявний експеримент, аксіоматичний, сходження від абстрактного до конкретного, історичний, логічний, гіпотетико-дедуктивний, системно-структурний методи) [77, с. 81–86].

Досліджуючи сутність конкретних наукових методів пізнання, В. П. Кохановський до цих методів зараховує групи дисциплінарних та міждисциплінарних методів пізнання. Науковці визначають дисциплінарні методи як систему прийомів і принципів, які застосовуються в тій чи іншій науковій дисципліні, що належить до якоїсь галузі науки або виникла на стику наук [78, с. 169]. В юридичній літературі конкретні наукові методи пізнання часто іменують спеціально-наукові. Одним із найбільш поширених спеціально-наукових методів, що розглядається вченими, є герменевтичний метод. Як зазначає з цього приводу А. М. Коршунов, для з'ясування внутрішнього змісту тексту правових документів, адекватного використання термінів, тлумачення дій і вчинків учасників правовідносин та інтерпретації наукових дискусій, що ведуться у засобах масової інформації, використовується герменевтичний, або, як його називають, пізнавально-процедурний метод. Як указує автор, на відміну від природничих наук, гуманітарні, зокрема юриспруденція, користуються несуворими мовами, побудованими на базі звичайної мови, що передбачає не лише різне тлумачення одного тексту, а й виникнення нових значень, що не закладались автором тексту [79, с. 65].

Проте це не є вичерпним переліком методів наукового пізнання Так, наприклад, Ю. М. Шемчушенко, крім загальноприйнятої класифікації сукупності методів наукового пізнання, називає й інші класифікації методів правового регулювання: загальнодозвільні та спеціальні дозвільні, субординації та координації, виховання, заохочення і примусу, що свідчить про складний характер цієї правової категорії, яка нерідко постає не в чистому вигляді, а як сукупність прийомів реалізації норм прав [80, с. 617].

Переходячи до розгляду теорій наукового дослідження, слід зазначити, що найвищою формою узагальнення і систематизації знань є саме теорія. Під такою розуміється вчення про узагальнений досвід (практику), що формулює наукові принципи і методи, які надають можливість узагальнити і пізнати наявні процеси і явища, проаналізувати дію на них різних чинників і запропонувати рекомендації з використання їх у практичній діяльності людей [81, с. 10]. Характеризуючи наукову теорію, А. Є. Конверський зазна-

чає, що вона виникає як закономірне завершення всієї попередньої пізнавальної діяльності в певній галузі. Тому вона містить у собі ті елементи й форми, з якими дослідник мав справу ще на емпіричній і початковій стадіях теоретичного пізнання. Оскільки теорія дає відображення досліджуваного об'єкта в його цілісності, окремі поняття, які характеризують його з різних боків, слід об'єднати в систему. Для цього необхідно піддавати їх раціональній обробці, вводити нові припущення, абстракції та ідеалізації. Автор наголошує на тому, що створена теорія вирішує цілу низку завдань: підтверджує істинність попереднього пізнання, чітко систематизує уявлення про сутність і зв'язки між об'єктами, розширює, поглиблює та уточнює ці уявлення, передбачає нові явища в досліджуваній галузі [82, с. 17].

Розглядати наукову теорію неможливо без визначення основних правил її виникнення. Так, Д. В. Чернілевський зазначає, що для теорії це певний концептуальний клас такого елементарного висловлювання, яке істинне і несуперечливе. Отже, для формування нової теорії необхідно: а) відсіювати випадкове; б) вибрати певну концепцію (погляд на об'єкти, що вивчаються); в) вибрати мову опису об'єкта і процесів, що розглядаються в зв'язку з ним (дати однозначні визначення і позначення в термінах або символах вибраної мови); г) створити гіпотетичні моделі, відповідні вибраній концепції; д) перевірити істинність цих моделей, тобто привести визначення доказу того, що ці моделі адекватно відображають пізнаваний об'єкт; е) сформулювати затвердження теорії в термінах вибраної мови; ж) перевірити їх на повторюваність і незалежність, відібрати ті з них, які можуть бути основою для моделювання дослідження [83, с. 40]. Отже, теорії у науковій діяльності виражають процес наукового пізнання дослідником певних явищ, його діяльність у наукових пошуках того чи іншого явища, тобто спрямовуються на наукові пошуки та закріплення наукових досліджень у відповідні позиції. Різноманітність наукових теорій говорить про різне уявлення науковців про те чи інше правове або соціальне явище, різноманітність уявлення про сутність і зв'язки між об'єктами, що є предметом дослідження, тощо.

Під час проведення наукових досліджень обов'язково дотримуються також методологічних підходів до наукового пізнання. Як визначає Г. Н. Соколова, підхід – комплекс парадигматичних, синтагматичних, прагматичних структур і механізмів у пізнанні та

практиці, що характеризує конкуруючі між собою (чи ті, що історично змінюють одна одну) стратегії та програми у філософії, науці, політиці чи в організації життя людей [84, с. 743]. У свою чергу, А. Ф. Крижанівський характеризує підходи як ракурси (в найширшому розумінні) дослідницького бачення, а отже, і певні мисленні проєкції предмета пізнання, які кристалізують наукову стратегію осягнення права і правових явищ, тобто визначення в загальних рисах вектору і мети наукового дослідження, а також його основних етапів і складових [85, с. 23].

Одним із найбільш досліджуваних є системний підхід до наукового пізнання, який передбачає аналіз об'єкта як складного, багатогранного, різноякісного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру і забезпечують його цілісність [86, с. 950–951]. Характеризуючи системний підхід, О. В. Корчак зазначає, що він передбачає розгляд об'єкта дослідження як системи становлення і розвитку права, а також виявлення її елементів, встановлення, класифікації і впорядкування зв'язків між цими елементами, виокремлення із цих зв'язків системоутворюючих, тобто тих, які забезпечують об'єднання різних елементів у систему. Отже виявляються структура (що виражає певну життєздатність) та організація (як якісна характеристика і спрямованість) системи й основні принципи управління нею [68, с. 101]. Головне в системному підході – це своєрідне бачення об'єкта дослідження, своєрідна технологія, орієнтація на такі критерії, як цілісність, організація, взаємодія і синергетичний ефект. Останній визначається виявленням нової продуктивної сили або якісно нових джерел розвитку підвищення ефективності діяльності в результаті поєднання окремих частин, елементів і факторів у єдину систему завдяки так званому системному ефекту (емерджентності) [87, с. 359].

У сучасній юридичній літературі поширеним є застосування синергетичного підходу до наукового пізнання. Синергетика дає змогу побачити світ у незвичайному ракурсі, оскільки за основу беруться такі категорії, як відкритість, нестабільність і нелінійність. Виявляється, що складноорганізованим системам не можна нав'язувати шляхи розвитку. Необхідно зрозуміти, як сприяти їх власній еволюції. Практика доводить, що великі зусилля можуть виявитися марними або навіть шкідливими, якщо вони суперечать тенденціям саморозвитку складної системи [88, с. 73–74].

Г. О. Нестеренко зазначає, що в разі застосування синергетики до дослідження соціального буття необхідно розуміти, що вона виявляється правомірною не для всіх без винятку систем, а лише тих, яким притаманні відповідні процесу самоорганізації характеристики: складність, відкритість, дисипативність, нерівноважність і нелінійність [89, с. 61].

У юридичній літературі згадується і про соціоінженерний підхід. У разі соціоінженерного підходу до діяльності спостерігається більш докладний її поділ на пізнавальну, аналітичну, прогностичну, навчальну, моделюючу, конструюючу, діагностичну, оціночну, контролюючу, управлінську, виробничу і споживчу складові. Оскільки діяльність являє собою взаємодію суб'єкта й об'єкта, то відповідно до типу взаємодії можна виділити суб'єкт-об'єктний і суб'єкт-суб'єктний її різновиди. Нарешті, істотний відбиток на діяльність накладає сам об'єкт, завдяки чому виділяються такі її різновиди, як інституційна, процесуальна й інноваційна, а також формування і розвитку відносин, спільноти, цінностей, норм, систем, і власне діяльність. При цьому кожному виду діяльності відповідає своя методологія [90, с. 15].

Наступним підходом є діалектичний. Сократ називав діалектикою метод визначення (формування) понять, що мали відображати сутність речей, тобто те загальне, що є, на його думку, незмінним «законом» для одиничних виявів речі [91, с. 97]. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою та об'єктивність у оцінюванні дійсності.

Особистісний підхід неможливо реалізувати без розгляду особистісно-орієнтованого виховання. Так, головними завданнями особистісно-орієнтованого виховання є такі:

– розвинути індивідуальні пізнавальні здібності кожного вихованця;

– максимально виявити, ініціювати, використати індивідуальний досвід особистості;

– допомогти особистості пізнати себе, самовизначитися та самореалізуватися;

– сформувати в людини культуру життєдіяльності, яка дає можливість продуктивно будувати своє повсякденне життя, правильно визначати його напрями [92, с. 254].

Отже, цей підхід наполегливо потребує визнання унікальності особистості, її інтелектуальної і моральної свободи та права на повагу і передбачає створення у навчанні й вихованні відповідних умов для природного процесу саморозвитку задатків і творчого потенціалу особистості.

Поширеним є і інформаційний підхід до наукового пізнання. Що стосується науки, то вона як інформаційна система стає виконувачем функцій інформаційного обміну (інституціолізованого – у вигляді чергових міжнародних симпозіумів, конгресів і конференцій і неінституціалізованого обміну науковою інформацією в глобальній мережі Інтернет, телеконференціях тощо). Проте головною функцією науки як інформаційної системи стає інформаційна підтримка організації та проведення наукових досліджень [93, с. 80]. При цьому інформаційний підхід виконує декілька своєрідних функцій: праксеологічну – проявляється в організаційних рішеннях, що стосуються суспільного виробництва і духовного життя людини та суспільства (бібліотеки, музеї, архіви, система освіти); конструктивну, пов'язану з першою (праксеологічною) функцією, але яка реалізується через інформаційну техніку (технічні системи зв'язку, Інтернет, технопарки); пояснювальну, яка служить для опису й пояснення пізнавальних та організаційних процесів у природознавстві, суспільствознавстві й техніці; моделюючу, яка є окремим випадком пояснювальної функції та виявляється у створених суб'єктом пізнання інформаційних моделях [94, с. 217].

Розглядаючи інформаційний підхід, С. Коврига наголошує саме на його пізнавальних можливостях, які полягають у тому, що предмет дослідження вивчається у контексті інформації та її виявів. Він передбачає використання пізнавальних можливостей інформаційно-комунікативної теорії, методів, засобів, організаційних форм і технологій, вироблених інформатикою, для визначення специфічних рис предмета дослідження. Основний дослідницький актив інформаційного підходу, на думку автора, полягає в тому, що всі об'єкти, процеси та явища є по суті інформаційними, оскільки є пов'язаними зі створенням, накопиченням, обміном або використанням інформації (відомостей, знання) для здійснення соціальної комунікації [95, с. 253].

Як висновок варто зазначити, що методологія має досить важливе значення, адже вона вивчає методи пізнання, будову наукового дослідження, прийоми й операції, за допомогою яких вирішу-

ються специфічні завдання конкретної науки, визначає умови для реалізації інтелектуального потенціалу громадян у сфері наукової і науково-технічної діяльності та сприяє використанню досягнень вітчизняної та світової науки і техніки для задоволення соціальних, економічних, культурних та інших потреб суспільства. Охарактеризувавши поняття «парадигма», «методологія», «метод», а також основні принципи парадигмального розвитку наукової діяльності, доцільно зауважити, що сучасна модель парадигмального розвитку наукової діяльності ґрунтується на переході від екстенсивних до інтенсивних шляхів функціонування за допомогою використання внутрішніх ресурсів наукомістких сфер виробництва, підвищення ролі інститутів громадянського суспільства та зміцнення системи освіти у відповідності до принципу супервентності, який характеризує зв'язок детермінованості актуального стану розвитку наукової сфери зі станом розвитку освітньої системи. При цьому сучасна модель парадигмального розвитку наукової діяльності в контексті перспектив удосконалення її організації має передбачати: 1) подальшу інтеграцію науки у виробництво та промисловість; 2) посилення розвитку та функціонування наукових парків та технополісів; 3) посилення взаємозв'язку науки з освітою; 4) залучення громадських організацій до участі у розвитку науки та наукових досліджень; 5) використання позитивного іноземного досвіду адміністративно-правового забезпечення наукової сфери; 6) сприяння самофінансуванню науки та наукових досліджень. Кожна галузь права має посісти своє місце в національній системі науки й освіти. Сьогодні надважливим є відновлення галузі воєнного права, оскільки нагально потрібні професійні військові керівники й високоосвічений особовий склад. Досягти цього можна через надання нового подиху науковій спеціальності, якої сьогодні не існує: це – «військове право».

Список використаних джерел

1. Закон України «Про національну безпеку України»(Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 31, ст. 241).
2. Указ президента 14.09.2020 №392/2020
3. Базалук О. О. Філософія освіти: її роль та місце в системі філософського знання / О. О. Базалук // Філософські обрії. – 2010. – № 23. – С. 187–200.

4. Монаєнко А. О. Правове регулювання видатків на вищу освіту: дис... докт. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Антон Олексійович Монаєнко. – Ірпінь, 2009 – 525 с.

5. Шаповал Р. В. Адміністративно-правове регулювання освітньої діяльності в Україні: автореф. дис. докт. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Р. В. Шаповал. – Харків, 2011. – 46 с.

6. https://www.mil.gov.ua/diyalnist/vijskova-osvita-na-tauka/.

7. РюсЖаклін. Поступ сучасних ідей / Жаклін Рюс. Панорама новітньої науки / Пер. з фр. В. Шовкун. – К : Основи, 1998. – 669 с.

8. Дем'янчук О. П. Філософські та суспільно-політичні аспекти реформування освіти в посткомуністичному суспільстві на межі століть / О.П. Дем'янчук // Наукові записки НаУКМА. – 1999. – Т. 12 : Політологія. – С. 81–87.

9. Корнетов Г. Б. Педагогические парадигмы базовых моделей образования : учеб. пособие / Г. Б. Корнетов. – М. : УРАО, 2001. – 121 с.

10. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

11. Гершунский Б. С. Философияобразования для XXI века (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Б. С. Гершунский. – М., 1998. – 608 с.

12. Лутай В. С. Філософія сучасної освіти: навчальн. посіб. / В. С. Лутай. – К., 1996. – 255 с.

13. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2004. – 804 с.

14. Марача В. Г. Образование на рубеже веков: методологическиесоображения / Образование 21 века: достижения и перспективы / В. Г. Марача // Международный сборник теоретических, методических и практических работ по проблемам образования. – Рига : Международная ассоциация «Развивающее обучение», Педагогический центр «Эксперимент», 2002. – С. 38–53.

15. Берегова Г. Д. Актуальність філософських досліджень у системі вищої освіти України // Г. Д.Берегова // Серія «Філософія». – 2013. – Вип. 14.– С. 133–138.

16. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 № 1060-XII

// Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.

17. Про наукову і науково-технічну діяльність: Проєкт Закону України 09 жовтня 2013 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT0656.html.

18. Мельник Я. Тенденції розвитку державної освітньої політики в Україні / Я. Мельник // Публічне управління: теорія та практика. – 2012. – № 3 (11) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2012-3/doc/2/04.pdf.

19. Пруель Н. А. Образованиекакобщественное благо: воспроизводство, распределение и потребление / Н. А. Пруель. – СПб : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2001. – 574 с.

20. Щетинин В. П. Экономика образования : учеб. пособие / В. П. Щетинин, Н. А. Хроменков, Б. С. Рябушкин. – М. : Рос. пед. агенство, 1998. – 306 с.

21. Фролов А. И. Роль образования в экономическомразвитии / А. И. Фролов, М. В. Косич // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2009. – № 26. – С. 258–260.

22. Гордей В. Н. Государственно-правовое регулирование научнойдеятельности в условияхстановлениярыночнойэкономики в России : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 «Административное право, финансовое право, информационное право» / В. Н. Гордей. – М., 2005. – 19 с.

23. Сиротенко А., Вітченко А., Осьодло В., Алещенко В. – Наука і оборона. –2020. – № 4.

24. Боєва С. Ю. Писемність, освіта, науково-технічні знання в Київській Русі / С. Ю. Боєва // Сторінки історії : збірн.наук. праць. – 2010. – Вип. 31. – С. 13–25.

25. Мелешко О. С. Освіта Середньовіччя як вагомий формуючий фактор культури тих часів / О. С. Мелешко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ea.donntu.edu.ua/handle/123456789/1830.

26. Слово про людину і науку середньовіччя. Студентський історико-педагогічний альманах. – Вип. 2. Історія університетської освіти:виникнення, становлення, розвиток : збірн. наук. праць молодих дослідн. / за ред. О. Є. Антонової, В. В. Павленко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 7–17.

27. Гайденко П. П. Эволюцияпонятия науки (16–18 вв.). Формирование научных программ нового времени

/ П. П. Гайденко. – М., 1987. – 447 с.

28. Оніпко Д. Ю. Суб'єктивність як невід'ємна складова класичної новоєвропейської науки / Д. Ю. Оніпко // Філософія. Політологія. – 2012. – № 103. – С. 19–22.

29. Лук'яненко В. М. Грушевський та українська історична наука (друга половина XIX – початку XX століття): історіографія проблеми / В. М. Лук'яненко // Вісник Київ.нац ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2007. – № 91–93. – С. 39–41.

30. Вернадский В. И. О науке. Т. 1 : Научноезнание. Научноетворчество. Научнаямысль / Сост. : Г. П. Аксенов; РАН. Ин-т историиестествознания и техникиим. С.И. Вавилова. – Дубна : Феникс, 1997. – 576 с.

31. Тарасенко О. О. Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. / О. О. Тарасенко. – Логос, 1995. – 276 с.

32. Мартиненко О. М. Організація науково-дослідної роботи викладачів вищих навчальних закладів в Україні (XIX ст.) : авторефдис. канд. педагог. наук: спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / О. М. Мартиненко. – Х., 1999. – 17 с.

33. Войцехівська І. Н. Володимир Іконников: джерелознавчі студії / І. Н. Войцхівська. – К., 1999. – 360 с.

34. Історія Одеського університету за 100 років. [1865–1965]. – К. : Вид-во Київськ. ун-ту, 1968. – 423 с.

35. Додонова Г. В. Наукові школи у контексті загального поступу університетської науки Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століття / Г. В. Дронова // Наукові праці історичного факультету Запорізьк.нац ун-ту. – 2013 – Вип. XXXVII – С. 73–77.

36. Київський університет 1834–1984. – К. : Вища шк., 1984. – 203 с.

37. Иванова Л. Ф. Формироваиние советской научной интеллигенции (1917–1927) / Л. Ф. Иванова. – М. : Наука, 1980. – 282 с.

38. Ємець Т. М. Стан української науки в період визвольних змагань / Т. М. Ємець // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2002. – С. 86–95.

39. Українське державотворення: невитребуваний потенціал : словник-довідник / за ред. О. М. Мироненка. – К. : Либідь,

1997. – 560 с.

40. Довідник захищених в Україні дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора юридичних наук з військового права (1991–2014 рр.) : довід. / укл. П. П. Богуцький, Є. Л. Стрельцов, Е. А. Плешко, Т. Р. Короткий. – Одеса : Фенікс, 2015. – 232 с.

41. Христинченко Н. П. Передумови та еволюція історичного розвитку сфери наукової діяльності в Україні в радянський період / Н. П. Христинченко // Наше право. – 2014. – № 3. – С. 54–57.

42. Берлявский Л. Г. Правовая політика советского государства у сфере регулирования научной деятельности: 1917 –конец 20-х годов : автореф. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и историягосударства и права; историяполитических и правовых учений» / Л. Г. Берлявский. – Ставрополь, 2009. – 18 с.

43. Галицька Т. В. Архівні документи про репресії стосовно Українознавців (1920–1930 рр.) // Т. В. Галицька // Вісн. КНІАІД. – 2003. – № 2. – С. 23.29.

44. Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX–XX століть : навч. посіб. / В. І. Онопрієнко. – К. : Либідь, 1998. – 304 с.

45. Наука, техніка України як невід'ємна частина світової науково-технічної революції // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.library.kpi.ua/system/files/liholat.pdf.

46. Стеблий Ф. И. Галицкаяматица во Львове / Ф. И. Стеблий, М. М. Криль // Славянскиематицы. XIX век. – Москва, 1996. – Ч. 1. – С. 190–233.

47. Организационно-правовыевопросыруководстванаукой в СССР / [Е. А. Беляев, И. Л. Давитнидзе, Г. А. Дорохова и др.]; ред. коллегия: М. И.Пискотин, В. А. Рассудовский, М. П. Ринг. – М. : Наука, 1973. – 423 с.

48. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – Київ : Статистика, 1973. – С. 203–210.

49. Сидорчук Т. Г. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів через аспірантуру в Україні(1920-і – 1970-і роки) : автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. Г. Сидорчук. – 1998. – 20 с.

50. О мерах по дальнейшему улучшению подбора и подготовки научных кадров: Постановление ЦК КПСС и Совета Минис-

тров СССР от 16 ноября 1967 г. № 1064 (с изм. и доп., внесениями Постановлениями ЦК КПСС, Совмина СССР от 14.07.1976 № 560. – СП СССР, 1976. – № 14, ст. 69; от 18.01.1989 № 47. – СП СССР, 1989. – № 11. – Ст. 30.

51. Лихолат О. В. Наука, техніка України як невід'ємна частина світової науково-технічної революції / О. В Лихолат. – Київ, 2004. – 22 с.

52. Яцків Я., Малицький Б., Бублик С. Трансформація наукової системи України протягом 90-х років XX століття: період переходу до ринку // Освіта і управління. – 2002. – Т. 5. – № 4. – С. 177–188.

53. Коропатнік І. М. Взаємодія громадянського суспільства і Збройних Сил України: адміністративно-правові засади. – К. : Леся, 2016. – 412 с.

54. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2012 р. «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» : Указ Президента України від 29.12.2012 № 771/2012 // Офіційний вісник Президента України. – 2013. – № 3. – Ст. 75.

55. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун ; пер. с англ. И. З. Налетова ; общ. ред. и послесл. С. Р. Микулинского, Л. А. Марковой. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.

56. Ваховський Л. Ц. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми / Л. Ц. Ваховський // Шлях освіти. – 2005. – № 2. – С. 7–11.

57. Колодій А. Ф. Методологічне забезпечення науки «Державне управління» / А. Колодій // Проблеми й тенденції розвитку галузі науки «Державне управління» в Україні: від теорії до практики : зб. матер.симп. за міжнар. участю, м. Київ, 30 лист. 2007 р. / за заг. ред. О. Ю. Оболенського та ін. – К., 2007. – С. 9–15.

58. Агапова Н. Г. Парадигмальный подход в образовании: причины формирования, задачи, перспективы / Н. Г. Агапова // Человек в мире культуры,общество и образование : матер. III Междунар. философско-культурологического симпозиума, 10–12 окт. 2006 г. – Рязань, 2007. – С. 15.

59. Бурега В. В. Социально-адекватный менеджмент : моногр. / В. В. Бурега. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2000. – 379 с.

60. П'ятницька-Позднякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі : навч. посіб. / І. С. П'ятницька-Позднякова. –

К. : ЦНЛ, 2003. – 116 с.

61. Кудікина Н. В. Методологічне забезпечення наукових досліджень у сфері професійної освіти / Н. В. Кудикіна // Теоретичні питання культури, освіти та виховання. – 2009. – Вип. 38. – С. 82–85.

62. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

63. Козюбра Н. И. Понятие и структура методологииюридической науки // Методологические проблеми юридической науки : сборн. научн.трудов/ АН УССР. Ин-т государства и права : отв. редакт. Н. И. Кобзюра. – К.Наукова думка. – 1990. – 136 с.

64. Войтович Р. В. Логіка, методологія і методика наукових досліджень : навч. посіб. / Р. В. Войтович. – К. : ЦНЛ, 2005. – 116 с.

65. Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень / В. В. Ковальчук, Л. М. Моісеєв. – К. : Професіонал, 2007. – 240 с.

66. Навчально-методичний посібник для студентів економічних спеціальностей денної та заочної форм навчання з дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» / укладачі: Новокрещенов І. О., Бойко О. В., Дідовець І. В. – К. : Вид-во ДЕТУТ, 2009. – 175 с.

67. Корчак О. В. Методологічні засади дослідження становлення і розвитку трудового права України / О. В. Корчак // Наукові праці МАУП. – 2014. –Вип. 2 (41). – С. 98–103.

68. Довбня С. О. Методологічні засади дослідження проблеми вітчизняного досвіду програмно-методичного забезпечення ігрової діяльності дітей дошкільного віку // С. О. Довбня // Київськ. ун-т ім. Бориса Грінченка. – 2011. – № 4. – С. 32–35.

69. Загвязинский В. И. Методология и методы психолого-педагогическогоисследования / В. И. Загвязинский, Р. А. Атаханов. – М. : Academa, 2001. – 207 с.

70. Сидорчук Л. А. Принципи становлення енергономічної культури майбутнього педагога / Л. А. Сидорчук // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – 2011. – № 30. – С. 186–193.

71. Конспект лекцій з навчальної дисципліни за вибором ВНЗ, методи наукових досліджень / під ред. О. Л. Кавєра. – Донецьк :ДонНТУ, 2013. – 25 с.

72. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям / С. У. Гончаренко. – К.; Вінниця :

ДОВ »Вінниця», 2008. – 278 с.

73. Скакун О. Ф. Теориягосударства и права (энциклопедический курс) : учебник/ О. Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2007. – 840 с.

74. Сурмін Ю. П. Докторська дисертація з державного управління: методологічні проблеми / Ю. П. Сурмін, І. М. Шпильовий // Вісник Державної академії державного управління. – 2009. – № 3 – С. 287–304.

75. Грабченко А. І. Методи наукових досліджень: навч. посіб. / А. І. Грабченко, В. О. Федорович, Я. М. Гаращенко. – Х. : НТУ «ХПІ», 2009. – 142 с.

76. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень / О. В. Крушельницька. – К. : Кондор, 2006. – 206 с.

77. Кохановский В. П. Философские проблемы социально-гуманитарных наук (формирование, особенности и методология соціального познания) : учеб. пособ. для асп. / В. П. Кохановский. – Ростов н/Д. : Феникс, 2005. – 320 с.

78. Коршунов А. М. Диалектика соціального познания / А. М. Коршунов, В. В. Мантанов. – М. : Политздат, 1998. – 383 с.

79. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 1: А–Г. – 672 с.

80. Основи наукових досліджень / за заг. ред. І. М. Пістунова. – Д., 2007. – 76 с.

81. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.

82. Методологія наукової діяльності : навчальн. посіб. : вид. 2-ге, допов. / [Д. В. Чернілевський, О. Є. Антонова, Л. В. Барановська, О. В.Вознюк та ін.]; за ред. Д В. Чернілевського. – Вінниця : АМСКП, 2010. – 484 с.

83. Социология : энциклопедия/ сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Мн. : КнижныйДом, 2003. – 1312 с.

84. Крижанівський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія / А. Ф. Крижанівський. – О. : Фенікс, 2006. – 193 с.

85. Система. Міжнародна поліцейська енциклопедія:у 10 томах // відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемчушенко. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. –1232 с.

86. Економічна енциклопедія: у 3 т. / Б. Д. Гаврилишин, О. А. Устенко, О. І. Амоша та ін. / відп. ред. С. В. Мочерний. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – Т. 3 – 952 с.

87. Новакова О. В. Методологічні аспекти дослідження сучасного суспільно-політичного розвитку / О. В. Новакова // Людина і політика. – 2003. – № 2 (26). – С. 78–88.

88. Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення : монограф. / Г. О. Нестеренко. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 360 с.

89. Бакуменко В. Д. Методологія державного управління: проблеми становлення та подальшого розвитку / В. Д. Бакуменко, В. М. Князєв, Ю. П. Сурмін // Вісн. УАДУ. – 2003. – № 2. – С. 11–27.

90. Целлер Э. Очерки истории греческой философии / Э. Целлер ; пер. с нем. ; подред. Н. В. Самсонова. – М. : Творчество, 1913. – 342 с.

91. Письменна Н. В. Особистісно-орієнтований підхід у контексті гуманізації навчально-виховного процесу / Н. В. Письменна // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2013. – № 8 (Ч. 1). – С. 250–254.

92. Рубанець О. М. Когнітивний підхід до науки як інформаційної системи / О. М. Рубанець // Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». – 2008. – № 3 (24). – С. 79–82.

93. Арутюнов В. Х. Методологія соціально-економічного пізнання : навч. посіб. / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, В. М. Свінціцький. – К. : КНЕУ, 2005. – 353 с.

94. Коврига С. М. Структурно-інформаційний підхід у дослідженні політичного простору як системи комунікативних зв'язків // С. М. Коврига // Вісник Львівського ун-ту. Серія Філософ. – 2010. – Вип. 1. – С. 250–257.

Розділ третій

ДЖЕРЕЛА НАУКИ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА

Військове право – це галузь національного права, норми якої регулюють суспільні відносини у сфері будівництва, розвитку життєдіяльності збройних сил та інших утворених відповідно до чинного законодавства військових формувань. Але в більшості країн світу це наука і навчальна дисципліна. Якщо розглядати військове право як систему знань про державно-правовий зміст процесів і явищ, які складаються в різних сферах військової діяльності держави і країни, то в такому розумінні це право є тісно пов'язаним із військовою і правовою наукою. Основним її предметом дослідження є правові основи:

– забезпечення оборони і безпеки військовими методами;

– виконання військової служби і військових обов'язків;

– статусу військовослужбовців;

– підтримки військової дисципліни, законності и правопорядку, діяльності органів військової юстиції;

– співробітництва у військовій сфері;

– збройних конфліктів.

Уже сьомий рік поспіль Україна живе в умовах війни. І саме це спряє розширенню тематики наукових досліджень. Виникає низка порушень Конституції, багатьох нормативних документів як локального значення, так і в масштабах країни і, більш того, угод та конвенцій міжнародного значення. Такі проблемні питання потребують вирішення у різних сферах, зокрема і в науці. Війна в країні потребує і ставить на порядок денний реформування армії, нарощення боєздатності та можливостей обстоювання цілісності країни та суверенітету. Російська агресія, захоплення наших територій сприяли активізації процесу інтеграції України до Північноатлантичного Альянсу, що стало стратегічним пріоритетом зовнішньої політики. Україна зробила низку необхідних кроків в зазначеному напрямі, змінилася риторика нормативних документів, які визначають позицію нашої армії, а отже, розширилася і джерельна база військового права. Саме в зазначеному напрямі Україна зробила конкретні кроки, відображені в нормативних документах. Загалом

процес інтеграції України з Північноатлантичним Альянсом розпочався практично з перших днів здобуття української незалежності:

1992 р. – Україна вступила до Ради Північноатлантичного співробітництва – загальної політичної структури НАТО, яка об'єднує членів Альянсу з країнами-партнерами. Зараз ця структура має назву Рада євроатлантичного партнерства.

1994 р. – Україна приєдналася до програми «Партнерство заради миру». Це програма військово-політичної співпраці НАТО з країнами, які не є членами Альянсу.

1997 р. – на саміті НАТО Україна та країни-члени Альянсу підписали Хартію про особливе партнерство. Документ визначив принципи і механізми майбутнього розвитку відносин сторін. Цього ж року було створено Комісію «Україна – НАТО», яка відповідає за розвиток відносин і співробітництво між сторонами.

2002 р. – ухвалено План дій «Україна – НАТО». Цей документ визначив стратегічні цілі для наявної і майбутньої співпраці та інтеграції України в євроатлантичні структури безпеки.

2005 р. – започатковано інтенсифікований діалог з питань членства та відповідних реформ у межах прагнення України набути членства в НАТО.

2008 р. – на Бухарестському саміті ухвалено рішення, що Україна (та Грузія) стануть членами НАТО.

2014 р. – після анексії Криму та збройної агресії Російської Федерації на Сході України НАТО надає вагому практичну і консультативно-дорадчу допомогу Україні. У цьому ж році ВРУ підтримала законопроєкт президента України П. Порошенка про відмову від позаблокового статусу.

2017 р. – Верховна Рада України ухвалила закон, яким членство держави в Альянсі знову визнається стратегічним пріоритетом зовнішньої політики.

2019 – Верховна Рада України ухвалила зміни до Конституції, офіційно закріпивши в ній стратегічний курс країни на членство в Європейському Союзі й НАТО.

Як бачимо, джерельна база військового права розширюється і наповнюється завдяки нормативним документам, ухваленим для наближення і втілення мрії нашої держави, а саме членства в НАТО.

Але все ж таки, перш ніж перейти до характеристики джерел військового права безпосередньо, слід з'ясувати основні критерії і

категорії джерел права в цілому та джерел військового права зокрема.

Варто пригадати великого історика давнини Тіта Лівія, який назвав Закони XII таблиць джерелом усього Римського права. Відтоді джерелом права називають те, що містить правові норми, те, звідки ми черпаємо правові норми. Джерела права – це спосіб зовнішнього вираження і закріплення правових норм, чим засвідчується їх загальнообов'язковість, а також положень, що розкривають, тлумачать зміст права. Система джерел права в своїй сукупності є системою законодавства. Термін «джерело» права має глибоке коріння, тому і має багато значень:

– фактори, що обумовлюють виникнення, розвиток і зміст права: система соціально-економічних відносин (матеріальне розуміння);

– сукупність юридичних ідей, поглядів і теорій, під впливом яких утворюється і функціонує право (ідеалістичне розуміння);

– історичні пам'ятники, що колись мали значення чинного права: Руська Правда в Київській Русі, Закони Хаммурапі у Вавілоні;

– способи зовнішнього вираження і закріплення правових норм, або спеціальне юридичне розуміння (це є власне форма права).

Багатогранність терміна «джерело права» потребує замінити «теорію права» іншим терміном – «форми права». Форми права – це по суті різні види права, які склались історично і які вибирає держава, відрізняються вони способом оформлення змісту норм права. Це зовнішня форма існування змісту норм права (тобто тут форма збігається із спеціально-юридичним розумінням джерела права). Тому варто вживати термін «форма (джерело) права», хоча і використання терміна «форма права» не є неправильним. Хоча О. Ф. Скакун вважає, що «джерело права» і «форма права» – взаємопов'язані, але не тотожні поняття. Джерело права розкриває витоки формування права, причини і закономірності процесу його виникнення і розвитку, а форма права показує, як зміст права нормативно організується і виражається ззовні. Безумовно, така думка є більш переконливою і юридично виправданою. Поняття «джерело права» вживається у матеріальному, ідеологічному, інституційному, формальному (юридичному) розумінням. Джерела права в матеріальному розумінні – це економічні, соціальні, політичні та інші

умови, що спричинюють або об'єктивно зумовлюють виникнення правових норм. Джерела права в ідеологічному розумінні – це правова і політична свідомість суб'єктів нормотворчості; ідеї, концепції і теорії, покладені у підґрунтя правових норм. Джерела права в інституційному розумінні – це діяльність публічних органів та інститутів (громадянського суспільства, держави) як суб'єктів формування і встановлення права. Джерела права у формальному (юридичному) розумінні – акти уповноважених суб'єктів права, що є формою вираження і закріплення правових норм і принципів, на підставі яких виникають, змінюються чи припиняються правові відносини. Інакше кажучи, це зовнішні вияви буття об'єктивно наявних правових норм і принципів, які є мірою охоронюваного державою права. Форми права – ті, що походять від держави, або визнані нею зовнішні офіційно-документальні способи вираження (організації, існування) змісту права, його норм і принципів, надання їм юридичного значення. Написанням «джерело (форма) права» підкреслюється, що йдеться саме про джерела права у формальному (юридичному) розумінні [1].

Виходячи з такого сприйняття і розуміння права в цілому, доречно зазначити, що джерела військового права як частина національного права ґрунтується на загальних принципах і засадах джерел національного права, але має свою специфіку й особливість, притаманні лише цій галузі права.

Сьогодні в Україні посилюються вимоги до процесу законотворчості, оскільки конституційність покладено у підґрунтя будь-якого нового чи вдосконаленого нормативного акту і забезпечення ієрархічної підпорядкованості нормативно-правових актів.

Будь-яка галузь права покликана відображати досягнення суспільства, передові ідеї і концепції, втілюючи їх у тій чи іншій сукупності правових норм (законі, кодексі тощо). Відсутність кодифікованого акту свідчить лише про те, що регулювання суспільних відносин потребує подальшого вдосконалення. Наприклад, науковою юридичною громадськістю неодноразово порушувалося питання про необхідність розроблення і ухвалення кодифікованого акту (Військового кодексу або Кодексу військової служби) у сфері військових відносин.

Військове право має власну систему юридичних джерел, як будь-яка інша національна галузь права, але існувати відокремлено від цілісної правової системи держави не може, оскільки постійно

зазнає впливу з боку публічних галузей права. Отже, досліджуючи і характеризуючи саме військове право, слід зазначити, що це можна зробити через інституціональну характеристику, яка формує елементи системи під час реалізації охоронно-регулятивних функцій.

Неможливо повною мірою, всебічно дослідити ту чи іншу галузь права, оминаючи її джерела. Що стосується джерел військового права, то ця тематика порівняно з дослідженням джерел інших галузей права є відносно молодою та не зовсім дослідженою, хоча прямо чи опосередковано її вивчали такі вчені, як С. В. Бобровник, П. П. Богуцький, А. М. Колодій, Р. А. Калюжний, В. В. Копейчиков, О. Ф. Скакун, І. М. Коропатнік, В. О. Шамрай, І. М. Шопіна та ін.

Деякі вчені під джерелами військового права розуміють кінцевий результат правотворчої діяльності, який об'єктивується у різноманітних формах, зокрема в нормативно-правових актах, нормативних договорах, судових прецедентах, правових звичаях і релігійних текстах, а у деяких випадках – у правових доктринах. Теорія військового права, що претендує на розкриття законів функціонування та розвитку військової організації держави, у своє емпіричне підґрунтя має покласти всю сукупність чинних джерел військового права, так само як і всі історичні пам'ятки військового права [19, с. 298]. Інші вчені під джерелами військового права розуміють наявні у межах національної правової системи явища нормативно-правового характеру, які мають конкретно визначені зміст і форму виявлення та здійснюють регулювання військово-публічних відносин [3, с. 19]. П. П. Богуцький зазначає, що «юридичні джерела військового права, утворюючи певну систему, є зовнішнім виявленням внутрішнього змісту зазначеної комплексної галузі права, яка регулює публічні відносини, що виникають і діють у військовій та військово-цивільній сфері під час реалізації функції захисту держави» [2, с. 86].

Серед загальних ознак джерел права, притаманних лише джерелам військового права, виділяють:

– обов'язковість (беззаперечність правових установок та неодмінне їх виконання з боку всіх суб'єктів військового права);

– формальна визначеність (передбачає зовнішній вираз, оформлення правових приписів);

– загальновідомість (доступність для ознайомлення зі

змістом джерел військового права, що передбачає, що правова норма має бути офіційно опублікована та доведена до відома суб'єктів її виконання) [5, с. 11].

П. П. Богуцький серед основних ознак юридичних джерел військового права виокремлює принцип етатистського патерналізму, виключну нормативність, яка походить від держави або ж схвалюється нею, трактування норм права з погляду державності, жорстку ієрархічність, яка виявляється у визначених правовою системою формах і прямо залежить від повноважень органів державної влади, військового управління у вирішенні питань будівництва та діяльності військових формувань [2, с. 86–87].

Така ознака, як обов'язковість, тобто беззаперечність правових установок та неодмінне їх виконання з боку всіх суб'єктів військового права, полягає у тому, що всі без винятку суб'єкти військового права повинні неухильно додержуватися законів, розпоряджень, наказів та інших актів, що видають вищі органи та посадові особи, та виконувати їх. Це стосується лише законних указів та розпоряджень, що не суперечать принципам верховенства права.

Формальна визначеність як друга ознака принципів джерел військового права передбачає зовнішній вираз, оформлення правових приписів і встановлює форму, через яку правові приписи знаходять свій зовнішній прояв у правовій площині, адже саме «проблема вибору зовнішньої форми права є актуальною, оскільки від неї залежить його юридична сила, місце у правовій системі, співвідношення з іншими нормативними приписами, ефективність регулювання суспільних відносин» [16, с. 628].

Загальновідомість, доступність для ознайомлення зі змістом джерел військового права, створення можливостей для ознайомлення з ними полягає у тому, що всі джерела військового права мають бути доведені до відома та бути доступними для ознайомлення громадянам, що обумовлює реалізацію одного з важливих принципів існування демократичної та правової держави – принципу гласності. У цьому разі необхідно розмежовувати доведення до відома самих джерел права (як факту ухвалення нормативно-правового акту) та доведення до відома (оприлюднення) тексту нормативно-правового акту, адже є такі нормативно-правові акти, текст яких позначено грифом «Таємно». У цьому разі важливо пра-

вильно розуміти, чи не є оприлюднення тексту нормативного акта порушенням принципу гласності, чи це є необхідним кроком для забезпечення державної таємниці та національної безпеки. Як приклад можна навести Рішення Ради Національної безпеки та оборони «Про заходи щодо вдосконалення державної військово-технічної політики» від 27 серпня 2014 року, введене в дію Указом Президента від 27.08.2014 № 691/2014. Тобто факт ухвалення цього документу доведено до відома громадян, але з його текстом (змістом) ознайомитися неможливо, він позначений грифом «Таємно». Також можна згадати Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Державну програму розвитку Збройних Сил України на період до 2020 року» та затвердження її відповідним Указом Президента України від 22.03.2017 №73/2017. З текстом зазначеної програми також ознайомитися не можна, він позначений грифом «Таємно».

До основних джерел військового права України беззаперечно належать нормативно-правові акти, а саме:

– Конституція України;
– закони України;
– укази та розпорядження Президента України;
– постанови Верховної Ради України;
– постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України;
– нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади або ж відомчі нормативно-правові акти: накази, директиви, розпорядження;
– накази, директиви, розпорядження командирів (начальників об'єднань, з'єднань військових частин та установ);
– військова доктрина – декларація про політику держави (країни) в галузі військової безпеки; система офіційних поглядів і положень держави (країни), яка встановлює напрями підготовки і дій держави, військового будівництва у військовий та мирний час.

Головним джерелом військового права України є Конституція України, якою «визначено механізм забезпечення оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, а також забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону України шляхом покладення цих функцій відповідно на Збройні Сили та військові формування, правоохоронні органи держави» [2, с. 22]. Конституція України містить положення стосовно обов'язків громадян України щодо

захисту держави, компетенції органів державної влади в галузі військового будівництва та керівництва воєнною організацією держави. Ст. 65 Конституції України закріплює обов'язки громадян України щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів й обов'язки громадян щодо проходження ними військової служби відповідно до закону. Нормативні приписи військового законодавства України подано в ч. 1 ст. 92 Конституції України, яка вказує, що виключно законами України визначаються: «17) організація Збройних Сил України; 19) правовий режим воєнного стану» [9]. Ч. 2 ст. 92 Конституції визначає: «виключно законами України встановлюються: (…) 2) порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску й умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України; (…) 6) військові звання». За ст. 106 Конституції України «Президент України: є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; очолює Раду національної безпеки й оборони України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та ухвалює рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України; ухвалює відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та ведення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; присвоює вищі військові звання» [9]. Ст. 107 Конституції України визначає загальні засади діяльності Ради національної безпеки і оборони України [9].

Конституція – Основний Закон України – діє на всій території України, а її норми є нормами прямої дії, відповідно до чого вищезазначені нормативні приписи в ієрархічній структурі військового законодавства посідають першочергове місце й мають найвищу юридичну силу.

В. О. Антонов зазначає, що Конституцію України, її основні положення, якими визначаються основні засади державної політики, спрямовані на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз, слід розглядати як надзвичайно важливе правове підґрунтя на шляху до існування, самозабезпечення та подальшого розвитку суверенної держави [8, с. 612].

Закон України – нормативно-правовий акт, який ухвалюється Верховною Радою України більшістю голосів (для законів, що стосуються внесення змін до конституції, – конституційною більшістю голосів.

До джерел військового права належать такі закони України:

– «Про оборону України»;

– «Про Збройні Сили України»;

– «Про національну безпеку України

– «Про Раду національної безпеки і оборони України»;

– «Про Державний кордон України»;

– «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»;

– «Про правовий режим воєнного стану»;

– «Про військовий обов'язок і військову службу»;

– «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України»;

– «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»;

– «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях»;

– «Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав»;

– «Про господарську діяльність у Збройних Силах України»;

– «Про правовий режим майна у Збройних Силах України»;

– «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»;

– «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»;

– «Про внесення змін до деяких законів України щодо військових стандартів»;

– «Про стандартизацію».

Названим вище законам відводиться значна та вагома роль у забезпеченні законодавчого регулювання військових правовідносин, адже вони розвивають положення Конституції України, є спрямованими на врегулювання відносин, що складаються у військовій сфері, встановлюють фундаментальні засади військового будівництва та спрямовуються на захист національних інтересів.

Законами також затверджуються військові статути Збройних Сил України. Слід зазначити, що після ухвалення нової конституції

України норми раніше ухвалених законів, серед іншого з військових питань, приводяться у відповідність до конституційних положень.

Статут (лат. statutum, від лат. statuo – встановлюю, вирішую) – встановлений засновником (власником майна) організації обсяг правил, що регулюють її правовий стан, відносини, пов'язані з внутрішнім управлінням, стосунки з іншими організаціями чи громадянами.

Життя і діяльність Збройних Сил України визначаються військовими статутами. Військовий статут – документ, який регламентує функціонування збройних сил. Військовий статут визначає порядок військової служби, правила взаємовідносин між військовослужбовцями, систему військових звань, субординацію, обов'язки основних посадових осіб, знаки розрізнення, форму одягу, правила внутрішнього розпорядку та інші питання.

Статути Збройних Сил України – це зведення законів військової служби, на основі яких проходять повсякденне життя, виховання, навчання та бойова діяльність військ; у них роз'яснюється, як воїн має нести військову службу і навчатися військовій справі, якими морально-бойовими якостями він повинен володіти, щоб бути надійним і вмілим захисником Батьківщини.

Статути зобов'язують військовослужбовців сумлінно виконувати військовий обов'язок, вивчати військову справу, бойову техніку і зброю, а також запам'ятовувати все, чого їх навчають командири, зразково виконувати показані їм військові прийоми. Положення і вимоги статутів є обов'язковими для всіх військовослужбовців Збройних Сил України.

Статути Збройних Сил України поділяються на загальновійськові статути та статути родів військ.

Загальновійськовими статутами Збройних Сил України є такі: Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, Дисциплінарний статут Збройних Сил України, Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України і Стройовий статут Збройних Сил України. Безпосередньо за змістом кожен статут Збройних Сил має загальні та спеціальні положення, поділяється на розділи, а деякі розділи – на частини. Вони мають значний обсяг нормативних приписів: Статут внутрішньої служби Збройних Сил України містить 402 статті, Дисциплінарний статут Збройних Сил України – 123 статті, Статут гарнізонної та вартової служб

Збройних Сил України – 307 статей, Стройовий статут Збройних Сил України – 251 статтю. Загальновійськові статути Збройних Сил України затверджено законами України 24 березня 1999 року, а до цього діяли тимчасові військові статути Збройних Сил України, що вказує на тривалий період їх дії. Складність структурної будови, крім поділу на загальні та особливі частини, полягає в наявності додатків до кожного статуту. Кожен із цих статутів має свою відносно визначену завершену сферу регулювання суспільних відносин.

Підзаконні нормативно-правові акти – нормативно-правові акти уповноважених органів держави (їх посадових осіб) та інших суб'єктів, що ухвалюються відповідно до законів і розвивають чи деталізують їх положення. Підзаконні нормативно-правові акти, якими є постанови Верховної Ради України, акти Президента України й акти Уряду України, також посідають важливе місце у системі джерел військового права, адже ними регулюється більшість важливих питань військового будівництва та національної безпеки. Так, актами Президента України затверджено Заходи щодо вдосконалення державної військово-технічної політики від 27 серпня 2014 року, Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України від 10.12.2008 № 1153/2008 (нова редакція від 05.09.2020), Невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України від 13 квітня 2014 року, Заходи щодо забезпечення інформування громадськості про антитерористичну операцію від 15 травня 2014 року тощо. Варто зазначити, що Президент України як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України в межах Конституції України, крім указів та розпоряджень, має право на видання директив і наказів з питань оборони, які перебувають на рівні лише внутрішньої субординації і за характером регулювання суспільних відносин не збігаються з тими, що ухвалюються відповідно до ст. 6 Закону України «Про оборону України».

Уряд України також ухвалює важливі акти у військовій сфері: постанови «Про деякі питання забезпечення житлом військовослужбовців та їх сімей», «Про Порядок та умови виплати одноразової грошової допомоги у разі звільнення військовослужбовцям, призваним на військову службу за призовом у зв'язку з мобілізацією», «Про питання грошового забезпечення військовослужбовців,

осіб рядового та начальницького складу», «Про затвердження Порядку фінансового забезпечення потреб національної оборони держави, мобілізаційної підготовки, заходів з мобілізації та Збройних Сил за рахунок благодійних пожертв фізичних та юридичних осіб», «Про затвердження типового плану запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях», «Про затвердження Порядку організації та ведення військового обліку призовників і військовозобов'язаних» тощо.

У результаті того, що у підпорядкуванні Міністерства оборони України перебувають Збройні Сили України, воно є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади, тому видані ним накази і директиви є нижчою ланкою серед нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України. Міноборони України є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері оборони. Сьогодні Україна спрямовує всі зусилля, щоб наблизитися до стандартів НАТО і якщо не стати членом Альянсу, то хоча б наблизитися до вимог і стандартів, які є передовими в світі й ефективними. Тому останнім часом була видана низка нормативних документів, які охоплюють заходи, спрямовані на адаптацію військового законодавства і співробітництва з державами учасницями Альянсу.

Процес стандартизації в НАТО, як слушно відзначає С. П. Стецюк, слід розуміти як послідовність заходів, що складається з виявлення та затвердження вимог стандартизації, а також досягнення відповідних завдань цього процесу, в результаті чого виробляються документи стандартизації для НАТО з подальшою ратифікацією або затвердженням, впровадженням, втіленням і подальшим обслуговуванням протягом усього циклу або до повної ліквідації. Основні цілі політики НАТО у сфері стандартизації спрямовано на забезпечення спільного розроблення, погодження та впровадження підходів, принципів, концепцій, доктрин, критеріїв та планів розвитку збройних сил союзників, процедур оборонного планування, проведення операцій, обміну інформацією, адміністрування і логістики для досягнення і підтримання необхідних рівнів взаємосумісності. Політикою НАТО зі стандартизації визначено, що всі союзники, включно з партнерами, мають забезпечувати ефективну здатність їх збройних сил діяти разом, серед іншого шляхом запровадження узгоджених стандартів НАТО. Починаючи

із 2014 р. і дотепер Україна активізувала зусилля щодо зміцнення національної безпеки завдяки використанню досвіду і допомоги НАТО в реформуванні оборонної та інших пов'язаних з нею сфер діяльності. Одним із пріоритетів стратегічного планування і завданням усієї оборонної реформи є широкомасштабне впровадження у цій сфері принципів і стандартів НАТО. Очікуваним результатом виконання цього завдання має стати підвищення рівня боєздатності Збройних Сил України та інших складових сил безпеки й оборони, покращення їх оперативної взаємосумісності із збройними силами країн-членів Альянсу, а отже, і збільшення шансів України стати членом цієї організації. Переймаючи основні підходи політики НАТО у сфері стандартизації, Україна аналогічно до стандартів Альянсу використала у своїх нормативно-правових актах трирівневу систему об'єктів стандартизації: сумісність, взаємозамінність та уніфікованість. Залежно від об'єкта стандартизації всі військові стандарти в Україні аналогічно стандарту НАТО AAP-03 «Directive for the Production, Maintenance and Management of NATO Standardization Documents» поділяються на матеріальні, оперативні й адміністративні [6, с.211-217].

Як відомо, локальні нормативно-правові акти – це розпорядження керівників державних і громадських організацій (у вигляді наказів та інструкцій), ухвалені у межах їх повноважень, що регулюють їхню службову і трудову діяльність. А тому як джерела військового права України також можна виділяти локальні нормативно-правові акти, які ухвалюються у відповідності до Конституції України, законів України та нормативно-правових актів органів державної влади. Дія таких актів розповсюджується лише на певну територію, вони можуть ухвалюватися конкретно визначеними суб'єктами та розраховуються на відповідних осіб військових частин, установ і формувань відповідно, до них належать військові накази, інструкції тощо.

Наказ – розпорядження командира (начальника), основний розпорядчий документ (правовий акт) військового управління, виданий на правах єдиноначальності командиром військової частини (начальником установи), що містить норми, обов'язкові до виконання підлеглими. Накази видаються з питань бойової готовності, оперативної та бойової підготовки, результатів перевірки, експлуатації озброєння і техніки, з кадрових, організаційно-мобілізаційних та інших важливих питань. Крім

цього, у військовій частині (установі) видається щодобовий наказ по стройовій частині, який може містити такі питання:

– занесення до списків особового складу військової частини (установи) з постановкою на всі види забезпечення та виключення із списків особового складу військової частини (установи) зі зняттям із забезпечення;

– зміни в персональних облікових даних особового складу;

– перебування на лікуванні й повернення на службу з лікувального закладу;

– звільнення від виконання службових обов'язків (занять) за станом здоров'я по виході на службу після хвороби;

– призначення на посаду, присвоєння військових звань;

– прийом на роботу і звільнення працівників ЗСУ;

– відбуття (прибуття) у відрядження, відпустку, на навчання;

– вживання заохочувань і стягнень;

– склад добового наряду;

– інші питання, вирішення яких покладено на командира військової частини (начальника установи).

Накази командира військової частини (начальника установи) по стройовій частині про склад добового наряду видаються окремо й мають свою нумерацію з додатком індексу НР. Ці накази до архіву не здаються і по закінченні року знищуються. Наказ підписують командир і начальник штабу, а у військовій частині (установі), де посаду начальника штабу не передбачено штатом, його підписує командир частини (начальник установи). У наказі з бойової підготовки підбиваються підсумки бойової підготовки особового складу за минулий навчальний рік (період) і підсумки інспектування, перевірок та оцінювання бойової підготовки особового складу; даються завдання щодо усунення недоліків, а також щодо організації бойової підготовки на наступний навчальний рік (період) тощо. Накази по господарській частині видаються з питань, які регламентують господарчу діяльність частини (установи), вирішення яких надано командиру частини (начальнику установи). Цей наказ підписує командир (начальник) та його заступник по тилу. Накази по технічній частині містять підсумки перевірок посадовими особами та комісіями техніки й технічного майна, вказівки з питань використання, збереження,

обслуговування та ремонту техніки тощо. Такі накази підписують командир (начальник) та його заступник по технічній частині (озброєнню).

Директива – письмовий розпорядчий службовий документ, який містить доручення по бойовій підготовці, вказівки з питань навчання і виховання, штатної організації тощо. Директиви підписуються командирами (начальниками), яким згідно зі Статутом ЗСУ та Положенням про органи військового управління надано право їх видавати. Накази та директиви видаються для виконання законодавчих актів та рішень органів державної влади й управління, постанов колегіальних органів на підставі (для виконання) наказів та директив вищого керівництва, а також в ініціативному порядку.

Директива – обов'язковий до керівництва і здійснення акт вищого військового командування з метою забезпечення виконання ухваленого рішення щодо бойової підготовки, навчання, виховання, штатної організації та інших питань життя і діяльності військ (сил). До них належать такі: «Про вивчення української мови в ЗСУ», «Про організацію професійної і методичної підготовки офіцерів органів виховної роботи ЗСУ», «Про удосконалення діяльності органів військового управління щодо зміцнення військової дисципліни у ЗСУ», «Про вдосконалення системи військово-патріотичного виховання у ЗСУ» тощо.

Директиви зазвичай видаються з проблемних питань, які потребують більш детального вивчення та опрацювання у Збройних Силах України з подальшим виданням відповідних наказів.

Рапорти – це документи, в яких стисло викладаються питання, пов'язані з виконанням службових обов'язків, особисті питання тощо. Рапорти подаються військовослужбовцями за командою на ім'я безпосереднього начальника із зазначенням його посади. На початку тексту вживається одне з таких слів: «доповідаю», «подаю», «прошу», «доношу». Текст пишеться чітко, стисло, з посиланням на факти і джерела. На підтвердження викладеного в тексті до рапорту за необхідності додаються інші документи (довідки, телеграми, акти тощо). Рапорт підписується із зазначенням посади, військового звання і дати підписання. Командир (начальник), на чиє ім'я подано рапорт, у випадках, коли він не уповноважений ухвалити щодо рапорту остаточне рішення, подає його зі своїми висновками вищому командиру (начальнику).

Резолюція по рапорту пишеться на вільному від тексту місці або на полях.

Припис – документ, що видається особам офіцерського складу з направленням до місця служби по закінченні вишу. Його може підписувати начальник відділу кадрів, а відпускні квитки курсантів – начальник стройового відділу вишу.

Службові документи, призначені для військових частин, підписуються (затверджуються) посадовими особами, яким надано право підпису службових документів, із зазначенням посади, військового звання та прізвища.

Письмове розпорядження – розпорядчий службовий документ, який видається начальником штабу від імені командира військової частини (начальника установи) або військовим комендантом гарнізону від імені начальника гарнізону. Розпорядження видаються з окремих питань і лише у випадках, коли вони не можуть бути віддані усно. Про всі найважливіші розпорядження начальник штабу (комендант гарнізону) доповідає командиру частини (начальнику гарнізону).

Указівка – пояснення, яке вказує, як діяти. Указівки видаються начальниками головних та центральних управлінь Міністерства оборони, начальниками головних управлінь та управлінь видів Збройних Сил, заступниками та помічниками командуючих округами та арміями й адресуються посадовим особам, підлеглим за видом діяльності. Вони видаються з питань організації та планування бойової підготовки і методики навчання особового складу, бойового забезпечення військ, збереження, експлуатації та ремонту озброєння, техніки, майна тощо. Вони мають ґрунтуватися на вимогах наказів та директив старших начальників. Указівки адресуються підлеглим посадовим особам.

Постанова – правовий акт, який ухвалюється колегіальними органами.

Положення – правовий акт, що встановлює основні правила організації діяльності органів військового управління.

Настанови, порадники, інструкції, правила – документи, що регламентують організаційні, науково-технічні, господарчі, фінансові та інші спеціальні види діяльності військових частин (установ) і посадових осіб. Положення, постанови, порадники, інструкції і правила вводяться в дію наказами відповідних посадових осіб.

Звіт, доповідь – документи, що містять відомості про виконання планів, завдань, вживання заходів, а також інші відомості, які подаються вищому командиру (начальнику).

Протокол – документ, що фіксує перебіг обговорення питань і ухвалення рішень на зборах, нарадах, конференціях і засіданнях.

Акт – документ, що підтверджує встановлення факту або події, складається декількома особами і підлягає затвердженню посадовою особою в межах її повноважень.

Службовий лист – узагальнене найменування різних за змістом інших службових документів.

Стосовно визначення судового прецеденту як джерела військового права України зазначимо, що рішення Конституційного Суду України з питань регулювання відносин у військовій сфері не є поширеними. За роки незалежності нашої держави єдиним органом конституційної юрисдикції України було ухвалено декілька рішень в обговорюваній сфері, це, зокрема, Рішення щодо відповідності Конституції України Постанові Кабінету Міністрів України стосовно деяких питань реалізації військового майна від 12 січня 2010 року, у справі щодо переважного права наймача на придбання військового майна від 10 грудня 2009 року, у справі про перерахунок пенсій військовослужбовців від 14 червня 2007 року, у справі про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів від 17 березня 2004 року, у справі про ветеранів органів внутрішніх справ від 27 лютого 2003 року та у справі про фінансування житла для військовослужбовців від 13 червня 2002 року. В українській практиці державотворення склалася тенденція ознайомлюватися з рішеннями органу конституційної юрисдикції, мати їх на увазі, звертатися до них у необхідному випадку, але до джерел права в обов'язковому порядку вони не належать. Окремі науковці вважають «сумнівним творення джерел права судовими установами, оскільки цей фактор нібито підриває принцип верховенства парламенту як єдиного органу законодавчої влади» [8, с. 407].

Фахівці з військового права України зазначають, що у військовому праві правовий звичай не має значного поширення, позаяк пріоритет надається юридичним джерелам, які походять від держави, – нормативно-правовим актам. Проте не існує будь-яких підстав виключати правові звичаї зі складу джерел військового

права [2, с. 75]. Сьогодні правовий звичай у військовій сфері існує на рівні відносин між військовослужбовцями, виражається у традиціях, що склалися. Ідеться про складання військової присяги на вірність Українському народу громадянами України, які були призвані або добровільно вступили на військову службу, шанування Бойового прапора військової частини, який визнається символом честі, доблесті, що зобов'язує кожного військовослужбовця Збройних Сил України віддано служити Українському народові, мужньо, вміло і непохитно боронити Українську державу, не шкодуючи свого життя; передавати молодшому поколінню свої знання, що стосуються військової справи, майстерності, надавати свої поради, консультації та рекомендації на основі набутого досвіду за період проходження військової служби. Ідеться також про поведінку військовослужбовців у громадських містах, яка повинна бути дисциплінованою, вихованою, ввічливою та слугувати взірцем. Усе це передається від покоління до покоління військовослужбовцями. У межах виокремлення правового звичаю як джерела військового права України необхідно звернути на таку його характерну ознаку, як локальність. Справа в тому, що правовий звичай у військовій сфері поширюється не на всіх громадян держави, не на все населення, а лише на окрему групу державних службовців – військовослужбовців. Тому такий звичай має чітко визначений персоніфікований характер.

У сфері регулювання військово-правових відносин нормативний договір застосовується у вигляді міжнародних угод та адміністративних договорів, що входять до системи джерел військового права України. Такі договори поширюються лише на тих суб'єктів, які їх уклали, а також можуть поширюватися на інших суб'єктів, про які зазначено у договорі.

Міжнародний договір відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969 року, п. «а» ст. 1 означає міжнародну угоду, укладену між державами в письмовій формі і регульовану міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, двох чи кількох зв'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування [4]. У теорії міжнародного права міжнародний договір розуміють як угоду суб'єктів міжнародного права, яка покликана регулювати відносини між ними за допомогою створення взаємних

прав та обов'язків [12, с. 80]. Відповідно до ч. 2 ст. 2 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року під міжнародним договором розуміється договір, укладений у письмові формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакет, протокол тощо) [15].

Міжнародний договір належить до системи військового законодавства України за ознакою його нормативності. Він має встановлювати норму права, що є загальнообов'язковою для виконання, і разом із тим він є джерелом міжнародного права. Як і в разі будь-якого іншого нормативного акта військового законодавства України нормативні приписи міжнародного договору мають регулювати суспільні відносини у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних Сил України та не виходити за їх межі.

Міжнародні договори України укладаються з іноземними державами та міжнародними організаціями від імені України, Уряду України, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та державних органів [15, п. 1 ст. 3].

У п. 1 Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин та співтовариства між державами у відповідності до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 року міститься принцип, згідно з яким держави стримуються у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосуванням проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, таким або яким-небудь іншим шляхом, які є несумісними з цілями Організації Об'єднаних Націй, а в п. 2 – принцип, згідно з яким держави вирішують свої міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку та справедливість [7]. Вищезазначені пункти Декларації поряд з іншими нормами та принципами міжнародного права регулюють суспільні у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних Сил України на загальних засадах міжнародного права.

Пунктом 2 ст. 3 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року визначено перелік міжнародних договорів, які укладаються лише від імені України. До міжнародних договорів у сфері становлення, розвитку та діяльності Зброй-

них Сил України, виходячи із цього переліку, можна віднести міжнародні договори про участь України в міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки [15, п/п. «в» п. 2 ст. 3] і про військову допомогу та направлення контингенту Збройних Сил України до інших держав [15, п/п. «г» п. 2 ст. 3], яким за згодою сторін надається міждержавний характер [15, п/п. «д» п. 2 ст. 3].

До міжнародних договорів, які регулюють суспільні відносини у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних Сил України та укладаються від імені України, слід віднести Угоду з адаптації Договору про звичайні збройні сили в Європі від 19 листопада 1999 року (відповідно до ст. 1 цієї угоди кожна держава-учасниця виконує зобов'язання, встановлені цим договором, відповідно до його положень, включно з зобов'язаннями, що стосуються таких п'яти категорій звичайних збройних сил: бойові танки, бойові броньовані машини, артилерія, бойові літаки та ударні вертольоти) [22], Угоду між державами-учасницями Північноатлантичного Договору та іншими державами, які беруть участь у програмі «Партнерство заради миру», щодо статусу їхніх збройних сил від 6 травня 1996 року яка, визначає статус збройних сил під час їх знаходження на території іншої держави-учасниці цієї угоди, а саме, згідно зі ст. 1, держави-учасниці цієї Угоди застосовують положення Угоди між сторонами Північноатлантичного Договору щодо статусу їхніх збройних сил, яку укладено у Лондоні 19 червня 1951 р. та яка надалі іменується НАТО УСЗС, так, ніби всі держави-учасниці цієї угоди є сторонами НАТО УСЗС [21].

Також до таких нормативних актів слід віднести цілу низку міжнародних договорів, які регулюють суспільні відносини між державами в період збройного конфлікту, тобто належать до джерел міжнародного гуманітарного права. До таких договорів належать Женевські конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р.: «Про покращення долі поранених і хворих в діючих арміях» (перша конвенція), «Про покращення долі поранених, хворих й осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі» (друга конвенція), «Про ставлення до військовополонених» (третя конвенція), «Про захист цивільного населення» (четверта конвенція), а також додаткові протоколи до них 1977 року: Додатковий протокол 1, який стосується захисту жертв міжнародних

збройних конфліктів, і Додатковий протокол 2, який стосується жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру тощо.

До міжнародних договорів, укладених від імені Уряду, що регулюють суспільні відносини у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних Сил України, варто віднести такі: Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Монголії про співробітництво в галузі оборони від 31 березня 2003 року, відповідно до якої сторони не будуть продавати і передавати третій стороні без письмової згоди іншої сторони озброєння, військову техніку, технологію і технічну документацію по їхньому виробництву, а також іншу інформацію або матеріали, отримані в ході спільного співробітництва у військовій і військово-технічній галузях [23, ст. 1] та виконувати інші зобов'язання у сфері оборони між державами; Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Грузії про пенсійне забезпечення військовослужбовців і членів їх сімей від 2 жовтня 1999 року, ст. 1 якої встановлює, що пенсійне забезпечення військовослужбовців Збройних Сил держав сторін та інших військових формувань, утворених в установленому чинним законодавством держав сторін порядку, Збройних Сил та інших військових формувань колишнього СРСР, а також пенсійне забезпечення членів сімей військовослужбовців здійснюється на умовах, за нормами і в порядку, встановленими законодавством держав за місцем проживання вказаних військовослужбовців [24], та інші міжнародні договори.

За даними відділу міжнародного співробітництва та європейської інтеграції Міністерства внутрішніх справ України, наразі діє 13 міжнародних договорів міжвідомчого характеру з правоохоронними структурами іноземних держав. Крім цього, за даними Міністерства оборони України міжнародне співробітництво як складова зовнішньої політики держави посідає ключове місце в діяльності цього міністерства. Міжнародне співробітництво здійснюється з оборонними та військовими відомствами багатьох країн світу. Серед основних практичних механізмів співробітництва слід виділити співробітництво в межах реалізації Робочого плану Військового комітету Україна – НАТО, виконання Індивідуальної програми партнерства між Україною та НАТО (ІПП), участь Збройних Сил України у багатонаціональних навчаннях, співробітництво в межах Програми НАТО з обміну даними про повітряну обстановку (ОДПО) та Програми НАТО «Удосконалення військової освіти»

(DEEP), реалізація проєктів у межах трастових фондів НАТО на підтримку України (ТФ), співпраця з Об'єднаним центром НАТО з питань вивчення та узагальнення передового досвіду (JALLC), а також залучення сил і засобів ЗС України до Сил реагування НАТО (СРН). Основні зусилля військового співробітництва Збройних Сил України протягом І кварталу 2021 року були спрямовані на підтримання на належному рівні та подальше нарощування спроможностей ЗС України з метою стримування та відсічі збройної агресії, нейтралізації інших агресивних, гібридних дій з боку РФ, реформування та розвиток ЗС України відповідно до стандартів НАТО з урахуванням досвіду, набутого під час проведення операції Об'єднаних сил та антитерористичної операції. Найбільшою активністю та результативністю відмічається двосторонній діалог з оборонними та військовими відомствами та парламентаріями США, Канади, Великої Британії, Португальської Республіки, Королівства Швеція, Фінляндської Республіки, Республіки Хорватія, Республіки Словенія, Республіки Польща, Королівства Бельгія, Литовської Республіки, Федеративної Республіки Німеччина й Італійської Республіки. Серед міжнародних угод, які становлять джерела військового права України, слід виділити Угоду між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Чеської Республіки про взаємний контроль якості продукції оборонного призначення під час здійснення військово-технічного співробітництва від 21 жовтня 2013 року, Угоду між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Казахстан про співробітництво у галузі військової освіти від 19 листопада 2012 року, Рішення Ради колективної безпеки Організації Договору про колективну безпеку про розробку проєкту Програми військово-економічного співробітництва держав-членів Організації Договору про колективну безпеку на період до 2015 року від 10 грудня 2010 року й Угоду між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Сполучених Штатів Америки стосовно охорони здоров'я військовослужбовців та членів їх сімей від 30 грудня 2009 року. Із зазначеного переліку вбачається, що міжнародні угоди мають певне значення для розвитку військово-правових відносин між державами, а тому мусять обов'язково входити до системи джерел військового права України.

Адміністративні договори як джерела військового права укладаються між органами державної влади, місцевого управління і військовими формуваннями за участі командування військових

частин, з'єднань, об'єднань, оперативних командувань і начальників гарнізонів. Метою таких договорів є узгодження спільних дій щодо управління військовими об'єктами та військовим майном (військовими містечками), забезпечення військовий частин, створення умов для вирішення завдань оборони, за діяння для цього спільних матеріальних та інших резервів, забезпечення вирішення питань щодо охорони Державного кордону, підготовки до військової служби громадян тощо. Наразі адміністративні договори знайшли своє поширення в практиці діяльності військового відомства шляхом їх підписання Міністром оборони України та керівниками обласних державних адміністрацій [2, с. 84].

Дискусійним у літературі є питання про те, чи необхідно виділяти серед джерел українського права та військового права зокрема правову доктрину. Правова доктрина є джерелом військового права України. У своїй Передмові до п'яти томного видання «Правова доктрина України» перший віце-президент Національної академії правових наук України О. В. Петришин цілком правильно зазначає, що «в умовах проведення правової реформи та становлення національної правової системи важливого значення набуває необхідність звернення до проблем правової доктрини, ідей і поглядів науковців, які безпосередньо пов'язані з формуванням змісту та напрямів розвитку юридичної науки. Правова доктрина покликана не лише вдосконалювати чинне законодавство та практику його застосування, а й здатна визначати напрями правової політики держави як у правовій, так і в економічній та політичній сферах життєдіяльності суспільства» [16, с. 7].

Отже, нормативних актів досить багато, у зв'язку з чим вони потребують систематизації.

Систематизація нормативних актів – це діяльність з їх упорядкування та вдосконалення, приведення до певної внутрішньої узгодженості через створення нових документів чи збірок. Розрізняють інкорпорацію та кодифікацію як основні види систематизації актів.

Інкорпорація – вид систематизації нормативних актів, який полягає у зібранні їх у збірниках у певному порядку без зміни змісту. Критеріями систематизації можуть бути хронологічний або алфавітний порядок, напрям діяльності, сфера суспільних відносин,

тематика наукового дослідження тощо. Можна також назвати кілька видів інкорпорації: за юридичним значенням вона буває офіційною чи неофіційною, за обсягом – загальною, галузевою, міжгалузевою та спеціальною, за критерієм об'єднання – предметною, хронологічною і суб'єктивною.

Кодифікація – вид систематизації нормативних актів, що мають спільний предмет регулювання, який полягає у їх змістовній переробці (усунення розбіжностей і суперечностей, скасування застарілих норм) і створенні зведеного нормативного акта. Різновидами кодифікації є кодекс, статут і положення.

Кодекс – кодифікований акт, який забезпечує детальне правове регулювання певної сфери суспільних відносин і має структурний поділ на частини, розділи, підрозділи та статті, що певною мірою відображають зміст тієї чи іншої галузі права. У сучасному законодавстві України існують Кримінальний кодекс, Кодекс про адміністративні правопорушення, Сімейний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс, Земельний кодекс, Водний кодекс тощо.

Так, наприклад, ст. 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення регламентує відповідальність військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних правопорушень. Відповідно до її положень військовослужбовці, військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів, а також особи начальницького складу Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України, рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України, служби цивільного захисту, Державного бюро розслідувань, поліцейські несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами. За порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, санітарних норм, правил полювання, рибальства та охорони рибних запасів, митних правил, вчинення правопорушень, пов'язаних з корупцією, вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування у разі винесення термінового заборонного припису, порушення тиші в громадських місцях, неправомірне використання державного майна, незаконне зберігання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, невжиття заходів щодо окремої ухвали суду, ухилення від виконання

законних вимог прокурора, порушення законодавства про державну таємницю, порушення порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію, зазначені особи несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах. До зазначених осіб не може бути застосовано громадські роботи, виправні роботи, адміністративний арешт. У разі притягнення таких осіб до відповідальності за вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі направлення особи, яка вчинила таке насильство, на проходження програми для осіб, які вчинили домашнє насильство чи насильство за ознакою статі, здійснюється на загальних підставах. Інші особи, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів або спеціальних положень про дисципліну, у випадках, прямо передбачених ними, несуть за вчинення адміністративних правопорушень дисциплінарну відповідальність, а в інших випадках - адміністративну відповідальність на загальних підставах. При порушенні правил дорожнього руху водіями транспортних засобів Збройних Сил України або інших утворених відповідно до законів України військових формувань та Державної спеціальної служби транспорту - військовослужбовцями строкової служби, а також вчиненні ними військових адміністративних правопорушень, передбачених главою 13-Б цього Кодексу, штраф як адміністративне стягнення до них не застосовується. У випадках, зазначених у цій статті, органи (посадові особи), яким надано право накладати адміністративні стягнення, передають матеріали про правопорушення відповідним органам для вирішення питання про притягнення винних до дисциплінарної відповідальності. За вчинення військових адміністративних правопорушень військовослужбовці, а також військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів несуть відповідальність, передбачену главою 13-Б цього Кодексу, за умови, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальну відповідальність [25].

Главою 13-Б вказаного Кодексу, яка має назву «Військові адміністративні правопорушення» передбачено адміністративну відповідальність за відмову від виконання законних вимог командира (начальника) (ст. 172-10), самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 172-11), необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 172-12), зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем

(ст. 172-13), перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 172-14), недбале ставлення до військової служби (ст. 172-15), бездіяльність військової влади (ст. 172-16), порушення правил несення бойового чергування (ст. 172-17), порушення правил несення прикордонної служби (ст. 172-18), порушення правил поводження зі зброєю, а також речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 172-19), розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв або вживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів (ст. 172-20) [25].

Статути, положення – кодифіковані акти, в яких визначається статус певного виду державних організацій та органів. Так, Дисциплінарний статут Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 551-XIV, визначає сутність військової дисципліни, обов'язки військовослужбовців, а також військовозобов'язаних та резервістів під час проходження навчальних (перевірочних) і спеціальних зборів щодо її додержання, види заохочень та дисциплінарних стягнень, права командирів щодо їх застосування, а також порядок подання і розгляду заяв, пропозицій та скарг [26].

Військова дисципліна – це бездоганне і неухильне додержання всіма військовослужбовцями порядку і правил, встановлених статутами Збройних Сил України та іншим законодавством України. Вона ґрунтується на усвідомленні військовослужбовцями свого військового обов'язку, відповідальності за захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, на їх вірності Військовій присязі. Військова дисципліна досягається шляхом:

виховання високих бойових і морально-психологічних якостей військовослужбовців на національно-історичних традиціях українського народу та традиціях Збройних Сил України, патріотизму, свідомого ставлення до виконання військового обов'язку, вірності Військовій присязі;

особистої відповідальності кожного військовослужбовця за дотримання Конституції та законів України, Військової присяги, виконання своїх обов'язків, вимог статутів Збройних Сил України;

формування правової культури військовослужбовців;

умілого поєднання повсякденної вимогливості командирів і начальників (далі - командири) до підлеглих без приниження їх особистої гідності, з дотриманням прав і свобод, постійної турботи

про них та правильного застосування засобів переконання, примусу й громадського впливу колективу;

зразкового виконання командирами військового обов'язку, їх справедливого ставлення до підлеглих;

підтримання у військових з'єднаннях, частинах (підрозділах), закладах та установах необхідних матеріально-побутових умов, статутного порядку;

своєчасного і повного постачання військовослужбовців встановленими видами забезпечення;

чіткої організації і повного залучення особового складу до бойового навчання [26].

Військова дисципліна зобов'язує кожного військовослужбовця:

додержуватися Конституції та законів України, Військової присяги, неухильно виконувати вимоги статутів Збройних Сил України, накази командирів;

бути пильним, зберігати державну таємницю;

додержуватися визначених статутами Збройних Сил України правил взаємовідносин між військовослужбовцями, зміцнювати військове товариство;

виявляти повагу до командирів і один до одного, бути ввічливими і додержуватися військового етикету;

поводитися з гідністю й честю, не допускати самому і стримувати інших від негідних вчинків;

не вживати під час проходження військової служби (крім медичного призначення) наркотичні засоби, психотропні речовини чи їх аналоги, а також не вживати спиртні напої під час виконання обов'язків військової служби [26].

Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України визначає організацію і порядок несення гарнізонної та вартової служб, права і обов'язки посадових осіб гарнізону та військовослужбовців, які залучаються для несення цих служб. Цей Статут обов'язковий для всіх військових частин, штабів, організацій, установ і військових навчальних закладів Збройних Сил України. Його дія поширюється на військовослужбовців Служби зовнішньої розвідки України, Служби безпеки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, Управління державної охорони

України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, органів спеціального призначення з правоохоронними функціями [27].

Військові частини, штаби, організації, установи та військові навчальні заклади Збройних Сил України, військові частини (установи, організації, органи тощо) Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, розташовані (дислоковані) постійно чи тимчасово в населеному пункті (пунктах) або поза ним (ними) (далі – військові частини), територіально об'єднуються в гарнізон [27].

Для взаємодії з іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями, правоохоронними органами спеціального призначення, Державною спеціальною службою транспорту, Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України, місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями і громадянами відповідно до існуючого адміністративно-територіального устрою України гарнізонам визначаються зони відповідальності [27].

Гарнізонна служба покликана забезпечувати додержання високої військової дисципліни особовим складом гарнізону, необхідні умови для повсякденного життя та підготовки військових частин, проведення гарнізонних заходів за їх участю [27].

Вартова служба призначається для надійної охорони та оборони важливих військових об'єктів, Бойових Прапорів та осіб, яких тримають на гауптвахті або в дисциплінарному батальйоні (частині) [27].

Межі гарнізону та зони відповідальності визначаються наказом командувача військ оперативного командування, а в місті Києві – наказом Міністерства оборони України. Межі гарнізону мають бути добре відомі всьому особовому складу гарнізону [27].

Зони діяльності органів управління та підрозділів Військової служби правопорядку Збройних Сил України (далі – Служба правопорядку) визначаються наказом Міністерства оборони України [27].

Керівництво гарнізонною службою та службою гарнізонних варт від військових частин гарнізону здійснює начальник гарнізону. Керівництво гарнізонною та вартовою службами в межах опе-

ративного командування здійснює командувач військ оперативного командування, який відповідає за її стан. Відповідальність за стан гарнізонної та вартової служб у підпорядкованих військах (силах) покладається також на всіх прямих начальників [27].

Організація несення служби черговими змінами Служби правопорядку визначається наказами начальника Генерального штабу - Головнокомандувача Збройних Сил України та інструкціями начальника Головного управління Служби правопорядку [27].

Командувачі військ оперативних командувань і всі прямі начальники командирів військових частин, призначених начальниками гарнізонів, зобов'язані систематично перевіряти стан гарнізонної та вартової служб у підлеглих їм військах (силах), а також проводити з начальниками гарнізонів заходи, спрямовані на поліпшення військової дисципліни і порядку в гарнізонах [27].

Накази начальника гарнізону з питань гарнізонної служби повинні точно виконуватися військовими частинами, дислокованими в межах гарнізону, командами, які перебувають у межах гарнізону, та окремими військовослужбовцями [27].

Забезпечення військової дисципліни та правопорядку серед військовослужбовців гарнізону, організація служби гарнізонних варт, охорона і оборона військових об'єктів покладаються на начальника гарнізону та начальника органу управління Служби правопорядку в зоні відповідальності. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, військове командування та органи військового управління Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, військовослужбовці та інші особи зобов'язані сприяти Службі правопорядку у виконанні покладених на неї завдань [27].

Несення вартової служби є виконанням бойового завдання і вимагає від особового складу точного дотримання всіх положень, визначених цим Статутом, високої пильності, непохитної рішучості та розумної ініціативи. Особи, винні в порушенні правил несення вартової служби, несуть дисциплінарну або кримінальну відповідальність. Для несення вартової служби віднаряджуються варти. Вартою називають озброєний підрозділ, віднаряджений для виконання бойового завдання з метою охорони та оборони військових об'єктів, бойових прапорів та осіб, яких тримають на гауптвахті й у дисциплінарній частині (батальйоні). Варти можуть бути внутрішніми (корабельними) або гарнізонними, постійними або тимчасо-

вими. У внутрішні (корабельні) варти для охорони та оборони об'єктів призначаються військовослужбовці від однієї військової частини гарнізону (корабля) [27].

З метою посилення охорони військових об'єктів дозволяється до складу варти разом із військовослужбовцями призначати особовий склад воєнізованої охорони від однієї з ними військової частини. Особливості організації спільного несення служби на периметрі охорони на визначених постах, розміщення у вартовому приміщенні, зберігання зброї та боєприпасів визначаються наказом Міністерства оборони України з урахуванням вимог Статуту гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України [27].

У гарнізонні варти для охорони та оборони об'єктів призначаються по черзі військовослужбовці двох або більше військових частин гарнізону. Гарнізонні варти призначаються, як правило, для охорони та оборони в гарнізоні військових об'єктів, які не мають своїх підрозділів охорони [27].

Для охорони осіб, яких тримають на гауптвахтах Служби правопорядку, призначаються чергові зміни охорони і конвоювання (далі – чергові зміни), які відряджаються від підрозділів Служби правопорядку. Ці чергові зміни є внутрішніми нарядами підрозділів Служби правопорядку. Організація несення служби черговими змінами визначається наказами начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України та інструкціями начальника Головного управління Служби правопорядку. Чергові зміни підпорядковуються черговому органу управління Служби правопорядку в зоні відповідальності, начальникові гауптвахти Служби правопорядку та начальникові органу управління Служби правопорядку в зоні відповідальності [27].

Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV, визначає загальні права та обов'язки військовослужбовців Збройних Сил України і їх взаємовідносини, обов'язки основних посадових осіб бригади (полку, корабля 1 і 2 рангу, окремого батальйону) та її підрозділів, правила внутрішнього порядку у військовій частині та її підрозділах. Статутом керуються всі військові частини, кораблі, управління, штаби, організації, установи і військові навчальні заклади Збройних Сил України (далі – військові частини). Обов'язки посадових осіб, не зазначені в цьому Статуті, визначаються відповідними порадниками та положеннями [28].

Дія Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України поширюється на військовослужбовців Служби зовнішньої розвідки України, Служби безпеки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, Управління державної охорони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, органів спеціального призначення з правоохоронними функціями [28].

Внутрішня служба – це система заходів, що вживаються для організації повсякденного життя і діяльності військової частини, підрозділів та військовослужбовців згідно зі Статутом внутрішньої служби Збройних Сил України та іншими нормативно-правовими актами. Внутрішня служба здійснюється з метою підтримання у військовій частині порядку та військової дисципліни, належного морально-психологічного стану, які забезпечують постійну бойову готовність та якісне навчання особового складу, збереження здоров'я військовослужбовців, організоване виконання інших завдань. Вимоги цього Статуту зобов'язаний знати й сумлінно виконувати кожен військовослужбовець [28].

Внутрішньою службою у військових частинах та підрозділах керують їх командири. У разі розташування в одному приміщенні кількох підрозділів, командири яких не мають спільного безпосереднього начальника, керівництво внутрішньою службою наказом командира військової частини покладається на командира одного з цих підрозділів. Безпосереднім організатором внутрішньої служби у військовій частині є начальник штабу, а в роті - головний сержант роти. Відповідальність за стан внутрішньої служби у військових частинах покладається на всіх прямих начальників, які повинні подавати допомогу підпорядкованим військовим частинам і підрозділам в організації та забезпеченні виконання вимог внутрішньої служби і систематично перевіряти її стан [28].

Стройовий статут Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 549-XIV, визначає стройові прийоми і рухи без зброї та із зброєю; строї підрозділів та військових частин у пішому порядку і на машинах; порядок виконання військового вітання, проведення стройового огляду; місце Бойового Прапора військової частини у строю, порядок його внесення і

винесення; обов'язки військовослужбовців перед шикуванням і в строю та вимоги до їх стройового навчання [29].

Статут обов'язковий для всіх військових частин, управлінь, штабів, організацій, установ і військових навчальних закладів. Екіпажі кораблів та інші підрозділи Військово-Морських Сил керуються цим Статутом, якщо інше не визначено корабельним Статутом Військово-Морських Сил України. Дія цього Статуту поширюється на військовослужбовців Служби зовнішньої розвідки України, Служби безпеки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, Управління державної охорони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, органів спеціального призначення з правоохоронними функціями [29].

Положенням про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, затвердженим Указом Президента України від 10 грудня 2008 року № 1153/2008, визначається порядок проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України та регулюються питання, пов'язані з проходженням такої служби під час виконання громадянами військового обов'язку в запасі. Це Положення застосовується також до відносин, що виникають у зв'язку з проходженням у Збройних Силах України кадрової військової служби особами офіцерського складу до їх переходу в установленому порядку на військову службу за контрактом або звільнення з військової служби [30].

Громадяни проходять військову службу у Збройних Силах України в добровільному порядку або за призовом. У добровільному порядку громадяни проходять:

військову службу (навчання) за контрактом курсантів у вищих військових навчальних закладах, а також закладах вищої освіти, які мають у своєму складі військові інститути, факультети військової підготовки, кафедри військової підготовки, відділення військової підготовки (далі - військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти);

військову службу за контрактом осіб рядового складу;

військову службу за контрактом осіб сержантського і старшинського складу;

військову службу за контрактом осіб офіцерського складу [30].

З громадянами, які добровільно вступають на військову службу, укладається контракт [30].

За призовом громадяни проходять:

строкову військову службу;

військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період;

військову службу за призовом осіб офіцерського складу [30].

Встановлення, зміна або припинення правових відносин військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом та за призовом осіб офіцерського складу (зокрема, присвоєння та позбавлення військового звання, пониження та поновлення у військовому званні, призначення на посади та звільнення з посад, переміщення по службі, звільнення з військової служби, залишення на військовій службі понад граничний вік перебування на військовій службі, направлення за кордон, укладення та припинення (розірвання) контракту, продовження його строку, призупинення контракту та військової служби тощо) оформлюється письмовими наказами по особовому складу на підставі відповідних документів, перелік та форма яких встановлюються Міністерством оборони України [30].

Право видавати накази по особовому складу надається командирам, командувачам, начальникам, керівникам (далі – командири (начальники) органів військового управління, з'єднань, військових частин, установ, організацій, вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти, які утримуються на окремих штатах (далі – військові частини), за посадами яких штатом передбачено військове звання полковника (капітана 1 рангу) і вище, а також керівникам служб персоналу Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України [30].

Продовження дії контрактів із військовослужбовцями, які звільняються, у випадках, визначених законодавством, затвердження військовослужбовців на посади за мобілізаційним планом, присвоєння та позбавлення військового звання, пониження та поновлення у військовому званні, призначення на посади та звільнення з посад, призупинення військової служби або звільнення з військової служби осіб, які проходять строкову військову службу, оформлю-

ється письмовими наказами по стройовій частині. Також наказами по стройовій частині в особливий період оформлюється продовження військової служби та дії контракту понад встановлені строки до термінів, визначених частиною дев'ятою статті 23 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу». Порядок підготовки та видання наказів з питань проходження військової служби встановлюється Міністерством оборони України [30].

Нормативний акт як джерело права має свої переваги і недоліки. Однак за допомогою писаного права досить зручно регулювати суспільні відносини. Тому нині офіційні документи, що видаються державою, є основним або одним з основних джерел права практично в усіх правових системах світу. У разі відсутності внутрішніх регулюючих норм права, правовідносини вирішуються на підставі міжнародних угод.

Як слушно зауважує В. Шульгін, реалізація військового законодавства України – це складний структурований процес практичного втілення його комплексних, формально-визначених, детально-конкретизованих, чинних нормативних приписів та принципів у свідомо-правомірні вольові діяння всіх суб'єктів військової сфери, як матеріальна та процесуальна юридична процедура та кінцева стадія процесу (механізму) правового регулювання у сфері діяльності Збройних Сил України, головною метою якого є військово-статутний та правовий порядок, висока бойова готовність військ (сил), як спеціально-правова та конституційно-функціональна гарантія надійної оборони та збройного захисту держави. У рамках широкого підходу, до сукупності елементного складу основних структурних компонентів, механізмів, форм правомірної поведінки процесу реалізації нормативних приписів військового законодавства України відносять: суб'єктів правореалізації, нормативні приписи як об'єкти правореалізації, правові відносини, юридичні факти, акти реалізації прав та обов'язків, правова законність, правосвідомість, правова культура; а також додатково-факультативні – акти застосування нормативних приписів (індивідуальні приписи), інтерпретаційно-правові акти тлумачення (інтерпретаційні приписи) [31, с.149].

Систематизація джерел військового права – це діяльність щодо впорядкування нормативної основи цієї комплексної галузі права та гносеологічний процес у цілому. Систематизація юридичних джерел військового права здійснюється за правилами

інкорпорації та в усіх випадках – комплексно, що обумовлено дією галузевого правового режиму. Кодифікація військових нормативно-правових актів знайшла своє втілення у статутах Збройних Сил України, затверджених та введених у дію ухваленими Верховною Радою законами. Статут внутрішньої служби, Стройовий статут, Дисциплінарний статут і Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України зосереджують правові норми, які регламентують найважливіші питання життєдіяльності військових частин, установ і військових формувань. Статути Збройних Сил України поширюють свою дію на всі військові формування, утворені відповідно до вимог закону. Конструкція правових норм статутів Збройних Сил України свідчить про комплексний характер зазначених кодифікованих нормативних актів.

Найбільш досконалим вирішенням питання систематизації юридичних джерел права є розроблення та ухвалення Військового кодексу, який містив би такі розділи: «1. Загальні положення», «2. Військова безпека держави», «3. Військова організація держави», «4. Форми комплектування військової організації держави», «5. Військова служба», «6. Статус військовослужбовця (права та обов'язки)», «7. Матеріальне забезпечення військовослужбовців», «8. Соціально-правовий захист військовослужбовців, осіб, які проходять військову службу, та членів їх сімей», «9. Судовий захист прав та законних інтересів військовослужбовців», «10. Відповідальність військовослужбовців та військовозобов'язаних», «11. Правова робота командирів (начальників) щодо попередження право порушень військовослужбовців», «12. Основи організації та діяльності військових судів (прим. автора – такі мають бути створені), військової прокуратури та юридичної служби», «13. Військові організації (підприємства, установи)», «14. Військові аспекти міжнародного права». Розроблення та ухвалення Військового кодексу України є необхідним кроком в удосконаленні вітчизняної правової системи.

Список використаних джерел

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підруч. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
2. Богуцький П. П. Військове право України: джерела,

структура та розвиток : монографія. Одеса : Фенікс, 2008. 188 с.

3. Богуцький П. П, Скуріхін С. М. Основи військового права України: курс лекцій. Одеса : Фенікс, 2010. 340 с.

4. Віденська конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р: Схвалена Радою Міністрів Української РСР Постанова від 26 березня 1986 г. № 102 Київ. / Архів МЗС України за 1969 р.

5. Военное право: Учебник / Под ред. В. Г. Стрекозова, А. В. Кудашкина. М.: 2004. 640 с.

6. Стецюк С.П. Адміністративно-правові засади реформування Міністерства оборони України в умовах євроатлантичної інтеграції: Дис. …докт. філософії за спец. 081 – Право. Київ, 2021. 283 с.

7. Декларація про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин та співтовариства між державами у відповідності до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 р. / Архів МЗС України за 1970 р.

8. Джерела конституційного права України : монографія / за ред. Ю. С. Шемшученка, О. І. Ющик. Київ, НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2010. 709 с.

9. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80.

10. Лукашук И. И. Источники международного права. К., (М-во высш. и сред. спец. образования УССР. Киевский ордена Ленина гос. ун-т. им. Т. Г. Шевченка: Юрид. фак.), 1966. 127 с.

11. Лукашук И.И. Международно-правовое регулирование международных отношений. М.: Международные отношения, 1975. 176 с.

12. Міжнародне право: Підручник для юридичних вузів і факультетів. // І. І. Лукашук, с. В. Ісакович, В. А. Василенко. К.: Вища школа, 1971. 378 с.

13. Про заходи щодо удосконалення державної військово-технічної політики: Рішення Ради національної безпеки та оборони від 27 серпня 2014 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0010525-14.

14. Про Державну програму розвитку Збройних Сил України на період до 2020 року: Рішення Ради національної безпеки і обо-

рони України від 29 грудня 2016 року №73/2017. URL: http://www.president.gov.ua/documents/732017–21498.

15. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 50. Ст. 540.

16. Правова доктрина України : у 5 т. Т. 1. Х. : Право, 2013. 975 с.

17. Прохоренко М. М. Система військового законодавства: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Х., 2007. 23 с.

18. Российский военно-правовой зборник № 9: Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». Москва: «За права военнослужащих», 2007. Вып. 73. 608 с.

19. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. Т.1. Москва: Эксмо, 2008. 528 с.

20. Талалаев А. Н. Совершенствование правовых основ сотрудничества – необходимое условие успешного осуществления социалистической экономической интеграции. Вестник МГУ. Серия «Право». 1972. № 45. С. 23–31.

21. Угода між Державами-учасницями Північноатлантичного Договору та іншими державами, які беруть участь у програмі «Партнерство заради миру», щодо статусу їхніх збройних сил від 6 травня 1996 року / Архів МЗС України за 1996 р.

22. Угода з адаптації Договору про звичайні збройні сили в Європі від 19 листопада 1999 року / Архів МЗС України за 1999 р.

23. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Монголії про співробітництво в галузі оборони від 31 березня 2003 року / Архів МЗС України за 2003 р.

24. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Грузії про пенсійне забезпечення військовослужбовців і членів їх сімей від 2 жовтня 1999 року / Архів МЗС України за 1999 р.

25. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон, Кодекс від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/conv#Text.

26. Дисциплінарний статут Збройних Сил України: затверджено Законом України від 24 березня 1999 року № 551-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14/conv#Text.

27. Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України: затверджено Законом України від 24 березня 1999 року № 550-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14/conv.

28. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: затверджено Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14/conv#Text.

29. Стройовий статут Збройних Сил України: затверджено Законом України від 24 березня 1999 року № 549-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-14/conv#Text.

30. Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: затверджено Указом Президента України від 10 грудня 2008 року № 1153/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008/conv#Text.

31. Шульгін В.В. Проблеми реалізації військового законодавства України: аспекти стабільності закону. *Бюлетень Мін'юсту України*. 2008. № 10. С. 142-151.

Розділ четвертий

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ СЕКТОРОМ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

У сучасних умовах адміністративної реформи особливого значення набуває проблема вдосконалення системи правового регулювання управління всіма державними органами, зокрема суб'єктами сектора безпеки і оборони. У ч. 2 ст. 6 Конституції України проголошено, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України [1]. Це обумовлює наявність вимоги до всіх органів публічної влади, а також військових формувань, управління (командування) якими здійснюється органами державної влади, діяти суворо у межах, визначених законом.

Соціальне управління, одним із видів якого є публічне управління, не існує у вакуумі, воно детермінується об'єктивними потребами окремих соціальних груп або держави в цілому, а його цілі обумовлено інтересами цих соціальних груп (держави). При цьому простежується така закономірність: розвиток людської цивілізації супроводжується поступовим розширенням ролі представників народу в управлінні державними справами, що знаходить свій вияв у формуванні та зміцненні системи громадського контролю за діяльністю державних інституцій взагалі та суб'єктів сектору безпеки і оборони зокрема. У свою чергу, це впливає на зміст управлінської діяльності в певній державі, оскільки під час здійснення зовнішнього контролю за діяльністю суб'єктів публічної влади та військових формувань виявляються «слабкі місця» їх функціонування, що тягне за собою пошук оптимальних заходів подолання наявних проблем.

Вважається, що об'єктивними передумовами становлення теорії соціального управління є комплекс ідей філософської думки від античних мислителів до французьких утопістів XIX ст. Завдяки цим надбанням було визначено поняття

суб'єкта управління і принцип історичної мінливості соціального управління, закладено основи спеціалізації і раціоналізації управлінської діяльності. У соціальній практиці причинами становлення теорії соціального управління вважаються динамічний розвиток західного індустріального суспільства: концентрацію продуктивних сил, перетворення мануфактурних підприємств на складні механізовані системи, що потребують наукових методів управління, прогресуюче ускладнення соціальної структури і подальшу якісну зміну способу соціальної детермінації. При цьому теорія соціального управління як соціального інституту, що забезпечує систематичний регулюючий вплив на соціум і його системно-структурні елементи з метою їх упорядкування та організації, контролю за діяльністю соціальних суб'єктів і прогресивного розвитку суспільних відносин на основі об'єктивних соціальних закономірностей, являє собою закономірну зміну певних парадигм. До таких парадигм відносять класичну, некласичну і постнекласичну. Їх зміна є необхідним наслідком зміни способу соціальної детермінації під час переходу від однієї фази техногенної цивілізації до іншої. Елементний склад класичної парадигми соціального управління містить у собі організаційну структуру об'єкта управління, економічний критерій ефективності управління, технологічний детермінізм, механіцизм, наукову організацію праці, формальну бюрократію, стандартизацію та раціоналізацію і функціоналізм. Некласична парадигма соціального управління оперує поняттями суб'єктивної мотивації, творчої діяльності, неформальної структури як частини об'єкта управління, гармонізації спільної діяльності соціальних груп, соціально-психологічного методу управління і психологічного детермінізму. У свою чергу, постнекласична парадигма охоплює децентралізацію, самоорганізацію і саморефлексію як панівний метод соціального управління, коригуючий характер керуючого впливу, синергізм під час оцінювання ефективності соціального управління і поліваріантність стратегій соціального розвитку [2, с. 6].

Якщо звернутися до досвіду розвитку соціальних відносин у нашій державі протягом останнього століття, то можна побачити поступову зміну вказаних парадигм соціального управління. Притаманна 20–30 рокам минулого століття увага

до наукової організації праці й технологічного детермінізму, притаманна класичній парадигмі соціального управління, поступово змінюється у 60–70 роках зростанням ролі соціально-психологічних факторів, підвищеною увагою до професійної та інших типів мотивації тощо. Разом із тим парадигми соціального управління, притаманні досвіду нашої держави, мали суттєву відмінність від моделей Західної Європи та Сполучених Штатів Америки. Сутність такої відмінності полягала у пріоритеті потреб держави та знеціненні особистісних потреб індивіда. Панування державної власності на засоби виробництва обумовило відсутність економічного підґрунтя для розвитку екзистенціальних потреб наших співвітчизників: будучи практично єдиним роботодавцем, держава, з одного боку, забезпечувала задоволення базових матеріальних інтересів індивідуумів, які додержувалися певного «єдино правильного» способу життя, а з іншого – переслідувала, використовуючи і засоби кримінального покарання, тих, чия поведінка відрізнялася від загальноприйнятої. Тому західні держави мали, безумовно, більш сприятливі умови для розвитку демократичних відносин: відсутність державної монополії на засоби виробництва дала змогу не лише сформувати конкурентне середовище, яке, як відомо, слугує підґрунтям для розвитку демократичних відносин у суспільстві, а й забезпечити розвиток плюралізму у державному житті. Водночас ще 40 років тому у науковому журналі «Правознавство» у статті за назвою «XXVI з'їзд КПРС і питання соціального управління» впевнено зазначалося, що провідним принципом радянського соціального управління, юридично закріпленим у Конституції СРСР, є керівна роль комуністичної партії, роль якої у житті суспільства постійно зростає. Соціальне управління за такої моделі розумілося як здійснювана на основі наявних об'єктивних закономірностей з метою побудови комунізму організуюча діяльність державних і громадських органів під керівництвом комуністичної партії. Принцип партійного керівництва у радянському соціальному управлінні визначав політичну сутність усіх інших принципів вказаного виду управління, забезпечував їх повну відповідність марксистсько-ленінській теорії [3, с. 3–5]. За таких умов ані радянська наука, ані практика не мали змоги використовувати увесь інстру-

ментарій, вироблений теорією управління, оскільки хибно визначена мета (побудова комунізму) не давала можливості об'єктивно визначати ефективність тих чи інших засобів, форм та методів, що використовувалися в соціальному управлінні того періоду.

Разом із тим з моменту набуття нашою державою незалежності державоцентристська модель соціального розвитку поступово поступається місцем моделі людиноцентристській, що ґрунтується на пріоритеті прав, свобод та інтересів людини. Відмова від однопартійної системи з її домінантою підкорення особистих інтересів інтересам суспільства сприяла поліваріантності розуміння як сутності соціального управління, так і його спрямованості. Сьогодні в Україні модель «людина для держави», що активно впроваджувалася у масову свідомість за часів СРСР, досить повільно змінюється на модель «держава для людини», притаманну більш демократичним суспільствам. Як відомо, демократія як форма держави і державного правління ґрунтується на визнанні народу як джерела влади, його прав брати участь у державних справах, на забезпеченні громадянських прав і свобод, передбачає наявність механізму реальної здатності більшості соціуму (народу) здійснити свою волю за допомогою держави або безпосередньо, впливати на політичне, економічне і духовне життя суспільства [4, с. 44]. З огляду на це індикаторами, які свідчать про існування людиноцентристської моделі, є, на нашу думку, прозорість діяльності органів публічної влади, існування дієвого механізму контролю за їх роботою, зокрема громадського, виокремлення органів публічного адміністрування з їх сервісно-організуючими функціями та призначенням, ступінь досконалості системи юридичної відповідальності посадових осіб за порушення правових норм, наявність різноспрямованих за політичною орієнтацією засобів масової інформації та відсутність цензури. Указані індикатори притаманні постнекласичній парадигмі соціального управління, для якої характерні поліваріантність та децентралізація.

Водночас як свідчать численні дослідження авторитетних міжнародних організацій, рівень розвитку демократичних відносин у нашій державі протягом останніх років має тенде-

нцію до погіршення. Так, за рейтингом демократії країн світу Democracy Index-2020, Україна посіла 79 місце серед 167 держав [5]. Для порівняння: у 2010 році Україна посідала 67 місце й перебувала в категорії так званих «неповноцінних демократій», а у 2011 році вона потрапила в перший рядок у сегменті «гібридних режимів» (за яких громадські свободи дотримуються лише частково) [6]. Зазначене свідчить про те, що система публічного управління в Україні досі перебуває в перехідному стані – від орієнтованої на потреби держави до орієнтованої на потреби людини.

Однак, попри недостатню, на нашу думку, сформованість демократичних відносин у нашій державі, система теоретичних, методологічних і аксіологічних установок у сфері публічного управління, що охоплює як провідний напрямок орієнтацію на потреби людини і громадянина, вже склалася у сучасній науці. Це, зокрема, знайшло своє відображення у підготовленій видатними фахівцями у галузі адміністративного права Концепції адміністративної реформи в Україні (1998 р.), яка визначила як мету зазначеної реформи «формування системи державного управління, яка стане близькою до потреб і запитів людей, а головним пріоритетом її діяльності буде служіння народові, національним інтересам. Ця система державного управління буде підконтрольною народові, прозорою, побудованою на наукових принципах і ефективною» [7].

Отже, зміна парадигми публічного управління в Україні є наслідком зміцнення демократичних відносин, однак вони перебувають на стадії становлення, що потребує кропіткої роботи, спрямованої на втілення закріплених у Конституції України прав і свобод людини та громадянина у різноманітні суспільні відносини. Особливо важливим елементом такої роботи є втілення демократичних принципів у діяльність сектору безпеки і оборони, суб'єкти якого через свій правовий статус мають право застосовувати заходи примусу. Сьогодні, коли в Україні активно здійснюється адміністративна реформа, поступ нашої держави на шляху демократичних перетворень потребує вдосконалення системи публічного управління у секторі безпеки і оборони.

Розгляд проблем розбудови системи управління сектором безпеки і оборони в історичному ракурсі свідчить, що

така розбудова має певною мірою циклічний характер: залежно від домінування відцентрових або доцентрових тенденцій певні складові елементи або набувають певної автономії, або знову поглинаються іншими складовими. Такі закономірності розвитку притаманні багатьом соціальним системам, і нічого негативного, на нашу думку, в них немає. Однак, якщо йдеться про керовані управлінські зміни у межах довгострокового реформування, необхідно чітко уявляти собі мету, зміст і кінцевий результат зміни структури певних суб'єктів. З огляду на це постає проблема наступності реформування.

Наступність у філософському та загальнонауковому контекстах визначається як об'єктивний, необхідний зв'язок між різними етапами розвитку, сутність якого полягає в тому, що «нове, змінюючи старе, зберігає в собі деякі його елементи» [8, с. 37]. Наступність у праві розглядається як об'єктивний та універсальний зв'язок між різними ступенями розвитку права, правових систем, норм і правової ідеології, що діє як у часі, так і у просторі та перебуває у діалектичному взаємозв'язку із розвитком та прогресом, покликана зберігати та розвивати попередні здобутки у майбутньому [9, с. 45]. Проте у разі реформування сектору безпеки і оборони, на нашу думку, має ітися не про наступність у праві, хоча остання, безумовно, є тісно пов'язаною з ефективністю правового регулювання, а про наступність у державному будівництві, яку ми розуміємо як відповідність змін у правовому регулюванні організації та діяльності державних інституцій (зокрема й військових формувань) загальній меті та пріоритетним завданням розвитку держави. Наступність реформування має своїми витоками державну ідеологію, під якою розуміється комплекс концепцій та ідей, які озвучуються представниками влади та якими вони так чи інакше керуються під час визначення внутрішньої й зовнішньої політики [10, с. 14]. При цьому наступність не означає необхідність постійно слідувати раніше обраним курсом: суспільні відносини постійно трансформуються, обраний раніше орієнтир може втратити актуальність, виникають нові виклики та загрози внутрішній безпеці держави, що виявляється у нових парадигмах соціального управління. Але без урахування раніше поставлених цілей, досягнутих результатів та наслідків вибору тих чи інших варі-

антів розвитку реформування перетворюється на хаотичний рух, нездатний привести до вдосконалення суспільних відносин у певній сфері.

З огляду на вказане нова парадигма публічного управління не заперечує врахування і використання колишнього успішного досвіду функціонування державних інституцій, зокрема й військових формувань. І навпаки, причини неефективної діяльності за різними напрямами мають стати предметом наукового аналізу з тим, щоб не повторювати помилок минулого у майбутньому.

Збільшення впливу людиноцентристських тенденцій у розвитку адміністративного права обумовлює поступову втрату провідної ролі адміністративно-правового регулювання як більш жорсткої правової конструкції, якій не притаманні полісуб'єктність та врахування індивідуальних відмінностей. Натомість протягом останніх років спостерігається підвищення ролі категорії «адміністративно-правове забезпечення», особливістю якої є зміщення акценту у системі ухвалення рішень з волі держави на інтенції людини та громадянського суспільства. Інакше кажучи, спрямованість адміністративно-правового регулювання передбачає формування мети подальшого регулювання органами держави за провідної ролі імперативного методу. Натомість адміністративно-правове забезпечення передбачає формування мети ухвалення тієї чи іншої правової норми насамперед за системою публічного адміністрування, така мета формується суб'єктами громадянського суспільства, суб'єктами господарювання, для розвитку яких потрібні ті чи інші зміни у структурі та змісті суспільних відносин. Завданням держави за таких умов є зміна або створення за допомогою правових засобів умов, за яких мета таких суб'єктів може найбільш ефективно досягатися [11].

Безумовно, це не означає позбавлення правової конструкції «адміністративно-правове регулювання» своїх змісту та особливостей. Існують сфери, в яких адміністративно-правове регулювання не втратило своїх позицій (наприклад, адміністративно-правовий режим надзвичайного стану). Однак можна переконатися, що сьогодні рух нашої держави шляхом демократичних перетворень призводить до збільшення ролі людини, громадянського суспільства і суб'єктів підприємницької діяль-

ності у змісті та спрямованості впорядкування суспільних відносин, отже, роль адміністративно-правового забезпечення, на нашу думку, згодом зростатиме.

Отже, можна сформулювати таке визначення поняття адміністративно-правового забезпечення публічного адміністрування сектора безпеки і оборони: це система адміністративно-правових засобів та способів і процедур їх легалізації, що здійснюється з метою створення умов для захисту національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України, всебічної реалізації прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб, громадянського суспільства, а також інших суб'єктів адміністративно-правових відносин [11].

Розпочинаючи дослідження теоретико-методологічних засад публічного управління в секторі безпеки і оборони, необхідно звернути увагу на той факт, що базова дефініція у цій сфері – «управління» – є, з одного боку, такою, що широко вживається у науковій літературі, а з іншого боку, такою, що має надзвичайно широкий діапазон значень залежно від концептуального підходу до його сутності. Класичний, процесний, системний і ситуаційний підходи досить детально описано у численних наукових джерелах, тому ми не бачимо необхідності детально зупинятися на їх змісті, зауважимо лише, що найбільш прийнятним для дослідження особливостей публічного управління в секторі безпеки і оборони нам уявляється системний підхід, сутність якого полягає в тому, що ідентифікація, розуміння та управління взаємопов'язаними процесами як системою сприяє організації у результативнішому та ефективнішому досягненні її цілей [12]. Однак навіть за умов використання системного підходу у сучасній науці адміністративного права існує широкий діапазон підходів до сутності управління. Воно розуміється як діяльність суб'єкта, що виявляється у цілеспрямованому, організуючому впливі на об'єкт управління, здійснюваному з метою приведення його у бажаний для суб'єкта стан [13, с. 9], як діяльність, яка за своїм змістом є впорядкуванням взаємодії певної множини елементів [14, с. 16], як цілеспрямована сукупність дій, які забезпечують узгодженість і координацію спільних робіт з метою досягнення суспільно важливих цілей і вирішення завдань [15, с. 5; 16, с. 45], комплекс необхідних засобів впливу на групу, суспільс-

тво або його окремі ланки з метою їх упорядкування, збереження якісної специфіки, вдосконалення і розвитку [17, с. 13]. Необхідно також зауважити, що у Державному стандарті України ДСТУ ISO 9000-2001 «Системи управління якістю. Основні положення та словник» міститься поняття управління, під яким розуміється скоординована діяльність, яка полягає у спрямовуванні та контролюванні організації. У свою чергу, організація там розуміється як сукупність людей та засобів виробництва з розподілом відповідальності, повноважень та взаємовідносин, характерними ознаками якої є система управління, яка дає змогу встановлювати політику та цілі й досягати цих цілей, та організаційна структура, яка являє собою розподіл відповідальності, повноважень і взаємовідносин між працівниками [12].

За своєю сутністю вказані визначення можна умовно поділити на дві групи: ті, в яких управління розуміється як діяльність, і ті, в яких управління розуміється як вплив. Не заперечуючи цінності підходу до управління як до впливу, зауважимо, однак, що, оскільки адміністративно-правове регулювання за своєю сутністю також є впливом, публічне управління сектором безпеки і оборони доцільно все ж таки розглядати як діяльність, оскільки розгляд засобів впливу, які, у свою чергу, впливають на інші засоби впливу, у цьому разі заважатиме скласти об'єктивне уявлення щодо предмета дослідження.

Незважаючи на зовнішню простоту і загальновживаність поняття правового регулювання, в юридичній науці налічується велика кількість визначень цієї дефініції. Проблема наявності численних, часто таких, що суперечать одне одному, визначень, має не лише теоретичний, а і прикладний характер: численні вимоги щодо «вдосконалення системи правового регулювання» у певній галузі суспільних відносин можуть бути реалізовані лише за умови єдиного розуміння і нормотворцем, і правокористувачем того змісту, який у це поняття вкладається. Однак, незважаючи на важливість цієї проблематики як на теоретичному, так і на практичному рівні, в юридичній науці вона досліджена недостатньо. Це обумовлює необхідність визначення особливостей формулювання поняття правового регулювання відповідно до наявних сьогодні в праві концептуальних підходів.

Перший із зазначених підходів пов'язано з ототожненням правового регулювання з правовим впливом або з визнанням першого складовою частиною останнього. Так, на думку С. С. Алексєєва, правове регулювання – це здійснюваний за допомогою системи правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних розпоряджень тощо) результативний нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони й розвитку відповідно до вимог економічного базису і суспільних потреб соціального ладу [18, с. 289]. П. М. Рабінович розглядає правове регулювання як здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони і розвитку [19, с. 44]. І. П. Голосніченко і М. М. Марченко вважають правове регулювання частиною правового впливу, його особливим порядком, що відрізняється підвищеною чіткістю нормативної регламентації [20, с. 89] і здійснюється за допомогою специфічних правових засобів: норм права, правовідносин та актів реалізації права [21, с. 436]. На думку А. Т. Комзюка, правове регулювання – це специфічний вплив, який здійснюється правом як особливим нормативним інституційним регулятором. При цьому правове регулювання має цілеспрямований організаційний результативний характер і здійснюється за допомогою цілісної системи засобів, що реально виражають саму матерію права як нормативного інституту утворення – регулятора [22, с. 47].

У загальному розумінні вплив трактується як дія, яку певна особа чи предмет або явище виявляють стосовно іншої особи чи предмету, а також сила влади, авторитету [23, с. 160]. Незважаючи на відмінності у назвах впливу, який фігурує у поданих вище тлумаченнях, його сутність, на нашу думку, цілком охоплюється феноменом правового впливу, оскільки і нормативно-організаційний вплив, і здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владний вплив, про який ідеться у визначеннях С. С. Алексєєва і П. М. Рабіновича, у кінцевому підсумку можуть мати лише правовий характер. У свою чергу, правовий вплив у теоретичних джерелах визначають як нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини, що здійснюється за як за допомогою спеціальних правових засобів (норм права, правовідносин, правових актів), так і за-

вдяки іншим правовим явищам, до яких належать правосвідомість, правова культура і принципи права. При цьому феномен правового впливу охоплює правову свідомість, правову культуру, механізм правового регулювання, правові принципи і правотворчий процес [24, с. 100].

Що ж стосується відмінностей між правовим впливом та правовим регулюванням, то тут є цікавою думка В. М. Косовича, який виділяє такі критерії розмежування правового впливу та правового регулювання суспільних відносин: за підходом до праворозуміння, за соціальним призначенням та функціями, за елементами механізму правового регулювання та правового впливу і за рівнем впливу міжнародного права на національне [26, с. 32–33]. За підходом до праворозуміння розмежування правового впливу та правового регулювання обумовлюється існуванням концепцій позитивного і природного права. Якщо брати за основу поширену серед теоретиків думку, що правове регулювання – це здійснюваний державою за допомогою юридичних засобів вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування [27, с. 165], то таке визначення відповідає позитивістському (домінуючому в континентальній правовій системі) трактуванню права. З погляду природного права, правовий вплив – це дія права на широке коло суспільних відносин, свідомість і поведінку людей з допомогою неправових (психологічних, ідеологічних тощо) засобів [28, с. 258]. Із цього приводу доцільного погодитися із думкою В. М. Косовича, який вважає, що правовий вплив – це взятий в єдності та багатоманітності процес впливу права (як спеціальними правовими засобами, так і іншими правовими явищами) на соціальне життя, свідомість і поведінку людини, а юридичні норми, незважаючи на регулятивні, виконують і загальносоціальні функції, наприклад виховну – впливають на формування правової свідомості та правової культури громадян, отже, засоби правового регулювання слугують водночас і засобами правового впливу. Отже, правовий вплив охоплює розуміння права у двох площинах – як природного, так і юридичного [29, с. 22].

За критерієм соціального призначення і виконуваних функцій В. М. Косович виділяє такі відмінності: соціальне призначення правового впливу – забезпечення загальносуспільних цінностей та невід'ємних природних прав людини. Правове

регулювання – це регулювання суспільних відносин з метою втілення в життя передусім нормативно закріплених конкретною державою цінностей. Тобто, якщо правовий вплив у своїй основі має загальносуспільні інтереси, то правове регулювання – як загальносоціальні, так і групові (останні інколи можуть домінувати) [29, с. 23]. На нашу думку, з цими положеннями важко погодитися, оскільки вони є справедливими лише для правової соціальної держави, до того ж за сприятливої економічної ситуації. Якщо розглянути, наприклад, правовий вплив на суспільно-політичне життя Німеччини Закону про надзвичайні повноваження від 24 березня 1933 р., про який теоретик фашизму Карл Шмітт писав: «Закон 24 березня 1933 р. по суті і є конституцією сучасної німецької революції. На підставі цього закону і за його допомогою може бути проведена подальша перебудова держави» [30, с. 9], то можна переконатися, що у цьому разі метою правового впливу було не забезпечення загальносуспільних цінностей та невід'ємних природних прав людини, а встановлення домінуючої ролі нацистської партії. Якщо звернутися до особливостей правового впливу в умовах пандемії коронавірусної хвороби COVID-19, зокрема до застосованих у багатьох державах заходів щодо обмеження свободи пересування громадян, реалізації права на участь у мітингах та інших формах реалізації політичної активності, то також можна дійти висновку, що досягнення поставленої перед певною державою мети (у цьому разі – скорочення кількості хворих та померлих, недопущення колапсу системи охорони здоров'я) може здійснюватися за допомогою обмеження певних прав деяких представників соціальних груп. Отже, на нашу думку, обмежувати соціальне призначення правового впливу забезпеченням загальносуспільних цінностей та невід'ємних природних прав людини означало б заперечувати існування цього феномену у тоталітарних державах та у державах, які лише стали на шлях побудови демократії, в умовах кризи тощо.

Що стосується відмінностей між правовим регулюванням та правовим впливом за елементами їх механізму, то, безумовно, складові правового регулювання можуть водночас бути засобами правового впливу. На думку В. М. Косовича, спектр елементів механізму правового впливу є значно ширшим, оскільки, крім них, він також охоплює правову свідомість, правову

культуру, стан законності тощо [29, с. 23]. Разом із тим необхідно звернути увагу на той факт, що розуміння співвідношення між правовим регулюванням та правовим впливом значною мірою залежить від розуміння структури механізму правового регулювання, яке має відмінності у різних авторів. Так, на думку С. Г. Стеценка, Я. В. Лазура та деяких інших учених, існують і функціональні складові частини адміністративно-правового механізму, до яких належать правова свідомість та правова культура, юридичні факти, законність, акти тлумачення та акти застосування норм права, що не є обов'язковими елементами зазначеного механізму, однак суттєво впливають на його ефективність [16; 31].

І, нарешті, щодо поділу за рівнем впливу міжнародного права на національне висловлюється думка, що норми міжнародного права можуть використовуватись у внутрішньодержавній практиці як засіб правового регулювання лише за умови їх ратифікації та імплементації у національне право. Однак вони можуть слугувати засобом правового впливу і без надання їм загальнодержавної обов'язковості. Наприклад, рішення Європейського Суду з прав людини, пов'язані із забезпеченням прав людини, закріплених Конвенцією про захист прав людини та основних свобод 1950 р., можуть бути своєрідним орієнтиром для суддів України під час розгляду аналогічних справ [29, с. 24]. Із цією думкою важко не погодитися, однак зауважимо, що це стосується не лише впливу міжнародного права на національне, а й таких суто внутрішньодержавних процесів, як, наприклад, обговорення проєктів законодавчих актів, що у разі їх ухвалення матимуть суттєве значення для суб'єктів суспільних відносин. Як свідчать події, пов'язані з обговоренням Податкового кодексу України, проєкту пенсійної реформи тощо, результати такого обговорення, не будучи засобами правового регулювання, здатні чинити свій вплив на процеси ухвалення та внесення змін до законодавчих актів. Що ж до думки про розмежування між правовим впливом і правовим регулюванням за критерієм рівня впливу міжнародного права на національне, то вона рівнозначна визнанню прецедента джерелом національного права. Втім, така думка висловлюється у наукових публікаціях, наприклад, Д. В. Кухнюк пише: «Ухвали та рішення Європейського суду з прав людини та ухвали Європейської

комісії з прав людини з питань кримінального процесу становлять практику Європейського суду з прав людини є джерелом права та мають правову природу судового прецеденту, як для Європейського суду, так і судів України» [32, с. 161].

Резюмуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що розуміння співвідношення правового впливу та правового регулювання має значні відмінності залежно від таких критеріїв: а) від панування концепції позитивного чи природного права у роботах певних дослідників; б) від розуміння ролі держави у захисті загальносуспільних інтересів; в) від особливостей підходу до структури механізму правового регулювання та механізму правового впливу; г) від визнання думки щодо наявності в нашій державі прецеденту як джерела права. Отже, дослідники, які визнають пріоритет концепції позитивного права, вважають, що держава захищає загальносуспільні інтереси, що правова культура, правова свідомість тощо входять до механізму правового регулювання, і не заперечують використання прецедентів як джерел права, для них правовий вплив і правове регулювання можуть виступати як тотожні. Водночас заперечення одного із визначених вище критеріїв призводить до виникнення розмежування між правовим впливом і правовим регулюванням [33, с. 539].

Поділяючи думку прихильників концепції природного права, вважаючи пріоритетною роль держави у захисті загальносуспільних інтересів, ми можемо зробити висновок, що правове регулювання співвідноситься із правовим впливом як загальне і конкретне.

На нашу думку, ідея, відповідно до якої правове регулювання ототожнюється із правовим впливом або називається частиною останнього, співвідноситься з інструментальним підходом до права, відповідно до якого право розглядається як система правових засобів, що забезпечують юридичний вплив на відносини в суспільстві [34, с. 262].

Окрім прихильників ототожнення правового регулювання і правового впливу, існує група дослідників, які розглядають правове регулювання як процес. Так, на думку В. Н. Ушакова та В. Є. Чеканова, правове регулювання – це процес здійснення юридичної функції держави, яка являє собою реалізацію правового впливу на суспільні відносини [35, с. 422]. На думку

О. П. Єгоршиної та Р. А. Ромашова, правове регулювання – це процес, який передбачає безпосередній (активний) правовий вплив на юридично значущі суспільні відносини [36, с. 41]. При цьому хоча у зазначених вище визначеннях і зустрічається поняття «правовий вплив», автори цих визначень не ототожнюють з ним правове регулювання. Отже, розуміння правового регулювання як процесу, у результаті якого здійснюється вплив держави на суспільні відносини, є кардинально відмінним від розуміння правового регулювання як елемента правового впливу. У цьому разі правовий вплив буде лише наслідком правового регулювання. До того ж, якщо слідувати логіці цих визначень, можна припустити, що у випадках, коли правове регулювання внаслідок певних причин буде неефективним, правовий вплив взагалі не здійснюватиметься. Тобто розуміння правового регулювання як процесу зводить правовий вплив до бажаних і можливих, але не обов'язкових наслідків такого регулювання. Попри певну зовнішню хиткість такого погляду, він, на нашу думку, може підтверджуватися певними прикладами практичної реалізації правових норм. Так, 11 червня 2009 року Верховною Радою України ухвалено антикорупційні закони, а саме закони України «Про засади запобігання та протидії корупції» [37], «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» [38] та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» [39]. Вони набрали чинності з дня їх опублікування і почали діяти з 1 січня 2011 року. При цьому відповідно до пункту 2 Прикінцевих положень Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» з 1 січня 2011 року втратив чинність Закон України «Про боротьбу з корупцією» [40], а 5 січня 2011 року відповідно до Закону України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України щодо запобігання та протидії корупції» [41] закони України «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» визнано такими, що втратили чинність. Отже, з одного боку, норми, що містяться у названих вище законах України, безумовно, виступали частиною правового регулю-

вання, однак, з іншого боку, казати про їх вплив на суспільні відносини було б некоректно. У цьому разі правове регулювання як процес не мало своїм наслідком правовий вплив.

На нашу думку, за своєю сутністю розуміння правового регулювання як процесу, що має своїм наслідком здійснення правового впливу, відповідає інституційному підходу в праві – спеціально-юридичному способу наукового осмислення правової дійсності, за якого право розглядається з погляду юридично належного, тобто як певним чином структуроване утворення юридичних норм та інститутів, метою яких є здійснення регулятивного впливу на суспільну практику [42, с. 17].

Існує думка, відповідно до якої правове регулювання – це метод. Так, на погляд Н. В. Михайлової, правове регулювання – це особливий формалізований метод державної регламентації дій суб'єкта права [43, с. 60]. На нашу думку, у цьому разі спостерігається ототожнення правового регулювання з методом правового регулювання. Останній розуміють як сукупність специфічно нормативних засобів впливу права на суспільні відносини, що дають змогу відмежовувати правове регулювання від інших форм впливу права на суспільні відносини [44, с. 52], як «спосіб впливу держави на ті чи інші суспільні відносини, застосовані нею прийоми для встановлення взаємозв'язку сторін» [45, с. 171], прийоми юридичного впливу, їх поєднання, що характеризують використання в цій галузі суспільних відносин того чи іншого комплексу юридичних засобів [46, с. 67]. Як можна побачити, з одного боку, у цих визначеннях знову-таки згадується вплив. Однак у цьому разі йдеться лише про прийоми, способи або засоби такого впливу. Якщо звернутися до тлумачення терміна «регламентація», який вживає Н. В. Михайлова, то це слово має два значення: 1) дія за значенням «регламентувати»; 2) сукупність правил, що регламентують, регулюють, обмежують чию-небудь діяльність. У свою чергу, «регламентувати» означає примушувати кого-небудь дотримуватися певних правил, обмежень [47, с. 1020]. Цікаво, що «регулювання» у загальному розумінні – це дія зі значенням «регулювати», а останнє поняття означає: «1. Впорядковувати що-небудь, керувати чимось, підкоряючи його відповідним правилам, певній системі; 2. Домагатися нормальної роботи машини, установки, механізму і т. ін. забезпечуючи злагоджену

взаємодію складових частин, деталей», і, за конотацією цієї лексичної одиниці, збільшуючи або зменшуючи швидкість, величину і т. ін., досягати потрібної сили, належного ступеня вияву чого-небудь» [47, с. 120–121]. Отже, терміни «регулювання» та «регламентація» є дуже близькими за своїм змістом та у певних випадках можуть виступати як синонімічні, тому визначення правового регулювання як регламентації містить у собі елементи тавтології. Разом із тим не можна не погодитися із виділенням Н. В. Михайловою такої ознаки досліджуваного феномену, як формалізованість. Але ж зведення правового регулювання до методу регламентації дій суб'єктів права, на нашу думку, заважає розглянути це явище як систему, у сукупності елементів, з яких воно складається, та зв'язків між цими елементами, заважає спостерігати це явище у динаміці й відстежувати притаманні йому закономірності. Тому, не заперечуючи доцільності розгляду адміністративно-правового регулювання як специфічного формалізованого методу діяльності держави, зауважимо, однак, що такий підхід дає змогу розглянути лише певні аспекти досліджуваного феномену, але заважає скласти про нього системне уявлення.

Існує підхід, відповідно до якого правове регулювання являє собою встановлення, закріплення або впорядкування суспільних відносин у певній сфері. Так, О. Ф. Скакун вважає, що правове регулювання – це здійснюване державою за допомогою права і правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток [48, с. 529]. На думку Б. В. Сабецького, правове регулювання – це закріплення у правових нормах певного рівня суспільних відносин, забезпечення їх стабільності через постійний контроль, відновлення правовими засобами їх порушень, приведення їх у відповідність до наявних норм права [49, с. 9]. «Правове регулювання – це здійснюване державою за допомогою права і сукупністю правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток», – пише В. П. Плавич [50, с. 177]. Таку думку поділяли і деякі радянські дослідники: «правове регулювання – це встановлення правових норм і підпорядкування останнім відповідних суспільних відносин за допомогою спрямування поведінки їх учасників», – писав С. Ф. Кечекьян більш ніж півстоліття тому [51, с. 43]. Як свід-

чить аналіз поданих вище визначень, вони охоплюються нормативно-юридичним підходом до правопізнання, за якого право розглядається як сукупність офіційно визнаних державою настанов (норм), що виступають співвимірниками юридичного характеру та правомірності (законослухняності) поведінки соціальних суб'єктів. Позитивною рисою цього підходу, на нашу думку, є визначення зв'язку правового регулювання із суспільними відносинами. Разом із тим не можна не побачити, що у вказаних вище визначеннях досліджуваний феномен розглядається як аспект правового впливу, тому за своїм змістом вони є подібними до підходу до правового регулювання як до правового впливу або його частини, про що вже йшлося вище.

Необхідно також зупинитися на розгляді правового регулювання як діяльності у роботах таких учених, як Ф. Н. Фаткуллін, який у 1980 році висловив думку, що правове регулювання – це діяльність держави, її органів і посадових осіб, а також уповноважених на те громадських організацій [52, с. 61]. Такий підхід зустрічається і у сучасних дослідженнях, зокрема, С. М. Чистов вважає, що правове регулювання – це діяльність держави щодо встановлення обов'язкових для виконання юридичних норм (правил) поведінки суб'єктів права [53, с. 36]. В. М. Сирих дає визначення правового регулювання як діяльності держави і суспільства, здійснюваної в процесі підготовки й ухвалення норм права, їх реалізації в конкретних відносинах та застосування державного примусу до правопорушників з метою досягнення стабільного правопорядку в суспільстві [54, с. 148]. Діяльнісний підхід у праві – це спосіб пізнання права у єдності його норм, практичних правомірних дій і відповідних соціально значущих результатів [55, с. 34], за якого право розглядається як процес, пов'язаний із формуванням права та його реалізацією у фактичних вчинках [42, с. 16]. Діяльнісний підхід уявляється нам досить продуктивним для дослідження правового регулювання, оскільки дає змогу охарактеризувати спрямованість права, його норм та інститутів на досягнення фактичних результатів, тих цілей, які ставить перед собою нормотворець, і, відповідно, зробити обґрунтовані висновки щодо ефективності правового регулювання у певній сфері. Разом із тим недоліком цього підходу необхідно визнати відсутність єдиного розуміння самого поняття «діяльність», до якого у науковій

літературі існують десятки взаємовиключних підходів. Тому дослідження правового регулювання з цих позицій потребує уточнення змісту цього поняття стосовно досліджуваних явищ та процесів.

Крім того, відповідно до цілей, які ставили перед собою певні дослідники, можна виділити телеологічний підхід до правового регулювання, відповідно до якого останнє являє собою цілеспрямований текстуальний (інформаційно-ціннісний) правовий вплив на суб'єктів права («правове регулювання – це різновид руху інформації. А носієм інформації в перебігу правового регулювання виступає мова як знакова система» [56, с. 7–9]), дуже близький до нього комунікативний підхід, відповідно до якого правове регулювання – складний і багатофакторний процес упорядкування інформаційного обміну, який здійснюється учасниками правової комунікації [57, с. 4–5], феноменологічний підхід, відповідно до якого правове регулювання є актом екстерналізації – прояву активності людини як такої, внаслідок чого відбуваються зміни в навколишньому середовищі, а зовнішня активність відображається в певній формі [58, с. 52]. Указані підходи надають можливість реалізувати поставлені перед дослідниками конкретні завдання, але не претендують на універсальність, яка дала б змогу використовувати їх для дослідження всіх аспектів правового регулювання.

На підставі викладеного вище можна зробити висновок, що різноманітність визначень правового регулювання у теоретичних джерелах обумовлюється різноманітністю підходів до праворозуміння. При цьому кожен із цих підходів має своє обґрунтування, свій понятійно-логічний апарат, а вибір одного з них урешті-решт залежить від дослідника й обумовлюється специфікою та завданнями певного дослідження. Виділення ж найбільш загальних закономірностей кожного підходу дає змогу розглянути феномен правового регулювання у таких аспектах.

В інструментальному аспекті:

– виходячи з теорії природного права, правове регулювання – це частина (елемент) правового впливу держави на суспільні відносини за допомогою специфічних правових засобів (норм права, правовідносин, актів реалізації права) з метою

впорядкування, закріплення, охорони і розвитку суспільних відносин;

– виходячи з теорії позитивного права, правове регулювання – нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини, що здійснюється за як за допомогою спеціальних правових засобів, так і завдяки іншим правовим явищам, до яких належать правосвідомість, правова культура і принципи права.

В інституційному аспекті правове регулювання – це процес, наслідками якого є здійснення цілеспрямованого правового впливу держави на суспільні відносини.

У нормативно-юридичному аспекті правове регулювання – це здійснюване за допомогою спеціальних юридичних засобів упорядкування суспільних відносин, що охоплює їх юридичне закріплення, охорону, контроль за їх стабільністю та відновлення у разі порушення.

У діяльнісному аспекті правове регулювання – це діяльність держави, її органів і посадових осіб, а також уповноважених на те громадських організацій щодо встановлення обов'язкових для виконання юридичних норм (правил) поведінки суб'єктів права їх реалізації в конкретних відносинах та застосування державного примусу до правопорушників з метою досягнення стабільного правопорядку в суспільстві.

Безумовно, оскільки людська думка не стоїть на місці, існують і інші підходи до розуміння правового регулювання і виникатимуть нові, що також претендуватимуть на універсальний характер. І за таких умов обстоювати перевагу одного з таких підходів над іншими уявляється нам недоречним. Разом із тим дослідник завжди має розуміти, якими вихідними концепціями він керується, обґрунтовуючи певне розуміння правового регулювання, описуючи його зміст, структуру та ознаки.

У системі суспільних відносин, що виникають у сфері публічного управління, виокремлюються суспільні відносини, які потребують правового регулювання. Факторами необхідності такого регулювання є наявність публічної потреби в упорядкуванні цього виду суспільних відносин, соціально-економічна значимість цих відносин для суспільства і держави, необхідність державно-управлінського впливу на ті види відносин, які є соціально-значущими для держави і суспільства, забезпечення державної та громадської безпеки, а процес постій-

ного розвитку і вдосконалення таких відносин вимагає від держави реагування з метою їх спрямування у соціально-корисне русло [59, с. 47].

У науці адміністративного права адміністративно-правове регулювання традиційно розуміють як один із видів правового регулювання суспільних відносин. Але, як і в ситуації з підходами до поняття «правове регулювання», щодо розуміння дефініції «адміністративно-правове регулювання» у теоретичних джерелах існує декілька поглядів. Так, під адміністративно-правовим регулюванням розуміють систему адміністративно-правових засобів, що опосередковують регулювання суспільних відносин, які виникають із приводу реалізації виконавчої влади [60, с. 26], сукупність адміністративно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на відносини, що виникають у процесі реалізації державної виконавчої влади, структурними елементами яких є норми адміністративного права, адміністративно-правові відносини, акти тлумачення норм адміністративного права та акти реалізації адміністративно-правових норм і відносин [61, с. 14], механізм імперативно-нормативного впорядкування та організації діяльності суб'єктів та об'єктів управління і формування стійкого порядку функціонування [62, с. 379], сукупність норм законодавчих та підзаконних правових актів, які є основою для виконавчої і розпорядчої діяльності органів публічної адміністрації у певній сфері [63, с. 7]. Аналізуючи наявні у сучасній науці визначення поняття адміністративно-правового регулювання, можна дійти висновку, що вони ґрунтуються на різних підходах до сутності правового регулювання як узагальнюючої категорії, а ці підходи, у свою чергу, обумовлюються різними концепціями правозуміння, про що вже йшлося вище. Оскільки, на нашу думку, кожен з цих підходів можна ефективно використати для вирішення конкретних завдань, які стоять перед певним дослідником, під час визначення поняття «адміністративно-правове регулювання публічного управління сектором безпеки і оборони», не заперечуючи цінності інших підходів, доцільно все ж-таки виходити з інструментального підходу, ґрунтуючись на вихідних принципах позитивного права. Перевагою інструментального підходу у цьому разі є те, що він дає змогу визначити набір гарантованих державою, правовою системою і всією су-

купністю суспільних відносин соціально-юридичних засобів, які надаються законом суб'єктам правовідносин для досягнення ними правовими (цивілізованими) способами бажаного результату [42, с. 16]. Тобто за допомогою інструментального підходу можна отримати змогу дослідити зв'язки, які існують між використовуваними засобами впливу на систему управління сектором безпеки і оборони і досягненням поставлених при цьому цілей. Перевагою використання принципів позитивного права у цьому разі буде широке розуміння механізму правового регулювання, який містить у собі не лише правові норми, правові відносини та правозастосовні акти, а й юридичні факти, правову свідомість суб'єктів адміністративно-правового забезпечення (яка, у свою чергу, складається з правової ідеології; правової психології та правової поведінки), законність, акти тлумачення і акти застосування норм права. Із цього приводу слід визнати цілком обґрунтованою та методологічно зручною класифікацію елементів механізму правового регулювання С. Г. Стеценка, який першу групу елементів відносить до органічних, а другу – до функціональних складових зазначеного механізму, зауважуючи при цьому, що функціональні складові не мають обов'язкового характеру, однак впливають на надійність механізму правового забезпечення [16, с. 66].

Викладене вище дає змогу сформулювати визначення адміністративно-правового регулювання функціонування сектора безпеки і оборони як адміністративно-правового впливу на суспільні відносини, який здійснюється за допомогою комплексу адміністративно-правових засобів та інших правових явищ, які у сукупності становлять механізм адміністративно-правового регулювання.

Удосконалювати будь-які соціальні процесів можна лише за умови усвідомлення мети, яка визначає спрямованість та особливості таких процесів. Не можна заперечувати наявність цільового моменту в праві взагалі і в правозастосовчому акті зокрема, оскільки останній, будучи одним з елементів механізму правового регулювання і ґрунтуючись на праві, має цілісні якості, притаманні праву [64, с. 10]. Для того щоб досягти бажаного результату, необхідно чітко визначити поставлену мету, визначити завдання впливу на соціальні (правові) відносини, поставити своєрідний діагноз наявній ситуації, якщо вона не влаштовує, виявити засоби досяг-

нення мети, визначити провідних суб'єктів у ланці відповідних правовідносин і засоби впливу на їх поведінку [65, с. 14]. Однак, на жаль, проблема адміністративно-правового регулювання взагалі й адміністративно-правового регулювання ще недостатньо розроблена у сучасній науці адміністративного права. Недостатність теоретико-методологічного підґрунтя, на нашу думку, негативно впливає на сучасні процеси реформування, обумовлюючи відсутність його системності та послідовності. Указане обумовлює необхідність визначення мети адміністративно-правового регулювання публічного управління сектором безпеки та оборони.

У загальному розумінні мета являє собою те, до чого хтось прагне, чого хоче досягти; конотація значення цього терміна – заздалегідь намічене завдання, замисел, намір, план [66, с. 173]. В юридичній науці склалося декілька підходів до розуміння мети правового регулювання. Так, Д. М. Чечот вважає, що, оскільки право регулює суспільні відносини, то мета правового регулювання перебуває у сфері суспільних відносин, а не у сфері самого права, яке у цьому разі лише виконує роль регулятора таких відносин [67, с. 22]. Близькою до його погляду є думка В. П. Плавича, який вважає, що метою правового регулювання є не лише створення умов упорядкованості суспільних відносин, які були б всебічно забезпечені як юридично, так і економічно, і давали б особі змогу реалізувати свої природні права та захистити у разі їх порушення, а й сприяння формуванню суспільної правосвідомості гуманістичного характеру. Це означає встановлення гармонійного характеру відносин особи, суспільства і держави, де людина, її права і свободи визнаватимуться найвищою соціальною цінністю, головним системоутворюючим чинником суспільства, забезпечення функціонування суспільного й особистого життя за дотримання порядку і норм поведінки у відповідності до морально виважених юридичних засобів [50, с. 39].

Як вважає В. П. Яценко, мета правового регулювання – задоволення конкретних законних інтересів суб'єктів [68, с. 59]. У цілому така думка враховує сутність права як регулятора суспільних відносин, однак необхідно завернути увагу на можливість розповсюдження цих визначень лише на соціальну правову демократичну державу, в якій існує ідеальний законодавець, що прагне лише до додержання загальнолюдських цінностей і захисту інтересів усіх верств населення. Однак, як свідчить досвід багатьох держав, зок-

рема і так званих держав сталої демократії, метою ухвалення правових актів часто є захист інтересів певних соціальних груп або окремих їх членів. Особливо яскраво це простежується у протекціоністській політиці стосовно вітчизняного виробника. Отже, думка, відповідно до якої метою правового регулювання є упорядкування суспільних відносин з метою всебічного захисту інтересів людини та громадянина уявляється нам скоріше метаціллю правового регулювання, його ідеальною моделлю.

Проміжним між першим та другим підходами до визначення мети правового регулювання є підхід С. А. Капітанської, яка вважає, що цією метою є встановлення такого порядку у суспільному житті, який би максимально відповідав приписам правових норм і закладеним у них принципам соціальної справедливості [69, с. 46]. Існує думка, що метою правового регулювання є правопорядок: саме для його досягнення ухвалюються закони та затверджуються підзаконні правові акти, застосовуються заходи зі зміцнення законності [70, с. 551]. На нашу думку, із таким визначенням погодитися не можна. Аналіз численних визначень поняття правопорядку у теоретичних джерелах свідчить, що його сутність зводиться до врегульованої нормами певних галузей права системи суспільних відносин або стану таких відносин [71, с. 130]. Тобто у цьому разі правове регулювання, яке виступає засобом, інструментом впливу на суспільні відносини, ототожнюється із самими суспільними відносинами, внаслідок чого відбувається регулювання заради регулювання, а мета цього процесу залишається нез'ясовною.

На думку М. Д. Гнатюк, кінцевою метою правового регулювання суспільних відносин є правомірна поведінка [72, с. 47–50]. Однак, на нашу думку, тут знову-таки спостерігається певна тавтологія. Правомірна поведінка розуміється як такі вчинки (діяння), які не суперечать приписам правових норм або основним приписам права певної держави [71, с. 128], як волевиявлення суб'єкта, відповідне праву [73], як співвіднесення правової реальності з тими цінностями, пріоритетами, уявленнями та підходами, які вже сформувалися в індивіда на попередніх етапах розвитку, і відповідні дії на підставі вказаного аналізу [74, с. 84] або як реалізація правових приписів [75]. Незважаючи на відмінності між указаними визначеннями, спільною для них ознакою виступає певна активність індивідуума з виконання приписів правових норм. Отже, розуміння правомірної поведінки як мети правового регулювання означає

встановлення правових норм для додержання цих норм, що позбавляє вказаний процес соціально корисного змісту. Як можна побачити, правове регулювання за таких умов розуміється як самодостатній процес, не пов'язаний із соціальними процесами, що відбуваються у суспільстві.

«Кінцевою метою правового регулювання є забезпечення належної реалізації приписів норм права, що неможливо без створення комплексу взаємопов'язаних і взаємодіючих передумов, засобів та умов, які створюють юридичні та фактичні можливості для повноцінного здійснення кожним своїх прав та свобод тощо, тобто механізму забезпечення прав і свобод особи», – вважає К. Г. Волинка [76, с. 5]. Розуміння цього визначення певною мірою ускладнюється через включення до його складу передумов, умов, засобів, можливостей та механізму забезпечення останніх, однак за своєю сутністю зазначена дефініція є близькою до визначення М. Д. Гнатюк, оскільки знову-таки правові норми встановлюються для того, щоб правові норми реалізовувалися.

«Метою правового регулювання є впорядкування діяльності суб'єктів, що досягається шляхом поширення дії правових приписів на суспільні відносини в процесі правореалізації», – визначає Л. О. Макаренко [77, с. 131]. У цьому визначенні з'являється категорія діяльності, однак залишається незрозумілим, яка саме діяльність мається на увазі (наприклад, у загальній психології традиційно виділяють три форми діяльності: працю, навчання та гру, при цьому зрозуміло, що суспільні відносини, пов'язані з останнім видом діяльності, правом практично не регулюються).

Найбільш цікавими нам уявляються комплексні підходи до мети правового регулювання, особливістю яких є врахування системного зв'язку між діями законодавця і наслідками для суб'єктів відповідних правовідносин. Т. Г. Андрусяк визначає такі цілі правового регулювання: 1) закріплення за допомогою юридичних засобів наявних суспільних відносин; 2) стимулювання розвитку та поширення суспільних відносин, які відповідають загальнодержавним і загальносуспільним потребам та інтересам; 3) створення умов для виникнення та розвитку нових необхідних типів і форм суспільних відносин; усунення суспільно небезпечних та суспільно шкідливих відносин [78, с. 143]. Як можна побачити, тут теж присутня категорія суспільних відносин, однак у контексті їх закріплення, виникнення і розвитку, що усуває проблему регулювання заради

регулювання. Також у цьому визначенні не просто міститься дефініція «інтерес», а є вказівка на можливість конфлікту між різними групами інтересів, оскільки автор виділяє окремо загальнодержавні та загальносуспільні потреби й інтереси. Крім того, заслуговує на увагу визначення як мети правового регулювання усунення суспільно небезпечних та суспільно шкідливих відносин.

На думку В. П. Казмирчука і В. В. Мухіна, які також комплексно підходять до досліджуваної проблематики, мета правового регулювання може бути як неправовою (переслідується досягнення цілей економічних, політичних, гуманітарних тощо), так і правовою (удосконалення чинного законодавства, наприклад). Визначення мети завжди пов'язано з оцінкою дійсності, зокрема правової, і така оцінка фіксує суперечливість, недостатність останньої. Тому мета своїм змістом охоплює не лише констатацію наявного стану справ, а й указівку на належне. Ця ціль пов'язується не лише з оцінкою наявних відносин, але і з вказівкою на належну поведінку учасників суспільних відносин, необхідну для перетворення дійсності, з формуванням установки соціально активної поведінки суб'єктів права [79, с. 117; 80, с. 39]. Близькою до цієї ідеї є визначення Т. О. Коломоєць, яка вважає, що надання будь-якому явищу нормативної форми здійснюється шляхом його легітимації (узаконення), тобто закріплення в певному акті моделі цього явища з метою встановлення його відповідності реально наявному. Мета правового регулювання досягається лише за наявності відповідності між зазначеними явищами [81, с. 34]. М. В. Афанасьєва, не конкретизуючи, щоправда, сутності відповідних процесів і механізмів, також вважає, що мета правового регулювання – ввести суспільні відносини в межі, прийнятні для всіх членів суспільства, надати їм певної стійкості, впорядкованості, незалежності від сваволі окремих особистостей [82, с. 98]. Попри практичну неможливість прийнятності приписів правових норм для всіх без винятку членів суспільства, необхідно, тим не менш, звернути увагу на такий змістовний аспект цього підходу, як досягнення певної моделі побудови суспільних відносин, визначених законодавцем.

Резюмуючи позитивні аспекти описаних вище підходів до визначення мети правового регулювання, можна зробити такі висновки. Розуміння права як спільної волі, що є результатом узгодження приватних або специфічних інтересів, вираженої у законі чи в інший спосіб, що визнається державою [83, с. 113], як системи

регуляції і захисту вільної поведінки індивідів засобами державної (політичної) влади [84, с. 17], як явища соціальної дійсності, що існує та функціонує у відповідності до законів цілісного органічного утворення – законів системи, які, у свою чергу, перебувають у складних (системних) зв'язках з усім комплексом соціальних утворень [85, с. 54], детермінує розуміння правового регулювання як процесу, тісно пов'язаного із соціальним життям соціуму. При цьому правове регулювання завжди є вторинним, похідним від потреб та запитів суспільства або окремих його груп. Тому цілі правового регулювання не можуть бути суто правовими, оскільки право існує для оптимізації функціонування суспільства, а не навпаки. Отже, соціально обумовлена ціль або цілі правового регулювання виступають як модель бажаного стану суспільних відносин. Однак заперечувати існування і суто юридичних цілей права було б помилкою, оскільки право – це системне утворення, воно прагне досягти певного стану врегульованості, критеріями якої є відсутність суперечностей і прогалин, наявність діючого механізму реалізації правових приписів. Але, на відміну від соціуму, який являє собою певну єдність індивідуумів, яким притаманні можливість здійснення активних дій, право – це явище, яке може змінюватися лише за умови доброї волі тих же представників соціуму або окремих їх груп. Тому усвідомлення соціальних цілей завжди буде простішим, ніж розуміння цілей суто правових. Як приклад можна навести випадки, коли соціальне замовлення полягало у тому, щоб не створювати механізм реалізації окремих правових норм, залишити їх декларативними, свідомо ускладнити розуміння правових приписів тощо.

Тому правове регулювання детермінується наявністю соціальних цілей та певних завдань, зокрема юридичних цілей, при цьому перші визначаються особливістю розвитку економічних, політичних та інших відносин у певній державі, а другі – станом розвитку нормативно-правової бази, яка ці відносини регулює.

Необхідно зауважити, що правове регулювання у кращому разі відображає потреби й інтереси більшості населення, і ще ніколи не відображало інтереси всіх членів суспільства. У разі, коли кожна правова норма втілюватиме інтереси кожного члена суспільства, йтиметься, мабуть, про зникнення держави та права, про що писали у своїх роботах класики марксизму-ленінізму. Крім того, досить частими є випадки, коли спрямованість правового регулю-

вання визначається потребами окремих соціальних груп, зокрема олігархічних або тих, що належать до єдиної правлячої партії, або навіть інтересами окремих осіб чи їх сімей за умов абсолютної монархії. Отже, за таких умов на передній план виходять не гуманістичні цінності, накопичувані людською цивілізацією протягом тисячоліть свого існування, а модель бажаного результату, досягнення якого детермінує правотворчість і зміст правового регулювання. Така модель може відповідати, не відповідати або частково відповідати гуманістичним цінностям певного суспільства. Ураховуючи, що саме суспільство постійно змінюється, відмирають старі та народжуються нові відносини, закладена у правовому регулюванні модель бажаного результату постійно потребує змін. Крім того, значний вплив на національні правові системи чинить міжнародне законодавство, що теж необхідно враховувати під час аналізу досліджуваного феномену.

Указане надає можливість визначити мету правового регулювання у широкому розумінні як обумовлену певними міжнародними, державними, суспільними, груповими або індивідуальними потребами й інтересами модель бажаного результату розвитку, зміни або припинення суспільних відносин у певній сфері. Ознакою соціальної демократичної держави буде при цьому врахування у системі правового регулювання інтересів та потреб якомога більшої частини громадян певної держави, а також громадян інших держав та осіб без громадянства. Вузьке розуміння мети правового регулювання, на нашу думку, обумовлено особливостями державного ладу, розвитком демократичних відносин і громадянського суспільства у кожній окремо взятій державі на певному етапі її розвитку.

Переходячи до визначення мети адміністративно-правового регулювання публічного управління сектором безпеки і оборони, необхідно зауважити, що кожна галузь права накладає свій відбиток на особливості такого регулювання, що обумовлено відмінностями у предметі та методах кожної галузі. Указані відмінності обумовлюють і наявні в науці адміністративного права визначення мети адміністративно-правового регулювання. Так, на думку К. К. Афанасьєва, метою адміністративно-правового регулювання є вдосконалення форм і методів управлінської діяльності, установлення і регламентація таких взаємовідносин громадян і державних інституцій, за яких кожній людині мають гарантуватися реальне

дотримання та охорона прав і свобод, а також ефективний захист цих прав і свобод у випадках їх порушення [86, с. 3]. З погляду В. К. Колпакова, О. В. Кузьменко та Є. Б. Ольховського на сучасному етапі розвитку нашого суспільства метою адміністративно-правового регулювання є встановлення і регламентація таких взаємовідносин громадян, якими кожній людині мають бути гарантовані реальне додержання та охорона у сфері виконавчої влади прав і свобод, що їй належать, а також ефективний захист цих прав і свобод у випадках їх порушення [13, с. 3; 87, с. 29–32]. Як можна побачити, у цих визначеннях, які відображають позитивні тенденції гуманістичної переорієнтації розуміння предмету адміністративного права, йдеться про інтереси людини і громадянина, проте відсутня вказівка на публічні інтереси.

Звернемося до сучасного розуміння предмету адміністративного права. Із цього приводу ми поділяємо думку В. Б. Авер'янова, який вважав, що до останнього входять групи однорідних суспільних відносин, що формуються: а) у процесі державного управління економічною, соціально-культурною та адміністративно-політичною сферами, а також реалізації повноважень виконавчої влади, делегованих державою органам місцевого самоврядування, громадським організаціям та деяким іншим недержавним інституціям; б) у процесі діяльності органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо забезпечення реалізації та захисту в адміністративному порядку прав і свобод громадян, надання їм, а також юридичним особам різноманітних адміністративних (управлінських) послуг; в) у процесі внутрішньої організації та діяльності апаратів усіх державних органів, адміністрацій державних підприємств, установ та організацій, а також у зв'язку з проходженням державної служби або служби в органах місцевого самоврядування; г) у зв'язку з реалізацією юрисдикції адміністративних судів і поновленням порушених прав громадян та інших суб'єктів адміністративного права; ґ) у процесі застосування заходів адміністративного примусу, включно з адміністративною відповідальністю, щодо фізичних і юридичних осіб [88, с. 112]. На нашу думку, зазначена вище класифікація відносин, що належать до предмету адміністративного права, і має слугувати методологічною основою для визначення мети адміністративно-правового регулювання сектора безпеки та оборони. Указане дає змогу сформулювати таке положення: цілі адміністративно-правового регулю-

вання сектора безпеки і оборони охоплюють: а) забезпечення, захист і поновлення у разі порушення національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України, б) забезпечення, захист і поновлення у разі порушення прав і свобод фізичних і юридичних осіб у їх відносинах із суб'єктами сектора безпеки і оборони; в) удосконалення системи військового управління.

Як справедливо зауважує А. М. Колодій, ефективність правового регулювання суспільних відносин прямо залежить від його відповідності об'єктивним закономірностям їх існування і розвитку. Першочергове значення при цьому має здатність законодавця своєчасно розпізнати основні тенденції, магістральні напрями їх поступового розвитку і відобразити останні у змісті корінних елементів системи права – її принципів. Проте відомо й інше: законодавче закріплення вказаних тенденцій через об'єктивні і суб'єктивні причини завжди відстає і, мабуть, відставатиме від реальної зміни фактичних суспільних відносин, що вже склалися або лише складаються. Водночас потреби й інтереси суспільства зумовлюють необхідність урегулювання нових суспільних відносин, виходячи з єдиного мірила, яке б відбивало у своєму змісті притаманні їм закономірності. Тобто системність, комплексність і циклічність соціального життя об'єктивно передбачають таке його правове регулювання, яке найбільше відповідатиме сутності наявних у суспільстві відносин, що можна зробити лише у тому разі, коли таке регулювання спирається на відповідні принципи [89, с. 97].

У загальному розумінні термін «принцип» означає основне вихідне положення якоїсь наукової системи, теорії, ідеологічного напряму тощо; особливість, покладену у підгрунтя створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; переконання, норму, правило, яким керується хто-небудь у житті чи поведінці, канон [66, с. 899]

В юридичній науці існує думка, що саме принципи системи та структури права, втілені в принципи правотворчості, правореалізації й правоохорони, можна назвати принципами правового регулювання [90, с. 40–41], відзначаючи водночас особливу роль загальноправових (основних) принципів [91, с. 39]. Звернення до визначення принципів права свідчить, що у теоретичних джерелах вони розуміються як основні [92, с. 11], головні [89, с. 37], вихідні

[92, с. 8], ключові [93, с. 105], керівні [94, с. 195] ідеї [71, с. 19], вимоги [48, с. 221], правила [95, с. 77], положення [96, с. 176], початки [97, с. 22], установлення [98, с. 166] або засади [99, с. 103], що виражають найбільш істотні [90, с. 41] особливості й цілеспрямованість, об'єктивні закономірності [100, с. 56], що визначають сутність всієї системи [92, с. 38], галузі або інституту права [101, с. 18].

Як можна переконатися з різноманіття зазначених вище принципів права, у правовій науці спостерігається різноманіття підходів до сутності досліджуваного феномену. При цьому існує думка, що принципи права збігаються за певних умов з нормами права, оскільки останні розрізняються за конкретним змістом регульованих ними суспільних відносин, і принципи регулюють питання загального характеру [102, с. 66]. На підтримку цього погляду висуваються аргументи, пов'язані з тим, що до норм права, що безпосередньо не регулює поведінку індивідів, належать, зокрема, законодавчі положення, які формулюють загальні принципи, відправні начала правового регулювання. Такі принципи сприяють упорядкуванню суспільних відносин, забезпечують загальну спрямованість, єдність юридичної системи, єдині основи правового регулювання і в цьому сенсі є нормами права [103, с. 163].

Відповідно до другої думки, що склалася в теорії права, під принципами права розуміють певні основні риси змісту права, загальні й необхідні його особливості [104, с. 169].

«Загальні принципи права – це основні засади, які визначають найсуттєвіші риси права в цілому, його зміст та особливості як регулятора всієї сукупності суспільних відносин. Вони розповсюджуються на всі правові норми і з однаковою силою діють у всіх галузях права незалежно від характеру і специфіки суспільних відносин, що ними регулюються», – вказано у підручнику з теорії держави та права за редакцією В. Г. Стрекозова [105, с. 47].

Відповідно до третьої думки щодо сутності принципів права, останні розглядаються як керівні ідеї, що визначають загальну спрямованість і найбільш істотні риси права. Із цього приводу О. Ф. Скакун пише: «Принципи є підставою права, містяться у його змісті, виступають як орієнтири у формуванні права, відбивають сутність права та основні зв'язки, які реально існують у правовій системі. У принципах зосереджено світовий досвід розвитку права,

досвід цивілізації. Тому принципи права можна назвати стрижнем правової матерії» [48, с. 221].

Відповідно до четвертої думки принципи права, втілені в принципи правотворчості, правореалізації й правоохорони, збігаються із принципами правового регулювання [89, с. 39], про що вже йшлося на початку цього підрозділу.

У літературі вказується також на особливе функціональне призначення принципів права. Крім функцій регулювання та охорони суспільних відносин, властивих всьому праву в цілому, вони покликані забезпечувати втілення принципу людиноцентризму у тканину суспільних відносин [106], а також утворювати систему, у межах якої можуть існувати ефективні зв'язки між різними нормами права [107, с. 15]. Норми – правила поведінки, відповідно, такі функції не виконують [90, с. 47].

З огляду на необхідність визначити принципи адміністративно-правового регулювання публічного управління сектором безпеки і оборони виникає проблема встановлення тотожності або відмінності принципів права і принципів правового регулювання. Найбільш змістовно диференціацію між цими двома категоріями висвітлено у роботах С. Г. Стеценка, який указує, що принципами права можуть вважатися основні положення, які відображають її зміст і вже знайшли втілення в нормативно-правових актах. Водночас принципи правового регулювання – це керівні ідеї, передумови, які можуть бути використані як базис для побудови норм права. Взаємозв'язок принципів права і принципів правового регулювання ілюструється фактом, згідно з яким принципи права, будучи своєрідним каркасом законодавчих актів, втілюються в життя у вигляді попереднього визначення принципів правового регулювання [16, с. 388]. Крім того, з цього приводу ми поділяємо думку А. М. Колодія, який, розглядаючи роль принципів права в механізмі правового регулювання суспільних відносин, указує, що вона стає очевидною, якщо зосередити увагу на кожному виді принципів у процесі їх роботи. Принципи загальносоціального права, які найбільшою мірою є наближеними до суспільного соціального життя, з часом оформлюються та осмислюються юридичною практикою, а потім наукою, і стають принципами правосвідомості. Останні й виступають підґрунтям для виникнення принципів права (юридичних принципів) у власному розумінні цього слова. Але принципи правосвідомості – це ще не найголовніші його ідеї. Потім «залучають-

ся у роботу» принципи правоутворення, які забезпечують переклад об'єктивних законів суспільного розвитку на мову рішень, нормативів і приписів, що мають юридичну форму і призначення – організовувати і стимулювати людську діяльність для забезпечення досягнення людьми соціально корисних цілей. Далі відбувається народження норм права і закріплення принципів права в них. Останні стають регуляторами в тому розумінні, в якому ми звикли про них говорити. Але, на відміну від колишніх поглядів, виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що виникають системні (загальноправові, міжгалузеві, галузеві, а також принципи інститутів адміністративного права) і структурні (публічні та приватні, матеріальні та процесуальні, регулятивні й охоронні, об'єктивні та суб'єктивні принципи права). У механізмі правового регулювання системні та структурні принципи, а також принципи правоутворення, правореалізації і правоохорони стають принципами правового регулювання [89, с. 108–109]. Разом із тим дозволимо собі зробити декілька зауважень щодо такої категорії зазначених принципів, як структурні. Введення такої категорії уявляється нам зайвим, оскільки її елементи знаходять своє відображення у системних принципах права: так, публічні принципи неминуче збігатимуться з галузевими принципами адміністративного права, яке, як відомо, є публічною галуззю права; охоронні принципи знайдуть своє відображення у принципах правоохорони тощо. Численне ж дублювання принципів в одній класифікації, на нашу думку, ускладнює її сприйняття. Тому, враховуючи ієрархічну структуру принципів, доцільно не повторювати в їх класифікації ті принципи, що входять до складу більш широкої категорії (так, немає, на нашу думку, потреби принцип законності, який є загальноправовим, включати до класифікації міжгалузевих і галузевих принципів інститутів права, оскільки категорія «загальноправовий» означає розповсюдження цього принципу на всі галузі й інститути права). Крім того, замість терміна «правоутворення» нам здається більш доцільним вживати термін «правотворчість». Ці поняття, на нашу думку, співвідносяться як ціле і частина цілого, причому правоутворення як більш широка категорія охоплює і підготовчу стадію створення певного проєкту правового акту, яка містить таке різноманіття соціологічних, соціально-психологічних, економічних, зовнішньополітичних, лінгвістичних та інших факторів, що визначення їх особливостей могло б стати темою багатотомного наукового дослідження. Нас же

у межах предмета нашого дослідження більше цікавить правотворчість як кінцева стадія правоутворення, яка належить до предмета вивчення юридичної науки.

На підставі вказаного можна виділити такі групи принципів адміністративно-правового регулювання публічного управління сектором безпеки і оборони: системні (загальноправові, міжгалузеві, галузеві, а також принципи інститутів права), принципи правотворчості, правореалізації і правоохорони.

Зупинимося на змісті визначених вище принципів детальніше.

Дослідження сутності системних принципів права (або принципів системи права) потребує висвітлення особливостей самої системи права. Система права – це внутрішня структура права, що складається з взаємоузгоджених норм, субінститутів, інститутів, підгалузей і галузей права. Вона має такі риси.

По-перше, її первинним елементом виступають норми права, які об'єднуються в більші утворення – субінстітути, інститути, підгалузі й галузі. Субінститут права – це впорядкована сукупність юридичних норм, що регулюють конкретний різновид суспільних відносин, які перебувають у межах певного інституту права. Інститут права – це впорядкована сукупність юридичних норм, що регулюють певний вид (групу) суспільних відносин. Система однорідних інститутів певної галузі права утворює підгалузь права.

Галузь права – це впорядкована сукупність юридичних норм, що регулюють певний вид (сферу) суспільних відносин. Це найбільш великий підрозділ системи права. Крім галузей, у структурі права юридичні норми розділяють на дві великі групи: на приватне і публічне право. Приватне право – це впорядкована сукупність юридичних норм, які охороняють і регулюють відносини приватних осіб. Публічне право утворюють норми, що закріплюють порядок діяльності органів державної влади й управління та місцевого самоврядування. Крім того, існують комплексні галузі права, до яких, зокрема, належить військове право.

Структура військового права як комплексної галузі права виступає зовнішнім вираженням системи останнього і містить у собі дві основні підсистеми: публічно-правову та приватно-правову. Публічно-правовими є відносини, пов'язані з функціонуванням Збройних Сил України, Національної гвардії України, Служби зовнішньої розвідки України і Державної спеціальної служби транспо-

рту України, з оборонним плануванням, демократичним цивільним контролем тощо. Правовідносини, пов'язані з проходженням військової служби як окремого виду державної служби, та із соціально-правовим захистом військовослужбовців, є за своєю сутністю приватно-правовими. Первинним структурним елементом військового права є військово-правова норма – санкціоноване у встановленому порядку державою в особі її компетентних органів правило поведінки, яке встановлює права та обов'язки суб'єктів військово-правових відносин та визначає юридичну відповідальність за їх порушення. Особливістю військово-правових норм є комплексний характер деяких з них: так, з елементами норм військового права в їх структурі можуть поєднуватися елементи норм конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного та інших галузей права. Базовим рівнем поєднання правових норм є інститут права – сукупність військово-правових норм, призначених для регулювання окремих якісно однорідних військово-правових відносин. Система військового права охоплює правові інститути військової служби, демократичного цивільного контролю, операційного права, правового забезпечення діяльності військ (сил) тощо.

По-друге, елементи системи права мають бути несуперечливими, внутрішньо узгодженими і взаємопов'язаними, що надає їй цілісність і єдність.

По-третє, система права обумовлюється соціально-економічними, політичними, національними, релігійними, культурними й історичними факторами.

І, по-четверте, вона має об'єктивний характер, оскільки залежить від об'єктивно наявних суспільних відносин і не може створюватися за суто суб'єктивним розсудом людей [108, с. 53–54].

Принципи системи права (або системні принципи права) мають особливе функціональне призначення – крім функцій регулювання та охорони суспільних відносин, властивих усьому праву в цілому, вони покликані забезпечувати внутрішню єдність права, встановлювати стійкі й регулярні зв'язки між правовими нормами та виконувати системоутворюючі функції. Системні принципи права відбивають об'єктивні зв'язки і закономірності розвитку права як особливого регулятора суспільних відносин, у результаті чого стають якісними характеристиками самого права [90, с. 34].

Як уже вказувалося вище, системні принципи адміністративно-правового регулювання публічного управління сектором безпе-

ки і оборони охоплюють загальноправові, міжгалузеві та галузеві принципи, а також принципи інститутів адміністративного права. Загальноправові принципи є системоутворюючими і переважно мають своїм джерелом норми Конституції України. В інших демократичних державах загальноправові принципи, особливо пов'язані із захистом прав і свобод людини та громадянина, знайшли своє відображення як у конституціях, так і в низці законодавчих актів [109]. У ст.11 Закону України «Про Збройні Сили України» знайшли своє відображення такі загальні принципи, як верховенства права, законності та гуманності, поваги до людини, її конституційних прав і свобод [110]. У цілому до загальноправових принципів традиційно відносять принципи свободи, справедливості, рівності, гуманізму, демократизму та законності.

Міжгалузевий принцип права визначається як спільна для двох і більше галузей права основна ідея, що відображає закономірності та зв'язок розвитку суспільних відносин, нормативно закріплена в позитивному праві, що спрямовує правове регулювання і визначає сутність та соціальне призначення права. До міжгалузевих принципів права відносять принцип свободи договору, принцип розподілу влад, принцип свободи праці, принцип заборони примусової праці, принцип правового захисту підприємництва, принцип визнання і захисту рівним чином усіх форм власності, принцип презумпції невинуватості, принцип незворотності закону, більшість принципів процесуальних галузей (державної мови судочинства, змагальність, поєднання єдиноначальності та колегіальності тощо), принцип диспозитивності, принцип свободи економічної діяльності, принцип підтримки і захисту конкуренції та низку інших [111, с. 8].

Що стосується принципів адміністративного права, то, попри визначальний характер галузевих принципів для будь-якої галузі права, питання щодо їх визначення та змісту у вітчизняній науці залишається відкритим. У багатьох підручниках з адміністративного права йдеться лише про принципи державного управління, іноді – адміністративного процесу, згадування ж про принципи адміністративного права відсутні. Ю. Н. Старилов вважає причинами такого явища негативні наслідки розвитку науки адміністративного права за радянських часів, коли головною була «комуністична орієнтація» цієї галузі, а предмет і методи адміністративного права страждали на невизначеність, переважали офіційна критика й неви-

знання «буржуазної» теорії поділу влади, було відсутнє поняття «виконавчої влади», а принципи адміністративного права залишалися «мнимою» сутністю [92, с. 258].

Разом із тим певні аспекти розглядуваної проблематики знайшли своє відображення в роботах українських учених-адміністративістів. У монографії О.І. Харитонової «Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії)» [112] міститься змістовний аналіз сутності поняття та класифікації принципів адміністративного права. Разом із тим відповідно до поставлених цілей і завдань автор зосереджує увагу на принципах регулювання адміністративної діяльності (адміністративних відносин) в Україні, класифікацію яких і подає у своїй роботі.

У дисертації Ю. П. Битяка на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук досліджується вплив принципів управління (державного управління) на формування системи принципів адміністративного права, дається авторське визначення принципів адміністративного права як вихідних ідей, які відображають основні характерні риси і зміст галузі права та його інститутів, і розробляється їх класифікація, яка охоплює:

– загальносоціальні принципи: верховенство права, законність, демократизм, рівність, соціальна справедливість, гуманізм тощо;

– принципи права: юридична рівність перед законом і судом, свобода дії в межах закону, презумпція невинуватості, презумпція законності актів управління, презумпція законності діянь фізичних і юридичних осіб у сфері суспільного життя, відповідність стягнення вчиненому проступку, встановлення об'єктивної істини у справі тощо;

– принципи права, що формуються на базі принципів управління: централізація і децентралізація, субординація і координація, ієрархія, нерівність суб'єктів управлінських відносин за правовим статусом, влади і підпорядкування, переконання і примусу тощо [113, с. 42].

Ця класифікація має велику цінність для подальшого розвитку науки адміністративного права. Разом із тим дозволимо собі не погодитися з деякими її складовими. Так, переконання і примус, на нашу думку, є не принципами, а методами, тобто не вихідними ідеями, а способами досягнення певної мети за певних обставин. Викликає заперечення також поділ принципів на загальносоціальні

та принципи права, оскільки не зовсім зрозуміло, чим рівність відрізняється від юридичної рівності (на нашу думку, рівність як така може існувати лише у правових відносинах, поза ними кожна людина являє собою неповторну індивідуальність, яка не може жодним чином бути порівняна з іншою; право у цьому разі може лише сприяти рівності можливостей реалізації особистостями своїх прав, інтересів та потреб). Однак повторимо, що визначення Ю. П. Битяком поняття та системи принципів адміністративного права є дуже важливим для створення методологічної бази оновленої науки адміністративного права, яка б ураховувала реалії сьогодення.

Переходячи до аналізу змісту принципів правореалізації, хотілося б зазначити, що під такою ми розуміємо процес втілення правових норм у правомірну поведінку суб'єктів, досягнення запланованого соціально корисного результату, який залежить від низки економічних, політичних, соціально-культурних, професійних та інших чинників. Реалізація права являє собою необхідний бік життя, існування права, без чого вона втрачає свій соціальний зміст [108, с. 52]. Залежно від характеру дії суб'єктів виділяють такі форми реалізації права:

– додержання (виражається переважно в пасивній поведінці різноманітних суб'єктів, що полягає в утриманні від здійснення соціально шкідливих дій, заборонених правом; у цій формі реалізуються заборонні норми);

– виконання (складається з активного виконання суб'єктом покладених на нього обов'язків, у цій формі реалізуються зобов'язуючі норми);

– використання (полягає в добровільному і послідовному здійсненні суб'єктами права суб'єктивних прав, що їм належать, яке відбувається в активній або пасивній формі, у цій формі реалізуються уповноважуючі норми);

– застосування (являє собою владну діяльність компетентних органів з вирішення конкретної юридичної справи, в результаті чого виноситься відповідний індивідуальний акт) [108, с. 52–53].

До принципів правореалізації відносять принципи законності, реальності реалізації прав, свобод та обов'язків усіма особами і їх організаціями, обґрунтованості, доцільності, своєчасності правореалізаційних дій, справедливості та принцип ефективності правореалізації [89, с. 304–305]. На нашу думку, зазначена система принципів є цілком придатною для застосування в адміністратив-

но-правовому регулюванні публічного управління сектором безпеки і оборони, за тим лише винятком, що принцип ефективності правореалізації охоплює своїм змістом і принцип своєчасності, а якщо принципи законності та справедливості належать до категорії загально-правових принципів, то у цьому переліку дублювати їх немає потреби.

Отже, до категорії принципів правореалізації в системі принципів адміністративно-правового регулювання публічного управління сектором безпеки і оборони мають бути віднесені такі: принцип реальності реалізації прав, свобод та обов'язків усіма особами і їх організаціями, обґрунтованості, доцільності та принцип ефективності правореалізації.

Затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021 Стратегія воєнної безпеки України передбачає досягнення таких цілей реалізації державної політики у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва: достатні оборонні спроможності держави, які в поєднанні з консолідованим міжнародним тиском на Російську Федерацію можуть забезпечити стримування подальшої ескалації збройної агресії проти України та відновлення її територіальної цілісності в межах державного кордону України; потужна територіальна оборона, яка у взаємодії з рухом опору сприятиме підвищенню рівня обороноздатності держави, згуртуванню суспільства, патріотичному вихованню громадян, наданню обороні України всенародного характеру та готовності населення до оборони держави; ефективний менеджмент у сфері оборони, що ґрунтується на засадах демократичного цивільного контролю, інших євроатлантичних принципах і стандартах, інноваційних рішеннях та сучасних бізнес-практиках, програмно-проєктному управлінні оборонними ресурсами, удосконалених процесах визначення та задоволення потреб оборони України; професійний особовий склад Збройних Сил України та інших складових сил оборони, який перебуває в центрі уваги держави, підтримується вдосконаленими системами кадрового менеджменту, підготовки до військової служби та військово-патріотичного виховання молоді, може бути в стислі строки посилений підготовленим і вмотивованим військовим резервом; сучасне високотехнологічне озброєння, військова та спеціальна техніка Збройних Сил України, інших складових сил оборони, яка забезпечує виконання ними покладених завдань, зокрема в операціях НАТО; розвинута військова

інфраструктура, об'єднана логістика та достатні запаси матеріальних засобів, дієва система медичного забезпечення, що відповідають потребам сил оборони; побудовані на національних і євроатлантичних цінностях сили оборони, які відповідають критеріям набуття повноправного членства України в НАТО, взаємосумісні з відповідними компетентними органами держав – членів НАТО та спроможні робити гідний внесок у проведення операції НАТО [114]. Досягнення вказаних цілей робить необхідним перегляд особливостей адміністративно-правового регулювання публічного управління сектором безпеки і оборони, що обумовлює потребу напрацювання достатнього теоретико-методологічного підґрунтя для його ефективного функціонування.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Серкина Н. Е. Парадигма социального управления в теории и практике социальной модернизации: дис. ... канд. философ. наук: 09.00.11. Йошкар-Ола, 2005. 173 с.

3. XXVI съезд КПСС и вопросы социального управления. *Правоведение*. 1982. № 1. С. 3–13.

4. Федик С. Є. До характеристики тлумачення Конвенції про захист прав і основних свобод людини, здійснюваного Європейським судом з прав людини. Права людини і Україна*: Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України. Серія 1: Дослідження і реферати.* Вип. 2. Львів: Світ, 1999. С. 43–46.

5. Democracy Index 2020: In sickness and in health? URL: https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/ (дата звернення 11.06.2021).

6. The Democracy Index 2011: Democracy under stress. URL: http://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2011 (дата звернення 11.06.2021).

7. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від

22.07.1998 № 810/98. *Офіційний вісник України*. 1999. № 21. Ст. 32.

8. Малетич О. Наступність як актуальна проблема сучасної освіти. Вісник Інституту розвитку дитини. 2011. № 13. С. 34–39.

9. Воронин М. В. Общетеоретические аспекты преемственности в праве. *Вестник молодых ученых «Ломоносов».* 2007. Вып. IV. С. 45–47.

10. Швирков А. Про ідеологію української держави. *Дзеркало тижня*. 2010. № 12 (792). С. 12–16.

11. Шопіна І. М. Феномен адміністративно-правового забезпечення в адміністративному праві України. *Наука і правоохорона*. 2018. № 4. С. 67–71.

12. ДСТУ ISO 9000–2001 «Системи управління якістю. Основні положення та словник (ISO 9000:2000, IDT)». Київ: Держстандарт України, 2001. 33 с.

13. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України: Підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 544 с.

14. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Факт, 2003. 384 с.

15. Адміністративне право України: Підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін., за ред. Ю. П. Битяка. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 544 с.

16. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: Навч. посібник. Київ: Атіка, 2008. 624 с.

17. Бандурка О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. Харків: Основа, 1999. 438 с.

18. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т. Москва: Юридическая литература, 1982. Т. 2. 360 с.

19. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник / вид. 9-е, зі змін. Львів: Край, 2007. 188 с.

20. Голосніченко І. П. Попередження корисливих проступків засобами адміністративного права. Київ: Вища школа, 1991. 207 с.

21. Общая теория государства и права: В 2 т. / под ред. М. Н. Марченко. Москва: Зерцало, 1998. Т. 2: Теория права. 656 с.

22. Комзюк А. Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації: Монографія / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 336 с.

23. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

24. Общая теория государства и права: В 3 т. Москва: МГУ, 2007. Т. 3: Государство, право, общество. 698 с.

25. Малько А. В. Стимули и ограничения в праве. Москва: Юридическая литература, 2003. 250 с.

26. Косович В. М. Правовий вплив і правове регулювання: проблеми визначення понять. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні:* матеріали XIII регіональної науково-практичної конференції. Львів, 2007. С. 32–33.

27. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Львів: Право для України, 2007. 348 с.

28. Лисенков С. Л., Копейчиков В. В. Теорія держави і права: Навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 358 с.

29. Косович В. Правовий вплив і правове регулювання: критерії розмежування. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2008. Вип. 46. С. 21–25.

30. Голосовкер Д. С. Фашизм: начало диктатури. Москва: Мир, 1982. 344 с.

31. Лазур Я. В. Забезпечення прав і свобод громадян України у сфері публічного управління: адміністративно-правовий механізм: Монографія. Київ: Четверта Хвиля, 2010. 284 с.

32. Кухнюк Д. В. Судовий прецедент як джерело кримінально–процесуального права України: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. 228 с.

33. Шопіна І. М. Щодо розмежування між адміністративно-правовим регулюванням та адміністративно-правовим впливом. Актуальні проблеми права: теорія і практика: Зб. наук. праць. 2011. № 20. С. 535–540.

34. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. Москва: Юридическая литература, 1989. 287 с.

35. Ушаков В. Н., Чеканов В. Е. ФСБ России: правовое регулирование деятельности федеральной службы. Москва: Эксмо, 2006. 591 с.

36. Егоршина О. П., Ромашов Р. А. Теория и государства и права: Учебник. Санкт-Петербург: Ассоциация «Юридический центр», 2005. 628 с.

37. Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України від 11.06.2009 № 1506-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 45. Ст. 691.

38. Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень: Закон України від 11.06.2009 № 1507-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 45. Ст. 692.

39. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України від 11.06.2009 № 1508-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 46. Ст. 699.

40. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 05.10.1995 № 356/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 34. Ст. 266.

41. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України щодо запобігання та протидії корупції: Закон України від 21.12.2010 № 2808-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 25. С. 188.

42. Пацурківський П. С. Інтегративний підхід в системі методів пізнання права. *Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць.* 2000. Вип. 75: Правознавство. С. 11–18.

43. Михайлова Н. В. Государственно-правовая охрана историко-культурного наследия. Москва: Юридическая литература, 2001. 280 с.

44. Витченко А. М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношения. Саратов: Изд-во Саратовского гос. ун-та, 1974. 244 с.

45. Васильев А. М. Теория государства и права. Москва: Госюриздат, 1965. 568 с.

46. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски решения. Москва: Норма, 2002. 658 с.

47. Кусайкіна Н. Д., Цибульник Ю. С. Сучасний тлумачний словник української мови. Київ: Видавничий дом «Школа», 2009. 882 с.

48. Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. Харьков: Консум, 2000. 704 с.

49. Сабецький Б. В. Становлення і розвиток правового регулювання трудових відносин в США: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. 20 с.

50. Плавич В. П. Правове регулювання ринкових економічних відносин. *Правова держава*. 2002. № 4. С. 175–184.

51. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. Москва: Изд-во Акад. наук СССР. 1958. 187 с.

52. Фаткуллин Ф. Н. Проблеми общей теории социалистической правовой надстройки. Казань, 1980. 274 с.

53. Чистов С. М. Державне регулювання економіки: Навч.-метод. посібник. Київ: КНЕУ, 2002. 208 с.

54. Сырых В. М. Теория государства и права: Учебник. Москва: Юстиц-информ, 2001. 592 с.

55. Гойман В. И. Действие права (Методологический анализ). Москва: Академия МВД РФ, 1992. 180 с.

56. Черданцев А. Ф. Логико-языковые феномены в праве, юридической науке и практике. Екатеринбург: Наука, 1993. 192 с.

57. Поляков А. В. Петербургская школа философии права и задачи сов– ременного правоведения. *Правоведение*. 2000. № 2. С. 4–5.

58. Райнах А. Априорные основания гражданского права / пер. с нем. В. Куренного. Москва: Дом интеллектуальной книги, 2001. 482 с.

59. Жеребцов А. Н., Куц А. Н. Правовое регулирование миграции в период глобализации и ее влияние на социальные отношения в России. *Ученые записки*: Сб. ст. Вып. 1: Сб. научн. тр. СКФ РАП. Краснодар: СКФ РАП, 2003. С. 46–51.

60. Акопов Л. В., Смоленський М. Б. Административное право: Учебник. Москва: Дашков и К, 2007. 352 с.

61. Голосніченко І. П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття): Посібник. Ірпінь, 1998. 108 с.

62. Тихомиров Ю. А. Курс административного права и процесса. Москва: Юринформцентр, 1998. 800 с.

63. Мельгунов В. Д. Административно-правовое регулирование и административно-правовые режимы у сфере предпринимательской деятельности. Москва: Волтерс Клувер, 2008. 160 с.

64. Лазарев В. В. Правоприменительные акти и их зффективность в условиях развитого социалистического общества: Автореф. ... дис. докт. юрид. наук. Москва, 1972. 46 с.

65. Сергиенко В. В. Правовое регулирование договоров на поставку нефти: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харьков, 2001. 194 с.

66. Новий тлумачний словник української мови: У 3-х т. / уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2005. Т. 2: К-П. 928 с.

67. Чечот Д. М. Социальное назначение. Государство и право развитого социализма. Москва: Политиздат. 1977. 248 с.

68. Яценко В. П. Провадження із звернень громадян в органах внутрішніх справ: теоретичний та практичний аспекти: Дис. .канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2007. 202 с.

69. Капітанська С. А. Правомірна бездіяльність як форма правової поведінки: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. 220 с.

70. Теория государства и права: Курс лекций. / 2-е изд. перераб. и доп., под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва: Юрист, 2000. 776 с.

71. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник / вид. 5-те зі змін. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

72. Гнатюк М. Д. Загальна характеристика застосування права як особливої форми його реалізації. *Часопис Київського університету права.* 2005. № 4. С. 47–52.

73. Казаков В. Н. Правомерное поведение и правопорядок: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1999. 27 с.

74. Онопрієнко С.Г. Особливості співвідношення інформаційної та правової культури. *Повітряне і космічне право*. 2017. Т. 2. № 43. С. 82–85.

75. Шопіна І.М., Гущин О.О. Актуальні проблеми сучасного стану розвитку воєнного (військового) права як науки і навчальної дисципліни. *Форум права*. 2017. № 2. С. 144–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_2_24.

76. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: Питання теорії і практики: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2000. 16 с.

77. Макаренко Л. О. Теоретичні закономірності дії правових приписів: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2004. 191 с.

78. Андрусяк Т. Г. Теорія держави і права. Львів: Право для України, 1997. 200 с.

79. Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2007. 200 с.

80. Казимирчук В. П. Социальный механизм действия права. *Советское государство и право*. 1970. № 10. С. 37–44.

81. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації: Монографія / за заг. ред. В. К. Шкарупи. Запоріжжя: Поліграф, 2004. 404 с.

82. Афанасьєва М. В. Конституційно–правове забезпечення виборчих технологій в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Одеса, 2004. 203 с.

83. Лазарев В. В. Теория государства и права. Москва: Статут, 1992. 440 с.

84. Мальцев Г. Право и власть: к реформе политико-правовой сферы советского общества. *Правоведение*. 1988. № 6. С. 4–9.

85. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. Москва, 2001. 752 с.

86. Афанасьєв К. К. Адміністративний договір як форма державного управління (теоретико-правовий аспект): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Луганськ, 2002. 173 с.

87. Ольховський Є. Громадська безпека – об'єкт адміністративно–правового регулювання. *Нова Конституція України і проблеми вдосконалення законодавства*. Тем. збірн. наук. праць. Харків: НЮАУ, 1997. С. 29–32.

88. Адміністративне право України. Академічний курс: Підручник: У 2-х т. / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова);

О. Ф. Андрійко, І. П. Голосніченко, с. В. Ківалов, Є. Б. Кубко. Київ: Юридична думка, 2004. Т. 1: Загальна частина. 584 с.

89. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02. Київ, 1999. 391 с.

90. Овод А. В. Принцип законности в публичном праве: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Самара, 2005. 289 с.

91. Колодій А. М. Принципи права України: Монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

92. Цыбулевская О. И. Основы теории публичного права. Введение в публичное право. Саратов, 1996. 452 с.

93. Шицький І. Б. Правовий статус місцевих господарських судів в Україні: становлення і розвиток: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2006. 208 с.

94. Лившиц Р. З. Теория права: Учебник. Москва: БЕК, 1994. 224 с.

95. Bieliakov K., Shopina I., Ivanova H., Felyk V. Defining the Concept of «Administrative and Legal Provision of Citizens' Rights». *Amazonia Investiga.* Т.2. №26. 2020. P. 473–478.

96. Бойчук Д. С. Щодо питання про принципи права людини на захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 175–179.

97. Погребной И. М. Теория права: Учеб. пособие / 3-е изд. испр. и доп. Харьков: Основа, 2003. 128 с.

98. Керимов Д. А. Философские проблема права. Москва: Мысль, 1972. 471 с.

99. Кригер Г. А. Место принципов советского уголовного права в системе принципов права. *Советское государство и право*. 1981. № 2. С. 102–107.

100. Старилов Ю. Н. Курс общего административного права: В 3 т. Москва: НОРМА, 2002. Т. I: История. Наука. Предмет. Нормы. Субьекты. 728 с.

101. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): Автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02. Київ, 1999. 36 с.

102. Сорокин В. Д. Административно–процессуальное право. Москва: Юридическая литература, 1972. 214 с.

103. Общая теория права: Учебное пособие / под ред. А. С. Пиголкина. Москва: Юридическая литература, 1994. 163 с.

104. Сабо И. Социалистическое право. Москва: Госюриздат, 1964. 188 с.

105. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: Учебное пособие / под ред. проф. В. Г. Стрекозова. Москва: ИКФ Омега-Л; Интерстиль, 2004. 382 с.

106. Шопіна І.М. Парадигма людиноцентризму як системоутворювальний чинник принципів військового права. *Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики*: матеріали наукового семінару (21 червня 2019 р.) / упор. Н. Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 372–375.

107. Принципи приватної детективної (розшукової) діяльності: Монографія / Мулявка Д.Г., Бедренко М.А., Шопіна І.М. Київ: «Видавництво Людмила», 2019. 88 с.

108. Чередниченко Е. Е. Принципы уголовного законодательства: понятие, система, проблемы законодательной регламентации. Москва: Волтерс Клупер, 2007. 192 с.

109. Шопіна І.М., Тарасов С.В. Конституційні засади захисту прав цивільних осіб у збройних конфліктах. *Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики*: матеріали наукового семінару (21 червня 2019 р.) / упор. Н. Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 376–380.

110. Про Збройні Сили України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1934-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 108.

111. Захаров А. Л. Межотраслевые принципи права: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Самара, 2003. 357 с.

112. Харитонова О. І. Адміністративно–правові відносини (проблеми теорії). Одеса: Юридична література, 2004. 328 с.

113. Битяк Ю. П. Державна служба в Україні: проблеми становлення, розвитку та функціонування: Дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2006. 420 с.

114. Про рішення РНБО України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661 (дата звернення 08.05.2021).

Розділ п'ятий

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ, ІНФОРМАЦІЙНОЇ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ І ДОБРОЧЕСНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Удосконалення системи публічного адміністрування потребує нині перегляду базових критеріїв оцінювання діяльності публічної адміністрації, які склалися наразі у теорії та практиці. Традиційно управлінські процеси в аспекті їх ефективності розглядали відповідно до тих соціальних цілей і завдань, на досягнення яких були спрямовані управлінські впливи. Так, до критеріїв соціального управління відносили піднесення економічного розвитку держави, зміцнення її ролі на міжнародній арені, зростання ВВП, зменшення гостроти внутрішньодержавних конфліктів, зростання рівня життя населення тощо. Однак можливість порівняти між собою ефективність діяльності двох суб'єктів управління за зазначеними критеріями завжди призводила до несподіваних результатів унаслідок неврахування тенденцій, які виникають за межами певної держави, однак в результаті тенденцій глобалізації безпосередньо впливають на якість життя в ній. Як приклад можна навести світову фінансово-економічну кризу 2008 року та глобальну фінансову кризу 2020 року, початок і розвиток яких не обумовлювався діяльністю органів публічної влади України, але наслідки охоплювали погіршення рівня життя населення, банкрутство суб'єктів господарювання тощо.

Тут хотілося б звернути увагу на неприпустимість ототожнення публічного адміністрування та публічного управління. На жаль, входження у науковий обіг категорії «публічне адміністрування» ще не завершилося теоретичним установленням закономірностей його розвитку та притаманних йому властивостей. Указане вище не заперечує існування генетичного зв'язку між публічним управлінням і публічним адмініструванням. Безумовно, публічне адміністрування виникає саме у системі публічного управління, однак, набуваючи автономності, воно трансформується, позбавляючись владно-примусових рис. Отже, ефективність публічного

адміністрування як ступінь досягнення його цілей за мінімальної витрати фінансово-економічних, гуманітарних та часових ресурсів являтиме собою рівень задоволення потреб фізичних та юридичних осіб відповідно до сфери компетенції органу публічної адміністрації.

Розглядаючи проблеми підготовки до військової служби у правовому аспекті, слід розпочати з питання правової культури військовослужбовців. Проблеми підвищення рівня правової культури є дуже важливими сьогодні, коли в Україні здійснюється масштабне реформування системи державної влади, коли всі учасники суспільних відносин тим чи іншим чином є причетними до процесу кардинальних змін у системі відносин між державою та громадянином, органами публічної влади і суб'єктами господарської діяльності тощо. Вплив правової культури на всі аспекти розвитку особистості (її світогляд, ціннісні орієнтації, правову поведінку) важко переоцінити.

Разом із тим дуже складним уявляється практична реалізація завдань щодо формування високого рівня правової культури у представників різних соціальних груп – державних службовців, правоохоронців, військовослужбовців тощо. Тривала і кропітка робота щодо подолання правового нігілізму несподівано знецінюється, якщо представники соціальних груп, які традиційно оцінюються як ті, що досягли успіху (переважно кар'єрного та/або матеріального), відкрито демонструють свободу від додержання правових норм. На відміну від теоретичних конструкцій, сприйняття яких часто ускладнюється з об'єктивних та суб'єктивних причин, власний приклад осіб, що перебувають на вищих щаблях суспільного визнання, діє значно швидше та не потребує аналізу (внаслідок дії психологічного механізму наслідування). Разом із тим саме становище носіїв правового нігілізму, поведінка яких виступає предметом наслідування широких мас громадян, відрізняється тим, що здійснення коригуючих впливів на них ординарними методами здається малоефективним (а протестна активність суспільства має свою межу застосування). Однак вказане не означає, що завдання формування високого рівня правової культури має бути знято з порядку денного. Проте вже можна констатувати застарілість багатьох теоретичних напрацювань у досліджуваній сфері та необхідність вироблення нових наративів, застосування яких дасть змогу знизити кількість порушень правових приписів представниками

держави. Указане слугує підтвердженням актуальності та важливості дослідження тенденцій розвитку правової культури у сучасних умовах державотворення.

На жаль, останнім часом актуальний рівень правової культури у суспільстві не можна визнати високим. Причини цього явища пов'язуються, на нашу думку, з трьома основними факторами. По-перше, це фактор, пов'язаний з відображенням у діяльності суб'єктів суспільних відносин поведінки представників найвищих щаблів державного управління. Коли високопосадовці систематично демонструють нехтування правовими нормами, це формує поведінку інших суб'єктів суспільних відносин, для яких такі дії означають ту межу дозволеного, яка може бути реалізована будь-якою особою без ризику зазнати певних санкцій. За умови, коли одночасно діють два наративи: 1) додержуйся вимог закону; 2) увійти до складу національної політичної, управлінської, фінансової еліти може лише той, хто порушує закон, дія першого з них повністю нівелюється впливом другого. Тому дуже важливою (зокрема, у державі, яка декларує себе як правова) є бездоганність правослухняної поведінки осіб, які обіймають посади державних службовців, керівників правоохоронних органів, політичні посади і мають демонструвати своєю щоденною поведінкою необхідність додержуватися правових приписів.

Друга група факторів є пов'язаною із впливом інформаційних технологій, що обумовлює певне розмивання кордонів між реальним і віртуальним. Будь-яка людина може цілком зануритися в альтернативні види реальності (соціальних мереж, комп'ютерних ігор тощо) або, як деякі емігранти, які не в змозі вивчити мову країни перебування, продовжувати вживати інформаційний контент країни свого походження. Це сприяє розмиванню критеріїв оцінювання правослухняності поведінки і сприяє підвищенню ролі імпульсивних факторів ухвалення рішень. Така ситуація слабо регулюється правом, оскільки віртуальна реальність обумовлює відсутність якихось бар'єрів та заборон, за винятком загальновизнаних правопорушень у цій сфері (порнографія, торгівля людьми, наркотичними засобами та зброєю). Але разом із тим можливість держави впливати на другу групу факторів зниження рівня правової культури є цілком імовірною в умовах навчальної діяльності, коли в людини лише формуються критерії оцінювання власної поведінки.

Третя група факторів є пов'язаною з діяльністю великих корпорацій у сфері реалізації ними своїх маркетингових стратегій, метою яких є стимулювання певної споживацької поведінки. Особливістю такої діяльності в сучасних умовах є активний вплив під час реалізації вказаних стратегій на релігійні, ідеологічні, електоральні, сімейні, сексуальні та інші види поведінки суб'єктів суспільних відносин, які можуть симулювати купівлю певних товарів та послуг. За таких умов на глобальному рівні відбувається формування певних стандартів поведінки, які вважаються найбільш прийнятними. Класичним прикладом таких такої поведінки є реалізація маркетингової компанії Moneyveo, під час якої було проведено масштабне соціологічне дослідження, за результатами якого виокремили декілька типів споживачів. Для того щоб з'ясувати, які саме риси їм притаманні, за результатами цього дослідження було виявлено типовий портрет споживача кредитних послуг, до рис якого віднесли егоїзм (егоцентризм), бажання задовольняти свої потреби тут і зараз, прагнення демонструвати нарцисичні риси своєї поведінки, добиваючись там самим захоплення оточення. Ця компанія була визнана найуспішнішою серед інших маркетингових компаній в Україні, і за її результатами на 40 % зросла кількість сеансів на користувача на сайті компанії, на 46 % – перегляди сторінок сайту, на 17 % – кількість транзакцій, на 10 % – запити на кредит від наявних клієнтів. І найголовніше: кількість людей, які збираються скористатися сервісом Moneyveo, зросла з 22 % до 67 % [1].

Який стосунок усе це має до динаміки рівня правової культури? Вважаємо, що безпосередній. Якщо більш детально проаналізувати тип споживача, який формується під час застосування описаних вище впливів, можна переконатися, що руйнівному впливу піддається така риса характеру, як відповідальність за свої дії, оскільки наслідки поведінки активних споживачів кредитних послуг залишаються за кадром, і складається перекручене уявлення про те, що кредитування сприяє лише підвищенню якості життя людини і не тягне за собою жодних негативних наслідків. Тим самим відбувається певне маніпулювання індивідуальною поведінкою певної особистості та підштовхування її до бездумного задоволення будь-яких матеріальних потреб, без осмислення, як це вплине на поведінку її сім'ї, партнерів тощо. Відповідно, формується так званий імпульсивний тип поведінки, для якого схвалення оточенням нового гаджета перебуває серед пріоритетних життєвих

цінностей, а бажання дотримуватися правових приписів – серед незначущих. Ми повністю погоджуємося з думкою дослідників кримінології постмодерну О. М. Литвинова і Ю. А. Орлова, які вважають, що постмодерн характеризується інтенсивним скептицизмом щодо науки, релятивізацією всіх знань. Релятивними (відносними) є і соціальні конструкти – цінності, норми, те, що називають злочинністю, а також саме суспільство як джерело злочинів [2, с. 17].

Третя група факторів зниження рівня правової культури найбільш складно піддається коригуванню, оскільки ґрунтується на об'єктивних економічних законах світової глобалізації.

Слід також сказати, що міжнародний збройний конфлікт на сході України, який триває вже сьомий рік, окрім традиційних питань щодо визначення рівня правової культури суддів, поліцейських, прокурорів і державних службовців, зробив актуальним питання про рівень правової культури військовослужбовців. Вирішити масштабні завдання щодо вдосконалення функціонування сектора безпеки і оборони неможливо без наявності високомотивованого особового складу Сил оборони, який має всі необхідні для ефективного здійснення своїх обов'язків знання, вміння, навички, професійні цінності та мотивацію. Указане виводить на перший план проблему визначення та підвищення правової культури військовослужбовців, рівень якої впливає на ціннісно-мотиваційні якості особистості.

Термін «правова культура військовослужбовця» ми розуміємо як сукупність його правових цінностей, правових знань, умінь і навичок, які у сукупності детермінують його правову поведінку. Безумовно, у наукових джерелах зустрічаються і інші дефініції вказаного поняття, однак їх сутність також переважно охоплює когнітивний, ціннісний і поведінковий рівні структури особистості.

Спроби визначити й описати рівні (типи) розвитку правової культури військовослужбовців неодноразово робилися у дослідженнях з юридичних, психологічних та інших наук. Так, заслуговує на увагу дослідження С. М. Скуріхіна, який розглядає правову культуру військовослужбовців Збройних Сил України як безпосередньо пов'язану із їх правовим статусом. Статусна правова культура військовослужбовців, на думку автора, є станом їх правового розвитку, вираженим у рівні знань і розуміння військовослужбовцями своїх статусних прав та обов'язків, а також у їх правовій по-

ведінці. Функціями статусної правової культури військовослужбовців є інформаційно-правова, регулятивна, комунікативна, ціннісно-нормативна і правосоціалізаторська [3, с. 102–103]. Особливу цінність у розвитку правових досліджень правової культури військовослужбовців має, на нашу думку, дослідження, яке провели О. Сивак і В. Дурач, які розглянули досліджуваний феномен в аспекті врахування актуального рівня його розвитку у правовій роботі [4]. Використовуючи запропоновану науковцями диференціацію рівнів правової культури, ми спробували наблизити її до умов сучасності та провести емпіричне дослідження з метою визначення самооцінки військовослужбовцями стану розвитку правової культури у Збройних Силах України. Дослідження, в якому брали участь військовослужбовці – слухачі курсів підвищення кваліфікації та перепідготовки офіцерського та сержантського складу за різними військово-обліковими спеціальностями з усіх регіонів України, які проходили навчання у період 2017–2019 рр. у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (опитано 128 осіб), безумовно, має пілотний характер. Разом із тим, на нашу думку, його результати є цікавими для розуміння самооцінювання правової культури військовослужбовцями.

Дослідження дало змогу виокремити п’ять рівнів правової культури військовослужбовців. *Перший* – правові знання безсистемні, правові положення розуміються поверхово, існують помилкові чи хибні уявлення про зміст деяких статей законів чи статутів (54 % опитаних). *Другий* – формальні правові знання, які у конкретній життєвій чи службовій ситуації не можуть стосуватися наявних проблем, існує багато недоліків правової підготовки (26 %). *Третій* – аналітичні правові знання, наявні вміння аналізувати свої вчинки та вчинки товаришів, співвідносити їх характер і наслідки з вимогами положень законів і статутів у поєднанні з пасивним ставленням до правової самоосвіти як засобу розширення правового світогляду (10 %). *Четвертий* – активні правові знання, здатність керуватися ними у службових та позаслужбових ситуаціях, поглиблення своїх правових знань, здатність ухвалювати правові рішення у конфліктних ситуаціях (8 %). *П’ятий* – правові знання трансформуються у правові переконання, зразкова військова дисципліна, сумлінне виконання військових обов’язків (2 %). На нашу думку, розподіл вказаних результатів свідчить про можливість застосування вказаної методики [4] (з урахуванням необхідності її модифіка-

ції) у подальших дослідженнях правової культури військовослужбовців.

Можна зробити декілька висновків, які окреслюють наявні тенденції у досліджуваній сфері. По-перше, у суспільстві метамодерну простежується постійне зниження ролі права як універсального регулятора суспільних відносин, і ці тенденції, на нашу думку, лише посилюватимуться. По-друге, це зовсім не означає рух людської цивілізації в бік хаосу й анархії. Як відомо, природа не терпить порожнечі, і водночас підвищується значення транспарентності фінансових операцій, руху у просторі, активності у мережі Інтернет тощо. Щороку суспільство стає дедалі прозорішим, що змінює механізм додержання правових приписів. Якщо раніше правослухняна поведінка потребувала ознайомлення зі змістом правової норми, усвідомлення можливості її реалізації у своїй поведінці та її інтеріоризації, то тепер вказані етапи можуть виявитися зайвими, оскільки певна частина суб'єктів суспільних відносин орієнтуватиметься на утримання від дій, які за допомогою певних інформаційних технологій можуть стати відомі широким колам громадськості, керівництву, колегам і близьким та спричинити суспільний резонанс. При цьому люди можуть узагалі не знати змісту правових норм, що обмежують їх поведінку, а їх активність зумовлюватиметься виключно матеріально-економічними чи кар'єрними (не втратити добре оплачувану роботу чи виборну посаду) або емоційними факторами. І, по-третє, на нашу думку, методи вербального відтворення думок щодо цінності правової культури і правової поведінки за таких умов є неефективними і завжди програватимуть іншим, описаним вище, впливам на поведінку особи.

На сучасному етапі цивілізаційного розвитку дедалі більшу значущість має пришвидшення процесів обігу відомостей і даних у всіх сферах людської активності. Інформація як мета, засіб і результат діяльності набуває різноманітних форм і видів, і дедалі більше виробничих процесів стають залежними від інформаційних технологій. Це має щонайменше два правових наслідки. По-перше, можливість особистості активно використовувати інформаційні ресурси для задоволення своїх потреб дедалі частіше потребує її деанонімізації, що особливо помітно під час аналізу тенденцій зростання дистанційних адміністративних послуг та активності, пов'язаної з доступом громадян до публічної інформації. По-друге, така деанонімізація так чи інакше сприяє більшій відкритості пер-

сональних даних громадян: безумовно, вони можуть і не долучатися до можливостей, які надають цифрові системи подання звітності, електронний підпис, реалізація товарів і послуг через соціальні мережі, однак це означатиме, що часова та грошова вартість здійснюваних ними дій значно підвищуватиметься. Правове забезпечення захисту персональних даних при цьому стосується лише вузького сегменту відомостей, за якими людина може бути ідентифікована. Натомість, феномен Big Data, з одного боку, не враховує певні персональні дані (ім'я та інші дані), але, з іншого боку, будує сотні тисяч кореляційних зв'язків між віком, освітою, місцем проживання особи та її готовністю придбати певні товари та послуги, голосувати за певну партію або політичного діяча й демонструвати певні форми протестної поведінки. Контекстна реклама є лише одним із проявів використання Big Data в маркетингових та політичних цілях. Більш цікавим здається використання великих масивів даних для створення віртуального іміджу майбутнього президента, який відповідав би прагненням найбільшої кількості виборців, для формування громадської думки перед референдумами, важливими для вибору геополітичних орієнтирів розвитку певних держав сталої демократії тощо.

За часів індустріального суспільства моральні норми в цілому виконували своє призначення концентрованих форм суспільного досвіду, в яких відображалися найбільш ефективні для виживання людини, групи людей чи держави форми поведінки. Однак у суспільстві постмодерну таке їх призначення втрачається. Виникає поліваріантність адаптивної поведінки, яка значним чином підкріплюється наданими розвитком інформаційних технологій можливостями. Так, наприклад, ескапізм, який в епоху індустріального суспільства або сприяв дезадаптації особистості, або потребував відповідного матеріального забезпечення (пасивного доходу), за умов суспільства постмодерну надає численні можливості поєднувати обмеження соціальних зв'язків зі здійсненням професійної діяльності на оплачуваній основі. Формується категорія freelancers, поширенню якої сприяє розвиток інформаційних технологій та перетворення інформації на мету, предмет, інструмент і результат праці. Залучені до традиційних форм зайнятості категорії громадян розшаровуються за ознакою цифрової грамотності.

Моральні норми при цьому, безумовно, зберігаються, але значним чином диференціюються. Як приклад можна навести пра-

гнення отримувати доступ до чужого листування: якщо у більшості людей з вищою освітою, особистість яких не була деформована існуванням у тоталітарному суспільстві, така поведінка засуджувалася, то сьогодні деякі правоохоронні органи рекомендують батькам постійно контролювати особисту переписку їх дітей з метою попередження впливу деструктивних впливів суїцидальної спрямованості [5, с. 97]. Ми вважаємо таку поведінку батьків неефективною в аспекті інформаційного захисту і такою, що сприяє відчуженню дитини від сімейних цінностей внаслідок моральної травми, проте розповсюдженість схвального ставлення суспільства до читання переписки підлітків у соціальних мережах є, на наш погляд, свідоцтвом трансформації моральних норм під впливом інформаційних технологій. Проте, попри зовнішню нераціональність такої поведінки батьків, існує досить міцне її підкріплення на рівні маркетингових технологій: оскільки така ситуація є джерелом постійного напруження, якого людина закономірно прагне позбутися, отже, вона стає сприйнятливою для навіювання щодо придбання певних товарів та послуг: відеокамер для стеження за дитиною, послуг психотерапевтів тощо. І, якщо уважно проаналізувати наявні у сучасному суспільстві постмодерну моральні норми, можна переконатися, що майже всі вони активно задіюються у системі продажу товарів та послуг, не кажучи вже про передвиборчі кампанії. Як приклад досить вдалого поєднання впливу на моральні компоненти свідомості з підвищенням рівня продажів можна навести рекламну кампанію «зателефонуй батькам», яка достовірно підвищила прибутки мобільних операторів.

Безумовно, можна заперечувати новизну описаних варіантів поведінки, висуваючи аргументи щодо існування у світовій історії тенденцій контролювати населення за допомогою ідей щодо богообраності монарха, необхідності підкорятися феодалу, відвідувати церкву тощо. Проте суспільство постмодерну вносить у моральні норми значні відмінності: тепер це не загальна система моральних приписів, наприклад, для селян, а окремі наративи для селян сходу та заходу, півдня та півночі, тих, хто займається рослинництвом чи тваринництвом, розмовляє певною мовою, подорожує чи ніколи не покидає місця свого народження тощо. Суспільство постмодерну досить часто називають суспільством наративів, історій та казок, і навіть перемогу у сучасній гібридній (що теж ґрунтується на інформаційних технологіях) війні також пов’язують з можливістю одні-

єї із сторін протиборства застосувати кращі наративи, ніж противник.

Як це співвідноситься з людиноцентризмом, пріоритетом додержання прав і свобод людини, гуманізмом та демократизмом як закріплених у конституціях, і Конституції України зокрема, принципах державної політики? Уся ця боротьба наративів за місце у свідомості конкретного індивідуума, покупця і виборця, на нашу думку, жодним чином не суперечить указаним принципам. Більш того, маніпулювання Big Data як ніколи підносить особистість як наріжний камінь будь-якої активності держави, продавців товарів та послуг і суб'єктів політичних відносин. Мабуть, ніколи в історії людства так не втілювався у реальність принцип людиноцентризму, як він втілюється сьогодні за допомогою інформаційних технологій. Особистість має змогу постійно розвивати свої потреби і постійно отримувати нагадування про інструменти та засоби, за допомогою яких ці потреби можна задовольнити. Зрозуміло, шляхом придбання певних товарів та послуг або шляхом голосування за певного кандидата чи партію чи за допомогою масових протестів проти політики уряду, що поширюються останнім часом. При цьому людина і громадянин активно реалізовує свої права та свободи, зокрема право брати участь у системі державного управління. Будь-які спроби втручатися в описані процеси закономірно тягтимуть за собою звинувачення у порушенні вказаних прав. Більш того, розвиток правових норм, який не може існувати окремо від розвитку суспільних відносин, сприяє збільшенню ролі наративу завдяки поширенню вимоги щодо транспарентності діяльності всіх органів публічної влади. До речі, діяльність прес-служб органів публічної влади являє собою продукування наративів, отже, у процес їх створення втягнуто значну частину суспільства. Можна навіть казати про виникнення нової диференціації: ті члени суспільства, що виробляють наративи, і ті, що їх споживають.

Отже, у суспільстві постмодерну моральні норми стають передусім інструментом збільшення продажів чи електоральної активності. Їх призначення як квінтесенції позитивного досвіду людства, соціальних груп чи родини поступово змінюється, і сьогодні вони скоріше являють собою набір інструментів для задоволення індивідуальних потреб. Для кожної соціальної групи існує свій наратив, а конкуренція наративів різних трансляторів обумовлює так звану «кризу моралі». На нашу думку, сутність цієї кризи кра-

ще описується у термінах боротьби за аудиторію в умовах агресивного комунікативного середовища, що постійно зміцнюється завдяки вдосконаленню інформаційних технологій, ніж у термінах традиційного розуміння співвідношення соціальних норм.

На нашу думку, і збільшення правового нігілізму, особливо з боку представників публічної влади, також є одним із проявів цієї «кризи моралі». Конструкт «це було не правове, а політичне рішення» вже не викликає особливих заперечень.

Чи означає сказане стрімкий і безупинний рух сучасного демократичного суспільства шляхом, визначеним замовниками інформаційних технологій сугестивного характеру? Вважаємо, що ні. Ще однією особливістю епохи постмодерну є формалізація і закріплення на рівні етичних кодексів моральних вимог до представників певних професій. Сьогодні у багатьох демократичних державах, зокрема і в Україні, існують етичні кодекси державних службовців, поліцейських, суддів, нотаріусів, адвокатів, лікарів, психологів, соціальних працівників, біологів, генетиків, кодекси корпоративної етики тощо. Їх локальний характер дає змогу певним чином запобігти негативних наслідків «кризи моралі» як конкуренції трансляторів наративів, у цьому разі творцем наративу виступає укладач етичного кодексу, який часто є колективним та охоплює представників професійної спільноти. У найбільш оптимальному варіанті такі кодекси ухвалюються на загальних зборах певної професійної спільноти, а їх схваленню передує тривала та глибока рефлексія змісту їх положень. Цікаво, що розвиток правових норм знову-таки супроводжує цю тенденцію, і порушення закріплених у професійних етичних кодексах правових норм стають правовими підставами для дисциплінарних стягнень щодо деяких категорій працівників, аж до їх звільнення.

На підставі сказаного вище можна усвідомити складний характер трансформації моральних норм унаслідок впливу інформаційних технологій, що у своїй єдності впливає на розвиток правових відносин. Глобалізація та транскордонність пришвидшують указані процеси, а принципи людиноцентризму і транспарентності сприяють їх максимальному поширенню. У результаті моральні стандарти суспільства перетворюються на зону докладання зусиль трансляторів інформаційних впливів (суб'єктів політичних відносин, реалізаторів товарів та послуг тощо), серед яких спостерігається конкуренція наративів, яка знаходить зовнішнє вираження у

вигляді «кризи моралі». Спробою протистояти такій кризі є активізація процесу підготовки та затвердження численних етичних кодексів професійних груп і корпорацій, що дає змогу частково уповільнити процес розмивання моральних стандартів завдяки рефлексії професійних цінностей.

На підставі викладеного вище можна переконатися, що останнім часом в українському суспільстві дедалі більшої важливості набуває проблема підвищення рівня правової культури, що обумовлено двома різноспрямованими тенденціями: з одного боку – декларуванням більшістю демократичних держав підвищення ролі принципу верховенства права в усіх сферах державного життя, з іншого – зростанням впливу правового нігілізму як однієї з ознак входження суспільного розвитку у період метамодерну. У зв'язку з існуванням цієї дихотомії (верховенство права – правовий нігілізм) досить складною уявляється практична реалізація завдань щодо формування високого рівня правової культури у представників різних соціальних груп: державних службовців, правоохоронців, військовослужбовців тощо. На жаль, нині можна констатувати застарілість багатьох теоретичних напрацювань у досліджуваній сфері та необхідність вироблення нових наративів, застосування яких дасть змогу знизити кількість порушень правових приписів представниками держави. Указане слугує підтвердженням актуальності та важливості дослідження тенденцій розвитку правової культури військовослужбовців у сучасних умовах державотворення.

Проблеми сутності та особливостей правової культури військовослужбовців розглядалися у роботах П. В. Квіткіна, О. В. Прудникової та І. В. Дятлової [6, с. 240–242], Я. Я. Романовського [7, с. 231–238], С. М. Скуріхіна [8], В. І. Царенка [9] та інших авторів. Разом із тим загальновизнаної концепції правової культури військовослужбовця ще не вироблено, що обумовлює спрямованість подальших наукових пошуків.

У новій редакції Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента України від 14 вересня 2020 року №392/2020, визначено, що наша держава зміцнить бойовий потенціал Збройних Сил України, інших органів сил оборони шляхом здійснення низки заходів, серед яких одне з перших місць посідає трансформація професійної культури на основі доктринальних підходів і принципів командування і контролю, підготовки, освіти НАТО (п. 60) [10].

У теоретичних джерелах категорію «правова культура» розуміють як критерій, на підставі якого можна оцінити ступіть розвитку як правової системи, так і її структурних елементів на предмет їх відповідності стану, якого потребує реалізація пануючої в суспільстві моделі державності [11, с. 46], як структурно-складне цілісне утворення, що охоплює якісний стан правового життя суспільства, відображеного в досягнутому рівні досконалості правових актів, правової та правозастосувальної діяльності, правосвідомості та правового розвитку особистості, а також у ступені свободи її поведінки і взаємної відповідальності держави та особи, що позитивно впливає на суспільний розвиток і підтримання умов функціонування суспільства [12, с. 98], як сукупність чинників, які характеризують рівень правосвідомості, досконалості законодавства й організації роботи з його дотримання і стан законності та правопорядку, структура якої є не лише багатоаспектною, а й багатогранною, яка складається з багатьох елементів [13, с. 126], у широкому розумінні – як правові явища та інститути: законодавство, юридичні організації, діяльність органів держави, правову поведінку громадян, правову свідомість тощо; у вузькому розумінні – як характеристику правової діяльності, її рівня, напряму, форм та способів, що і обумовлює якість правового життя; якісна характеристика юридичної практики офіційних органів влади та правової поведінки індивідів [14, с. 39–40]. Аналіз цих та інших поглядів фахівців у галузі теорії права, галузевих правових наук, а також юридичної психології та педагогіки дає змогу виокремити такі ознаки правової культури військовослужбовця.

По-перше, правова культура військовослужбовця є різновидом його загальної культури, яка починає формуватися не у системі військової освіти, а значно раніше – під час сімейного виховання та початкової соціалізації у системі загальної середньої освіти. Ціннісні установки, які закладаються у період дитинства і в підлітковому віці, досить складно коригуються протягом наступних вікових періодів [15], що свідчить про важливість професійного психологічного відбору та психологічного супроводження навчання у вищих військових навчальних закладах та військової служби в цілому. По-друге, досліджуваний різновид правової культури має багаторівневий характер і складається із правової культури громадянина, яка охоплює правову культуру військовослужбовця, яка, у свою чергу, має своїми складовими правову культуру курсанта, осіб офіцерсь-

кого складу, осіб сержантського та старшинського складу, осіб рядового складу тощо. По-третє, правова культура військовослужбовця безпосередньо впливає на його поведінку, як пов'язану із проходженням військової служби, так і не пов'язану з нею, однак у будь-якому разі випадки порушення правових приписів одним військовослужбовцем унаслідок активних комунікативних зв'язків у військових колективах впливають на наявний в останніх загальний рівень правової культури.

Отже, на підставі визначених вище ознак можна сформулювати поняття «правова культура військовослужбовця», яке ми розуміємо як сукупність правових цінностей, правових знань, умінь і навичок, які у сукупності детермінують його правову поведінку. Безумовно, у наукових джерелах зустрічаються і інші дефініції вказаного поняття, однак їх сутність теж переважно охоплює когнітивний, ціннісний і поведінковий рівні структури особистості.

Слід сказати, що спроби визначити й описати рівні (типи) розвитку правової культури військовослужбовців неодноразово робилися у дослідженнях з юридичних, психологічних та інших наук. Так, заслуговує на увагу дослідження С. М. Скуріхіна, який розглядає правову культуру військовослужбовців Збройних Сил України як безпосередньо пов'язану із їх правовим статусом. Статусна правова культура військовослужбовців, на думку автора, є станом їх правового розвитку, вираженим у рівні знань, та розуміння військовослужбовцями своїх статусних прав та обов'язків, а також у їх правовій поведінці. Функціями статусної правової культури військовослужбовців є: інформаційно-правова, регулятивна, комунікативна, ціннісно-нормативна, правосоціалізаторська [3, с. 102–103]. Правова культура тісно пов'язана з інформаційною культурою [16, с. 83–84], при цьому за умов активного розвитку цифрових технологій значення інформаційних елементів правової культури постійно зростає. Особливу цінність у розвитку правових досліджень правової культури військовослужбовців має, на нашу думку, дослідження, яке провели О. Сивак, В. Дурач, які розглянули досліджуваний феномен в аспекті врахування актуального рівня його розвитку у правовій роботі [4, с. 91–94].

Отже, як уже зазначалося, правова культура військовослужбовця – це сукупність правових цінностей, правових знань, умінь і навичок, які, разом узяті, детермінують його правову поведінку.

Правова культура військовослужбовців має такі ознаки: а) це різновид загальної культури особистості військовослужбовця, яка починає формуватися під час сімейного виховання та початкової соціалізації у системі загальної середньої освіти; б) має багаторівневий характер і складається із правової культури громадянина, яка охоплює правову культуру військовослужбовця, яка, у свою чергу, має своїми складовими правову культуру курсанта, осіб офіцерського складу, осіб сержантського та старшинського складу, осіб рядового складу тощо; в) впливає на як на поведінку військовослужбовця, так і на наявний у військових колективах загальний рівень правової культури.

Аналіз складових правової культури військовослужбовця дає змогу виокремити такі елементи її структури:

– теоретико-правова культура (доктринальні знання щодо сутності та особливостей права, правової норми, держави, прав і свобод людини та громадянина й інших правових явищ, які безпосередньо впливають на суспільні відносини у державі та визначають зміст загального і спеціального законодавства); зауважимо, що нагальної потреби у формуванні теоретико-правової культури у всіх без винятку військовослужбовців немає, разом із тим окремі категорії військовослужбовців, як-то військові юристи або представники Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, для ефективного здійснення своїх службово-професійних обов'язків потребують розвиненої теоретико-правової культури;

– військово-правова культура (знання у галузі військового права, вміння та навички щодо його використання у різноманітних ситуаціях проходження військової служби); на відміну від теоретико-правової культури, військово-правова культура має розвиватися в усіх без винятку військовослужбовців;

– інформаційно-правова культура (сукупність знань, умінь і навичок правомірної поведінки в інформаційних відносинах); вона містить у собі достатньо широкий спектр елементів – від поведінки військовослужбовця у соціальних мережах до захисту персональних даних своїх підлеглих;

– лінгвістично-правова культура (сукупність знань, умінь і навичок, які дають змогу вільно володіти іноземною військовою термінологією, зокрема тією, що застосовується в адміністративних, оперативних та матеріально-технічних стандартах Організації Північноатлантичного договору (НАТО);

– педагогічно-правова культура (сукупність спеціальних прийомів і способів формування у своїх підлеглих та інших військовослужбовців правових знань, умінь і навичок, ціннісних орієнтацій та переконань, що ґрунтуються на усвідомленні верховенства права).

Особливістю людської цивілізації є існування багатоманітних впливів, за допомогою яких суб'єкти суспільних відносин реалізують свої інтереси, створюють соціальні структури, призначені для досягнення їх цілей, формують бажаний стан поведінки індивідуумів та їх груп тощо. У загальному тлумаченні вплив розуміється як дія, яку певна особа чи предмет або явище здійснюють стосовно іншої особи чи предмета; сила влади, авторитету; конотація цього терміна охоплює державне або інше ділове й політичне керівництво [18, с. 118]. У філософських науках розуміння сутності категорії «вплив» значною мірою залежить від концептуальних підходів, у межах яких розглядається вказане поняття.

Важливою для усвідомлення сутності впливу є дихотомія «автономія – гетерономія», в якій першим терміном позначають наявну міру незалежності будь-якого явища від зовнішньої причинної зумовленості, а другим – зовнішню зумовленість чогонебудь у будь-якому сущому. Розуміння цих категорій потребує відповіді на питання щодо первинності свободи чи зовнішньої зумовленості (детермінованості) свідомості та поведінки людини. До філософських течій, які визнають здатність людини бути суверенною особистістю і наголошують на цінності особистої автономії, належать персоналізм, екзистенціалізм і напрями філософії, пов'язані з протестантизмом. Гетерономні тенденції виявляють позитивістські та еволюціоністські концепції; марксистське розуміння природи людини має виразний гетерономний характер. Вважається, що суспільство епохи модерну поряд з позитивними елементами особистої автономії породжує так званий «хибний індивідуалізм», коли егоцентрична етика, цілераціональність та абсолютизація технократичних підходів призвели до «атомізації суспільства» – появи індивідів, не пов'язаних між собою жодними духовними відносинами. До того ж продукти діяльності людей виходять з-під їхнього контролю і, досягши автономного існування, перетворюють людей на свої власні засоби. Атомізоване суспільство породило також особливе суспільне утворення – «масу», специфіка психічних та поведінкових особливостей якої полягає в легкій на-

віюваності й піддатливості зовнішнім впливам з боку засобів масової інформації, ідеологій та харизматичних лідерів [19, с. 8].

Тобто спостерігається закономірність: чим більшими стають тенденції індивідуалізації членів суспільства, детерміновані їх прагненням до автономії, бажанням самостійно будувати свій особистий простір, тим більшою стає їх уразливість до зовнішніх впливів. Це може пояснюватися щонайменше двома факторами. По-перше, відмова від колективних способів відповіді на виклики часу обмежує варіанти поведінки особи лише декількома притаманними її особистому досвіду. Якщо така відмова має постійний характер, ефективність діяльності особи не може не знижуватися.

Цікавим у цьому плані є досвід Революції Гідності: незважаючи на притаманний українській нації індивідуалізм, який формувався протягом багатьох століть, у грудні 2013 року спостерігалася масова відмова від індивідуальної рефлексії політичної ситуації на користь пошуку спільних шляхів її зміни. При цьому соціально-демографічний портрет учасників протистоянь був дуже близьким до характеристик соціальних груп, членам яких зазвичай притаманні риси індивідуалізму (вища освіта, успішна професійна діяльність за фахом, виконання управлінських функцій, відсутність членства у політичних партіях і громадських організаціях) [20]. Власне, саме наявність в учасників указаних подій множини притаманних індивідуалізму стратегій самоорганізації, на нашу думку, стала однією з причин успішності громадянського суспільства у протидії з владою. Безумовно, особливості впливу політичної ситуації 2013–2014 років на автономні та гетерономні тенденції в українському суспільстві потребують подальших наукових досліджень, однак в аспекті нашого дослідження, можна констатувати залежність між гнучкістю поведінки індивіда щодо рівня його автономізації та здатністю реалізовувати свої інтереси й досягати поставлених цілей. Чи виправдовуємо ми доцільність силового протистояння у будь-якій політичній ситуації? Ні. Чи могло закріплене у ч. 5 ст. 55 Конституції України право людини і громадянина на самозахист бути реалізовано на індивідуальному рівні? Навряд чи. Чи вважаємо ми, що трансформація суто індивідуальних способів реагування з притаманною їм уразливістю у групові дала змогу нашій державі зробити новий крок у розвитку демократичних відносин? Так. Чи знецінює це явище індивідуалізм як фактор цивілізаційного розвитку? Жодним чином.

Другим фактором, який обумовлює підвищену уразливість членів автономізованого постіндустріального суспільства до зовнішніх впливів, є жорстка конкуренція між їх трансляторами, яка змушує їх постійно вдосконалювати способи і методи своєї діяльності. Середньостатистичний член суспільства відчуває впливи, спрямовані на зміну або підтримання певних варіантів його поведінки, щонайменше від кількох десятків суб'єктів, до яких, зокрема, належать представники вищих органів держави, формування (призначення членів) яких залежить від електоральної активності громадян; міжнародні організації, цілі діяльності яких пов'язано з розвитком демократії, попередженням порушень прав і свобод людини та громадянина, створенням умов для мирного розв'язання міжнародних та внутрішніх конфліктів, забезпеченням сталого економічного розвитку; представники виробників і реалізаторів товарів та послуг; професійні групи, специфіка діяльності яких передбачає наявність певних інформаційних меседжів, призначенням яких є формування бажаної поведінки як їх членів, так і інших учасників суспільних відносин тощо.

Спробуємо виокремити ознаки інформаційних впливів. По-перше, це цілеспрямованість. Усі суб'єкти інформаційних впливів намагаються досягти однієї мети – формування бажаної поведінки індивіда. При цьому цілі деяких із них не перетинаються (наприклад, формування електоральної, споживчої та професійної поведінки у певних випадках може здійснюватися без особливих суперечностей між суб'єктами впливу, якщо кожен з них має свою обмежену сферу інтересів). Проте всередині кожної групи суб'єктів такі цілі можуть значно диференціюватися (як це відбувається під час виборчих або рекламних кампаній, наприклад). Ознака цілеспрямованості може бути присутня, навіть якщо цілі на вербальному рівні не усвідомлюються (наприклад, у родинних сценаріях виховання жертовної або агресивної поведінки).

По-друге, інформаційні впливи завжди містять у собі певне повідомлення, призначене наблизити поведінку індивіда до бажаної. Як ми вже писали вище, кримінологи знаходять інформаційний зміст навіть в актах фізичної агресії батьків щодо своїх дітей, з чим не можна не погодитися. Певні складнощі виникають під час з'ясування сутності категорії «повідомлення», яке, на жаль, у вітчизняній науці інформаційного права ще не набуло достатнього висвітлення. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про викорис-

тання електронних повідомлень у міжнародних договорах визначає повідомлення як будь-яку заяву, декларацію, вимогу, сповіщення або прохання, включно з офертою та акцептом оферти, які треба зробити сторонам або які вони вирішують зробити у зв'язку з укладенням або виконанням договору. Втім, указана дефініція може бути використана лише у вузькому аспекті міжнародно-правового регулювання [21]. У науці державного управління під «повідомленням» у контексті комунікативного простору розуміється інформація, підготовлена до трансляції відповідними комунікативними каналами (зокрема, за допомогою простих і складних семіотичних форм) [22, с. 68]. На думку російських фахівців у сфері інформаційних війн І. М. Панаріна та Л. Г. Панаріної, інформаційне повідомлення – це соціальна інформація про минуле, теперішнє та майбутнє, на підставі якої формується громадська думка [23, с. 136]. Недоліком цього визначення, на нашу думку, є використання ознаки «інформаційне» для терміна, що визначається (на наше переконання, неінформаційних повідомлень не існує), а також визначення досліджуваного поняття через категорію «інформація», яка є значно ширшою за змістом, і розуміння якої охоплює кількадесят концептуальних підходів. На нашу думку, найбільш вдалим є підхід В. Г. Пилипчука і О. П. Дзьобаня, які, аналізуючи праці Н. Вінера, доходять висновку, що повідомлення є формою інформації, при цьому єдність форми (повідомлення) і змісту (залученість свідомості у процес отримання, осмислення та використання повідомлення), їх нероздільність, а також одночасність, здавалося б, різних процесів (передання повідомлення та його отримання з одночасними обробкою і використанням) випливають із властивостей і функцій людської свідомості. Ці об'єднані в єдиний ланцюг передання, отримання, обробки, оцінювання, зберігання і використання інформації процеси становлять інформаційний процес [24, с. 11]. Отже, повідомлення, на нашу думку, слід розуміти як форму інформації. Інформацію у цьому разі ми розуміємо у значенні ст. 1 Закону України «Про інформацію» як будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Заслуговує на увагу також підхід до співвідношення категорій «інформація» і «повідомлення», який сформувався в інформатиці, згідно з яким відповідність між інформацією і повідомленням, за допомогою якого вона передається, не є взаємно однозначною. Та ж сама інформація може передаватися за допомо-

гою різних повідомлень. Наприклад, повідомлення про затримку рейсу, що передається в аеропорту на різних мовах, містить ту ж саму інформацію, при цьому повідомлення є різними. І навпаки, те ж саме повідомлення може містити різну інформацію. Повідомлення «над всією Іспанією безхмарне небо» було сприйнято більшістю радіослухачів як частина метеозведення, і лише небагато хто знав, що це умовний сигнал до початку фашистського заколоту в Іспанії в 1936 році [25, с. 34].

Використання категорії «повідомлення» для з'ясування сутності інформаційного впливу дає змогу використати напрацьовану в інформатиці класифікацію повідомлень, яка здійснюється, зокрема, за критерієм виду повідомлення (текстові, числові, графічні, звукові, умовні, спеціальні, комбіновані сигнали) та за способом сприйняття (візуальні, звукові, тактильні, нюхові, смакові, комбіновані). Попри деяку незвичність застосування цієї класифікації у правовому контексті, зауважимо, що суспільні відносини і в цій сфері вже випереджають своє правове регулювання: так, інформаційний вплив на нюхову систему активно використовується у маркетингових стратегіях, наприклад у вигляді деодорування повітря в закладах торгівлі ароматами кориці, ванілі тощо, які чинять необхідний для збільшення кількості нераціональних покупок вплив на сигнальні системи організму людини (технології нейромаркетинга). Слід також сказати, що невербальні повідомлення зараз активно досліджуються у межах семіотики – науки, що вивчає властивості знаків та знакових систем. Так, у роботі Г. Є. Крейдлина «Невербальна семіотика» зроблено спробу узагальнити, систематизувати та з'ясувати сутність невербальних повідомлень [26, с. 211].

По-третє, інформаційний вплив не може розглядатися як лінійний процес. Він має щонайменше чотириступінчасту структуру і складається з таких стадій: а) отримання повідомлення; б) співвіднесення його з ціннісно-мотиваційною та когнітивною сферами особистості, позицією референтної групи; в) вироблення особистої реакції на вплив шляхом заперечення, підкорення / згоди, ідентифікації та інтерналізації (останні досить детально описав Г. Кельман [27, с. 59]); г) зміна поведінки особи. Четверта стадія є факультативною та настає у тому разі, якщо особиста реакція на вплив не була пов'язана із запереченням змісту повідомлення.

По-четверте, феномен інформаційного впливу містить у собі дві складові: інформаційно-психологічну та інформаційно-технічну

(кібернетичну). Спробу визначити сутність інформаційних впливів в аспекті вказаної дихотомії зроблено у навчальному посібнику «Сугестивні технології маніпулятивного впливу» за редакцією Є. Д. Скуліша [28, с. 234]. Інформаційний вплив у ньому визначено як організоване цілеспрямоване застосування спеціальних інформаційних засобів і технологій для внесення деструктивних змін у свідомість особи, соціальних груп чи населення (корекція поведінки), в інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта впливу та/або фізичний стан людини. Інформаційний вплив автори поділяють на інформаційно-технічний та інформаційно-психологічний. Інформаційно-технічний вплив – це вплив на інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта з метою забезпечення реалізації необхідних змін у її функціонуванні (зупинка роботи, несанкціонований доступ до інформації та її перекручування / спотворення, програмування на певні помилки, зниження швидкості оброблення інформації тощо), а також вплив на фізичний стан людини. Інформаційно-психологічний вплив – це вплив на свідомість та підсвідомість особи й населення з метою внесення змін у їхню поведінку та світогляд. Його базовими методами вчені вважають переконання і навіювання. З приводу останнього хотілося б звернути увагу на те, що серед базових методів не названо приклад, особливість якого як різновиду соціального впливу полягає у здатності та природному прагненні людського індивіда переймати чужий досвід шляхом наслідування позитивних зразків діяльності й поведінки [29, с. 101]. Додамо, що саме приклад значною мірою детермінує зміст інформаційних впливів батьків на дитину, розповсюдження корупційних діянь (якщо керівник і колеги працівника систематично отримують незаконну вигоду, його ставлення до допустимості такої поведінки переважно змінюється) тощо. Крім того, породжує заперечення авторське трактування інформаційного впливу у загальному розумінні як такого, що спричиняє виключно деструктивні зміни. Формування будь-якої особистості відбувається завдяки інформаційним впливам з боку батьків чи осіб, що їх заміщують, навчальних закладів та інших суб'єктів, і якби всі такі впливи були деструктивними, людська популяція припинила б своє існування.

О. Г. Радзієвська дає таке визначення: «інформаційно-психологічний вплив – це цілеспрямована дія інформації на свідомість та психіку людей (особистостей, груп) усвідомленого або неусвідомленого характеру за допомогою переконання, психологі-

чного переформування або сугестії для формування певної системи уявлень, із метою зміни світоглядних та психологічних структур їхньої свідомості й підсвідомості, трансформації їхніх емоційних станів, стимулювання відповідних типів поведінки» [30, с. 198]. Зробимо декілька зауважень із цього приводу. По-перше, відповідно до базових положень загальної психології поняття свідомість та психіка не можуть вживатися як рівнозначні, свідомість є вищою формою розвитку психіки. По-друге, термін «психологічне переформування» є ненауковим за своїм змістом і суперечить базовим положенням як загальної психології, так і психології розвитку: формування особистості здійснюється відповідно до певних закономірностей, і будь-яке «переформування» є категорично неможливим. По-третє, авторка не враховує, що неусвідомлене являє собою сукупність інстинктів, інтуїції та автоматизмів, отже, жодного світогляду у підсвідомості не може бути. Хоча, безумовно, сама спроба дати визначення інформаційно-психологічного впливу у межах науки інформаційного права має сприйматися позитивно.

Складність, яка спостерігається під час визначення інформаційно-психологічних впливів, на нашу думку, пов'язано із намаганням дослідників охопити їх дією всі без винятку психічні процеси, зокрема й ті, що перебувають у зоні несвідомого. Не заперечуючи можливість впливу на неусвідомлювані мотиви та підпорогове сприйняття, зауважимо, однак, що вивчення відповідних процесів у межах психологічних наук є досить складним, а у межах правової науки – взагалі неможливим через відсутність відповідного інструментарію, який дав би змогу отримувати достовірні та надійні результати досліджень. Чи означає це знецінення нами несвідомих мотивів людської діяльності? Ні. Однак кожна наука має використовувати притаманні їй методи наукового пізнання, формування системи яких є складним і тривалим процесом, завершення першої стадії якого дає змогу стверджувати, що ми маємо справу саме з наукою, а не із сукупністю емоційних реакцій чи поетичних метафор окремих суб'єктів. І ці методи мають використовуватися для дослідження предмета та об'єкта саме цієї науки. Отже, якщо йдеться про правову науку взагалі й науку інформаційного права зокрема, слід брати до уваги, що її об'єктом є регульовані правом суспільні відносини. Отже, дослідження інформаційних впливів у науці інформаційного права може охоплювати лише ті їх аспекти, які проявляються у суспільних відносинах і регулюються (або мають

регулюватися) правовими нормами. Зрозуміло, що функціонування сфери інстинктів, неусвідомлених мотивів та підпорогового сприйняття, на щастя, правовими нормами не регулюється. Досліджуючи особливості інформаційно-психологічного впливу у межах науки інформаційного права, ми можемо достовірно оцінювати виключно поведінку суб'єктів суспільних відносин в аспекті її правомірності чи неправомірності та за певних обмежень, у контексті управлінських процесів – ефективності чи неефективності.

На підставі викладеного вище ми можемо сформулювати поняття інформаційно-психологічного впливу як цілеспрямоване поширення інформаційних повідомлень або їх сукупності з метою досягнення бажаного стану поведінки суб'єктів суспільних відносин. При цьому правомірні інформаційно-психологічні впливи, на наше переконання, можуть регулюватися правом лише в аспекті ефективності управлінських процесів у певній сфері (наприклад, щодо досягнення цілей вищої освіти). Відповідно, інформаційно-психологічні впливи батьків на формування особистості дітей, кандидатів у депутати – на електорат, виробників товарів та послуг – на споживачів, якщо вони не переслідують протиправної мети, перебувають поза межами вивчення науки інформаційного права. Дослідження таких впливів може здійснюватися у межах психологічних, соціологічних та економічних наук, які мають для цього відповідний інструментарій. Неправомірним інформаційно-психологічний вплив стає за двох умов: якщо суб'єкт впливу порушує правові приписи під час поширення певних повідомлень (наративів) та/або якщо метою впливу є неправомірна поведінка об'єкта впливу. Якщо за результатами досліджень інших наук будуть достовірно встановлені фактори, які впливають на неправомірність поведінки суб'єктів та об'єктів інформаційного впливу, завданням права має стати пошук правових способів мінімізації негативних наслідків ситуації, що склалася. І, навпаки, встановивши випадки неправомірної поведінки, причини якої не можна з'ясувати за допомогою правової методології, фахівці у сфері інформаційного права можуть ініціювати міждисциплінарні комплексні дослідження із залученням фахівців інших наук.

Ефективне виконання Збройними Силами України поставлених перед ними завдань щодо оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності має своїми передумовами здійснення широкого діапазону заходів,

спрямованих на підвищення якості їх правового, матеріально-технічного, кадрового, інформаційного та інших видів забезпечення [31].

Важливість підвищення інформаційної культури військовослужбовців в умовах збройного конфлікту, що триває, пояснюється тим, що актуальними загрозами національним інтересам та національній безпеці України в інформаційній сфері визнано такі: здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підрив обороноздатності, деморалізацію особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань, провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв, загострення і дестабілізацію суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, розпалювання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів в Україні; проведення державою-агресором спеціальних інформаційних операцій в інших державах з метою створення негативного іміджу України у світі; інформаційна експансія держави-агресора та контрольованих нею структур, зокрема шляхом розширення власної інформаційної інфраструктури на території України та в інших державах; інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях; недостатня розвиненість національної інформаційної інфраструктури, що обмежує можливості України ефективно протидіяти інформаційній агресії та проактивно діяти в інформаційній сфері для реалізації національних інтересів України; неефективність державної інформаційної політики, недосконаліть законодавства стосовно регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері, невизначеність стратегічного наративу, недостатній рівень медіа-культури суспільства; поширення закликів до радикальних дій, пропаганда ізоляціоністських та автономістських концепцій співіснування регіонів в Україні [32]. Питання важливості інформаційної складової професійної компетентності військовослужбовців обумовлюються вимогами низки нормативно-правових актів, серед яких:

1) Закон України «Про національну безпеку України», у ч. 4 ст. 3 якого визначено, що державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо [33];

2) Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», у ч. 1 ст. 10 якого закріплено, що державно-приватна взаємодія у сфері кібербезпеки здійснюється серед іншого шляхом підвищення цифрової грамотності громадян та культури безпекового поводження в кіберпросторі, комплексних знань, навичок і вмінь, необхідних для підтримки цілей кібербезпеки, реалізації державних і громадських проєктів з підвищення рівня обізнаності суспільства щодо кіберзагроз та кіберзахисту [34];

3) Закон України «Про оборону», ч. 3 ст. 11 якого визначає, що Генеральний штаб Збройних Сил України бере участь в організації використання та контролю за повітряним, водним та інформаційним простором держави і здійснює його в особливий період [35];

4) Стратегія воєнної безпеки України, якою як одне із завдань визначено впровадження сучасних інформаційних та космічних технологій, автоматизацію управлінських процесів і цифровізацію діяльності в силах оборони України з відповідним рівнем захищеності інформації, що обробляється [36];

5) Стратегія національної безпеки України, у п. 60 якої закріплено, що Україна зміцнить бойовий потенціал Збройних Сил України й інших органів сил оборони шляхом трансформації професійної культури на основі доктринальних підходів і принципів командування і контролю, підготовки, освіти НАТО; удосконалення та розвитку на основі сучасних технологій систем управління, телекомунікацій, розвідки, логістики [10];

6) Доктрина зі стратегічних комунікацій, затверджена Головнокомандувачем Збройних Сил України 12 жовтня 2020 року, згідно з п. 3.1.1 якої командири та фахівці зі стратегічних комунікацій для досягнення переваги в інформаційному середовищі мають здійснювати його аналіз з метою постійного підтримання повної обізнаності щодо кількісних та якісних характеристик як окремих елементів інформаційного середовища, так і їх сукупності та взаємодії для своєчасного виявлення змін у цьому стані для вживання відповідних заходів з коригування діяльності підрозділів та установ Збройних Сил України в інформаційному просторі [37].

Положення зазначених вище, а також інших правових актів у досліджуваній сфері свідчать, що інформаційна культура військовослужбовців у сучасних умовах є невід'ємним елемен-

том комплексу професійних знань, умінь і навичок, притаманних військовому професіоналу.

У сучасних зарубіжних дослідженнях роль інформаційної культури у функціонуванні збройних сил пов'язують з їх культурною адаптацією до епохи постмодернізму, характерними особливостями якої називають недетермінованість і невизначеність суспільних процесів, фрагментацію і швидку зміну форм соціального життя, диференціацію ризиків і відсутність абсолютних цінностей, загальну плюралізацію і релятивізацію уявлень та оцінок [38, с. 165]. Згідно з концепцією Ч. Москоса військова організація в XX столітті зазнала три етапи розвитку. Перший етап – модерн, починаючи з кінця XVIII століття до закінчення Другої світової війни, характеризується масовістю армій, які захищають національні держави. Армії пізнього модерну, що існували в післявоєнний період до початку 1990-х років, відносять до перехідного типу. Армія постмодерну, що з'явилася після розпаду біполярної системи, являє собою якісно новий тип, який має докорінні відмінності від попереднього за багатьма параметрами [39]. На межі XX і XXI століть у науковій думці виникає теоретична модель трансформації національних армій, які, на думку дослідників, поступово перетворюються на армії постмодерну. Формування сучасних армій, яке відбулося у XX столітті, було детерміновано тенденціями захисту передусім національних інтересів. Збройні сили комплектувалися за призовним принципом, були виключно маскулінними за зовнішніми ознаками та жорстко відмежованими за структурними та культурними особливостями від громадянського суспільства. Збройні сили періоду постмодерну, навпаки, характеризуються послабленням зв'язків з національною державою, стають більш функціональними в місіях, а система їх комплектування поступово відходить від призовних тенденцій. Імідж багатьох армій стає дедалі більш андрогінним, посилюються їх зв'язки з громадянським суспільством [40, с. 41]. Відмінними рисами армії постмодерну є зменшення її чисельності та підвищення професіоналізму, посилення ролі військовослужбовців жіночої статі та цивільного персоналу в забезпеченні військової безпеки. У межах цього напряму у системі забезпечення функціонування воєнної організації держави підвищується роль мотивації персоналу, з'являється система супроводження подолання бар'єрів військо-

вої соціалізації певних соціальних груп, конфліктів ідентичностей, зниження впливу дискримінаційних практик і підвищення уваги до ефективності військової організації. Відповідно до моделі Ч. Москоса до країн з арміями постмодерну відносять США, Канаду, Німеччину, Францію, Велику Британію, Нідерланди, Данію та Італію; до країн з перехідним типом армії від пізнього модерну до постмодерну – Австралію, Португалію, Польщу, Чехію, Угорщину, Румунію і Туреччину; армія Ізраїлю найменше відповідає епосі постмодерну і поєднує риси армії раннього і пізнього модерну [39].

У зарубіжних наукових джерелах найбільше висвітлення отримала проблема визначення відповідності епосі постмодерну функціонування армії Сполучених Штатів Америки. Зокрема, предметом наукового аналізу стали культурні інновації, пов'язані зі зростанням багатозмістовності, рух до більшого мультикультуралізму, побудовою інформаційного суспільства, збільшенням кількості цивільного складу у воєнній організації тощо. Наразі обґрунтовано існування двох основних моделей військовослужбовця – безпосередньо воїна *(«warrior»)* та миротворця-дипломата (*«peacekeeper-diplomat»*), який виконує функції об'єднувальної ланки у конфліктуючому суспільстві [41, с. 120].

Місце Збройних Сил України серед армій епох модерну та постмодерну ще не було предметом наукового аналізу. Разом із тим, зважаючи, що вказана проблематика ще чекає на своїх дослідників, тим не менш можна виокремити кілька тенденцій, існування яких свідчить про наявність в організації функціонування української армії тенденцій постмодерну. До них, зокрема, належать перехід до практики її комплектування переважно на контрактній основі (обов'язковою визначена наявність не менше 20 % призовників), збільшення кількості військовослужбовців, що виконують миротворчі функції (так, з 1992 року лише у міжнародних миротворчих місіях під егідою ООН узяли участь більше ніж 44 тис. українських військовослужбовців) і поступовий перехід на заміщення низки військових посад цивільними особами [42]. Однак найбільш вираженою рисою Збройних Сил України, яка, на нашу думку, дає змогу говорити про наявність у ній тенденцій постмодерну, є діяльність у сфері цивільно-

військового співробітництва, покликана сприяти подоланню бар'єрів між армією та суспільством [43, с. 309–310].

Роль інформаційної культури в організації функціонування армій епохи постмодерну вивчалася переважно в контексті досвіду держав-членів НАТО. Разом із тим слід зауважити, що національні реалії мають свої особливості, пов'язані як із наявністю рудиментарних проявів військової культури часів СРСР, так і з веденням гібридної війни проти нашої держави. Інформаційна культура військовослужбовця у вітчизняних наукових та навчально-методичних джерелах переважно ототожнюється з інформаційною грамотністю, яка є лише одним із компонентів інформаційної культури й визначається як «здатність використовувати інформаційні ресурси та засоби інформаційних комунікацій при вирішенні завдань з охорони державного кордону» [44, с. 221], «складне, інтегральне, динамічне, відносно самостійне утворення, що відбиває певний рівень розвитку особистісних якостей, спеціальних знань, навичок й умінь, що забезпечують ефективне рішення професійно значимих завдань на основі використання новітніх досягнень інформаційної техніки й технології інформаційної роботи» [45, с. 30], «активна творча діяльність офіцера, досконале вміння орієнтуватись в інформаційному просторі, що передбачає розвиток самої людини як суб'єкта цієї діяльності» [46, с. 131–132]. Як можна побачити з аналізу вказаних визначень, вони охоплюють переважно діяльнісний рівень, іноді – лише рівень навичок, не охоплюючи ані ціннісний, ані світоглядний компоненти інформаційної культури [31].

Дослідження сутності інформаційної культури в науці інформаційного права свідчать, що цей феномен розуміється значно ширше: як зв'язок з досягненнями певного людського суспільства (групи людей, нації, народу, суспільства, держави, міжнародного співтовариства) у сфері інформаційних відносин (зокрема мистецтва, науки, техніки тощо); як ступінь (рівень) довершеності в оволодінні знаннями у галузі суспільних інформаційних відносин та діяльності; як множина умов, які забезпечують високий рівень, продуктивність і безпеку інформаційних правовідносин; як рівень фахової підготовки працівників (працівника) у сфері інформаційних правовідносин та особистої організованості тощо [47, с. 108]. Нам важко погодитися із визначенням інформаційної культури як відповідного рівня розвитку інформаційних відносин на певний мо-

мент часу, у просторі й колі осіб, що визначається порівняно з попередніми показниками інформаційної культури [47, с. 109.], оскільки, як нам здається, наявність певного рівня інформаційної культури є лише однією з кількох властивостей суб'єктів інформаційних відносин, до того ж, на відміну від правосуб'єктності, наприклад, вона може сприйматися скоріше як ознака факультативна, а не обов'язкова. Ми поділяємо думку К. І. Бєлякова, який вважає, що інформаційна культура – це стан інформаційного спадку, виражений в інформаційно-технологічних навичках (інформаційна грамотність), інформаційній свідомості, мисленні, всіх різновидах інформаційної діяльності та рівні правового регулювання сфери інформаційних відносин [48, с. 143], і в її розвиток хотіли б додати, що особливості інформаційної свідомості виявляються у ціннісно-мотиваційних структурах особистості (якщо йдеться про індивідуальний рівень) та у системах корпоративних цінностей (в аспекті функціонування колективних суб'єктів публічного права).

У наукових дослідженнях з інформаційного права феномен інформаційної культури розглядають на трьох рівнях.

Загальнодержавний рівень інформаційної культури обумовлює наявність відповідного підґрунтя для функціонування держави за допомогою досконалого правового регулювання, висвітлення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування за допомогою інформаційних технологій, що надають можливість максимально збільшити коло реципієнтів інформаційних повідомлень, розвиток інформаційної свідомості державних службовців та інших представників державного апарату і збільшення частки електронних послуг у загальній системі адміністративних послуг. За допомогою розвитку загальнодержавного рівня інформаційної культури стає можливим здійснення ефективного громадського контролю за діяльністю держави: оприлюднення рішень державних інституцій, звітування про свою діяльність і доступ до публічної інформації уможливлюють аналіз ступеня ефективності їх роботи та нівелювання корупційних ризиків у їх функціонуванні.

Інформаційна культура на рівні окремих соціальних інститутів являє собою більш складне та різноспрямоване явище. Під час його вивчення доцільно керуватися здобутками соціологічної науки, яка відносить до соціальних інститутів економічні, політичні, культурно-виховні, релігійні, родинні та інші. У свою чергу, в кожній із названих груп можна виокремити свої підгрупи. Так, серед

економічних інститутів можна виділити корпоративні структури великих суб'єктів господарювання, в кожній з яких існують свої критерії та стандарти інформаційної культури.

На особистому рівні інформаційна культура може бути описана на ціннісно-мотиваційному рівні, який є визначальним для всіх інших складових, когнітивному рівні, який передбачає серед іншого наявність інформаційних знань, умінь і навичок, а також на емоційно-вольовому рівні, який обумовлює емоційне ставлення до застосування та розвитку вказаних знань, умінь і навичок, а також ухвалення рішень щодо їх застосування в певних ситуаціях.

Розглядати інформаційну культуру у сукупності її елементів можна не лише відповідно до описаних вище рівнів, до яких належать загальнодержавний, рівень окремих соціальних інститутів та особистісний. Залежно від обраних критеріїв можна виокремити ще галузеві елементи інформаційної культури, яка виявляється у конституційно-правових, адміністративно-правових, цивільно-правових та інших видах правовідносин і векторні елементи, до яких належать технологічна та гуманітарна сфери тощо [49]. У цілому погоджуючись із таким поділом, додамо, що вимоги до розвитку інформаційної культури у представників різних соціальних інститутів можуть мати значні відмінності: якщо для деяких професійних груп вони є бажаними, то для окремих категорій, серед іншого і для військовослужбовців, відповідні знання, вміння та навички є критично необхідними, оскільки їх нерозвиненість не лише знижує ефективність виконання поставлених завдань, а й утворює численні ризики та небезпеки, як корпоративного, так і загальнодержавного характеру.

Спробуємо тепер проаналізувати тенденції розвитку Збройних Сил України протягом останніх двох десятиліть, які свідчать про зростання ролі інформаційної культури в організації функціонування цього військового формування.

По-перше, значно зросла поліваріантність поведінки військовослужбовців, значно збільшилася кількість факторів, зокрема невійськового характеру, які беруться до уваги під час ухвалення рішень на стратегічному, оперативному й тактичному рівнях. Безперервне добування, збір, вивчення, відображення, аналіз та оцінювання даних обстановки та прогнозування її розвитку і раніше вважалися невід'ємною частиною управління військами (силами) [50, с. 269], однак в умовах наявності гібридних загроз

відбувається розширення змісту категорії «обстановка» завдяки включенню до нього особливостей соціально-політичних, соціально-економічних, культурних, екологічних та інших складових. Ефективність рішень, що ухвалюються на стратегічному, оперативному й тактичному рівнях управління військами (силами) наближують розуміння поняття «обстановка» у військово-семантичному розумінні до його тлумачення політологією, наукою інформаційного права тощо (в яких, наприклад, вважається, що оперативна обстановка визначає відповідні умови та сукупність чинників, що на них впливають, в яких діють: 1) правоохоронні органи, спецслужби (розвідка і контррозвідка), дипломатичні служби й інші державні органи, відповідальні за правопорядок, громадську, державну, економічну, інформаційну та інші види національної безпеки, захист життєво важливих інтересів суспільства та оборону держави; 2) представники організованих злочинних угруповань, латентних структур; 3) учасники міжцивілізаційної, міжнародної і регіональної економічної, науково-технічної, політичної, ідеологічної і військово-стратегічної конкуренції; релігійного та міжетнічного протистояння; 4) інші учасники міжнародних і внутрішньодержавних суспільних відносин [51, с. 98]). Досвід проведення антитерористичної операції в Україні та Операції об'єднаних сил дає нам змогу говорити про те, що перелік факторів, які впливають на виконання завдань, значно розширився. Простим прикладом може бути функціонування ліній водо-, електро-, газо- і теплопостачання, початок і закінчення навчального року, посівних та збиральних робіт, дні народження командирів військових підрозділів противника тощо. Для порівняння: відповідно до примітки до ст. 402 Кримінального кодексу України під бойовою обстановкою розуміється обстановка наступального, оборонного чи іншого загальновійськового, танкового, протиповітряного, повітряного, морського тощо бою, тобто безпосереднього застосування військової зброї і техніки стосовно військового супротивника або військовим супротивником [52]. У радянській військовій науці бойову обстановку визначали як стан військових частин і підрозділів (кораблів, літаків) під час здійснення ними тактичних дій з виконання бойових завдань в обмеженому районі протягом стислого часу, а до її найважливіших факторів відносили переважно стан сил противника і своїх військ, характер місцевості, ступінь її радіоа-

ктивного, хімічного та біологічного зараження, кліматичні й гідрометеорологічні дані [53]. Безумовно, поняття «обстановка» і «бойова обстановка» не є синонімічними і співвідносяться як ціле та його частина, однак їх зміст наочно ілюструє, як відрізняється інформаційне навантаження командирів військ (сил) під час ухвалення рішень у класичній радянській військовій доктрині й у реаліях сучасності. Здатність постійно оперувати великим масивом відомостей і даних потребує від командирів військових підрозділів усвідомлення цінності будь-якої інформації під час ухвалення рішень, уміння швидко поділяти фактори на значущі та незначущі за змінюваними залежно від різних обставин критеріями, можливості забезпечувати належний рівень інформаційної безпеки підрозділу і, наостаннє, достатнього рівня інформаційної грамотності [31].

По-друге, успадкована від радянської воєнної доктрини дихотомія моделей світоустрою («миролюбні країни Варшавського договору vs розпалювачі війни з блоку НАТО»), засвідчила свою повну незастосовність у сучасних реаліях. Разом із тим, на жаль, практика свідчить про поширеність ригідного мислення осіб вищого та середнього начальницького складу військових формувань, особливо це стосується осіб старшої вікової групи. Двополюсна картина світу, попри її вади і зниження в цілому ефективності військового управління внаслідок її прийняття як основної, зберігає свою привабливість завдяки можливості враховувати не всю різноманітність факторів, необхідних для ухвалення рішень військовими посадовими особами, а брати до уваги лише декілька з них. Зрозуміло, що рішення, які ухвалюються на підставі викривленої оцінки ситуації, не можуть забезпечити досягнення поставленої мети. Віднесення гнучкості мислення військовослужбовців і прагнення до засвоєння нових знань до професійно важливих якостей давно усвідомлено на рівні теоретико-методологічних розробок військової психологічної науки й експериментально підтверджено, але знайшло своє практичне застування переважно у системі відбору учасників миротворчих операцій [54, с. 76]. Заслуговує на увагу те, що вказана проблема була усвідомлена на рівні керівництва держави: так, оперативна ціль 5.1, визначена в Стратегічному оборонному бюлетені України, передбачає як очікуваний результат, що ментальність (образ

мислення) особового складу збройних сил ґрунтуватиметься на основі європейських цінностей.

По-третє, конституційне закріплення прав і свобод людини та громадянина, зокрема політичних, і впровадження правового механізму їх реалізації не могло не вплинути на порядок і методи роботи з персоналом військових формувань. Безумовно, статті 11, 17 Закону України «Про Збройні Сили України» встановлюють заборону створення і діяльності в Збройних Силах України організаційних структур політичних партій і вимагають призупинення членства в них військовослужбовців [55]. Однак відсутність членства в політичних партіях за формальною ознакою не означає відсутність у військовослужбовців політичних поглядів, уподобань і громадянської позиції, які можуть мати досить широкий діапазон, оскільки Збройні Сили України не можна розглядати як повністю автономний від українського суспільства інститут. Посилення політизації українського суспільства протягом трьох останніх років посилило вплив зазначених факторів на процеси мобілізації та життєдіяльність військових підрозділів. Інформаційно-психологічні операції противника, спрямовані серед іншого на особовий склад військових формувань, мають однією з цілей зниження морально-психологічного стану особового складу Збройних Сил України [56, с. 28]. Необхідність протистояння деструктивним інформаційним впливам, попередження конфліктів, пов'язаних з різноманітністю індивідуальних поглядів військовослужбовців на політичні процеси у суспільстві, та недопущення їх негативного впливу на ефективність службово-бойової діяльності обумовлюють потребу у розвитку як комплексу знань, умінь і навичок особового складу у сфері інформаційної безпеки, так і їх здатності толерантно сприймати зміст інформаційних повідомлень, які суперечать їх особистій думці, однак не містять у собі ознак порушення вимог правових приписів.

По-четверте, мобілізація до лав Збройних Сил України, починаючи з 2014 року, значної кількості цивільних осіб з вищою освітою та успішним професійним досвідом у цілому позитивно вплинула на функціонування військ (сил), серед іншого підвищила якість їх інформаційної діяльності завдяки використанню здобутків інших сфер професійної діяльності. Допомога радників НАТО з питань оборони у відновленні обороноздатнос-

ті держави й активізація навчання особового складу Збройних Сил України у військових навчальних закладах Північноатлантичного альянсу сприяють оновленню способів та методів виконання службово-бойових завдань, подоланню стереотипів щодо особливостей здійснення військової справи. Однак зазначене робить актуальними щонайменше два завдання: щодо систематизації, аналізу та визначення напрямів використання нових для Збройних Сил України даних та відомостей, а також щодо усунення прихованого протистояння змінам, про що вже йшлося вище. Вирішення цих завдань здійснюється переважно у площині підвищення рівня інформаційної культури і також потребує використання широкого арсеналу засобів інформаційної діяльності. Крім того, інформаційна культура військовослужбовця є тісно пов'язаною з категорією «правова культура» [57, с. 49].

На жаль, нерозривна єдність правової та інформаційної культури та їх вирішальне значення для оцінювання загального рівня культури особистості військовослужбовця ще не повною мірою усвідомлена та не відображена на рівні військово-управлінських рішень.

Так, у наказі Генерального штабу Збройних Сил України від 04.01.2017 № 4 «Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України» вказане інформаційно-пропагандистське забезпечення розуміється як цілеспрямована діяльність органів військового управління, командувачів, командирів (начальників), посадових осіб структурних підрозділів морально-психологічного забезпечення щодо інформаційного впливу на свідомість особового складу з метою зміцнення його морально-психологічного стану, формування і поширення ідейних переконань, національних цінностей, стійкої мотивації та готовності до збройного захисту державного суверенітету, територіальної цілісності України, адекватного розуміння військовослужбовцями воєнно-політичної та суспільно-політичної обстановки, завдань, покладених на війська (сили), умов та особливостей їх виконання [58]. Заслуговує на увагу використання у вказаному правовому акті характерного для радянської педагогіки терміна «вплив на свідомість», який відображає так званий «суб'єкт-об'єктний підхід», за якого учень, вихованець, студент чи військовослужбовець сприймався як пасивний об'єкт інформаційно-виховних

впливів, зобов'язаний умістити всі ті ідеологічні доктрини, особливості світогляду, погляди та переконання, що нав'язувалися йому з метою забезпечити бездумне виконання ним будь-яких наказів. Неефективність суб'єкт-об'єктного підходу, використання якого позбавляє особистість ініціативи, креативності та негативно впливає на вольові якості й виховує уникання відповідальності як рису характеру, давно визнано у світовій та українській педагогіці, віковій та професійній психології. У дослідженнях із цього приводу констатується, що «об'єкт» виконує лише інертну, безініціативну функцію; він виявляється у відносинах, зумовлених потребами і можливостями суб'єкта [59, с. 108]; відчуває вплив, який виявляється у пасивній, пригніченій позиції [60], і за таких умов гармонійний розвиток і саморозвиток особистості є неможливими [61, с. 196].

Хочемо акцентувати увагу на тому, що суб'єкт-об'єктний підхід заперечує цінність особистості військовослужбовця, що не може не впливати негативно як на методи військового управління в цілому, так і на адаптацію військовослужбовців до умов військової служби. Знецінення особистості, як доведено численними дослідженнями у галузі психології, сприяє протестній та суїцидальній поведінці внаслідок фрустрованих потреб [62] та нудного, заорганізованого дозвілля, його невідповідності інтересам та особистим потребам військовослужбовців [63], порушенню дисциплінарних вимог, вчиненню інших правопорушень, зокрема проявам болінгу [64], знижує мотивацію професійної діяльності [65] тощо.

Отже, активна, креативна і відповідальна поведінка військовослужбовця за умови відповідності військово-управлінських відносин поставленим перед силами оборони цілям слугує запорукою його успішної адаптації до умов військової служби. Безумовно, гуманістичний характер сучасної військової педагогіки усвідомлюється нині не на всіх рівнях військового управління. Однак розвиток інформаційних технологій обумовлює невпинне зниження ефективності суб'єктно-об'єктних впливів. Якщо у середині минулого століття дефіцит джерел інформації обумовлював певну монополію суб'єктів інформаційних впливів на свідомість військовослужбовця, то нині спостерігається агресивна конкуренція адресантів (тих, хто продукує інформаційні повідомлення) за увагу реципієнтів (тих, хто такі повідомлення

сприймає). У таких умовах наочність, динамічність подання інформації, використання спеціальних приймів та методів непрямого впливу (ефектів ореола, тиску референтної групи, пересичення тощо) обумовлюють перевагу засобів масової інформації та соціальних мереж над застарілими методами прямого переконання і примусу.

Отже, учасниками процесів формування особистості військовослужбовців є сьогодні велика кількість суб'єктів, які визначають спрямованість і наповненість різноманітних інформаційних ресурсів: мас-медіа, соціальних мереж, каналів інтернет-меседжерів, ігрових чатів, розважальних інтернет-ресурсів тощо. При цьому внаслідок використання багатьма з них методів соціальної інженерії та величезних обсягів матеріальних ресурсів, які надають можливість залучати до створення інформаційного контенту кращих фахівців, яких можна знайти на ринку праці, ефективність діяльності зазначених засобів формування свідомості реципієнтів, зокрема й військовослужбовців, є достатньо високою. Якщо ж урахувати, що частина таких каналів передання інформаційних повідомлень прямо чи опосередковано контролюється противником, можна переконатися, що завдання формування високого рівня інформаційної культури військовослужбовців виступає сьогодні завданням першочергового значення.

Значення рівня інформаційної культури військовослужбовця за умов невідповідності широко розповсюджених у силах безпеки та оборони методів переконання та примусу особового складу сучасним особливостям інформаційного суспільства відповідно обумовлюється комплексним характером досліджуваного виду культури і його зв'язку із світоглядним рівнем розвитку особистості. На жаль, термін «культура» стосовно виховання нового типу військовослужбовця ще сприймається дуже вузько, в аспекті перегляду кінострічок патріотичної спрямованості й участі у гуртках художньої самодіяльності. Так, наприклад, основним шляхом реалізації культурологічної роботи вважається проведення культурно-мистецьких заходів, спрямованих на формування та підтримання стійкого морально-психологічного стану, зняття негативних емоційних наслідків, відновлення моральних, психічних та фізичних сил, мобілізації особового складу військ (сил) на успішне виконання завдань за призначенням, а основними формами культурологічної роботи – концерт, виста-

ва, перегляд кіно- та відеофільмів і телевізійних передач, обговорення творів літератури та мистецтва, заходи відпочинку, огляд-конкурс, виставка, зустріч з видатними особистостями, екскурсія і вшанування кращих військовослужбовців [58]. Жодним чином не заперечуючи цінності емоційно-естетичних аспектів культури для формування особистості військовослужбовця, зауважимо, однак, що в умовах збройного конфлікту більш важливим є розвиток тих якостей, знань, умінь і навичок, які сприяють підвищенню рівня критичності у сприйнятті інформаційних повідомлень. Зокрема, це вміння класифікувати інформаційні джерела за ступенем достовірності відомостей та даних, розуміти прямий і прихований зміст та спрямованість інформаційних впливів, виокремлювати власні та навіяні вербальними й невербальними способами емоції, які використовуються для полегшення таких психологічних впливів, зокрема тих, що є елементом інформаційно-психологічних операцій противника. Нехтування інформаційно-культурним аспектом формування особистості військовослужбовців призводитиме, на нашу думку, до того, що цей процес безперешкодно завдяки інформаційним технологіям здійснюватиметься іншими суб'єктами з різними мотивами, зокрема противником.

Одним із засобів формування інформаційної культури на етапі підготовки кадрів в інтересах Збройних Силах України у вищих військових навчальних закладах є формування академічної доброчесності. Перший етап розвитку правового забезпечення академічної доброчесності розпочався у 1996 році, після закріплення в Конституції України базових вимог до захисту авторських прав та інтелектуальної власності. Його сутність полягає у створенні конституційно-правових основ поведінки учасників суспільних відносин, пов'язаних з охороною та захистом авторських прав в освітньому процесі. Другий етап розвитку правового забезпечення академічної доброчесності розпочався у 2004 році, коли активізувалися загальноєвропейські процеси підвищення ролі університетів у суспільстві і трансформації вимог до учасників освітньої діяльності. Цей етап ознаменувався ухваленням Бухарестської декларації з етичних цінностей і принципів вищої освіти в європейському регіоні (2–5 вересня 2004 р.), а його результатом стало створення загальноєвропейського дискурсу академічної доброчесності, який охоплював педа-

гогічні, етичні та правові аспекти досліджуваного явища. Третій етап правового забезпечення академічної доброчесності пов'язується із закріпленням у 2011 році у Національній рамці кваліфікацій дотримання належної академічної доброчесності як необхідного для започаткування, планування, реалізації та коригування послідовного процесу ґрунтовного наукового дослідження рівня базових умінь та навичок. Із цього моменту розпочинається активний розвиток термінологічного апарату проблематики академічної доброчесності, відбувається підготовка пропозицій до законодавства про освіту [66].

Четвертий етап розвитку правового забезпечення академічної доброчесності, який триває і досі, розпочався у 2017 році. Особливостями сучасного етапу розвитку правового забезпечення вищої освіти є активне закріплення етичних вимог до академічної доброчесності викладачів, науковців та здобувачів освіти в кодексах академічної доброчесності, ухвалених зборами трудових колективів або вченими радами університетів. У вказаних документах знайшли своє відображення правила і норми академічної доброчесності учасників освітнього процесу, особливості політики закладів вищої освіти у вказаній сфері, процедури розгляду питань про академічну недоброчесність та правовий статус органів, які такі процедури здійснюють [66]. Активне впровадження вимог академічної доброчесності у навчальний процес вищих військових навчальних закладів дає змогу водночас наочно продемонструвати курсантам і слухачам можливості визначення початкового джерела відомостей та даних і закономірності поширення інформації на певних спеціалізованих ресурсах мережі Інтернет, сприяє формуванню у них критичного ставлення до неперевірених інформаційних повідомлень та зменшує імовірність копіювання ними у письмовому чи усному вигляді неперевірених повідомлень невстановлених осіб, серед яких в умовах збройного конфлікту можуть бути і представники противника.

Серед засобів розвитку інформаційної культури військовослужбовців необхідно назвати ініціативу «AM&PM» («Against manipulation and propaganda messages» – «проти маніпуляцій й пропаганди»), започатковану курсантами Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Основна ціль команди «AM&PM» – навчити військових бути медіаграмотними, розпізнавати фейки, поширювати лише досто-

вірну інформацію. У межах проєкту створюються авторські матеріали, проводяться навчальні тренінги й зустрічі з експертами та досліджуються загрозливі наративи і фейки проти України. На початку проєкту аналітична група команди «AM&PM» провела дослідження серед діючих військовослужбовців та експертів у сфері медіа. Це допомогло краще зрозуміти потреби й уподобання цільової аудиторії. Також з'ясували, які ресурси та канали обирають українські військові для отримання інформації. Результати дослідження показали, що важливим елементом боротьби з інформаційними атаками Росії є підвищення рівня медіаграмотності та розвитку критичного мислення щодо інформації у ЗМІ [67]. «AM&PM» має власний сайт http://am-pm.org.ua та веде сторінку у соціальній мережі Фейсбук, а також має свої площадки на інших інтернет-платформах.

Діяльність «AM&PM» є одним із прикладів активної участі здобувачів військової освіти у формуванні власної інформаційної культури, що відповідає сутності суб'єкт-суб'єктного підходу до формування особистості військовослужбовців і дає змогу максимально ефективно використовувати власний потенціал системи військової освіти для її вдосконалення. Можна прогнозувати, що подальший розвиток інформаційного суспільства постійно знижуватиме і без того недостатньо високу ефективність вертикальних інформаційно-пропагандистських і виховних впливів з одночасним збільшенням ваги горизонтальних ініціатив і проєктів. Отже, перед науковцями та практиками нині постає амбітне завдання узгодження таких ініціатив з особливостями ієрархічно-дисциплінарних відносин у Збройних Силах України.

На підставі викладеного вище можна зробити висновок, що необхідною умовою спроможності Збройних Сил України своєчасно відповідати на виклики часу, професіоналізації сил оборони й ефективності виконання військовослужбовцями службово-бойових завдань є підвищення рівня інформаційної культури рядового та командного складу на ціннісному, світоглядному і діяльнісному рівнях. Особливу важливою, на нашу думку, є керованість процесом її формування та зміцнення, що потребує визначення ключових індикаторів наявного рівня інформаційної культури як на індивідуальному, так і на організаційному рівні, систематичного проведення моніторингу з метою визначення

динаміки таких індикаторів, а також правового закріплення комплексу заходів щодо розвитку інформаційної культури у Збройних Силах України на рівні довгострокової програми, до виконання якої доцільно залучити, крім внутрішньовідомчих, ресурси громадянського суспільства, що забезпечить більш об'єктивну оцінку отриманих результатів.

Список використаних джерел

1. Як виміряти ефективність креативу? URL: https://www.slideshare.net/saksonia/moneyveo-138144388 (дата звернення 11.11.2019).
2. Литвинов О. М., Орлов Ю. В. Нариси з кримінології постмодерну. Харків: Право, 2019. 278 с.
3. Скуріхін С. М. Особливості правової культури військовослужбовців. *Актуальні проблеми держави і права.* 2003. Вип. 18. С. 101–105.
4. Сивак О., Дурач В. Виховання правової культури військовослужбовців – невідкладне завдання кадрової політики у Збройних силах України. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку.* 2007. № 19. С. 90–95.
5. Інформаційна культура: правовий вимір: Монографія. / за ред. К. І. Бєлякова. Київ, КВІЦ, 2018. 168 с.
6. Квіткін П. В., Прудникова О. В., Дятлова І. В. Правова культура військовослужбовців: теоретико-методологічні основи аналізування. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. № 3 (17). С. 240–242.
7. Романовський Я. Я. Досвід формування правової культури військовослужбовців Збройних сил України. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Держава та армія*. 2014. № 784. С. 231–238.
8. Скуріхін С. М. Правова культура офіцерського складу Збройних Сил України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2011. 21 с.
9. Царенко В. І. Формування правосвідомості особистості військовослужбовців-прикордонників України: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 209 с.

10. Стратегія національної безпеки України, затверджена указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. *Офіційний веб-сайт Президента України*. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 (дата звернення 17.09.2020).

11. Яковюк І. Правова культура і її вплив на розвиток правової системи. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1 (52). С. 43–56.

12. Осика І. В. Процес становлення правової культури в правовій, соціальній державі. *Актуальні проблеми держави і права*: Зб. наук. праць. Одеса: Одеська нац. юрид. академія, 2002. Вип. 16. С. 95–99.

13. Попадинець Г. Правова культура як важливий елемент правової системи України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: юридичні науки*. 2014. № 782. С. 123–128.

14. Демічева В. В. Правова культура: теоретичний аналіз та практичний вимір. *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 38–42.

15. Жуков С. В. Проблеми адміністративно-правового забезпечення доброчесності суддів: Монографія. Київ: Леся, 2018. 412 с.

16. Онопрієнко С. Г. Особливості співвідношення інформаційної та правової культури. *Повітряне і космічне право*. 2017. № 2. С. 82–85.

17. Шопіна І. М. Розвиток правової культури у сучасних умовах державотворення. *Наука і правоохорона*. 2019. № 4. С. 61–66.

18. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

19. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; редкол.: В. І. Шинкарук (голова). Київ: Абрис, 2002. 751 с.

20. Обличчя Євромайдану (соціальний портрет учасників протестів). URL: http://infolight.org.ua/content/oblichchya-ievromaydanu-socialniy-portret-uchasnikiv-protestiv (дата звернення 11.11.2019).

21. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про використання електронних повідомлень в міжнародних договорах від 23.11.2005. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL:

http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_e71 (дата звернення 11.11.2019).

22. Дрешпак В. М. Інформаційний, комунікативний, семіотичний простори державного управління: спільне, відмінне та особливе. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2012. № 2 (8). С. 65–69.

23. Панарин И. Н., Панарина Л. Г. Информационная война и мир. Москва: Олма-пресс, 2003. 384 с.

24. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Феномен інформації: історико-правові та філософські аспекти. *Інформація і право*. 2015. № 1. С. 5–14.

25. Степанов А. Н. Информатика: Учебник. Санкт-Петербург, 2015. 720 с.

26. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. 581 с.

27. Kelman H. C. Compliance, identification, and internalization: Three processes of attitude change. *Journal of Conflict Resolution*. 1958. № 2 (1). P. 51–60.

28. Сугестивні технології маніпулятивного впливу: Навч. посібник / В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Л. Ф. Компанцева та ін.; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. Київ: ЗАТ "ВІПОЛ", 2011. 248 с.

29. Татенко В. Соціальна психологія впливу: Монографія. Київ: Міленіум, 2008. 214 с.

30. Радзієвська О. Г. Проблеми негативних інформаційних впливів на дитину в Україні в умовах збройного протистояння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. № 42. С. 197–200.

31. Коропатнік І. М., Шопіна І. М. Роль інформаційної культури в підвищенні ефективності функціонування Збройних Сил України. *Наука і правоохорона*. 2017. № 2. С. 47–54.

32. Доктрина інформаційної безпеки України: Затверджена Указом Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017/conv#Text (дата звернення 22.05.2021).

33. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.

34. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 403.

35. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.

36. Стратегія воєнної безпеки України: затверджено Указом Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. *Офіційний вісник України*. 2021. № 27. Ст. 1321.

37. Доктрина зі стратегічних комунікацій: затверджена Головнокомандувачем Збройних Сил України 12 жовтня 2020 року. http://stratcom.nuou.org.ua (дата звернення 22.05.2021).

38. Танчер В. Мультикультурні проблеми соціального світу, що глобалізується. *Культурологічна думка*. 2013. № 6. С. 165–171.

39. Карлова Е. Н., Чипизубов А. В. Эволюция армии как социального института и понятия «военного профессионализма» в новейшей истории. *Гуманитарные научные исследования*. URL: http://human.snauka.ru/2015/01/9266 (дата звернення 22.05.2021).

40. The Postmodern Military / Edited by Charles C. Moskos, John Allen Williams, and David R. Segal Oxford University Press, 1999. 304 p.

41. Remi M. Hajjar Emergent Postmodern US Military Culture. *Armed Forces & Society*. 2014. Vol. 40. Issue 1. P. 118–145.

42. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 06.06.2016 № 240/2016. *Офіційний вісник Президента України*. 2016. № 17. Ст. 466.

43. Шопіна І. М. Розвиток досліджень проблем цивільно-військового співробітництва як виду взаємодії держави і громадянського суспільства. *Наука і правоохорона*. 2014. № 4. С. 309–310.

44. Білявець С. Я. Інформаційна культура як складова професійної культури військовослужбовців за контрактом в органах охорони державного кордону. Тези доповідей X Міжнародної науково-практичної конференції "*Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє*" / за заг.ред. В. В. Балабіна. Київ: ВІКНУ, 2014. С. 221–222.

45. Інформаційна безпека сучасного суспільства: Навч. посібник / за заг. ред. А. І. Міночкіна. Київ: ВІТІ НТУУ «КПІ». 2006. 188 с.

46. Білорус А. М. Інформаційна культура офіцера-прикордонника та її загальні принципи. *Наук. записки Вінницького. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2008. Вип. 25. С. 131–132.

47. Основи інформаційного права України: Навч. посібник / В. С. Цимбалюк, В. Д. Гавловський, В. В. Гриценко та ін.; за ред. М. Я. Швеця, Р. А. Калюжного та П. В. Мельника. Київ: Знання, 2004. 108 с.

48. Бєляков К. І. Інформатизація в Україні: проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення: Монографія. Київ: КВІЦ, 2008. 576 с.

49. Онопрієнко С. Г. Класифікація елементів інформаційної культури. *Форум права*. 2016. № 5. С. 135–138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_5_24 (дата звернення 21.05.2021).

50. Поляков С. Ю. Деякі аспекти визначення категорії «військове управління» та його складових частин. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2010. № 4 (26). С. 269–272.

51. Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навч. посібник / Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. та ін. Київ: Росава, 2007. 208 с.

52. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.

53. Советская военная энциклопедия: В 8 т. / председатель главной редколлегии А. А. Гречко. Т. 1. А-Бюро. Москва: Воениздат, 1976. 786 с.

54. Кокун О. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Копаниця О. В. Діагностування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів: Методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. 153 с.

55. Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 108.

56. Пєвцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії. *Наука і оборона*. 2015. № 2. С. 28–32.

57. Шопіна І., Воловик В. Поняття, ознаки та структура правової культури військовослужбовців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2020. № 2. С. 49.

58. Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України: наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 04.01.2017 № 4. URL: https://dovidnykmpz.info/ipz/nakaz-heneral-noho-shtabu-zbro-nykh-sy-4/ (дата звернення 20.05.2021).

59. Войтко В. Психологический словарь. Киев: Высшая школа, 1982. 218 с.

60. Леонтьев А. Педагогическое общение. Москва, 1979. URL: http://www.twirpx.com/file/1206617 (дата звернення 19.05.2021).

61. Слюсаренко Н., Кульбацька М. Суб'єкт-суб'єктний підхід до організації педагогічного процесу. *Людинознавчі студії. Педагогіка.* 2015. № 1 (33). С. 194–201.

62. Поляков І. О., Щербак С. М. Основні причини та приводи здійснення потенційними суїцидентами фатального кроку. *Проблеми екстремальної та кризової психології.* 2014. Вип. 15. С. 208–214.

63. Корольчук В. В. Профілактика суїциду серед військовослужбовців. 2016. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/6285/1/zbir_pcuxolog2_p019-023.pdf (дата звернення 19.05.2021).

64. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93.

65. Попов В. М., Астапенкова В. М. Психологічні особливості вивченої безпорадності працівників ДСНСУ. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2014. Вип. 15. С. 214–221.

66. Шопіна І. Ґенеза правового забезпечення академічної доброчесності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2020. Вип. 1. С. 36–39.

67. Команда нашого інституту називається "AM&PM" – "Against manipulation and propaganda messages" – «проти маніпуляцій й пропаганди». URL: http://am-pm.org.ua/about (дата звернення 29.05.2021).

Розділ шостий

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Сучасний розвиток нашої історії пов'язано, на жаль, з подіями, внаслідок яких ми втрачаємо наших громадян на Сході України в період ведення антитерористичної операції та Операції Об'єднаних сил. Тимчасова окупація Російською Федерацією частини території України, розпалювання збройного конфлікту в східних регіонах та руйнування системи світової та регіональної безпеки зумовлюють перегляд та уточнення доктринальних положень щодо формування та реалізації воєнної політики України [1]. Важливим інструментом реалізації державної воєнної політики були й будуть Збройні Сили України. Прорахунки у воєнному будівництві, інституційна слабкість органів сектору безпеки і оборони (зокрема ЗСУ) становлять актуальну загрозу національній безпеці [2].

Створення збройних сил пов'язують із поділом суспільства на класи і виникненням держави. Армії рабовласницьких держав складалися з дружин військових ватажків або царів та ополчення вільних, натомість раби в армію не допускалися. Згодом служба в армії набула професійного характеру, а в окремих країнах (Єгипет, Індія) стала доступною лише для представників певних каст. Поступово виникли постійні професійні армії, що комплектуються за наймом, зі складною організацією та управлінням, одним із прикладів організації яких є Римська імперія, чисельність збройних сил якої в деякі періоди сягала 250–350 тис. військовослужбовців [3, с. 146]. Досвід організації збройних сил Римської імперії у подальшому було використано багатьма арміями світу, зокрема, деякі аспекти її організаційної будови, особливості дисциплінарної практики й елементи соціально-правового захисту осіб, звільнених з військової служби, запозичило багато сучасних держав.

У період раннього і розвиненого феодалізму в Західній Європі панування натурального господарства і слабкість державного апарату унеможливлювали утримання постійної армії. У міру розвитку феодальних відносин відбувся перехід від народного ополчення ранньофеодальних держав до ополчення васалів.

Кожен феодал був професійним воїном і мав свої збройні загони. Піхота зазнала занепаду, головним родом військ стала рицарська важка кіннота. Флот використовувався лише для перевезення військ [3, с. 146]. Для цього періоду характерною була полівалентність вимог до організації, військової дисципліни, особливостей набору особового складу збройних формувань, які визначалися рішеннями окремих феодалів і мали локальний характер.

У Київській Русі (IX–XI ст. ст.) збройні сили складалися з дружин князів і народного ополчення, іноді використовувалися найманці (варяги, тюркські племена); існував гребний флот. У період феодальної роздробленості (XII–XIV ст. ст.) основну масу військ князів становили загони їх васалів (бояр). Під час великих походів у військо великого князя вливалися загони надільних князів, бояр, дрібні вотчинники і селянське ополчення [3, с. 146]. Для вказаного періоду розвитку збройних сил також характерними були відсутність уніфікованих вимог до їх організації.

Перші постійні національні армії в Європі склалися в XVII ст. у Франції, Австрії, Швеції та Пруссії. Тоді ж в Англії, Іспанії, Нідерландах, Португалії і Швеції були створені постійні військові флоти. Солдати набиралися з місцевого населення шляхом вербування за платню на тривалий термін; у разі браку добровольців вербування часто перетворювалася на примусове; паралельно існували найманство і використання полонених. Командний склад (як правило, з дворян) призначався монархом. Збройні сили отримали в XVII–XVIII століттях стрункy організацію (бригади, полки, батальйони, роти і ескадрони), їх чисельність у деяких країнах сягала 150–200 тис. чол. [3, с. 146].

Під час Великої французької революції 1789–94 рр. була створена масова армія, що комплектувалася спочатку шляхом волонтерства, а згодом, з 1793 року – на основі масових примусових наборів. У 1798 р. у Франції була запроваджена загальна військова повинність [3, с. 146].

У XIX ст. на основі загальної військової повинності з’явилися масові збройні сили, побудовані на принципах кадрової армії і кадрового військово-морського флоту (Пруссія, Австро-Угорщина, Італія, Росія, Японія, Туреччина). Поступово скорочувалися терміни служби в мирний час (як правило, до 3–5 років), що сприяло накопиченню навчених резервів і створювало

можливість розгортання під час війни мільйонних армій [3, с. 146].

До початку XX ст. новітні технічні відкриття і винаходи призвели до появи нових галузей промисловості і подальшого зростання виробництва військової техніки. Особливо вплинули на прогрес у військовій техніці поява і розвиток таких галузей промисловості, як електротехнічна, нафтова, якісних сталей, автомобільна, целюлозна й авіаційна, верстатобудування, машинобудування, хімічне виробництво, а також розвиток залізничного транспорту і технічних засобів зв'язку (телеграф, телефон, радіо). Це дало змогу забезпечити масові збройні сили новими видами озброєння, розгорнути будівництво численних морських флотів, почати виробництво бойових літаків, а потім і танків. Установилися скорочені терміни служби (в кадрових арміях 2–3 і на флоті до 5 років). У цей період починають розроблятися мобілізаційні плани розгортання у воєнний час багатомільйонних збройних сил. Під час Першої світової війні воюючі держави мобілізували близько 74 млн чол. [3, с. 146].

17 березня 1917 р. у Києві з представників українських партій, наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій було сформовано широкопредставницький громадський орган – Центральну Раду [4, с. 224]. 20 листопада 1917 р. III Універсалом Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку як автономію в складі Російської держави, а 25 січня 1918 р. IV Універсалом Україну проголошено незалежною, суверенною державою українського народу. У цьому Універсалі, зокрема, зазначалось, що «До так званих більшовиків та інших напасників, що нищать та руйнують наш Край, приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо і рішуче взятися до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, не жалуючи життя, боронити добробут і свободу. Наша Народня Українська Держава повинна бути вичищена од насланих з Петрограду насильників, які топчуть права Української Республіки» (*орфографія оригіналу*) [5, с. 75; 6, с. 265].

Проголошення самостійної УНР ще більше активізувало дії українських більшовиків, які розгорнули широку пропагандистську діяльність серед пролетаріату. 27 січня 1918 року на підтримку російським частинам, що наступали, прийшли робіт-

ники кількох заводів Києва [4, с. 227]. Необхідно зауважити, що із майже 300 тис. військових формувань, які зберігали вірність Центральній Раді ще влітку 1917 р., у січні 1918 р. залишилося близько 15 тис. Історики звертають увагу на здеморалізований стан українських військ, на їх стомленість війною і передусім на відмінну систему революційних агітаторів у складі більшовицьких військ, які схиляли на свій бік цілі загони армії УНР [7, с. 211]. Уночі 28 січня 1918 р. з Києва було вислано на фронт останні українські формування, які мали зупинити ворога на шляху до столиці. Переважно це були студенти молодших курсів Київського університету Св. Володимира й Українського народного університету та учні старших класів української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства, якими на заклик Центральної Ради було створено студентський курінь Січових Стрільців. Усупереч радянським теоріям, вступ до куреня був винятково добровільним, єдиною загрозою для небажаючих були бойкот та можливе виключення зі складу студентів. Отже, вдалося скласти дві сотні, на чолі яких поставили студента Українського народного університету – старшину (сотника) Андрія Омельченка [8, с. 3]. Тобто, українська армія була малочисельною та послабленою, і саме молодь як найбільш мобільна частина громадянського суспільства відгукнулась на заклик про захист молодої Української держави. Наступного дня біля станції Крути відбулась вирішальна битва. Бійці студентського куреня бились із завзяттям, але стримати більшовицьку навалу не змогли. Крутянський бій не лише підтвердив готовність молоді обстоювати ідеали української революції, а і продемонстрував серйозні прорахунки концепції Центральної Ради щодо оборони республіки, зокрема нехтування її лідерами створенням регулярної армії та переоцінку захисних можливостей народної міліції [4, с. 228].

Поразка молодих українських держав УНР і ЗУНР та входження українських земель до складу інших держав ознаменувала стагнацію національних традицій організації збройних сил. У радянських період розвитку воєнної організації пріоритетними стали завдання, обумовлені тоталітарною організацією державної влади та політикою радянського уряду, який певний час претендував на домінування на світовій арені шляхом проведення агресивної зовнішньої політики, що передбачала, зокрема, анексію частини територій інших держав.

Друга світова війна, під час якої воюючі країни мобілізували близько 110 млн чол., викликала величезне кількісне зростання збройних сил усіх держав. Різко зросли механізація і моторизація військ, збільшилася кількість артилерії, з'явилися реактивна артилерія і перші зразки балістичних і крилатих ракет [3, с. 146].

Підписання 2 квітня 1949 року у м. Вашингтоні Північноатлантичного договору і створення Північноатлантичного альянсу, з одного боку, й укладення у 1955 році Варшавського договору – з іншого, ознаменували собою початок періоду так званої «холодної війни», для якої характерними були протистояння західної системи демократичних цінностей і авторитарної політики Радянського Союзу. Україна у цей період, перебуваючи у складі СРСР, не мала змоги самостійно провадити як свою міжнародну, так і внутрішню політику, її збройні сили були складовою Збройних Сил Радянського Союзу. Деформуючий вплив радянського спадку, що виявлявся у Воєнній доктрині СРСР, простежувався ще довгі роки за незалежності. Так, попри суттєві геополітичні зміни в регіоні, пріоритетним вважався захист західних кордонів нашої держави, тоді як східні області вважалися захищеними, що і було ефективно використано противником під час збройної агресії Російської Федерації на початку 2014 року.

Після проголошення Акту про незалежність України [9] в державі розпочалися процеси з формування її апарату, у складі якого необхідно було створити і власні збройні сили, спроможні захищати незалежність, територіальну цілісність та суверенітет Української держави.

Потреба у створенні інститутів держави була обов'язковою умовою формування дійсно незалежної держави, яка б виконувала базові функції – задоволення соціально значимих потреб суспільства. Однією з цих потреб виступала потреба формування безпекового середовища як усередині держави, так і зовні. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності покладаються на Збройні Сили України [10]. Тому Верховна Рада України постановила підпорядкувати їй всі військові формування, дислоковані на території України, утворити Міністерство оборони України і доручити Урядові України розпочати створення Збройних Сил України та інших військових формувань [11]. Із цього

моменту починається перший етап розбудови власних збройних сил нашої держави.

Характерними ознаками першого етапу було формування правової основи розбудови Збройних Сил України, а також міждержавне переміщення військових кадрів (з 1991 до 1994 року з України до інших держав було переведено близько 12 тис. офіцерів і прапорщиків, понад 33 тис. повернулося на Батьківщину, зокрема 27 982 офіцери) [12].

Реорганізація і значне скорочення військових структур, чисельності особового складу, кількості озброєнь та військової техніки, які тоді відбувалися, не можна віднести до явної ознаки цього періоду, як вважає низка науковців [13, с. 57]. Процеси реорганізації ЗСУ здійснюються постійно, і це пов'язано як із розвитком нових засобів і методів військової боротьби, так і з розвитком сучасних видів озброєння та техніки.

Однією з найгостріших у процесі становлення Збройних Сил України стала проблема Чорноморського флоту. Після розпаду Радянського Союзу радянський Чорноморський флот перейшов під контроль України на основі територіальної належності. Указом Президента України від 5 квітня 1992 р. на базі сил Чорноморського флоту почалося формування органів управління Військово-Морських Сил України. Однак 3 серпня 1992 р. на зустрічі президентів України Л. Кравчука та Росії Б. Єльцина було ухвалено рішення про поділ флоту навпіл. Фактично ж це означало, що флот переходить під контроль Російської Федерації, яка всіляко затягувала укладення остаточної угоди щодо поділу флоту. Між тим формування ВМС України здійснювалось на базі частин колишнього ВМФ СРСР, що дислокувались на території України, але не входили до складу Чорноморського флоту, та за рахунок нових кораблів, що будувались українськими заводами. Часом доходило навіть до силового протистояння. 21 липня 1992 р. сторожовий корабель СКР-112, піднявши український прапор, здійснив перехід з Кримської бази (оз. Донузлав) до Одеси. Протягом 8-годинного переходу корабель переслідували кораблі Чорноморського флоту, застосовуючи попереджувальний артилерійський вогонь і намагаючись висадити на бунтівне судно групу захоплення. На підтримку СКР-112 спрямували українські прикордонні катери і винищувач. Перед загрозою бойового зіткнення російські моряки не стали виконувати наказ штабу ЧФ зупинити корабель «у будь-який спосіб».

Угода про поділ Чорноморського флоту була підписана президентами Л. Кучмою та Б. Єльциним лише 9 червня 1995 р. До того ж параметри її були не на користь нашої держави: Україна отримала лише 18 % кораблів та суден Чорноморського флоту, а Росії залишалось 82 %. Ще більш небезпечним, як показало майбутнє, стало збереження на території України баз російського Чорноморського флоту.

Однією з найважливіших і суперечливих проблем у всьому комплексі питань військової сфери була проблема ядерної зброї. Після розпаду Радянського Союзу Україна стала власником третього за величиною ядерного потенціалу у світі. Виходячи з принципу безядерності, закріпленого Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., наша держава зобов'язалась вивезти до Росії ядерну зброю для її розукомплектування під спільним контролем. В обмін на ядерне роззброєння Україна отримувала гарантії безпеки та фінансову компенсацію. Процес ядерного роззброєння остаточно завершився до 1 червня 1996 р., коли на території нашої держави не залишилось жодного ядерного боєзаряду.

Вважається, що перший етап розбудови був завершений у 1996 році після остаточного ядерного роззброєння, коли на нашій території не залишилося жодного елементу ядерної зброї [14]. На нашу думку, це не є основним показником у процесі створення збройних сил як соціального інституту. Кожен соціальний інститут характеризується наявністю спадкоємності соціального життя, що має створювати внутрішню стабільність соціального простору.

Перший етап формування національних збройних сил завершився у 1994 році, коли було завершене міждержавне переміщення військовослужбовців і коли в складі цього військового формування залишились громадяни України, які склали присягу на вірність народу України. На цьому етапі завершився процес формалізації створення ЗСУ як соціального інституту: було ухвалено всі основоположні документи щодо його функціонування (закони України «Про оборону України» [15], «Про Збройні Сили України» [16], «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» і постанови Верховної Ради

України «Концепція оборони і будівництва Збройних Сил України» та «Про Раду оборони України») [17].

Другий етап становлення ЗСУ, який тривав до січня 1997 року, характеризувався стрімким зменшенням чисельності Збройних Сил України, завершенням ядерного роззброєння та формуванням командування Сухопутних військ України.

Новий етап становлення Збройних Сил України розпочався із січня 1997 року після затвердження Державної програми будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року. Із цього моменту починається якісно новий етап розвитку, особливостями якого стали плановість та обґрунтованість.

Військові фахівці та дослідники розвитку збройних сил [18, с. 112] здійснюють періодизацію розвитку Збройних Сил України на підставі ухвалених на державному рівні програм [19] і, отже, обґрунтовують існування таких етапів, як подальша розбудова Збройних Сил України (1997–2000 рр. – другий етап) і реформування Збройних Сил України (2001–2005 рр. – третій етап) [17].

Відповідно до Указу Президента України від 1 лютого 2007 року «Про затвердження Положення про проходження громадянами України служби у військовому резерві Збройних Сил України» розпочалося впровадження служби у військовому резерві Збройних Сил України.

У 2009 році розширено коло осіб, які мають право вступу на військову службу за контрактом. За результатами реалізації Концепції кадрової політики у Збройних Силах України з 1 січня 2010 року запроваджено систему кадрового менеджменту централізованого типу, спрямовану на забезпечення потреб військ (сил) в особовому складі, сприяння кожній особі в індивідуальному розвитку та можливості реалізації її потенціалу й бачення кожним військовослужбовцем перспективи свого кар'єрного зростання. Створено 25 територіальних центрів комплектування військовослужбовцями служби за контрактом.

Головною подією 2010 року, яка визначально вплинула на безпекову ситуацію, стало оголошення Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» позаблокового статусу України, що означає її неучасть у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими

військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес. У відповідності до цього було конкретизовано порядок застосування Збройних Сил України.

У квітні 2011 року Указом Президента України затверджено Положення про Міністерство оборони України та Положення про Генеральний штаб Збройних Сил України, в яких конкретизовано завдання цих органів військового управління, виходячи з нових умов функціонування Збройних Сил України.

Тоді ж було вдосконалено систему військової освіти та науки і створено потужні видові навчально-наукові центри, до складу яких входять навчальні підрозділи (факультети, кафедри академій (університетів), коледжі сержантського складу) та наукові підрозділи (наукові центри). Це дало змогу зосередити на єдиних навчальних базах підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації військових фахівців усіх рівнів військового управління, забезпечити інтеграцію військової освіти та науки і зменшити бюджетні видатки на їх утримання.

З метою налагодження системного діалогу з інститутами громадянського суспільства, надання можливості доступу до інформації про діяльність Збройних Сил України, забезпечення гласності, відкритості та прозорості діяльності Міністерства оборони України, забезпечення системного впливу інститутів громадянського суспільства на реалізацію соціальних прав військовослужбовців та членів їх сімей у 2005 році було створено Громадську раду при Міністерстві оборони України.

Щорічно у взаємодії з органами державної влади, місцевого самоврядування та громадськими організаціями проводилася велика кількість заходів військово-патріотичного спрямування та культурно-мистецьких акцій з нагоди відзначення державних та професійних свят, пам’ятних і знаменних дат і подій.

На підставі Стратегічного оборонного бюлетеня України Указом Президента України була затверджена Концепція реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року, ухвалення якої ознаменувало новий етап військової реформи. Головною метою військової реформи є створення у стислі строки якісно нових Збройних Сил європейського типу, професійних та мобільних, добре оснащених і підготовлених, спроможних адекватно реагувати на сучасні загрози національній безпеці у воєнній сфері.

З метою утвердження в особового складу Збройних Сил і молоді патріотизму, духовності та моральності й формування національної гідності, психологічних і військово-професійних якостей, необхідних для виконання завдань за призначенням, у 2012 році було розроблено Програму військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України на 2012–2017 роки.

Логічним кроком на шляху реформування Збройних Сил, спрямованим на набуття військами можливості швидко і результативно реагувати на загрози національній безпеці держави у військовій сфері, стало формування у 2012 році нового роду військ – Високомобільних десантних військ.

Розвиток подій у 2014 році показав, що необхідно докорінно змінити підходи до формування засад державної політики. Тому було відмінено позаблоковий статус України й зупинено виконання заходів Державної комплексної програми реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року, як такої, що не відповідає сучасній воєнно-політичній обстановці та не забезпечує спрямування наявних державних ресурсів на пріоритетні напрями розвитку Збройних Сил.

Керівництво держави визначило основним стратегічним напрямом реалізації державної політики у сфері оборони забезпечення готовності сектору безпеки і оборони, економіки та суспільства до відбиття збройної агресії проти України.

З метою припинення конфлікту на території Донецької та Луганської областей України 5 вересня і 19 вересня 2014 року були підписані Мінський протокол і Мінський меморандум. Протягом 2014 року виконано комплекс заходів щодо передислокації командування Військово-Морських Сил до м. Одеса і приведення його організаційно-штатної структури у відповідність до завдань та наявних сил і засобів.

За активної участі Ради волонтерів при Міністерстві оборони України й інших громадських об’єднань започатковано реформи, які кардинально змінили ситуацію щодо забезпечення військовослужбовців всім необхідним. На постачання Збройних Сил за результатами випробувань у бойових умовах були прийняті сучасні індивідуальні засоби захисту та засоби екіпірування.

Значні зусилля Міністерства оборони у 2014 році були зосереджені на підвищенні соціального статусу військовослужбовця в суспільстві завдяки відновленню раніше призупинених соціальних

гарантій та пільг, надання спеціальних прав громадянам, призваним під час мобілізації, що беруть участь в антитерористичній операції. Також було внормовано набуття статусу учасників бойових дій та передбачено пільги для військовослужбовців, які беруть участь в антитерористичній операції.

У 2014 році близько 1000 військовослужбовців Збройних Сил України у складі чотирьох національних контингентів та миротворчого персоналу взяли участь в одинадцяти міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки на території дев'яти країн світу.

Протягом того ж року за підсумками мобілізаційного розгортання військ (сил) було сформовано 4 бригади та 29 батальйонів територіальної оборони, які згодом були переформовані в окремі мотопіхотні батальйони.

На кінець 2014 року після проведених організаційних заходів чисельність Збройних Сил становила 250,0 тис. осіб, зокрема 204,0 тис. військовослужбовців.

Героїзм та особиста мужність, високий професіоналізм особового складу, виявлені у захисті державного суверенітету і територіальної цілісності України, були відзначені державою. Усього у 2014 році нагороджено 6548 військовослужбовців, із них 456 загиблих та 694 поранених, зокрема звання Герой України присвоєно 8 військовослужбовцям, із них 5– посмертно.

Загалом 2014 рік став для Збройних Сил України перевіркою на мужність, витривалість, вірність Військовій присязі та відданість державі й увійшов в історію як рік відродження української армії.

Формальні соціальні інститути, яким є Збройні Сили України (взаємодія між суб'єктами в них здійснюється на основі спеціально оформлених настанов, правил, норм і положень, як-то Статути ЗСУ, Кодекс честі офіцера, Положення про проходження військової служби), виконують певний перелік функцій.

Функція врегулювання, тобто забезпечення взаємодії між індивідами та соціальними спільнотами через створення норм і стандартів Збройних Сил України, була остаточно внормована у 2003 році після ухвалення Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави». У ньому було вперше законодавчо закріплено термін «цивільно-військові відносини» як сукупність правових взаємовідносин між суспільством та складовими частинами воєнної

організації держави, якою і виступають Збройні Сили України. Урахування громадської думки, пропозицій громадян та громадських організацій під час обговорення та ухвалення рішень з питань діяльності Збройних Сил України забезпечило реалізацію функції врегулювання та комунікативну функцію Збройних Сил України як соціального інституту.

Отже, третій етап інституалізації збройних сил завершився, і вони почали повноцінно функціонувати як рівноправний соціальний інститут з усіма його ознаками.

У період з 2003 року по березень 2014 року в Збройних Силах України відбувалися внутрішні процеси реорганізації, спрямовані на зменшення кількості особового складу, зменшення інтенсивності бойової підготовки у зв'язку зі зменшенням запиту з боку суспільства на послуги захисту від зовнішньої агресії [20, с. 139]. Світ здавався безпечним, і потреба у такому військовому формуванні зменшувалась. Для прикладу на початок 2014 року кількість особового складу у Збройних Силах України була меншою, ніж кількість особового складу в правоохоронних органах. Це свідчило про те, що внутрішнім загрозам було приділено більше уваги, ніж зовнішнім.

У березні 2014 року після анексії Російською Федерацією Автономної республіки Крим і після початку антитерористичної операції на сході України чітко проявилася дисфункція ЗСУ як соціального інституту (звісно, не лише його, а й інших, зокрема МВС, СБУ тощо). Збройні сили не змогли самостійно виконати завдання із захисту територіальної цілісності України. Незадоволена суспільна потреба в забезпеченні безпеки від вторгнення ззовні проявилася через створення добровольчих батальйонів.

Стихійний прояв нормативно неврегульованих видів діяльності був спрямований на заповнення дисфункції інституту, однак завдяки порушенню наявних правових норм. За стислий період часу було створено низку військових формувань, не передбачених законами України («Донбас», «Азов», «Свята Марія», «Айдар» та ін.). Необхідно наголосити, що на території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом [10].

Отже, на нашу думку, маємо можливість виділити ще один період становлення ЗСУ як соціального інституту – період виправлення дисфункції, який бере початок від 16 березня 2014 року та

триває до сьогодні. Досягнення кореляції основної соціальної функції ЗСУ здійснюється зміною самого інституту завдяки вдосконаленню діяльності. Після короткострокового існування самостійних збройних формувань, не передбачених законами, їх почали інтегрувати в інші військові формування та спеціальні правоохоронні органи (Національна гвардія України, Міністерство внутрішніх справ України, Збройні Сили України, Служба безпеки України).

Інтегрування добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України і брали безпосередньо участь в антитерористичній операції в Донецькій і Луганських областях та забезпеченні її проведення, у Збройні Сили України, Міністерство внутрішніх справ України й Національну гвардію України, так само, як і інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів, є основними завданнями воєнної політики України на найближчий час і в середньостроковій перспективі.

Цей період (інтегрування новостворених незаконних військових формувань у Збройні Сили), є періодом виправлення дисфункції. Завершенням цього етапу розвитку може вважатися період після відновлення територіальної цілісності силами та засобами підрозділів Збройних Сил України.

20 січня 2021 року Кабінет Міністрів України схвалив проєкт указу Президента про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони «Про Стратегію воєнної безпеки України».

«Стратегією воєнної безпеки України визначаються шляхи досягнення цілей і реалізації пріоритетів державної політики у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва, зокрема, стосовно безпекового середовища в контексті воєнної безпеки; цілі, пріоритети, завдання та шляхи реалізації державної політики у сфері оборони; соціально-політичні, економічні та інші умови реалізації державної політики у сфері оборони, воєнно-політичні та воєнно-стратегічні обмеження; ресурсне забезпечення потреб оборони; перспективна модель організації оборони, Збройних сил України та інших складових сил оборони в частині визначених завдань з оборони держави, стратегії та критеріїв досягнення спільних оборонних спроможностей; імовірні сценарії застосування сил безпеки і сил оборони для виконання завдань з оборони держави з розподілом відповідальності складових сектору безпеки і оборони

за організацію оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності; управління ризиками у сфері воєнної безпеки», – йдеться в пояснювальній записці до проєкту указу.

Правові норми, якими передбачено забезпечення відкритого та демократичного цивільного контролю у сфері оборони (із дотриманням вимог щодо збереження державної таємниці), містяться у таких законодавчих актах, як Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII «Про оборону України» [15], Закон України від 06.12.1991 р. № 1934-XII «Про Збройні Сили України» [16] та Указ Президента України від 17.08.2021 р. № 473/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» [21]. І, безумовно, в цілому правові засади організації і здійснення демократичного цивільного контролю над Збройними Силами України та іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями визначено Законом України від 21.06.2018 р. № 2469-VII «Про національну безпеку України», спрямованим на захист національних інтересів України, утвердження і зміцнення конституційних засад демократичної, правової держави у сфері цивільно-військових відносин, забезпечення прав і свобод людини та відповідно до міжнародних зобов'язань, узятих Україною [22].

Тобто воєнна організація України в цілому і її Збройні Сили як одна зі складових – це один з інститутів суспільства. Проте, на відміну від самоорганізованих інститутів громадянського суспільства, вона є державно-організаційним утворенням з наданими йому специфічними функціями і повноваженнями й підконтрольним цивільним інститутам, зокрема таким, що належать до інститутів громадянського суспільства. Останнє є однією з відмінних рис демократичного устрою держави, тоді як, наприклад, тоталітарна система передбачає зазвичай, навпаки, контроль воєнної організації над іншими суспільними інститутами.

Загалом діяльність Збройних Сил України регламентується низкою законодавчих актів, зокрема Законом України від 06.12.1991 р. № 1934-XII «Про Збройні Сили України», Законом України від 06.12.1991 р. № 1932-XII «Про оборону України», якими визначаються засади оборони України, основні функції та завдання органів військового управління, склад Збройних Сил України, правові засади їх організації та діяльності тощо [15; 16], зако-

нами України «Про військовий обов'язок і військову службу (від 25.03.1992 р. № 2232-XII) [23], «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (від 20.12.1991 р. № 2011-XII) [24], «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист» (від 24.03.1998 р. № 203/98-ВР) [25], Дисциплінарним статутом Збройних Сил України [26], Статутом гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України [27] та іншими нормативно-правовими актами.

Ураховуючи авторську концепцію етапів інституалізації Збройних сил України, пропонуємо визначити низку етапів розвитку цього військового формування: 1 етап – 1991–1994 рр. (міждержавне переміщення кадрів), 2 етап – 1994–1997 рр. (отримання статусу без'ядерної держави), 3 етап – 1997–2003 рр. (установлення системи санкцій для підтримання норм і правил), четвертий етап – 2003–2014 рр. (процеси латентної дисфункції), з 2014 і дотепер – відновлення дисфункції Збройних Сил України.

Дослідження процесів розвитку ЗСУ є важливим питанням для формування науково обґрунтованих напрямів будівництва ЗСУ в умовах координації зусиль складових сектору безпеки і громадських організацій.

Сучасний стан правового регулювання діяльності Збройних Сил України свідчить про наявність низки проблем, до яких належать такі. По-перше, правові акти, положення яких проаналізовано вище, ухвалювалися у різні часи і з різною метою, що не могло не призвести до певної неузгодженості їх положень. По-друге, залишається невирішеною проблема галузевої належності військового права, що, у свою чергу, ускладнює розуміння предмета та методу його правового регулювання. На нашу думку, військове право є за своєю сутністю комплексною галуззю права. Разом із тим указана проблема потребує додаткових досліджень та обґрунтувань. По-третє, особлива увага в сучасних умовах має приділятися професіоналізації військової служби, при цьому дуже важливим є збереження реалістичності в її забезпеченні, оскільки це значною мірою залежить від можливостей державного бюджету України.

Резюмуючи вищевикладене, зазначимо, що Збройні Сили України як соціальний інститут являють собою комплексне утворення, яке за допомогою наявних нормативно-правових засобів і традиційних цінностей впливає на формування світогляд-

них позицій і норм поведінки військовослужбовців з метою забезпечення стабільного розвитку суспільства шляхом захисту від зовнішніх загроз та у межах своєї компетенції – внутрішніх загроз.

Як державний інститут вони є елементом апарату легального примусу держави і мають своєю метою здійснення оборони України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. Інституалізація Збройних Сил України має такі етапи: перший етап (1991–1994 рр.) – міждержавне переміщення кадрів, другий етап (1994–1997 рр.) – отримання статусу без'ядерної держави, третій етап (1997–2003 рр.) – установлення системи санкцій для підтримання норм і правил, четвертий етап (2003–2014 рр.) – процеси латентної дисфункціональності, п'ятий етап (з 2014 р. дотепер) – відновлення функціональності Збройних Сил України.

Правовий статус Збройних Сил України як суб'єкта взаємодії з громадянським суспільством, на наш погляд, слід розглядати передусім із погляду відносин, що складаються із зовнішніми інститутами громадянського суспільства (громадськими та релігійними організаціями, засобами масової інформації). Крім того, неможливо не звернути увагу й на такий осередок громадської діяльності всередині Збройних Сил України, як збори військовослужбовців, а також на деякі інші аспекти.

Також необхідно враховувати той факт, що Збройні Сили України – це структура з багатим складом, яка складається із суб'єктів з різною сферою інтересів та функцій, ступенем повноважень тощо, але об'єднаних спільною рисою: їх головним обов'язком є оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності (ст. 17 Конституції України; ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України») [10; 16].

Так, Збройні Сили України становлять Міністерство оборони України, яке є центральним органом виконавчої влади й військового управління, у підпорядкуванні якого перебувають Збройні Сили України; Генеральний штаб Збройних Сил України, який є головним органом військового управління, види Збройних Сил України, з'єднання, військові частини, військові навчальні заклади й установи та організації, що не належать до видів Збройних Сил України. Організаційно Збройні Сили України складаються з органів військового управління, з'єднань, військових частин, військових навча-

льних закладів, установ та організацій (ст. 3 Закону України «Про Збройні Сили України») [16].

З урахуванням цих особливостей адміністративно-правовий статус окремих організаційних структур (Міністерства оборони України зокрема) ми розглядатимемо як невід'ємну частину єдиного цілого, тобто адміністративно-правового статусу Збройних Сил України в цілому. Разом із тим звернемо увагу на особливості адміністративно-правового статусу окремих структурних елементів ЗСУ (зокрема військовослужбовців як окремого суб'єкта).

Аналізуючи нормативно-правові акти у сфері взаємодії Збройних Сил України та інститутів громадянського суспільства, можна побачити природну обмеженість такого елемента адміністративно-правового статусу ЗСУЮ як їх права під час цієї взаємодії. Це природно, оскільки громадянське суспільство є незалежним і не підпорядковується державній організації. Отже, відбувається цілком закономірне обмеження прав державно-організаційних інститутів, до яких належать Збройні Сили України, за синергії владних структур і громадянського суспільства.

Характерні права Збройних Сил України як суб'єкта взаємодії із зовнішніми інститутами громадянського суспільства відображено в нормах Положення про Міністерство оборони України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів Україні від 26.11.2014 р. № 671. Згідно з ними Міністерство оборони України має право залучати в установленому порядку представників інститутів громадянського суспільства (причому лише за їх згодою) до розгляду питань, що належать до його компетенції, а також безоплатно одержувати від об'єднань громадян інформацію, документи і матеріали, необхідні для виконання покладених на міністерство завдань [28].

Якщо розглядати елементи адміністративно-правового статусу Збройних Сил України як суб'єкта взаємодії з громадянським суспільством, то можна визначити, що нормативно-правовими актами вони регулюються у сферах інформування про діяльність Збройних Сил України, серед іншого й щодо взаємовідносин із засобами масової інформації, військово-патріотичного виховання і допризовної підготовки та у взаємодії з релігійними організаціями (щодо діяльності капеланів як представників останніх). При цьому права акредитованих ЗМІ і представників релігійних організацій, які проводять душпастирську діяльність безпосередньо в частинах

Збройних Сил України, мають більш широкий діапазон порівняно з аналогічними правами інших інститутів громадянського суспільства. Такий стан є об'єктивним. Так, діяльність капеланів (попри те, що вони є представниками релігійних організацій, які, у свою чергу, є одним з інститутів громадянського суспільства) важко віднести до зовнішнього кола взаємовідносин Воєнної організації з громадськими організаціями у зв'язку з тим, що військові священики на час служіння у військових підрозділах зараховуються до штату. Важливість функції засобів масової інформації щодо формування громадської думки, зокрема стосовно Збройних Сил України, зумовлюють їх особливу роль у цих взаємовідносинах. Ураховуючи характер діяльності двох зазначених інститутів, їх взаємодія зі Збройними Силами України є найбільш урегульованою чинними нормативно-правовими актами (зокрема наказами Міністерства оборони України від 14.06.2012 р. № 399 та від 27.01.2015 р. № 40).

Так, адміністративно-правовий статус Збройних Сил України у сфері духовних потреб військовослужбовців ґрунтовно регламентовано правовими нормами Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України, затвердженого наказом Міністерства оборони України від 27.01.2015 № 40. Це Положення визначає головні завдання, взаємодію, права та обов'язки підрозділів (посадових осіб) з питань служби військового духовенства (капеланства), органів військового управління тощо у сфері реалізації особовим складом права на свободу світогляду і віросповідання. Організацію діяльності військових священиків (зокрема роботу із забезпечення діяльності військових священиків, організації міжконфесійної взаємодії тощо) покладено на підрозділи з питань служби військового духовенства (СВД(К)). Посади в цих підрозділах обіймають лише офіцери, призначені зі складу ЗСУ (священнослужителі, рекомендовані релігійними організаціями на посади військових священиків, не мають права обіймати такі посади). Підрозділи з питань служби військового духовенства здійснюють постійну взаємодію з органами військового управління, релігійними та громадськими організаціями. Вони мають право брати участь у розробленні нормативно-правових актів у сфері свободи світогляду і віросповідання особового складу, звертатися до керівництва релігійних організацій щодо надання кандидатур на посади військових священиків (капеланів) та їх достроко-

ве відкликання, надавати пропозиції щодо вирішення проблемних питань морального стану військ тощо [29].

Розглядаючи адміністративно-правовий статус Збройних Сил України як суб'єкта взаємовідносин з інститутами громадянського суспільства, неможливо оминути увагою питання взаємозалежності прав та обов'язків, що в цілому є характерним для адміністративно-правового статусу державно-організаційних інститутів. У багатьох випадках визначити чітку межу між правами та обов'язками Збройних Сил України у зазначеній сфері досить складно. Так, наприклад, Інструкцією, що регламентує порядок допуску представників засобів масової інформації на об'єкти Міністерства оборони України та Збройних Сил України, передбачено, що надавати такий допуск мають їх командири (начальники) на підставі резолюції відповідної посадової особи, зокрема Міністра оборони України (на відвідування всіх об'єктів Міноборони та ЗСУ), начальника Генерального штабу (на відвідування структурних підрозділів ГШ Збройних Сил України тощо) тощо [30]. З одного боку, надання такого дозволу можна вважати правом Збройних Сил України (посадових осіб відповідних органів), оскільки зазначена Інструкція водночас передбачає низку обмежень щодо відвідування об'єкта, які можуть бути встановлені за рішенням уповноваженої посадової особи (наприклад, запобігання можливості порушення режиму секретності, проведення потенційно небезпечних заходів бойової підготовки або режиму обсервації чи карантину на них [30]). З іншого боку, надання дозволу на допуск представників засобів масової інформації на зазначені об'єкти є обов'язком як відповідних посадових осіб, так і Збройних Сил України в цілому, оскільки забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень; накладення зобов'язань на суб'єктів владних повноважень щодо інформування громадськості та засобів масової інформації про свою діяльність та сприяння провадженню акредитованими журналістами та працівниками (статті 3, 6, 26 Закону України «Про інформацію») закріплено у законодавчих актах та гарантовано державою (а умисне перешкоджання законній професійній діяльності журналістів взагалі тягне за собою юридичну відповідальність (ст. 24 Закону України «Про інформацію», ст. 171 Кримінального кодексу України) [31; 32]).

А. О. Буличев, досліджуючи проблематику взаємозв'язку прав та обов'язків військовослужбовців військових формувань,

узагальнює наукові погляди вітчизняних і зарубіжних науковців (зокрема О. Б. Андрєєвої, Ю. О. Тихомирова та інших) щодо особливого взаємозв'язку прав та обов'язків осіб, які перебувають на службі в органах державної влади, зокрема військовослужбовців. Так, він звертає увагу на думку О. Б. Андрєєвої щодо єдності прав та обов'язків службових осіб, «оскільки їх права водночас є обов'язками, адже вони використовуються в інтересах служби, а обов'язки – правами, бо інакше обов'язки неможливо було б здійснити» [33, с. 59; 34, с. 51]. Неможливо не погодитись з думкою автора, який, долучаючись до думок тих учених (Ю. О. Тихомирова, М. М. Алексєєва та інших), які пропонують використовувати термін «правообов'язок» до певної категорії прав, підкреслює, що права військовослужбовців, пов'язані з проходженням ними військової служби, в адміністративних відносинах реалізуються не за власним розсудом, а у зв'язку з необхідністю виконувати свої адміністративно-правові обов'язки під час проходження військової служби, спрямовані на забезпечення публічних інтересів [34, с. 51].

На наш погляд, під час дослідження питання щодо адміністративно-правового статусу Збройних Сил України як суб'єкта взаємовідносин з інститутами громадянського суспільства доцільно не розмежовувати права та обов'язки у цій сфері, а розглядати їх з погляду сукупності, тобто з погляду компетенції. Ми приєднуємось до поглядів тих учених, які розглядають її як елемент правового статусу органів виконавчої влади в цілому і їх посадових осіб зокрема. Так, наприклад, Н. О. Армаш визначає компетенцію як такий елемент правового статусу, що встановлює сукупність юридично передбачених прав та обов'язків органу виконавчої влади або його керівника, реалізація яких забезпечує виконання їх основних функцій [35, с. 29].

У сфері взаємодії Збройних Сил України з інститутами громадянського суспільства до компетенції Міністерства оборони України (як головного представника ЗСУ) належать взаємодія з громадськими організаціями (ст. 10 Закону України «Про Збройні Сили України», ст. 10 Закону України «Про оборону України»), розгляд звернень громадських організацій, повідомлень засобів масової інформації та своєчасне інформування заявників і засобів масової інформації про результати розгляду і вжиті заходи (ст. 21 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною

організацією і правоохоронними органами держави»), забезпечення реалізації заходів демократичного цивільного контролю за Збройними Силами України (ст. 10 Закону України «Про оборону України») [28; 15; 16] тощо.

Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» покладав на Збройні Сили України обов'язок урахування громадської думки, пропозицій громадських організацій під час обговорення та ухвалення рішень з питань їх діяльності та посадових осіб у сфері оборони і національної безпеки, своєчасне, повне і достовірне інформування про свою діяльність тощо (ст. 2 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави»). При цьому інформування громадськості та здійснення взаємодії Збройних Сил України з громадськими організаціями і засобами масової інформації покладаються на одного із заступників міністра оборони України та начальника Генерального штабу України, яким підпорядковуються відповідні прес-служби та підрозділи по зв'язках із громадськістю. Управління комунікацій та преси Міністерства оборони України і прес-служби Генерального Штабу Збройних Сил України й видів (сил) та оперативних командувань здійснюють організацію акредитації журналістів і працівників ЗМІ для відвідування об'єктів Мінборони та ЗСУ та взаємодію з ними. Безпосередньо у військових частинах для організації роботи з представниками ЗМІ командир визначає посадову особу, яка відповідає за зв'язки із засобами масової інформації. До компетенції такої посадової особи, крім інформування щодо діяльності, також належать зустріч та супроводження представників ЗМІ на території об'єкта (з урахуванням вимог і правил пропускного та внутрішньооб'єктового режиму об'єктів) тощо [30].

Необхідно звернути увагу, що надання інформації представникам засобів масової інформації, здійснення заходів демократичного цивільного контролю тощо законодавством України обмежено порядком дотримання вимог щодо збереження державної таємниці, захистом інформації з обмеженим доступом та стратегічних інтересів держави (ст. 3 Закону України «Про оборону України») [15]. Це пов'язано зі специфікою діяльності Збройних Сил України, спрямованою на оборону України, захист її суверенітету і територіальної цілісності. Так, наприклад, передбачено, що в разі виникнення

порушень законодавства щодо охорони державної таємниці та захисту інформації з обмеженим доступом відвідування представниками ЗМІ об'єкта Міністерства оборони України або Збройних Сил України припиняється. При цьому командир повинен вжити невідкладних заходів щодо недопущення витоку інформації з обмеженим доступом [30].

Взаємодія Збройних Сил України і громадянського суспільства у сфері допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання має в нашій державі найдавніші й найтісніші зв'язки. Відповідно до Закону України «Про оборону України» підготовка держави до оборони в мирний час серед інших заходів передбачає і військово-патріотичне виховання громадян України, підготовку молоді до служби в Збройних Силах України і забезпечення престижу військової служби (ст. 3 Закону України «Про оборону України») [15]. Не остання роль у цій підготовці відводиться саме громадським організаціям, що спеціалізуються у цій сфері (наприклад, Товариству сприяння обороні України).

Так, наприклад, законодавчими нормами організацію та проведення підготовки громадян України до військової служби покладено не лише на Міністерство оборони України та інші центральні органи виконавчої влади, але й на органи Товариства сприяння обороні України. Також передбачено, що до цієї роботи можуть залучатися інші об'єднання громадян відповідно до їх статутів [23]. Така підготовка охоплює патріотичне виховання, підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей, фізичну підготовку тощо (ст. 8 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»). При цьому підготовка з військово-технічних спеціальностей може проводитися саме в навчальних закладах Товариства сприяння обороні України (ст. 10 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу») [23].

Начальник Генерального штабу, заступники Міністра оборони України, командувачі видів Збройних Сил України, командири військових частин, військові комісари та ін. організують роботу серед цивільної молоді, яка бажає навчатися у вищих військових навчальних закладах, проводять заходи з військово-професійної орієнтації молоді, організовують військово-спортивні змагання тощо [36]. Міністерство оборони України за участю Товариства сприяння обороні України запроваджує заходи, спрямовані на налагодження взаємодії у питаннях національно-патріотичного вихо-

вання допризовної молоді та популяризації військової служби [37]. У межах цих заходів воно разом з іншими відповідними міністерствами й органами виконавчої влади проводить підготовку громадських активістів, які залучаються до організації і проведення Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») тощо. Спільно з представниками громадських організацій Міністерство оборони України, територіальні відділення Збройних Сил України укомплектовують навчальні заклади засобами і системами захисту, смугами перешкод і військово-спортивними комплексами, залучають офіцерів військових частин, воїнів АТО/ООС до проведення навчальних занять у школах із військової підготовки тощо [38]. До компетенції Міністерства оборони України та Генерального штабу України належить організація комплектування Збройних Сил України і призов громадян на строкову військову службу (статті 10, 11 Закону України «Про оборону України») [15]. Разом із тим законодавством передбачено, що до складу призовних комісій під час проведення призову громадян України на строкову військову службу долучаються представники громадських організацій (ст. 16 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу») [23] тощо.

Реалізувати регламентовані права та обов'язки неможливо без закріплення у нормативно-правових актах відповідних юридичних гарантій. Саме слово «гарантія» перекладається з французької (*garantie*) як «умова», «забезпечувати що-небудь» [39, с. 48]. Теоретики з держави та права зазвичай визначають термін «юридичні гарантії» з огляду на правовий статус людини і громадянина як суб'єкта правовідносин. Так, О. Ф. Скакун визначає їх як систему юридичних засобів і способів охорони й захисту прав людини і громадянина, які забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону та надійний захист [40, с. 188]. Аналогічної думки додержується і багато інших учених цього фаху. Вони також визначають гарантії як систему узгоджених факторів, що забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод людини, систему норм, принципів та вимог, які забезпечують процес дотримання прав та законних інтересів людини, систему умов і засобів, що забезпечують у сукупності здійснення конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, надають усім елементам правового статусу особи реального змісту, завдяки чому стає можливим безперешкодне здійснення прав і свобод [41, с. 72.; 42, с. 170].

Проте юридичні гарантії є невід'ємним елементом адміністративно-правового статусу не лише громадян, але й будь-яких організаційних утворень (державних, громадських тощо). Тому більш аргументованим, на наш погляд, є визначення, дане В. В. Копєйчиковим, який тлумачить гарантії прав та обов'язків як засоби й умови, що забезпечують цілковите і неухильне здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів [43, с. 47], із чим ми повністю погоджуємось.

До головної гарантії у сфері взаємодії Воєнної організації (Сектору безпеки і оборони України) та громадянського суспільства в нашій державі, безумовно, належить конституційна умова про заборону на використання Збройних Сил України для обмеження прав і свобод громадян (ст. 17 Конституції України) [10]. При цьому забезпечення додержання цієї вимоги покладено на органи військового управління (ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України») [16].

Гарантії у сфері інформування громадського суспільства про діяльність Збройних Сил України та в межах цивільного демократичного контролю над Воєнною організацією держави отримують своє закріплення у правових нормах низки Законів України. Так, як гарантії права громадянського суспільства на інформацію законодавством закріплено вказаний обов'язок з боку суб'єктів владних повноважень інформувати громадськість та засоби масової інформації про свою діяльність та ухвалені рішення, а також щодо визначення спеціальних підрозділів або відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації (ст. 6 Закону Україні «Про інформацію») [44]. Водночас держава гарантує захист інформації, що стосується Воєнної організації та становить державну таємницю або є обмеженою (ст. 6 Закону України «Про інформацію»).

Незважаючи на проголошення у низці законодавчих актів, що регулюють сферу взаємовідносин між Збройними Силами України і громадянським суспільством, положень щодо відповідальності за порушення законодавства, фактично реальна юридична відповідальність передбачається лише стосовно порушення права на інформацію та права на звернення згідно з адміністративно-правовими нормами статті 212-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення [45].

Відповідальність військовослужбовців залежно від характеру порушення може бути дисциплінарною, адміністративною або кримінальною. Якщо дисциплінарна відповідальність передбачається за порушення військової дисципліни і стосується внутрішніх взаємовідносин, то адміністративна і кримінальна в будь-якому разі зумовлюються взаємовідносинами із зовнішніми суспільними інститутами, оскільки навіть якщо порушення військовослужбовців не стосуються цивільного представництва, сам суд є зовнішньою цивільною структурою. Крім того, в разі накладення дисциплінарного стягнення військовослужбовець має право оскаржити його в суді. У разі незадоволення ухваленим рішенням за своєю заявою або скаргою до керівництва він також може оскаржити його в суді (статті 88, 112 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України) [26] тощо.

Разом із тим, на нашу думку, треба звернути увагу на той аспект, що в Україні відсутня система військових судів. Будь-які справи, що стосуються військовослужбовців, розглядаються судами загальної юрисдикції. З погляду незалежності судової влади це, безумовно, абсолютно правильне рішення. Водночас відсутність фахової спеціалізації у військовому праві, знань воєнної специфіки й налагодженого технічного процесу для доступу до інформації з обмеженим доступом, що перебуває в розпорядженні Воєнної організації, тощо зумовлює низьку ефективність судового розгляду у цій сфері.

До Верховної Ради України у 2015 році було внесено на розгляд законопроєкт депутатів С. В. Пашинського та І. Ю. Вінника за № 2557 від 06.04.2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо утворення військових судів та окремих організаційних питань). У ньому, зокрема, пропонувалося створити військові суди, які мають бути судами загальної юрисдикції і здійснювати правосуддя у Збройних Силах України та спеціалізуватись на розгляді кримінальних та адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення, віднесені до їх підсудності [46]. Підтримуючи саму ідею створення спеціалізованих військових судів, неможливо погодитись із пропозицією авторів щодо підпорядкування суддів військових судів Збройним Силам України, а саме що «судді військових судів перебувають на військовій службі і входять до штатної чисельності Збройних Сил України» [46]. На наш погляд, таке підпорядкування створює загрозу підтримки кор-

поративних інтересів воєнної організації, неможливість зовнішнього контролю за діяльністю суддів тощо. На нашу думку, військові суди мають складатись виключно із цивільних суддів, обраних на конкурсній основі з-поміж суддів загальної юрисдикції, та підпорядковуватись на принципах, узвичаєних у судовій системі в цілому, але водночас діяти у повній співпраці зі Збройними Силами України. Можливість спеціалізації у військовому праві, узагальнення судових рішень саме у цій сфері, наявність технічних можливостей для пришвидшення зв'язку з усіма особами із військовослужбовців, участь яких є необхідною в судовому розгляді, а також до доступу до інформації, що належить до державної таємниці або має обмежений доступ, за наявності юридичної і фактичної незалежності від самої Воєнної організації, утворять, на нашу думку, необхідні умови для здійснення ефективного правосуддя на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечення права на справедливий суд.

Отже, аналізуючи нормативно-правові акти, норми яких регламентують діяльність Збройних Сил України та визначають їх адміністративно-правовий статус, зокрема як суб'єкта взаємодії з громадянським суспільством, можна побачити, що найбільш врегульовано взаємовідносини з релігійними організаціями та засобами масової інформації. Стосовно взаємодії з іншими інститутами та громадянським суспільством в цілому норми, що стосуються компетенції, гарантій та відповідальності Збройних Сил України, майже не визначено. На нашу думку, це пов'язано з відсутністю закріплення відповідних правових норм, що регулюють взаємовідносини між Збройними Силами України і громадянським суспільством, у законодавчих актах, які регламентують діяльність Воєнної організації держави, а також відсутністю відповідних підзаконних актів у цій сфері [47, с. 40].

Рішенням цієї проблеми могло би стати внесення до низки законодавчих актів (наприклад до Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України) змін, запропонованих у проєкті № 2153а «Про внесення змін до законів України «Про Збройні Сили України» та «Про оборону України» (щодо здійснення Збройними Силами України цивільно-військового співробітництва)» що більш докладно буде розглянуто далі) й ухвалення підзаконних нормативно-правових актів (аналогічних наказам Міністерства оборони України від 14.06.2012 р. № 399 та від 27.01.2015 р. № 40).

Так, Статут внутрішньої служби, який визначає загальні права та обов'язки військовослужбовців Збройних Сил України [48] не містить зобов'язань для командирів (начальників) щодо взаємодії з громадськими організаціями, засобами масової інформації тощо, аналогічних відповідним нормам, передбаченим положеннями про Міністерство оборони України та Генеральний штаб України (які нами були розглянуті вище). Безумовно, вказані статути регулюють внутрішні відносини у Збройних Силах України, проте, враховуючи, що в Україні склалася усталена система співпраці між громадськими організаціями та ЗСУ, регламентація їх взаємодії потрібна насамперед самим військовослужбовцям для усвідомлення меж своєї правомірної поведінки.

Осередком громадянського суспільства всередині Збройних Сил України є збори військовослужбовців, які, наприклад, мають право обговорювати порушення військовослужбовців до накладання на них стягнення з метою громадського впливу (такі рішення для командирів мають рекомендаційний характер) (ст. 46 Дисциплінарного статусу Збройних Сил України) [26].

Проте, як зауважувалось вище, нормативно-правові акти, що визначають адміністративно-правовий статус військовослужбовців (як окремих індивідів), зазвичай окреслюють внутрішні взаємовідносини Збройних Сил України і практично не передбачають взаємодію із зовнішніми організаційними інститутами, зокрема громадянського суспільства. Наприклад, Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, припускаючи можливість виникнення взаємовідносин поза професійним оточенням, містить правила, які зобов'язують військовослужбовців «поважати гідність інших людей», «бути ввічливими у спілкуванні з іншими особами, виявляти особливу увагу до осіб похилого віку, жінок і дітей, поступатися їм місцем у громадському транспорті» (статті 49, 56 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України) [48], тобто звичайні етичні норми загальної поведінки в соціумі. Водночас він не містить положень, що регулюють взаємовідносини із представниками громадських організацій або засобів масової інформації, незважаючи на наявність таких відносин *de facto*.

Разом із тим серед нормативно-правових актів у цій сфері неможливо не виділити одну норму, яка зосереджує в собі всі елементи адміністративно-правового статусу військовослужбовця у сфері взаємодії з представниками цивільних інститутів, а саме:

«ніякі надзвичайні обставини, накази чи розпорядження командирів і начальників не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій стосовно цивільного населення, його майна та навколишнього середовища, а за віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу військовослужбовці несуть відповідальність згідно із законом» (ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України») [16]. Як можна побачити, вона передбачає права (не виконувати злочинний наказ) та обов'язки (не чинити незаконні дії), містить положення щодо відповідальності та гарантує захист реалізації цих прав та обов'язків. Однак вона стосується цивільних осіб у цілому. Стосовно ж взаємовідносин з представниками громадянського суспільства та його інститутами нормативно-правова сфера потребує ґрунтовного вдосконалення.

Отже, підсумовуючи розгляд особливостей адміністративно-правового статусу Збройних Сил України як суб'єкта взаємодії з громадянським суспільством, необхідно звернути увагу, що для нього є характерною взаємозалежність прав та обов'язків як для більшості державно-організаційних інститутів. Тобто ця особливість насамперед полягає в наявності такого елемента, як компетенція, тобто сукупності прав та обов'язків для реалізації покладених на Збройні Сили України функцій [49, с. 47].

Головним чином сфера компетенції Збройних Сил України у взаємовідносинах з громадянським суспільством складається стосовно інформування громадськості про свою діяльність. Водночас попри передбачені зобов'язання щодо прозорості, держава гарантує захист інформації, яка належить Збройним Силам України та становить державну таємницю або є інформацією з обмеженим доступом.

Необхідно підкреслити, що в цілому права Збройних Сил України як елемент їх адміністративно-правового статусу мають природну обмеженість стосовно взаємодії з інститутами громадянського суспільства, позаяк останні є незалежними від державної організації і не підпорядкованими будь-яким державно-організаційним інститутам.

Ураховуючи урегульованість взаємовідносин Збройних Сил України з релігійними організаціями та засобами масової інформації, серед іншого завдяки наявності відповідних підзаконних нормативно-правових актів, найбільш чітко компетенція органів ЗСУ, гарантії реалізації передбачених прав та обов'язків і відповідаль-

ність за порушення встановлених правил регламентовано саме у сфері взаємовідносин із цими представниками громадянського суспільства.

Щодо взаємодії з іншими інститутами та громадянським суспільством в цілому норми, що стосуються складових адміністративно-правового статусу Збройних Сил України, у нормативно-правових актах майже не визначено. Особливо це стосується гарантій реалізації прав та обов'язків Воєнної організації держави. Це потребує вдосконалення чинних законодавчих актів, які регламентують діяльність Збройних Сил України (зокрема статутів), та ухвалення відповідних підзаконних нормативно-правових актів.

Незважаючи на те, що статути Збройних Сил України (зокрема, Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, Дисциплінарний статут Збройних Сил України) регулюють внутрішні відносини і практично не передбачають взаємодій із зовнішніми організаційними інститутами, зокрема громадянського суспільства, необхідно враховувати, що в Україні склалася усталена система співпраці між громадськими організаціями та ЗСУ, і регламентація їх взаємодії потрібна передусім самим військовослужбовцям для усвідомлення меж своєї правомірної поведінки.

Список використаних джерел

1. Про Стратегію воєнної безпеки України: Указ Президента України від 25.03.2021 р. № 121/2021 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n8
2. Про Стратегію національної безпеки України. Указ Президента України від 06.05.2015 р. № 287/2015 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015.
3. Большая Советская Энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. А.М. Прохоров, 3-е изд.. Москва: Изд-во БСЭ, 1971. Т.5. 640 с.
4. Історія України: підруч. / кер авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 1996. 488 с.
5. Зозуля Я. Велика українська революція: Матеріали до історії української державності. (Календар історичних подій за лютий 1917 – березень 1918 року) / упор. Я. Зозуля. Нью-Йорк, 1967. С 73–77.
6. Гунчак Т. Україна. Перша половина XX-го століття: Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

7. Субтельний О. Історія України. Торонто: Видавництво Торонтського університету, 1994. 340 с.

8. Солдатенко В. І справжні, не фальшиві фарби. Крути: Спроба історичної інтерпретації. *Дзеркало тижня*. 2006. 28 січ.–3 лют.

9. Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст.429.

10. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

11. Про військові формування на Україні: Постанова Верховної Ради України від 24.08.1991 р. № 1431-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. №38. Ст.506.

12. Міністерство оборони України. Історія URL: http://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html

13. Шульгін В.В. Поняття, сутність та структура військового законодавства України у контексті процесу його реалізації. *Держава і право*. 2008. Вип. 42. С. 55–61.

14. Міністерство оборони України. URL: http://www.mil.gov.ua

15. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.

16. Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст.108.

17. Будівництво Збройних сил незалежної України. Міністерство оборони України. URL: http://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html.

18. Сучасні тенденції трансформації збройних сил та досвід з впровадження країнами Центрально-Східної Європи євроатлантичних стандартів: матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ 28–29 трав. 2013 р). Київ: Видавничий дім «Стилос», 2013. 320 с

19. Про хід виконання у 1997–2000 роках Державної програми будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 31.10.2000 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1237/2000

20. Коропатнік І.М. Інституалізація Збройних Сил України в сучасний період. *Актуальні питання публічного та приватного права*. 2015. № 3(11). С. 138–140.

21. Про Стратегічний оборонний бюлетень України. Указ Президента України від 17.08.2021 р. № 473/2021

22. Про національну безпеку України. Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VII. Верховна Рада України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text

23. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385.

24. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190.

25. Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист: Закон України від 24.03.1998 № 203/98-ВР *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 40–41. Ст.249.

26. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 № 551-XIV.*Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23, Ст.197.

27. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 № 550-XIV. *Відомості Верховної Ради України.* 1999. № 22–23. Ст.196.

28. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України. Постанова кабінету Міністрів України від 26 11 2014 р. № 671 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF#Text

29. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 27.01.2015 р № 40. *Офіційний вісник України*. 2015. № 16. Ст. 424.

30. Про затвердження Інструкції про порядок допуску журналістів, працівників засобів масової інформації на об'єкти Міністерства оборони України та Збройних Сил України: Наказ Міноборони України від 14.06.2012 № 399. *Офіційний вісник України.* 2012. № 55. Ст. 2223.

31. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.

32. Кримінальний кодекс України Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25. Ст. 131.

33. Андрєєва О.Б. Службові права посадових осіб як особливої категорії державних службовців. *Право і безпека.* 2012. № 1. С.59–62.

34. Буличев А.О. Взаємозв'язок прав і обов'язків військовослужбовців військових формувань з правоохоронними функціями. *Форум Права*. 2014. № 1. С. 50–54.

35. Армаш Н.О. Керівник органу виконавчої влади: адміністративно–правовий статус. Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2006. 248 с.

36. Про затвердження Інструкції про організацію та проведення військово-професійної орієнтації молоді та прийому до вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів: Наказ Міноборони України від 05.06.2014 № 360. *Офіційний вісник України.* 2014. № 58. Ст. 1588.

37. Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді: Указ Президента України від 12.06.2015 № 334/2015. *Офіційний вісник Президента України.* 2015. № 14. Ст. 971.

38. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах: Наказ МОН України № 641 від 16.06.2015 р. URL:http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code-68FAAF905160F.

39. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Головна редакція «Українська радянська енциклопедія», 1985 966с.

40. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Всеукр. ассоц. видавців «Правова єдність», 2009. 520 с.

41. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : Підручник / відп. ред. О. В. Зайчук, наук. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

42. Медвідь Л.П. Гарантії реалізації прав і свобод військовослужбовців. *Юридична наука.* 2011. № 6. С. 169–174.

43. Правознавство: підручник / ред. В. В. Копєйчиков. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 736 с.

44. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650.

45. Кодекс України про адміністративні правопорушення**.** Закон Української РСР 7 грудня 1984 року № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР.* 1984. додаток до № 51. Ст.1122.

46. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо утворення військових судів та окремих організаційних питань): Проєкт Закону України № 2557 від 06.04.2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54668.

47. Коропатнік І.М. Особливості адміністративно-правового статусу інститутів громадянського суспільства як суб'єктів взаємодії зі Збройними Силами України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2016. № 21. С. 37–41.

48. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст.194.

49. Коропатнік І.М. Особливості правового регулювання взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України. *Международный научный журнал «Верховенство права».* 2016. № 2. С. 45–50.

Розділ сьомий

ПРАВОВІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ

Однією з першочергових програм розвитку України є вдосконалення системи національної безпеки, підвищення обороноздатності держави й реформування Збройних Сил України та інших військових формувань відповідно до сучасних вимог.

В умовах збройної агресії Російської Федерації проти України й окупації частини її території особливого значення для забезпечення обороноздатності держави набуває належне військове управління в межах військово-адміністративного поділу держави.

Ситуація, яка склалась наразі в Україні, потребує пошуку нових механізмів оновлення системи адміністративно-територіального військового управління, підвищення його ефективності та функціонування. Останні події показали, що наявний механізм управління військовими формуваннями на території України не відповідає повною мірою необхідному рівню виконання покладених на них завдань, а забезпечити існування України як суверенної, незалежної та правової держави, що є одним із конституційних завдань, неможливо без злагодженого функціонування та діяльності Збройних Сил України, інших військових формувань та їх окремих підрозділів.

Стратегія національної безпеки України одним із пріоритетів національних інтересів України та забезпечення національної безпеки називає обстоювання незалежності й державного суверенітету, відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України [1].

Суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах наявного кордону є цілісною і недоторканною. Відповідно до Указу Президента України від 05.02.2016 № 39 «Про затвердження військово-адміністративного поділу території України» територіальний розподіл повноважень і відповідальності військових формувань Збройних Сил України визначає військово-адміністративний поділ території України, головним завданням якого є оборона країни [2].

Історико-правовий огляд розвитку військово-адміністративного поділу на українських землях, починаючи від устрою Київської Русі та закінчуючи відповідною характеристикою сучасних військово-адміністративних зон і гарнізонної служби, дає змогу осмислити цілісну картину військово-адміністративного будівництва на теренах України, розглянути його сучасний характер і визначити шляхи подальшого розвитку.

Так, загалом можна виділити такі фактори військово-адміністративного поділу українських земель:

1) військовий та адміністративний поділ феодальної Русі й Галицько-Волинської держави – розгляд адміністративно-правового стану давньослов'янських городів («градів»), феодальних центрів, адміністративних і військових функцій київських князів та їх дружин, структурних військово-адміністративних одиниць, зокрема «тисяч», «сотень» і «десятків»;

2) військово-адміністративні зміни на українських землях під литовською і польською владою (XIV–XVIII ст.) – аналіз посилення проявів феодалізму, ролі старих удільних князівств і воєводсько-повітової військово-адміністративної системи;

3) військово-адміністративна організація запорізького козацтва (XVI–XVIII ст.) – розгляд ролі та місця куренів і паланок у військово-адміністративному устрої запорізького козацтва;

4) поділ козацьких військово-територіальних формувань (1649–1764 рр.) – вивчення військово-адміністративних функцій реєстрового й низового козацтва, полків і сотень та полкової старшини;

5) російська армія на території України у XVIII–XIX ст. – розгляд практики використання українського козацтва як «клієнтського суспільства», системи розміщення російської армії в Україні у XVIII–XIX ст.;

6) австрійська військова присутність на західноукраїнських землях у XVIII–XIX ст. – вивчення адміністративно-військової організації українських земель у складі Австрійської імперії (з 1868 р. – Австро-Угорщини);

7) військово-адміністративні зміни під час Першої світової війни та національно-визвольних змагань (1914–1921 рр.) – розгляд військових контингентів на українських землях під час битв Першої світової війни й військово-адміністративної організації України

під владою Центральної Ради, гетьмана Павла Скоропадського та Директорії;

8) військово-адміністративний поділ Радянської України (1922–1991 рр.) – розгляд становлення радянського військового окружного устрою і територіально-міліційної системи;

9) німецька окупаційна присутність на території України (1941–1944 рр.) – вивчення специфіки адміністративно-військового поділу нацистської Німеччини на українських землях;

10) воєнні округи Української повстанської армії (далі – УПА) у 1943–1950-х рр. – розгляд територіальної та командної організації Української повстанської армії;

11) сучасний військово-адміністративний поділ території України.

Наразі законодавство України подає таке визначення військово-адміністративного поділу: «Військово-адміністративний поділ території України – це розмежування території держави на військово-адміністративні зони (райони) в інтересах забезпечення оборони України» [2].

Загалом військово-адміністративний поділ являє собою систему встановлення меж відповідальності, в яких функціонують військові об’єкти.

Підґрунтям для здійснення військово-адміністративного поділу є:

– адміністративно-територіальний устрій України з урахуванням тимчасово окупованих територій;

– відомості про характер можливих воєнних конфліктів та основні реальні й потенційні загрози національній безпеці у воєнній сфері;

– функції та завдання Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв’язку та захисту інформації України, Державної спеціальної служби транспорту, інших утворених відповідно до законів України військових формувань і правоохоронних органів спеціального призначення у мирний та воєнний час, дані про стан і перспективи їх розвитку;

– стан і перспективи розвитку оборонної інфраструктури [2].

Перебування на території України підрозділів збройних сил інших держав з порушенням процедури, визначеної Конституцією та законами України, Гаазькими конвенціями 1907 року і IV Женевською конвенцією 1949 року, а також усупереч Меморандуму

про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 року, Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 року та іншим міжнародно-правовим актам є окупацією частини території суверенної держави Україна та міжнародним протиправним діянням з усіма наслідками, передбаченими міжнародним правом [3].

Наразі відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» тимчасово окупованою територією України визнаються:

1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) повітряний простір над територіями, зазначеними вище [3].

Тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України. Датою початку тимчасової окупації є 20 лютого 2014 року.

Згідно з Указом Президента України № 39/2016 «Про затвердження військово-адміністративного поділу території України» територія України поділяється на такі військово-адміністративні зони (райони):

а) військово-сухопутні – для поділу суші;

б) військово-повітряні – для поділу повітряного простору України;

в) військово-морські – для поділу внутрішніх вод і територіального моря України (далі – морський простір України) [2].

Уся сухопутна територія України поділяється на чотири військово-сухопутні зони, які є зонами відповідальності оперативних командувань «Північ», «Південь», «Захід» і «Схід» та містить такі території:

а) військово-сухопутна зона «Північ» – території Житомирської, Київської, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської областей та міста Києва;

б) військово-сухопутна зона «Південь» – Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей;

в) військово-сухопутна зона «Захід» – Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей;

г) військово-сухопутна зона «Схід» – Запорізької, Дніпропетровської, Харківської, Донецької та Луганської областей [2].

Повітряний простір України поділяється на чотири військово-повітряні зони, які є зонами відповідальності повітряних командувань «Захід», «Центр», «Схід» і «Південь», та один окремий військово-повітряний район, межами яких є умовні вертикальні поверхні, що проходять по лінії державного кордону України на суші, морі, річках, озерах, інших водоймах та по прямих лініях між визначеними географічними точками з урахуванням повітряного простору над тимчасово окупованою територією України [2].

Морський простір з урахуванням внутрішніх морських вод і територіального моря України поділяється на дві військово-морські зони відповідальності командування Військово-Морських Сил Збройних Сил України:

1) військово-морська зона «Чорноморська», що охоплює води територіального моря і внутрішні води України у Чорному морі;

2) військово-морська зона «Азовська», що охоплює внутрішні води України в Азовському морі та Керченській протоці [2].

Як зазначалося вище, головним завданням військово-адміністративного поділу України є оборона країни. При цьому забезпечити безпечне та злагоджене функціонування в окремій адміністративно-територіальній зоні військових об’єктів неможливо без ефективної системи адміністративно-територіального військового управління. З метою територіального розподілу повноважень, відповідальності та управління у межах військово-адміністративної зони створюється і функціонує гарнізон.

Гарнізон функціонує як один з основних об’єктів військового, адміністративного й територіального управління.

Словник української мови визначає гарнізон як «військові частини, розташовані постійно або тимчасово в якому-небудь населеному пункті, в укріпленому районі» [4]. В енциклопедичному

словнику І. А. Ефрона та Ф. А. Брокгауза термін «гарнізон» розкривається як «війська, що займають укріплений пункт для охорони й оборони його в мирний і воєнний час» [5].

Згідно із Законом України «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України» гарнізон становлять «військові частини, штаби, організації, установи та військово-навчальні заклади (далі – військові частини) Збройних Сил України, розташовані постійно чи тимчасово в населеному пункті (пунктах) або поза ним (ними). До складу гарнізону також входять військові частини Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України» [6].

Усі військовослужбовці гарнізону повинні чітко знати межі гарнізону, які встановлюються наказом командувача військ оперативного командування, а в місті Києві – наказом Міністра оборони України.

У підґрунтя організації гарнізону закладено територіально-зональний принцип з урахуванням військово-адміністративного поділу території України. Система гарнізону дає змогу більш раціонально розділити територію України у військово-адміністративному плані й підвищити ефективність управління військами. Однак практичній досвід проведення загальногарнізонних заходів і здійснення управління військами в межах гарнізону в сучасних умовах доводить недосконалість функціонування системи гарнізону та його посадових осіб і свідчить про практичну необхідність урегулювання та подальшого вдосконалення цього питання.

Наразі на території України виділяють Білгород-Дністровський, Білоцерківський, Вінницький, Дарницький, Деснянський, Дніпропетровський, Донецький, Житомирський, Запорізький, Івано-Франківський, Київський, Кіровоградський, Криворізький, Лозівський, Луганський, Луцький, Львівський, Мелітопольський, Миколаївський, Нікопольський, Одеський, Полтавський, Рівненський, Сумський, Тернопільський, Ужгородський, Харківський, Херсонський, Хмельницький, Черкаський, Чернівецький, Чернігівський, Чугуївський та інші гарнізони.

Військовий гарнізон є об’єктом адміністративно-територіального військового управління, до якого входять різні за будовою та специфікою діяльності організаційні елементи (адміністративно-правові структури), що мають свої органи управління,

спільно реалізують цілі та завдання і діють на підставі певних правил і процедур, закріплених нормами права. Організаційні елементи гарнізону утворюють єдине ціле та функціонують з метою охорони й оборони країни у мирний і воєнний час. Склад, розташування та характер відносин між ними визначають структуру військового гарнізону.

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає поняття «структура» як характеристику складу та просторову картину складу об'єкта, речовини (ізотропна, анізотропна, кристалічна, аморфна, гомогенний чи колоїдний розчин, фазові суміші) взаємне розташування формацій, частин, деталей, елементів, певний функціональний взаємозв'язок складових частин об'єкта, внутрішню будову. Структура також може стосуватись формацій та моделей організації функціональних відносин, громадських, економічних і трудових правовідносин, устрою чи організації чогонебудь [7].

На нашу думку, під поняттям структури військового гарнізону слід розуміти сукупність окремих адміністративно-правових елементів гарнізону, що функціонують і виконують завдання у відповідності до специфіки діяльності та призначення, і в своїй сукупності забезпечують виконання загальногарнізонних заходів і завдань.

У військовому гарнізоні можна виділити організаційні структури та структури управління.

Для належного виконання завдань у межах гарнізону останній потребує координації взаємодії його адміністративно-правових елементів у вигляді установлення певного внутрішнього порядку. Конкретні форми цього порядку реалізуються за допомогою організаційної структури.

Елементами організаційної структури військового гарнізону є військові частини, штаби, організації, установи та військові навчальні заклади (рис. 1).

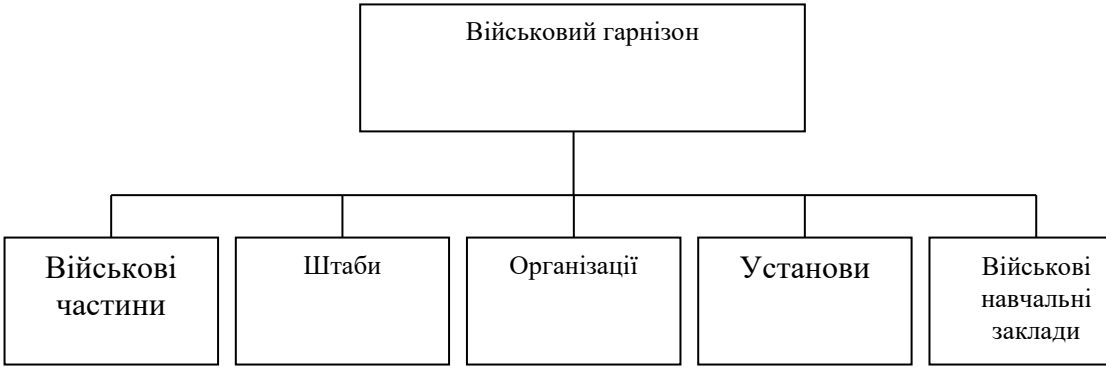

Рис. 1 – Елементи організаційної структури військового гарнізону

Кожен гарнізон має свою організаційну структуру, що залежить від територіального розміщення, підпорядкованості й тих адміністративно-правових складових, які розміщено на території гарнізону. Однак під час здійснення аналізу структури окремих гарнізонів в Україні для прикладу доцільно розглянути адміністративно-правові елементи організаційної структури типового військового гарнізону. До складу такого гарнізону входять (можуть входити) такі сили та структури Збройних Сил України й інших військових формувань:

1) військові частини:

– бойові військові частини;

– військові частини забезпечення;

– військові частини спеціального призначення;

2) штаби;

3) військові організації та установи:

– будинок офіцерів;

– військовий оркестр;

– військові комісаріати;

– військові представництва;

– військово-лікарська комісія;

– зональний відділ Військової служби правопорядку;

– квартирно-експлуатаційний відділ;

– мобільний військовий госпіталь;

– науково-дослідні, випробувальні організації та виробничі підприємства оборонно-промислового комплексу України;

– регіональний медіа-центр Міністерства оборони України;

– територіальна група з питань запобігання та виявлення корупції;

– територіальне управління внутрішнього аудиту та контролю;

– територіальний відділ пожежної безпеки;

– територіальний Центр контролю якості речового майна;

– територіальний юридичний відділ;

– управління військових сполучень;

4) військові навчальні заклади.

Крім військових частин Збройних Сил України, під якими Ю.

П. Битяк розуміє військову державну структуру, призначену для збройного захисту суверенітету, незалежності, територіальної цілісності та неподільності України від військового нападу або загрози військового нападу ззовні [8, с. 472], до складу гарнізону також можуть входити військові частини інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, серед яких виділяють військові формування:

– Державної прикордонної служби України;

– Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України;

– Державної спеціальної служби транспорту;

– Національної гвардії України;

– Служби безпеки України;

– Служби зовнішньої розвідки України;

– Управління державної охорони України.

Законом України «Про оборону України» військове формування визначається як «створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій» [9].

Військові формування, які входять до складу гарнізону, залучаються до проведення загальногарнізонних заходів відповідно до Статуту гарнізонної та вартової служб, а також у межах відповідальності гарнізону виконують такі специфічні функції:

1. Військові частини Збройних Сил України:

а) забезпечують:

– стримування збройної агресії проти України та відсіч їй;

– охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України;

– участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом;

– виконання заходів з відмобілізування та приведення військових частин у бойову готовність;

– стратегічне (оперативне) розгортання військ (сил);

б) можуть залучатися до:

– здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану;

– ліквідації надзвичайних ситуацій природного й техногенного характеру;

– організації та підтримання дій руху опору;

– проведення військових інформаційно-психологічних операцій;

– проведення боротьби з тероризмом і піратством;

– заходів щодо запобігання розповсюдженню зброї масового ураження [10].

2. Військові частини Державної прикордонної служби України забезпечують у межах відповідальності гарнізону:

– охорону державного кордону;

– здійснення прикордонного контролю та пропуску через державний кордон України й до тимчасово окупованої території та з неї;

– ведення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності в інтересах забезпечення захисту державного кордону України;

– участь у боротьбі з організованою злочинністю та протидію незаконній міграції на державному кордоні України й у межах контрольованих прикордонних районів;

– участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом, а також припинення діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп і злочинних організацій, що порушили порядок перетинання державного кордону України;

– координацію діяльності військових формувань та відповідних правоохоронних органів, пов’язаної із захистом державного кордону України та пропуску до тимчасово окупованої території і з неї [11].

3. Військові частини Державної служби спеціального зв’язку та захисту інформації України у межах гарнізону забезпечують:

– стійке функціонування урядового зв’язку у військових частинах гарнізону в мирний час, в умовах надзвичайного стану та в особливий період;

– функціонування, безпеку та розвиток підсистеми урядового польового зв’язку як складової державної системи урядового зв’язку [12].

4. Військові частини Державної спеціальної служби транспорту у межах гарнізону забезпечують:

– технічне прикриття, відбудову, встановлення загороджень на об'єктах національної транспортної системи України;

– будівництво та ремонт у мирний час і в умовах воєнного стану нових та підвищення строку експлуатації й пропускної спроможності діючих об'єктів національної транспортної системи;

– відбудову транспортних комунікацій, порушених унаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, аварій і катастроф;

– охорону об'єктів національної транспортної системи України в мирний час і в особливий період [13].

5. Військові частини Національної гвардії України у межах гарнізону:

а) беруть участь у:

– забезпеченні громадської безпеки та в охороні громадського порядку під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів у межах гарнізону, що створюють небезпеку для життя та здоров'я громадян;

– спеціальних операціях із знешкодження озброєних злочинців, припиненні діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп і злочинних організацій на території гарнізону, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності;

– припиненні масових заворушень;

– здійсненні заходів, пов'язаних з припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також заходів щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

– відновленні правопорядку у разі виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, розблокуванні або припиненні протиправних дій у разі захоплення важливих державних об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

– підтриманні або відновленні правопорядку в районах виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю та здоров'ю населення;

– відновленні конституційного правопорядку у разі здійс-

нення спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, у відновленні діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування;

– ліквідації наслідків надзвичайних або кризових ситуацій на об'єктах, що нею охороняються;

– здійсненні заходів правового режиму воєнного стану;

– виконанні завдань територіальної оборони;

– припиненні групових протиправних дій осіб, узятих під варту, та засуджених, а також ліквідації наслідків таких дій в установах попереднього ув'язнення або виконання покарань;

б) забезпечують:

– захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб зміни їх у насильницькій спосіб;

– охорону ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання державної власності та важливих державних об'єктів;

– охорону спеціальних вантажів;

– охорону дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав, представництв міжнародних організацій в Україні;

– охорону центральних баз матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України;

– оборону важливих державних об'єктів [14].

6. Військові частини Служби безпеки України забезпечують:

– захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб і посягань з боку окремих організацій, груп та осіб;

– здійснення заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та контролю за додержанням порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв, що містять службову інформацію;

– попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління та економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України [15].

7. Військові частини Служби зовнішньої розвідки України забезпечують:

– добування, аналітичну обробку та надання розвідувальної інформації Президентові України, Голові Верховної Ради України, Прем'єр-міністрові України та іншим визначеним Президентом України споживачам;

– здійснення спеціальних заходів впливу, спрямованих на підтримку національних інтересів і державної політики України в економічній, політичній, військово-технічній, екологічній та інформаційній сферах, зміцнення обороноздатності, економічного й науково-технічного розвитку;

– участь у боротьбі з тероризмом, міжнародною організованою злочинністю, незаконним обігом наркотичних засобів, незаконною торгівлею зброєю і технологією її виготовлення, незаконною міграцією;

– ужиття заходів протидії зовнішнім загрозам національній безпеці України [16].

8. Військові частини Управління державної охорони України у межах гарнізону забезпечують:

– здійснення державної охорони щодо органів державної влади України;

– безпеку визначених посадових осіб, а саме: Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, Голови Конституційного Суду України, Голови Верховного Суду України, Першого заступника Голови Верховної Ради України, Першого віце-прем'єр-міністра України, Міністра закордонних справ України та Генерального прокурора;

– безпеку членів сімей визначених посадових осіб, які проживають разом із ними або супроводжують їх;

– запобігання протиправним посяганням на посадових осіб, членів їхніх сімей та об'єкти, щодо яких здійснюється державна охорона, їх виявлення та припинення;

– безпечну експлуатацію транспортних засобів, призначених для визначених посадових осіб;

– участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом [17].

У кожному гарнізоні організовується гарнізонна й вартова служби. Гарнізонна служба покликана забезпечувати додержання високої військової дисципліни особовим складом гарнізону й необ-

хідні умови для повсякденного життя та підготовки військових частин і проведення гарнізонних заходів за їх участю. Вартова служба призначається для надійної охорони й оборони важливих військових об'єктів, бойових прапорів та осіб, яких тримають на гауптвахті або в дисциплінарному батальйоні (частині) [6].

Керівництво гарнізонною та вартовою службами здійснює начальник гарнізону, а в межах оперативного командування – командувач військ оперативного командування, який відповідає за її стан. Відповідальність за стан гарнізонної та вартової служб у підпорядкованих військах (силах) покладається також на всіх прямих начальників. До гарнізонної та вартової служб залучаються військові частини Збройних Сил України та підрозділи Служби правопорядку, що входять до складу гарнізону [6].

Заходи за участю військових частин гарнізону в кожному гарнізоні різняться залежно від територіального розміщення, складу адміністративно-правових елементів, підпорядкованості, прийомів і методів управління військових посадових осіб, однак можна виділити загальногарнізонні заходи за участю військових частин, серед яких:

– виконання заходів щодо вдосконалення охорони важливих військових та державних об'єктів, складів і місць зберігання зброї, боєприпасів та вибухових речовин;

– виконання заходів стосовно запобігання надзвичайним подіям;

– виконання завдань з патрулювання гарнізону, перебування в готовності до залучення до сумісного патрулювання з підрозділами Національної поліції під час проведення загальнодержавних і міських масових заходів;

– зміцнення військової дисципліни, виконання заходів профілактики правопорушень і розшуку військовослужбовців, які самовільно залишили військові частини;

– виділення особового складу й автомобільної техніки для виконання та забезпечення завдань гарнізонної служби й повсякденної діяльності частин;

– забезпечення проведення святкових заходів за планами керівництва гарнізону;

– проведення робіт із забезпечення порядку на пам'ятних об'єктах, закріплених за частинами й установами гарнізону (на меморіальних комплексах, воєнно-історичних пам'ятках, могилах

загиблих воїнів, похованнях жертв війни, політичних репресій, учасників антитерористичної операції тощо);

– проведення ритуалів поховання;

– активна участь в екологічних акціях і спланованих обласних (міських) заходах, виконання робіт з благоустрою міста, внутрішньої та зовнішньої території містечок пунктів дислокації частин гарнізону згідно із затвердженим планом благоустрою, озеленення, огородження та прибирання територій військових містечок гарнізону;

– дотримання статутного порядку в казармах і військових гуртожитках, ужиття заходів із зменшення заборгованості за комунальні послуги мешканців гуртожитків;

– дотримання екологічної та пожежної безпеки, виконання завдань із ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

– забезпечення якісної та цілодобової роботи збірного пункту військового комісаріату під час проведення призову на строкову військову службу;

– виконання завдань під час командно-штабного навчання з питань підготовки та проведення антитерористичної операції на визначених об'єктах гарнізону, пошуку та знешкодження диверсійно-розвідувальних груп;

– підтримання боєздатності установ гарнізону до виконання завдань за призначенням в умовах особливого періоду та забезпечення дій військ (сил), що залучаються до проведення антитерористичної операції, тощо [18, с. 79].

Основними завданнями адміністративно-правових елементів у межах військового гарнізону є такі:

а) забезпечення умов приведення військових частин гарнізону у бойову готовність, виконання заходів територіальної оборони у межах зон (смуг) відповідальності;

б) забезпечення умов для стратегічного (оперативного) розгортання сил та надійного функціонування органів державної влади й органів військового управління;

в) охорона й оборона захисних об'єктів і комунікацій (адміністративні, життєзабезпечувальні та потенційно небезпечні об'єкти, пункти управління органів державної влади, об'єкти національної транспортної системи й інші об'єкти регіонального та місцевого значення);

г) боротьба з диверсійно-розвідувальними силами, іншими озброєними формуваннями агресора та незаконно утвореними озброєними формуваннями;

ґ) підтримання правового режиму воєнного стану щодо виконання заходів забезпечення захисту інтересів держави та безпеки населення, що запроваджується та здійснюється військовими командуваннями під час дії воєнного стану на відповідній території, у тісній взаємодії з органами виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Отже, військовий гарнізон є об'єктом адміністративно-територіального військового управління, до якого входять різні за будовою та специфікою діяльності організаційні елементи (адміністративно-правові структури), що мають свої органи управління, спільно реалізують цілі та завдання і діють на підставі певних правил і процедур, закріплених нормами адміністративного права.

Структура управління військово-адміністративною зоною (районом) визначається Статутом гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України. Цим документом також регламентується коло повноважень та обов'язків службових осіб гарнізону.

Командувач військ оперативного командування, а в місті Києві та містах розташування штабів Збройних Сил України – Міністр оборони України у кожному гарнізоні призначають начальника військового гарнізону. У гарнізонах за наявності в їх складі кількох військових частин Збройних Сил України із військових службових осіб, старших за відповідною посадою, наказом начальника гарнізону призначаються:

– заступник начальника гарнізону;

– заступник начальника гарнізону з виховної роботи;

– заступник начальника гарнізону з тилу;

– помічник начальника гарнізону з правової роботи;

– начальник зв'язку гарнізону;

– начальник квартирно-експлуатаційної частини гарнізону;

– начальник фінансово-економічної служби гарнізону;

– начальник медичної служби гарнізону;

– начальник служби ветеринарної медицини гарнізону;

– начальник служби радіаційного, хімічного та біологічного захисту – начальник служби екологічної безпеки гарнізону;

– начальник служби пожежної безпеки гарнізону;

– військовий диригент гарнізону [6].

Слід зазначити, що службові особи гарнізону виконують свої обов'язки за сумісництвом. Указівки військових службових осіб гарнізону з питань їх повноважень є обов'язковими для всього особового складу гарнізону.

Для розкриття правових засад адміністративно-територіального військового управління необхідно з'ясувати зміст поняття «військове управління».

Попри широке використання зазначеного поняття в теоретичному та науковому обігу, законодавство України не дає офіційного визначення категорії «військове управління». Указані документи виділяють органи військового управління, їх завдання та повноваження, не розкриваючи при цьому саме поняття військового управління.

В Енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза й І. А. Ефрона військове управління тлумачиться як «частина вчення про військове законодавство, що має своїм предметом умови самостійного життя військ у державі й охоплює: військову освіту, управління матеріальною частиною, нагляд за військовими чинами…, тобто яке охоплює функції, що здійснюються органами воєнно-адміністративного управління» [5].

А. Г. Ермішян зазначає, що військове управління – це «робота органів, об'єктів та засобів управління військових систем управління з виконанням певних завдань, функцій, процедур та операцій у мирний та воєнний час у будь-яких умовах» [19, с. 70].

О. А. Бельков розглядає військове управління як «владно-розпорядницьку функцію органів державної влади та посадових осіб з управління людьми, зайнятими військовою діяльністю, та являє собою особливий тип соціального регулювання, що забезпечує створення, зберігання та розвиток військової організації» [20, с. 78]. На думку автора, «військове» характеризує все, пов'язане з війною та армією.

На погляд М. М. Тищенка, військове управління це «засноване на вимогах Конституції та законів України активна та цілеспрямована, постійно здійснювана виконавчо-розпорядча діяльність органів військового управління та їх посадових осіб, що має особливий характер та спрямована на виконання поставлених перед Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями цілей та завдань і пов'язана з належною їх організацією та функціонуванням» [21, с. 69].

О. Л. Істратов розуміє під військовим управлінням «регулюючий, забезпечувальний, виконавчий та організуючий вплив органів державної влади в межах військової організації держави та безпосереднє керівництво військовими формуваннями і установами з метою виконання завдань з забезпечення оборони та військової безпеки держави та суспільства» [22, с. 10].

С. Ю. Поляков визначає військове управління як «складову частину у сфері державного управління, діяльність органів військового управління різних рівнів щодо стратегічного керівництва Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями, підготовки їх до застосування за призначенням, керівництва ними під час виконання поставлених завдань та організації їх повсякденної діяльності» [23, с. 270]. Він стверджує, що військове управління не зводиться лише до підготовки й ведення бойових дій, воно поширюється на різноманітні галузі військової сфери, не пов'язані безпосередньо із застосуванням насильства [23, с. 272].

На нашу думку, військове управління у військово-адміністративній зоні (районі) має забезпечувати взаємодію адміністративно-правових елементів такої зони (району) як єдиного цілого з метою виконання поставлених перед ними завдань у сфері забезпечення обороноздатності району та держави в цілому.

Військове управління здійснюється на основі загальних принципів управління та специфічних принципів, обумовлених сутністю й особливостями військово-управлінської діяльності.

Принципи управління забезпечують інтеграцію окремих видів управлінської діяльності в різних підрозділах системи управління, їх взаємну узгодженість і спільну спрямованість на реалізацію поставлених цілей. На підставі принципів організовується процес управління, тобто науково обґрунтоване виконання дій для здійснення управлінських функцій, обрання методів і прийомів управлінського впливу.

М. М. Тищенко до загальних принципів управління відносить такі:

1) принцип законності в управлінні означає: а) точне й однакове виконання законів усіма органами виконавчої влади; б) відповідність управлінських дій державній волі, яку висловлено в законах; в) ухвалення рішень у межах компетенції, у встановленому порядку й певної форми; г) неможливість зміни компетенції

державного органу ним самим; ґ) ефективний контроль за додержанням законів;

2) принцип об'єктивності полягає в чіткому дотриманні вимоги об'єктивних закономірностей, урахування наявних можливостей, справжнього стану суспільних процесів;

3) принцип системності передбачає, що суб'єкт управління під час обрання методів, форм і засобів впливу на об'єкт змушений ураховувати зміни, які відбуваються в середовищі, у межах якого функціонує й розвивається система, а також особливості функціонування системи на відповідному етапі її розвитку;

4) принцип комплексності в управлінні полягає в тому, що в кожному досить складному явищі необхідно враховувати всі його аспекти: технологічні, економічні, соціальні, ідеологічні, психологічні, організаційні та політичні; стосовно військового управління комплексний підхід потребує повноти охоплення всіх боків роботи підрозділів і військовослужбовців, тобто має враховувати штатну забезпеченість, матеріально-технічне постачання, ступінь кваліфікації та професіоналізму військовослужбовців, задоволеність службою, розміри фінансового забезпечення, стан службової дисципліни, відносини між військовослужбовцями в підрозділах і дотримання законності;

5) принцип гласності: гласність – це відкритість діяльності органів управління, обнародування рішень, які ними ухвалюються, результатів їх діяльності, надання громадянам та їх об'єднанням необхідної інформації; винятками із цього принципу є випадки, коли певні відомості не можна розголошувати (які становлять державну, військову або службову таємницю; якщо їх розголошення порушує законні права громадян або завдає шкоди громадського порядку, безпеці, здоров'ю населення та моралі) [21, с. 69].

Поряд із загальними принципами управлінської діяльності виділяють і специфічні принципи військового управління, до яких більшість авторів відносить указані нижче.

1. *Принцип централізації керівництва* Збройними Силами України зумовлює досить чітко оформлену систему підпорядкування по вертикалі органів військового управління. Згідно з принципом централізованого керівництва центральні органи військового управління наділяються всією повнотою прав із керівництва нижчими органами управління військами. При цьому акти управ-

ління, ухвалені вищими органами військового управління, безумовно, є обов'язковими для органів військового управління нижчого рівня. Слід зазначити, що порівняно з іншими сферами управлінської діяльності принцип централізації у військовому управлінні виражається з найбільшою повнотою. У централізованому управлінні виділяють дві форми підпорядкування: пряме й безпосереднє. Начальники, яким військовослужбовців підпорядковано за службою, зокрема і тимчасово, є прямими начальниками для цих військовослужбовців; найближчий до підлеглого прямий начальник є його безпосереднім начальником.

2. *Принцип єдиноначальності* полягає у наділенні командира (начальника) всією повнотою розпорядчої влади стосовно підлеглих та покладення на нього персональної відповідальності перед державою за всі сторони життя і діяльності військової частини або підрозділу та кожного військовослужбовця, у наданні командиру (начальнику) права одноосібно ухвалювати рішення і віддавати накази й у забезпеченні виконання таких рішень (наказів);

3. *Принцип забезпечення військової дисципліни* безпосередньо пов'язується із необхідністю забезпечення військового правопорядку і тісно – з реалізацією принципу єдиноначальності. Командир (начальник) безпосередньо відповідає за стан дисципліни у військових частинах, підрозділах, закладах тощо [21, с. 70].

Військове управління здійснюється чітко визначеними та уповноваженими на те державою суб'єктами, якими виступають конкретні органи військового управління та їх посадові особи, які виконують управлінські функції й були наділені для цього відповідними повноваженнями, з метою виконання конкретних завдань, визначених державою у сфері оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості.

У межах військово-адміністративної зони (гарнізону) постійно здійснюється управлінський процес (рух інформації й ухвалення управлінських рішень), між учасниками якого розподілено завдання і функції управління, а отже, права й відповідальність за їх виконання. Без управління гарнізон не може досягти успіху. За відсутності управління у військово-адміністративній зоні загальногарнізонні заходи за участю військ здійснюються не на належному рівні й не досягають бажаного результату, а окремі навіть узагалі не виконуються.

У військовому гарнізоні інформація має важливе значення для ухвалення рішень щодо організації та виконання завдань та загальногарнізонних заходів.

С. В. Мануїлов зазначає, що інформаційне забезпечення процесів управління на всіх рівнях відрізняється змістом інформації, причому органи управління вищих рівнів мусять мати можливість отримати інформацію від нижчих їх рівнів, і звертає увагу, що в системі управління військами доцільно здійснювати інформаційно-розрахункове забезпечення послідовно з узагальненням (деталізацією) інформації під час переходу з рівня на рівень [24, с. 43].

Автори навчального посібника «Основи військового управління» за загальною редакцією С. Ю. Полякова зазначають, що «Основу процесу управління становить управлінське рішення командира (начальника) різного рівня. Рішення командира – основа (фундамент) управління. Обов'язок будь-якого командира ухвалювати рішення. Управлінське рішення – це вибір із усіх можливих альтернатив (варіантів) такого раціонального варіанта рішення, який має переваги порівняно з іншими варіантами з погляду досягнення мети військової організації». Управлінське рішення має закріплюватись у свідомості командира (начальника) й доводитись до відома підлеглих [25, с. 119].

Що стосується здійснення управління в межах військово-адміністративної зони (гарнізону), варто звернути увагу на специфічний і складний об'єкт управління в гарнізоні, оскільки ним виступає військовий колектив, що належить до різних видів самостійних адміністративно-правових структур, не пов'язаних між собою, які в своїй сукупності спільно реалізують цілі та завдання в межах гарнізону. Під час здійснення управління військовим гарнізоном командири (начальники) різного рівня ухвалюють у межах повноважень різні види управлінських рішень для забезпечення організації та виконання поставлених завдань.

Елементами структури управління військовим гарнізоном є начальник гарнізону, військові службові особи гарнізону, начальник органу управління служби правопорядку в гарнізоні, командири військових частин, заступники командирів, штаби, служби, окремі військовослужбовці та інші органи (посадові особи) управління.

Слід зазначити, що управління в гарнізоні є переважно внутрішньосистемним, у зв'язку з чим слід ураховувати

взаємозв'язки суб'єктів та об'єктів управління. Об'єктами управління в гарнізоні є військові частини (військовий колектив), на які спрямовано владний вплив суб'єктів управління. У внутрішньосистемному управлінні органи військового управління та їх посадові особи в одних випадках є суб'єктами, в інших – об'єктами управління.

У результаті існування організаційної структури військового гарнізону з урахуванням принципу централізації виникають рівні управління (керування) ним. На підставі аналізу адміністративно-правових структур гарнізону можемо виділити три рівні управління військово-адміністративною зоною (гарнізоном) та виконавчий рівень (рис. 2).

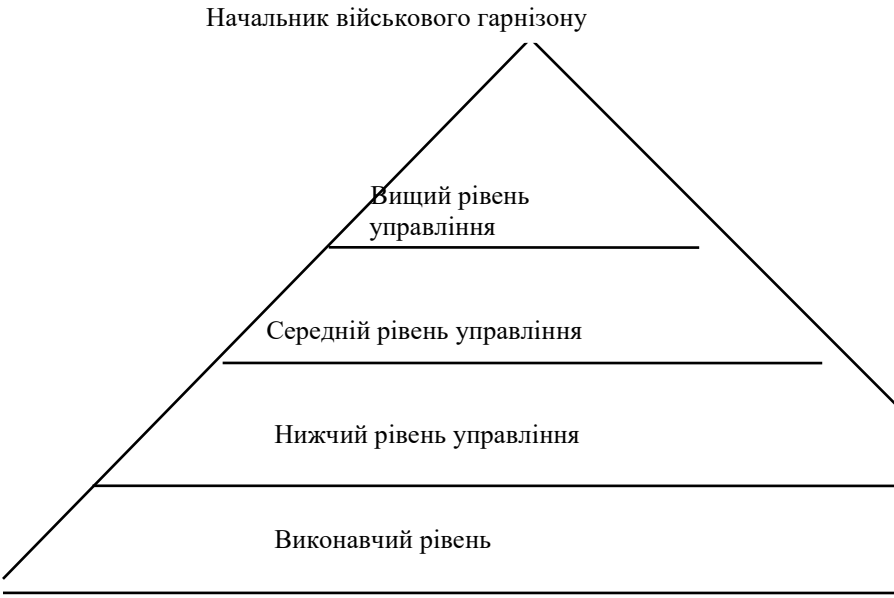

Рис. 2 – Рівні управління військово-адміністративною зоною

Командири вищого рівня – це начальник військового гарнізону, а також військові службові особи гарнізону й начальник органу управління служби правопорядку в гарнізоні. Це найнечисленніша група, яка ухвалює найважливіші стратегічні рішення у межах гарнізону.

До командирів середнього рівня належать командири (начальники) військових частин, організацій, установ і військових навчальних закладів та їх заступники. Командири середнього рівня координують і контролюють роботу командирів нижчого рівня та виступають буфером між командирами вищого й нижчого рівнів.

Командири нижчого рівня – це інші командири (начальники) нижчого рівня, не зазначені вище, що перебувають безпосередньо над виконавцями (не управлінцями).

Рівню керування відповідають конкретні посади, які виступають організаторами певних видів робіт та операцій, наприклад командири (начальники) структурних підрозділів, відділів, служб, інститутів, факультетів тощо.

Отже, начальник гарнізону виступає головним суб'єктом військового управління у військово-адміністративній зоні (районі) з питань підтримання військової дисципліни, організації несення гарнізонної та вартової служб, виконання заходів з бойової та мобілізаційної готовності гарнізону, взаємодії з органами влади на місцях із питань, що належать до повноважень начальника військового гарнізону, стан екологічної та пожежної безпеки гарнізону, а також забезпечення необхідних умов для практичної діяльності та підготовки структурних елементів гарнізону.

Слід зауважити, що процес управління ефективно працюватиме лише в тій військово-адміністративній зоні, де начальник гарнізону вважає своїм завданням створення найбільш сприятливих умов для належної організації діяльності адміністративно-правових структур району, що спільно реалізують цілі та завдання району.

Щодо цього слушно зауважує О. М. Бандурка: «повноцінне функціонування колективу, як і успішна діяльність кожного члена колективу, потребує чималих зусиль щодо їх організації, визначення цільового спрямування, координації та створення умов для такої діяльності» [26, с. 95].

Під час функціонування Збройних Сил України в умовах дії особливого періоду постає питання, які ж управлінські якості мусить мати сучасний військовий начальник для того, щоб організувати службу на належному рівні з метою захисту суверенітету й територіальної цілісності держави.

В умовах проведення антитерористичної операції / Операції Об'єднаних Сил на Сході України та складної суспільно-політичної обстановки в країні сучасному військовому начальнику необхідно

мати низку загальних якостей – фізичних, особистісних, інтелектуальних, професійних, морально-бойових, психологічних та інших. Для того щоб мати ці якості, військовий начальник повинен мати спеціальні знання й бути здатним використовувати їх у повсякденній роботі з управління військовою організацією. Однією із загальних рис управлінської діяльності є роль керівника-начальника. Вона є набором певних поведінкових правил, що відповідають конкретній військовій організації, займаній посаді й обстановці (ситуації), яка склалася. Начальник обіймає посаду у військовій організації, і саме це визначає його службову поведінку. Окрема особистість може впливати на характер виконання ролі, але не на її зміст. У процесі виконання обов'язків військової служби військові посадові особи, які здійснюють управління в межах військово-адміністративної одиниці, застосовують різні прийоми, методи та способи реалізації управлінських рішень.

З урахуванням викладеного, управління у військово-адміністративній зоні, на нашу думку, являє собою діяльність адміністративно-правових елементів такого району та їх посадових осіб, що ґрунтується на вимогах чинного законодавства України, має особливий характер і спрямовується на виконання поставлених перед Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями цілей і завдань, пов'язана з належною їх організацією та функціонуванням з урахування специфіки територіального розміщення і підпорядкованості.

Під час здійснення управлінської діяльності у межах військово-адміністративної зони виникає необхідність впорядкувати цю діяльність, підпорядковуючи її відповідним правилам і певній системі, забезпечуючи злагоджену взаємодію адміністративно-правових елементів цієї зони, що досягається за допомогою правового регулювання. Детальна регламентація здійснюється як на законодавчому рівні, так і на рівні актів військового управління.

У Тлумачному словнику юридичних термінів зазначається, що правове регулювання – це форма регулювання суспільних відносин, яка забезпечує відповідність поведінки їхніх учасників вимогам і дозволам, що містяться в нормах права [27, с. 218].

У теорії адміністративного права правове регулювання розуміють як здійснювану державою в особі її уповноважених органів та посадових осіб діяльність з підготовки, ухвалення та реалізації

правових норм з метою впорядкування, закріплення та охорони суспільних відносин [28, с. 61].

Правове регулювання має державний характер, тому виконання, використання, дотримання і застосування правил, обумовлених нормами права, гарантуються в разі потреби заходами державного примусу. При цьому регулювання державно-службових відносин здійснюється здебільшого за допомогою імперативного методу, який ґрунтується на юридичній нерівності сторін у правовідносинах [29, с. 266].

У загальному вигляді система правового регулювання адміністративно-територіального військового управління являє собою сукупність законів та підзаконних нормативних актів, які створюють правове поле для діяльності структур військово-адміністративної зони (району).

Правове регулювання адміністративно-територіального військового управління забезпечується великою кількістю нормативних актів, які відрізняються один від одного за багатьма ознаками: за суб'єктами правотворчості, юридичною силою, порядком ухвалення, назвою, порядком набрання чинності, рівнем правового регулювання тощо**.**

Один із перших ґрунтовний аналіз системи військового законодавства на науковому рівні здійснив М. М. Прохоренко, розглянувши її як сукупність нормативно-правових актів, ухвалених на державному рівні, та міжнародних договорів, що мають своїм предметом суспільні відносини у сфері формування, розвитку та функціонування Збройних Сил України [30, с. 6].

П. П. Багуцький поділяє всі нормативно-правові акти, які регламентують діяльність військової сфери, на закони та підзаконні акти, які видаються в межах установленої законом компетенції Президентом України, Кабінетом Міністрів України, центральними органами виконавчої влади, що входять до складу Воєнної організації держави, начальником Генерального штабу Збройних Сил, командувачами військ та їхніми начальниками штабів, командувачами територіальних (регіональних) управлінь і начальниками гарнізонів [31, с. 4].

Правове підґрунтя адміністративно-територіального військового управління в Україні становлять Конституція України, закони України, статути Збройних Сил України, міжнародні договори, що регулюють відносини в оборонній сфері й підзаконні нормативно-

правові акти Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства оборони України, Головнокомандувача Збройних Сил України, Генерального штабу Збройних Сил України, командувачів видів військ Збройних Сил України, командувачів військ оперативних командувань і командирів (начальників) територіальних (регіональних) управлінь військових формувань, утворених відповідно до законів України, з питань, які визначають управлінську діяльність у межах військово-територіальної одиниці (гарнізону).

Усі нормативно-правові акти перебувають між собою в ієрархічному зв'язку і створюють певну структуру адміністративно-територіального військового управління, яка має такий вигляд:

– Конституція України;
– закони України;
– укази й розпорядження Президента України;
– постанови Верховної Ради України;
– постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України;
– нормативно-правові акти (накази, директиви, розпорядження, інструкції) центральних органів виконавчої влади;
– акти військового управління Головнокомандувача Збройних Сил України;
– акти військового управління начальника Генерального штабу Збройних Сил України;
– акти військового управління командувачів видів військ Збройних Сил України;
– акти військового управління начальників штабів видів військ Збройних Сил України;
– акти військового управління командувачів військ оперативних командувань;
– акти військового управління начальників штабів військ оперативних командувань;
– акти військового управління командирів (начальників) територіальних (регіональних) управлінь військових формувань, утворених відповідно до законів України.

Конституція України – це Основний закон держави, що встановлює загальні засади правового регулювання в Україні. У статті 65 Конституції України визначено обов'язок громадян України захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність та

встановлено, що громадяни України відбувають військову службу відповідно до законів України [32].

Конституція України встановлює, що Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності; вона гарантує соціальний захист громадян України, які перебувають на військовій службі, а також забороняє створення і формування на території України будь-яких збройних формувань, не передбачених законодавством [32].

Наступним нормативно-правовим актом у механізмі правового регулювання адміністративно-територіального військового управління є закони України.

Ю. А. Ведєрніков поділяє систему законів на звичайні (поточні), надзвичайні (у разі потреби, надзвичайних ситуацій) та забезпечувальні (оперативні) [33].

О. Ф. Скакун класифікує закони, виокремлюючи конституційні, що випливають із Конституції і мають за мету конкретизувати основні конституційні положення шляхом регулювання найбільш важливих суспільних відносин або внести до неї зміни та мають відносно інших нормативних актів, окрім Конституції, вищу юридичну силу, та звичайні – акти поточного законодавства, що містять найважливіші правові норми певної галузі (підгалузі, інституту) права або вводять у дію (змінюють, скасовують) інші закони й міжнародні договори, наділені вищою юридичною силою стосовно підзаконних актів [34]. На конституційні та звичайні також поділяють закони такі науковці, як С. С. Алексєєв, М. В. Цвік, М. Н. Марченко, І. М. Овчаренко та інші.

Б. М. Ринажевський вважає більш доцільним використовувати терміни «галузеві (спеціальні) закони» (закони, які регулюють правові відносини в певній, чітко визначеній сфері суспільного життя) та «загальні закони» [35, с. 32].

Г. І. Дубка зазначає, що «галузеві та звичайні закони є найвищими нормативно-правовими актами у військовій сфері з передбаченою Конституцією України процедурою їх ухвалення та надання чинності. Закони є головними нормативними джерелами у правовій основі через їх обов’язковість, стабільність і масштаби формування» [36, с. 14].

Важливе місце у системі законодавства посідають статути Збройних Сил України, затверджені законами України, які регулюють окремі групи суспільних відносин з питань життєзабезпечення та життєдіяльності військ у певних галузях військової діяльності. Такими законами України є Закон України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» [37], Закон України «Про Стройовий статут Збройних Сил України» [38], Закон України «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України» [6] та Закон України «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України» [39].

В Україні ухвалено низку законів у військовій сфері, спрямованих на уточнення і регулювання питань проходження військової служби, забезпечення законності та дисципліни в гарнізоні, господарської діяльності у Збройних Силах України, соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, а також інших питань, які регулюють адміністративно-територіальне військове управління, наприклад закони України «Про оборону України» [9], «Про Збройні Сили України» [10], «Про національну безпеку України» [40], «Про основи національного спротиву» [41], «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [42], «Про військовий обов'язок і військову службу» [43], «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців» [44] та інші.

Слід зазначити, що названим вище законами відводиться значна та вагома роль у забезпеченні законодавчого регулювання адміністративно-територіального військового управління, адже вони розвивають положення Конституції України, спрямовані на регулювання відносин, що складаються у військовій сфері, та встановлюють фундаментальні засади військового будівництва, спрямовані на захист національних інтересів.

Правові засади адміністративно-територіального військового управління також визначають підзаконні нормативно-правові акти глави держави, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України й акти органів військового управління та їх посадових осіб.

Указами Президента України врегульовано більшість управлінських питань військового будівництва стратегічного значення, зокрема це Стратегія воєнної безпеки України [45], Стратегія національної безпеки України [1], військово-адміністративний поділ України [2], Положення про проходження громадянами України військової служби в Збройних Силах України [46], Невідкладні

заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України [47] та інші.

Постанови Верховної Ради України, які ухвалюються за наслідками розгляду питань, які належать до військової сфери, мають обов'язковий характер і спрямовуються на вжиття заходів з метою захисту та оборони України.

Кабінет Міністрів України видає постанови та розпорядження щодо забезпечення Збройних Сил України й інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, та їх матеріально-технічного постачання.

Актами Кабінету Міністрів України визначаються порядок житлового забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей і роль начальника військового гарнізону в житловому забезпеченні особового складу гарнізону; установлюються норми грошового, продовольчого та речового забезпечення військовослужбовців, визначається порядок отримання, використання, контролю та списання військового майна та інші питання у межах його компетенції. Із цією метою Кабінет Міністрів України ухвалив постанови «Про розмір і порядок виплати грошової компенсації військовослужбовцям Збройних Сил, Національної гвардії, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки, Державної прикордонної служби, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації та Державної спеціальної служби транспорту за піднайом (найом) ними жилих приміщень» [48], «Про деякі питання забезпечення житлом військовослужбовців та їх сімей» [49], «Про Порядок та умови виплати одноразової грошової допомоги у разі звільнення військовослужбовцям, призваним на військову службу за призовом у зв'язку з мобілізацією» [50], «Про затвердження Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах України» [51] та інші.

Органами військового управління, що здійснюють військове управління, є Міністерство оборони України, апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України, командування видів (родів) військ та оперативні командування Збройних Сил України, які в межах своєї компетенції видають акти військового управління.

Міністерство оборони України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, воно реалізує державну політику з пи-

тань національної безпеки у воєнній сфері, сфері оборони й військового будівництва у мирний час і в особливий період, а також виступає органом управління, у підпорядкуванні якого перебувають Збройні Сили України [52].

Основними видами нормативно-правових актів Міністерства оборони України є накази, директиви та розпорядження з питань регулювання військової сфери, які підлягають державній реєстрації в установленому законодавстві порядку.

Головнокомандувач Збройних Сил України є найвищою військовою посадовою особою в державі. Він відповідає за готовність до виконання покладених на них завдань і за безпосереднє військове керівництво та управління застосуванням Збройних Сил України та інших складових сил оборони.

Генеральний штаб Збройних Сил України є головним органом військового управління з планування оборони держави, стратегічного планування застосування Збройних Сил України) та визначених сил і засобів інших складових сил оборони, координації і контролю за виконанням завдань у сфері оборони органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та силами оборони у межах, визначених законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України [53].

Генеральний штаб здійснює стратегічне керівництво силами й засобами Збройних Сил та інших складових сил оборони, які залучаються до здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях.

Генеральний штаб Збройних Сил України у межах повноважень видає накази, директиви та розпорядження. Нормативно-правові акти Генерального штабу Збройних Сил України спрямовано на регулювання питань, пов’язаних із:

1) участю у формуванні та реалізації державної політики у сфері оборони, стратегії воєнної безпеки, оборонному плануванні заходів щодо розвитку Збройних Сил;

2) здійсненні планування оборони держави, координації та контролю за виконанням завдань у сфері оборони органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та іншими складовими сил оборони;

3) стратегічному плануванні застосування Збройних Сил, інших складових сил оборони;

4) організації підготовки Збройних Сил до виконання покладених на них завдань, координації і контролю підготовки інших складових сил оборони до виконання завдань з питань оборони держави;

5) планування заходів, спрямованих на розвиток, технічне оснащення, всебічне забезпечення та підтримання спроможностей Збройних Сил, здійснення контролю за станам готовності до виконання завдань з оборони держави Збройних Сил та інших складових сил оборони, які сплановано до передання в підпорядкування Головнокомандувачу Збройних Сил України [53].

Акти командувачів і начальників штабів видів військ Збройних Сил України, командувачів військ оперативних командувань та інших органів військового управління мають відповідати вимогам чинного законодавства України й спрямовуватись на регулювання питань повсякденної діяльності військ (сил) на відповідному рівні.

Під час здійснення управлінської діяльності, крім актів законодавства, важливе значення мають рішення судів, акти реагування органів прокуратури, міжнародні договори й адміністративні договори за участю оперативних командувань.

Як бачимо, належне правове регулювання адміністративно-територіального військового управління виступає необхідною передумовою підвищення ефективності та результативності функціонування адміністративно-правових структур (елементів) військово-адміністративної зони (району).

Життєдіяльність Збройних Сил України та інших військових формувань була б неможливою без актів військового управління, які сприяють функціонуванню всіх структурних підрозділів сектору безпеки та оборони України і забезпечують оперативне управління всіма необхідними процесами.

Формами реалізації повноважень посадових осіб, які здійснюють адміністративно-територіальне військове управління, є ухвалення ними управлінських рішень, які оформлюються правовими актами.

Юридична енциклопедія розглядає поняття «акт» (лат. actus – дія, actum – документ) у двох значеннях:

1) дія, вчинок громадянина або посадової (службової) особи;

2) документ, який видається державним органом, органом місцевого самоврядування, посадовою особою або громадською організацією у межах їх компетенції [54, с. 146].

У науковій літературі поряд із терміном «адміністративно-правові акти» [55] вчені використовують і інші категорії, серед яких «правові акти державного управління» [8, с. 138], «індивідуальні акти управління» [56] та «індивідуальні адміністративні акти» [57].

У більшості країн Європейського Союзу правові акти управління визначаються як адміністративні акти, вони є індивідуальними рішеннями й заходами. Так, під адміністративним актом у більшості документів Ради Європи, Європейської Комісії та Європейського суду з прав людини розуміється «будь-який індивідуальний захід або рішення: а) який ухвалено під час здійснення публічної влади; б) який має характер прямої дії та правомірно або неправомірно торкається прав, свобод та інтересів приватних осіб; в) який не є актом, що виконується під час здійснення судових функцій» [58, с. 21]. Схожим чином адміністративні акти визначаються і у законодавстві Федеративної Республіки Німеччини, Польщі та Естонії [59, с. 205].

В. П. Тимощук виділяє такі визначальні ознаки адміністративного акта:

а) ухвалення адміністративною владою (адміністративним органом);

б) індивідуальність (конкретність);

в) зовнішня дія акта [58, с. 33].

Ураховуючи специфіку військово-адміністративного поділу держави, найважливішою посадовою особою, яка здійснює військове управління в межах адміністративно-територіальної одиниці, є начальник військового гарнізону. У повсякденній діяльності він здійснює управління за допомогою актів військового управління, які виступають формою виразу та правового оформлення управлінських рішень. Акти військового управління надають можливість досить докладно регламентувати весь спектр багатогранних відносин, що складаються у військово-адміністративній одиниці.

У Збройних Силах України використовуються такі види службових документів: накази, директиви, розпорядження, доручення (окреме доручення), рішення, протокол, положення, порядок, правила, інструкція, план, звіт, доповідь, донесення, довіреність, акт, звуко- й відеозаписи, програма, алгоритм, телеграма, телефонограма, факсограма, службовий лист, довідка, заява (рапорт), методичні

рекомендації, доповідна та пояснювальні записки, заявка, припис, посвідчення про відрядження, відпускний квиток тощо [60, с. 6].

У науковій літературі акти військового управління визначено як «засновані на чинному законодавстві офіційні владні приписи, спрямовані на врегулювання специфічного виду суспільних відносин, що виникають у сфері організації військового управління та життєдіяльності Збройних Сил України та інших військових формувань і деяких правоохоронних органів, ухвалені уповноваженими на те суб'єктами в межах визначеної законодавством компетенції, з дотримання установленої процедури і форми, що породжують певні юридичні наслідки і є обов'язковими до виконання всіма суб'єктами, яким вони адресовані» [21, с. 111].

Акти військового управління виступають різновидом актів управління та повною мірою відповідають усім ознакам, притаманним таким актам.

Колектив авторів монографії «Демократичні засади державного управління та адміністративне право» за загальною редакцією В. Б. Авер'янова називає такі загальні вимоги до будь-якого акта управління:

– відповідність положенням Конституції, чинним законам та іншим нормативно-правовим актам згідно з їх ієрархічністю;

– непорушність і необмежуваність установлених та гарантованих чинним законодавством прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб, громадських об'єднань, підприємницьких та комерційних організацій;

– використання під час видання акта управління лише тих найменувань, які передбачено чинним законодавством і правовим актом, що видається конкретним органом виконавчої влади;

– суворе дотримання встановленого порядку підготовки, обговорення та ухвалення встановлених актів управління (дотримання принципу колегіальності у передбачених законом випадках, узгодження проєктів актів управління із зацікавленими сторонами, забезпечення відкритості у правотворчому процесі, який полягає у забезпеченні вільного доступу до інформації щодо проєктів нормативно-правових актів, чинних і скасованих нормативно-правових актів);

– видання правового акта управління уповноваженим на це органом (посадовою особою) і в межах його компетенції;

– те, що різні за найменуваннями акти управління видаються різними органами [61, с. 154].

Акти військового управління поряд із загальними ознаками актів управління мають певні специфічні риси, обумовлені специфікою завдань Збройних Сил України та інших військових формувань, спрямованих на забезпечення обороноздатності держави та різних аспектів військового будівництва.

М. М. Тищенко виділяє такі особливості актів військового управління:

а) до суб'єктів їх ухвалення належать органи військового управління та їх посадові особи, повноваження яких нормативно закріплюються у суворій відповідності до організаційної структури управлінського механізму в цій сфері;

б) специфічне коло суб'єктів, яким адресуються акти військового управління, є таким: військовослужбовці, працівники Збройних Сил України та інших військових формувань, в окремих випадках і інші особи;

в) підвищений ступінь обов'язковості виконання, що зумовлено самою сутністю військової дисципліни, реалізацією принципу єдиноначальності у Збройних Силах України;

г) підвищена відповідальність військовослужбовців за невиконання або порушення актів військового управління;

ґ) необхідність підтримання режиму секретності під час видання актів військового управління, їх виконання, зберігання та використання, а також установлення відповідальності за розголошення відповідних відомостей [21, с. 111].

Загальні вимоги, що висуваються до управлінських актів, повною мірою стосуються і актів військового управління, однак з урахуванням певних особливостей військової служби.

У науці адміністративного права вимоги до актів управління поділяють на вимоги загального характеру, спеціально-юридичні та організаційно-технічні [62]. Вони можуть повною мірою застосовуватися і до актів начальника військового гарнізону.

Вимоги загального характеру передбачають об'єктивну необхідність, актуальність і стабільність. Акти начальника військового гарнізону мають бути виправданими й об'єктивно необхідними на цей історичний момент. Призначення нового начальника гарнізону не завжди і не обов'язково означає потребу в зміні актів, що видавалися попереднім начальником, а також у підтверджені їх

обов'язковості та легітимності. Акти управління мають також відповідати вимозі інформаційної місткості: у них мають забезпечуватися повнота, оперативність, вірогідність та актуальність інформації, що входить до акта управління [62].

Спеціально-юридичні вимоги випливають із приписів Конституції, законодавства України й міжнародних актів та угод. Акт начальника військового гарнізону має точно й повністю відповідати меті, приписам і вимогам законодавчого акта та ґрунтуватися на актах вищих органів військового управління.

Організаційно-технічні вимоги полягають у дотриманні правил оформлення актів начальника військового гарнізону. Це стосується форми та змісту, реквізитів у складі акта тощо. Акт має бути викладений грамотно, чітко, загальнодоступною мовою, його текст мусить не допускати різночитань і двозначностей, він має бути доступним для сприйняття та розуміння.

До актів військового управління в низці випадків можуть висуватись і інші додаткові вимоги. Так, деякі з них можуть бути видані лише за наявності спеціального дозволу вищого органу військового управління, окремі можуть ухвалюватися лише в межах певного терміну, а деякі потребують подальшого затвердження чи погодження вищого органу.

Управлінські рішення в межах військово-адміністративної одиниці оформлюються наказами та розпорядженнями. Крім того, у повсякденній діяльності можуть затверджуватися різні службові документи, такі як плани, відомості, розклади, графіки, акти тощо.

У військово-адміністративній територіальній одиниці відпрацьовується така документація:

– наказ про вступ до виконання обов'язків начальником гарнізону;

– наказ про призначення посадових осіб гарнізону;

– наказ про призначення старших військових містечок;

– наказ про організацію гарнізонної служби;

– наказ про закріплення за військовими частинами військових пам'ятників, братських могил, військових цвинтарів;

– наказ про організацію купання військовослужбовців гарнізону;

– наказ про перехід військових частин на літню або зимову форму одягу;

– наказ про початок (кінець) опалювального періоду в гарні-

зоні;

– наказ про стан військової дисципліни та гарнізонної служби;

– наказ про заходи протидії диверсійно-терористичним актам на об'єктах гарнізону;

– план посилення охорони гарнізонних об'єктів;

– план пожежної безпеки гарнізону;

– план перевірки посадовими особами гарнізону військових частин;

– план перевірки посадовими особами гарнізону стану вартової та внутрішньої служби у всіх військових частинах гарнізону;

– план загальногарнізонних заходів;

– план приведення гарнізону в бойову готовність;

– розклад гарнізонних варт (за наявності);

– витяг з наказу командувача військ оперативного командування про визначення меж гарнізону;

– аналіз стану військової дисципліни, гарнізонної та вартової служби в гарнізоні [63].

Крім того, посадові особи військово-адміністративної одиниці подають на підпис (затвердження) начальнику військового гарнізону такий перелік документів:

а) заступник начальника гарнізону:

– план проведення заходів за участю військ;

– план посилення охорони гарнізонних об'єктів;

– план приведення гарнізону в бойову готовність;

– відомість почесних варт для ритуалів поховання;

б) заступник начальника гарнізону з виховної роботи:

– план загальногарнізонних культурно-освітніх заходів;

в) заступник начальника гарнізону з тилу:

– план використання військовими частинами гарнізону хлібопекарських підприємств, підприємств побутового обслуговування і військових частин;

– план господарських заходів;

г) начальник служби пожежної безпеки гарнізону:

– план проведення занять з начальниками служб пожежної безпеки військових частин;

– план пожежної безпеки гарнізону;

ґ) начальник зв'язку гарнізону:

– план організації і забезпечення внутрішньогарнізонного

зв’язку;

д) начальник квартирно-експлуатаційної частини гарнізону:

– план розподілу житлових приміщень у гарнізоні;

– план щодо благоустрою, озеленення, огороджування та прибирання території військових містечок гарнізону;

– план заходів щодо охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів;

– план ліквідації аварій на спорудах і мережах тепло, водо, електро-, газопостачання та водовідведення;

е) начальник медичної служби гарнізону:

– аналіз захворюваності особового складу гарнізону;

– графік чергування лікарів військових частин гарнізону у військово-лікувальних закладах;

– план проведення поглибленого медичного обстеження особового складу військових частин гарнізону;

– план заходів щодо обміну досвідом роботи фахівців медичної служби військових частин і підвищення їх кваліфікації;

є) військовий диригент гарнізону:

– відомість наряду оркестрів військових частин на розведення гарнізонних варт та інших гарнізонних заходів;

– план спеціальної підготовки оркестрів військових частин гарнізону;

ж) начальник служби ветеринарної медицини гарнізону:

– план заходів щодо обміну досвідом роботи фахівців ветеринарної служби військових частин гарнізону і підвищення їх кваліфікації;

з) начальник ФЕС гарнізону:

– облік військових частин гарнізону які фінансуються з Держбюджету та обслуговуються в органах Державного казначейства;

– план проведення спеціальної підготовки з особовим складом ФЕС військових частин гарнізону [63].

Як бачимо, акти посадових осіб, які здійснюють військове управління у межах військово-адміністративної зони (району) умовно можна поділити на три групи:

1) накази;

2) розпорядження;

3) інші службові документи (плани, відомості, графіки, розклади тощо).

Загалом акти, які видаються з метою здійснення військового управління у межах військово-адміністративної територіальної одиниці, мають сприяти забезпеченню високої бойової готовності адміністративно-правових структур району, відповідати сучасним завданням військ (сил), сприяти вдосконаленню організаційно-штатної структури органів управління, враховувати об'єктивні можливості виконання вимог, які в них викладаються, з якнайменшими витратами матеріальних, фінансових та інших ресурсів. Акт має повністю охоплювати питання, які вирішуються в ньому. З того самого питання зазвичай видається один акт.

Отже, для забезпечення належного рівня управлінської діяльності у військово-адміністративній зоні (районі) посадові особи видають адміністративно-правові акти в межах визначених повноважень. Ці акти видаються у встановленій формі відповідно до вимог законодавства та призначаються для досягнення управлінського результату в межах військово-адміністративної територіальної одиниці.

На підставі викладеного можемо зробити висновок, що правові засади адміністративно-територіального військового управління передбачають створення сприятливих умов для функціонування організаційних елементів військово-адміністративної зони (району) та полягають у виконавчій і розпорядчій діяльності системи суб'єктів, покликаних здійснювати на підставі законодавчих актів та актів військового управління координацію діяльності різних ланок цієї системи.

Список використаних джерел

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text.

2. Про затвердження військово-адміністративного поділу території України : указ Президента України від 05.02.2016 № 39/2016. URL: http://www.president.gov.ua/documents/392016-19769.

3. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : закон України

від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1207-18.

4. Словник української мови : в 11 т. *: Т. 2* / АН УРСР, Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970. С. 34.

5. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890–1907. URL: http://www.vehi.net/brokgauz/.

6. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України : закон України від 24.03.1999 № 550-XIV. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/550-14.

7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. 5-те вид. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005.

8. Адміністративне право України : підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін. ; за ред. Ю. П. Битяка. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 544 с.

9. Про оборону України : закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12.

10. Про Збройні Сили України : закон України від 06.12.1991 № 1934-XII.. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1934-12.

11. Про Державну прикордонну службу України : закон України : від 03.04.2003 № 661-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/661-15.

12. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : закон України : від 23.02.2006 № 3475-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3475-15.

13. Про Державну спеціальну службу транспорту : закон України : від 05.02.2004 № 1449-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1449-15.

14. Про національну гвардію України : закон України від 13.03.2014 № 876-VII. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/876-18.

15. Про Службу безпеки України : закон України : від 25.03.1992 № 2229-XII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2229-12.

16. Про Службу зовнішньої розвідки України : закон України : від 01.12.2005 № 3160-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3160-15.

17. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : закон України : від 04.03.1998 № 160/98-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/160/98–%D0 %B2 %D1 %80.

18. Остапенко І. О. Військовий гарнізон як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Наше право*. 2017. № 4. С. 76–82.

19. Ермишян А. Г. Базис теории военного управления. *Вестник Академии военных наук.* 2003. № 1 (2). С. 70–75.

20. Бельков О. А. Военное управление: политологический ракурс. URL: http://viperson.ru/data/200509/politologiceskiirakurs.doc.

21. Військова адміністрація : навч. посіб. / М. М. Тищенко, В. В. Богуцький, Є. І. Григоренко ; за заг. ред. М. М. Тищенка. 2-ге вид., перероб. та доп. Харків : Право, 2014. 364 с.

22. Істратов О. Л. Теоретичні питання військового управління у системі державного управління. Актуальні проблеми державного управління. 2010. Вип. 3 (2). С. 7–10.

23. Поляков С. Ю. Деякі аспекти визначення категорії «військове управління» та його складових частин. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2010. Вип. 4 (26). С. 269–272.

24. Мануїлов С. В. Автоматизація управління військами, математичне та інформаційне забезпечення прийняття рішень у різних ланках управління внутрішніх військ МВС України. Честь і закон. Внутрішні війська МВС України. 2007. № 2. С. 41–44.

25. Основи військового управління : навч. посіб. / С.Ю. Поляков, А.І. Куртов, В. С. Полікашин та ін. ; за заг. ред. канд. юрид. наук доц. С. Ю. Полякова. Харків : НУ ЮАУ, 2012. 394 с.

26. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України: монографія. Харків, 2005. 478 с.

27. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова та ін. ; за ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге вид., стереотип. Київ : Либідь, 2004. 320 с.

28. Шоптенко С. С. Особливості правового регулювання адміністративно-правового статусу міліції в Україні. Право і безпека. 2010. № 1. С. 60–65.

29. Бандурка О. О. Управління державною податковою службою в Україні: організаційно-правові аспекти : монографія. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2005. 506 с.

30. Прохоренко М. М. Система військового законодавства : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2007. 23 с.

31. Богуцький П. П. Військове право України: джерела, структура та розвиток : монографія. Одеса : Фенікс, 2008. 185 с.

32. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

33. Теорія держави і права : навчальний посібник / Ю.А.Ведєрніков, А.В.Папірна. Київ : Знання, 2008. 333 с.

34. Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу: монографія. Київ : Парламентське видавництво, 2004. 519 с.

35. Ринажевський Б. М. Правове регулювання діяльності Військової служби правопорядку у ЗСУ : дис. … д-ра юрид. Наук. Харків, 2010. 338 с.

36. Дубка Г. І. Закон у системі нормативно-правових актів України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 14.

37. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : закон України від 24.03.1999 № 548-XIV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/548-14.

38. Про Стройовий статут Збройних Сил України : закон України : від 24.03.1999 № 549-XIV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/549-14.

39. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : закон України від 24.03.1999 № 551-XIV. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/551-14.

40. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.

41. Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text.

42. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : закон України : від 21.10.1993 № 3543-XII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3543-12.

43. Про військовий обов’язок і військову службу : закон України : від 25.03.1992 № 2232-XII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2232-12.

44. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : закон України : від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2011-12.

45. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ ПУ від 25.03.2021 № 121/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text.

46. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у ЗСУ : указ Президента України : від 10.12.2008 № 1153/2008. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008.

47. Про рішення РНБО України від 13.04.2014 «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» : указ Президента України : від 14.04.2014 № 405/2014. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/405/2014.

48. Про розмір і порядок виплати грошової компенсації військовослужбовцям Збройних Сил, Національної гвардії, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки, Державної прикордонної служби, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації та Державної спеціальної служби транспорту за піднайом (найом) ними жилих приміщень : Постанова Кабінету Міністрів України : від 26.06.2013 № 450. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/450-2013– %D0 %BF.

49. Деякі питання забезпечення житлом військовослужбовців та інших громадян : Постанова Кабінету Міністрів України : від 02.09.2015 № 728. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/728-2015– %D0 %BF.

50. Про затвердження Порядку та умов виплати одноразової грошової допомоги у разі звільнення військовослужбовцям, призваним на військову службу за призовом у зв'язку з мобілізацією : Постанова Кабінету Міністрів України : від 17.09.2014 № 460. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/460-2014– %D0 %BF.

51. Про затвердження Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах України: Постанова КМУ : від 04.08.2000 № 1225. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1225-2000-%D0%BF.

52. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України: Постанова Кабінету Міністрів України : від

26.11.2014 № 671. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF#Text.

53. Про Положення про Генеральний штаб Збройних Сил України: указ ПУ від 30.01.2019 № 23/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/23/2019#Text.

54. Юридична енциклопедія : Т. 1 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; Ю. С. Шемшученко (ред.). Київ, 2004 С. 146.

55. Гриценко І. С. Від адміністративного припису до індивідуального акта управління: деякі питання розвитку адміністративно-правової термінології. *Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2007. Вип. 75. С. 64–66.

56. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х томах : Т. 1. Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). Київ : Юридична думка, 2004. 584 с.

57. Школик А. М. Індивідуальні адміністративні акти як основна форма діяльності публічної адміністрації. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2012. № 1 (Ч. 1). С. 329–334.

58. Тимощук В. П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії : монографія. Київ : Конус-Ю, 2010. 296 с.

59. Купченко Т. Б. Адміністративно-правові аспекти реалізації повноважень Президента України у сфері боротьби з організованою злочинністю. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 2 (28). С. 201–213.

60. Військове документування та діловодство : навч. посібник / І. М. Крутько, с. Ю. Поляков. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2003. 38 с.

61. Демократичні засади державного управління та адміністративне право : монографія / кол. авт. : Шемшученко Ю.С., Авер'янов В.Б., Андрійко О. Ф., Кресіна І.О., Нагребельний В. П. та ін. ; за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Юридична думка, 2010. 496 с.

62. Опорний конспект з курсу «Адміністративне право України», 2011. URL: https://sci.house/ukrainyi-pravo-administrativnoe-scibook/oporniy-konspekt-kursu-administrativne-pravo.html.

63. Рішення першого заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України : від 05.11.2015 № 348/3391.

Розділ восьмий

МОБІЛІЗАЦІЙНА ПІДГОТОВКА ЕКОНОМІКИ ТА СИЛ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Геополітичні трансформації на рубежі XX-XXI століть надали істотний вплив на хід всього цивілізаційного розвитку світової спільноти та різних держав. неоднозначність процесів глобалізації супроводжуються активізацією конкурентної боротьби щодо моделей суспільного розвитку та майбутнього світоустрою, тягнуть деяких держав змінити сформований світовий порядок, наявні кордони, перерозподілити ресурси та зони впливу. Це породжує дисбаланс у системі міжнародних відносин, військово-політичну нестабільність у всьому світі, розширення конфліктного простору у регіонах близьких до Росії.

Росія прагне зберегти домінуючу роль на пострадянському просторі та роль єдиного вершителя доль людства, що тягне за собою безперервне втручання у внутрішні справи суверенних держав з використанням усіх можливих способів, включно з військове насильство, збройні агресії і розв'язує локальні війни.

Зростання авторитету Української держави на міжнародній арені, незалежна суверенна політика породжують у військово-політичного керівництва Росії прагнення ізолювати Україну від світового спільноти, «покарати» країну всіма способами, зокрема, воєнними засобами. Усе це свідчить про зростання військових загроз для держави, що обумовлює об'єктивну необхідність адекватного реагування в інтересах забезпечення національної безпеки країни.

Для досягнення цієї мети, нейтралізації військових викликів і загроз керівництво країни прагне використовувати невійськові засоби: політичні, правові, дипломатичні та інші.

Застосування військової сили допускається лише в тому разі, якщо ці заходи забезпечення національної безпеки не принесли бажаного результату.

Перед нашою Україною стоїть завдання розвитку військового потенціалу у межах стратегії співпраці з Північноатлантичним договором стримування на рівні оборонної

достатності. Сили оборони України та інші воєнізовані структури мають бути підготовлені до швидкого та ефективного реагуванню на нові виклики. Це необхідна умова для того, щоб держава відчувала себе в безпеці, а аргументи країни сприймалися партнерами в різних міжнародних форматах.

В умовах, коли війни і збройні конфлікти є реальністю нашого часу, військовий фактор вирішення військово-політичних проблем як і раніше залишається дуже значущим у суспільно-політичному розвитку.

Військова діяльність держави здійснюється у процесі функціонування військової сфери суспільства, у межах якої формується військової фактор. Цією обставиною визначаються роль і значення мобілізаційної підготовки та мобілізації у житті держави.

Дослідження змісту, особливостей, структури мобілізаційної підготовки та мобілізації військової сфери українського суспільства та пріоритетних напрямах її удосконалення у сучасних умовах є комплексна міждисциплінарна наукова проблема, вирішення якої за допомогою використання методу наукового аналізу має важливе теоретичне та практичне значення.

Загальні зміни політичних і економічних умов істотно позначається на всіх складових військового будівництва, реформуванні Збройних Сил. Реформи української армії скоротили чисельність, істотно змінили структуру, склад і способи комплектування військ. Це змушує на іншій основі вирішувати питання, пов’язані з мобілізаційним розгортанням військ, підготовкою і накопиченням військово-навчених резервів, призначених для покриття мобілізаційних потреб Збройних Сил та заповнення втрат, понесених в перших операціях.

Мобілізаційна підготовка це організаційні, політичні, економічні, фінансові, соціальні, правові та інші заходи, які здійснюються в мирний час з метою підготовки національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до Законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, Державної служби спеціального зв’язку та захисту інформації України та Державної спеціальної служби транспорту (далі – сили оборони), сил цивільного захисту, підприємств, установ та

організацій до своєчасного й організованого проведення мобілізації та задоволення потреб оборони держави та захисту території від можливої агресії, забезпечення життєдіяльності населення в особливий період.

Мобілізація, що розуміється як комплекс заходів щодо переведення на воєнний стан сил оборони (Збройні Сили України, інші утворені відповідно до Законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та Законами України покладено функції із забезпечення оборони держави), економіки та державних інститутів країни, стала застосовуватися із створенням масових армій і широкомасштабних воєн [1].

У зв'язку з цим виникають питання про недоцільність проведення мобілізаційної підготовки у повному обсязі, яка потребує витрат значних коштів, зважаючи на відсутність реальної загрози глобальної війни та наявності достатнього часу (2–3 роки) на підготовку до війни у ході поступового загострення міжнародних відносин. Практика показує, що у сучасних умовах навіть при локальних війнах мобілізаційна напруженість досягає істотних значень, а мобілізаційна підготовка потребує значно більшого, ніж 2 – 3 роки, часу.

Водночас не можна не враховувати, що, з одного боку, значно знизився рівень ймовірності виникнення великомасштабної війни, обумовлене відносно сприятливою міжнародною обстановкою, стримуючим фактором стратегічних ядерних сил Північноатлантичного договору, системою заходів колективної безпеки і іншими причинами, з іншого боку, обмежені бюджетні можливості з військових витрат в мирний час, потребують перегляду системи мобілізаційної підготовки. Водночас військовий конфлікт на території Донецької та Луганської областей показує необхідність реалізації Стратегії воєнної безпеки України.

Стратегія воєнної безпеки України передбачає, що всеохоплююча оборона України не має на меті досягнення воєнного паритету з Російською Федерацією, що призвело б до надмірної мілітаризації держави та відповідно виснаження національної економіки, а передбачає підтримання певного балансу та синергії воєнних і невоєнних засобів для забезпечення воєнної безпеки України, зокрема:

– координацію спроможностей Збройних Сил України, інших складових сил оборони з можливостями інших складових сектору безпеки і оборони України, узгодження їх розвитку з розвитком оборонної промисловості та політико-дипломатичними заходами;

– гармонійний розвиток всіх складових військового резерву людських ресурсів з поєднанням можливостей оперативного і мобілізаційного резерву, до яких зараховано резервістів і військовозобов'язаних, та громадян, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки і оборони та входять до громадського резерву;

– розвиток спроможностей сил територіальної оборони Збройних Сил України та руху опору за підтримки громадянського суспільства;

– використання новітніх високотехнологічних і високоефективних засобів ведення збройної боротьби [2].

Не дарма комплексна військова реформа, що є пріоритетним завданням оборонної політики України, передбачає розробку нової державної політики у галузі мобілізаційної підготовки національної економіки та держави.

Досвід військового будівництва країн Північноатлантичного договору показує, що добре налагоджена мобілізаційна інфраструктура держави може дозволити значно підвищити якість оборони, створити такий військово-економічний ресурс, за якого можна не лише йти на скорочення армії.

Важливіше питання перебудови оборони – підвищення ефективності системи мобілізаційних ресурсів (облік, підготовка та перепідготовка призовного контингенту, економічно обґрунтований розрахунок мобілізаційних потужностей, створення необхідних запасів бойової техніки, продовольства, боєприпасів, розробка планів мобілізаційного розгортання в особливий період тощо). Ця ділянка державної діяльності є одним з найбільш напружених, особливо з урахуванням того, що приватизація та перехід економічних відносин на ринкові надзвичайно послабили раніше чітко налагоджену систему правового регулювання та організаційного керівництві з боку держави.

Саме тому питання створення та використання стратегічних резервів потребують ретельного опрацювання у теоретичному та практичному плані. Система поповнення Збройних Сил України резервами має бути створена завчасно, ще в мирний час. Без добре

налагодженої підготовки достатньої кількості мобілізаційних ресурсів у мирний час важко сподіватися на можливість формування у воєнний час резервів, здатних забезпечити стратегічне розгортання Збройних Сил, нарощування зусиль у ході війни та заповнення втрат. Завчасне накопичення та підготовка таких резервів, вміле їх застосування будуть важливими факторами, що впливають на хід і результат окремих операцій і війни. Успішне рішення цієї проблеми передбачає глибоке вивчення і творче використання теоретичного та практичного досвіду в цій галузі країн НАТО.

У цей час законодавчо закріплено поняття національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [1].

Водночас це стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Відповідно до характеру загроз і засобів їх впливу на об'єкти національної безпеки використовується поняття воєнна безпека України – це одна із засадничих умов реалізації права українського народу на самовизначення, збереження держави Україна та забезпечення її сталого розвитку на основі найвищих цінностей демократії, верховенства права, свободи, гідності, безпеки та процвітання громадян усіх національностей [2].

Стан захищеності відображає дві цільові функції забезпечення військової безпеки: успішно захищати країну від військового нападу, якщо воно буде здійснено; стримати агресора від військового нападу.

У свою чергу, підготовка країни до війни складається з такого: підтримання в мирний час сил оборони на необхідному рівні чисельності, оснащеності, готовності та навченості; підготовленості до стратегічного розгортання сил оборони, складовою якого є мобілізаційне розгортання в разі військової агресії; здатності вести війну необхідної тривалості.

Ці напрями підготовки до війни, як міру забезпечення військової безпеки охоплюють мобілізаційну підготовку країни, її економіки, Збройних Сил, населення та території.

Мобілізація економіки розглядається фахівцями та правниками у двох аспектах. По-перше, йдеться про формування

державної політики, спрямованої на забезпечення заходів із концентрації усіх наявних ресурсів з метою досягнення конкретного результату. По-друге, під зазначеним терміном розуміється фінансово-економічне забезпечення галузей національної економіки для нарощування оборонних можливостей країни. На нашу думку, мобілізація економіки – це такий стан забезпечення національної економіки, за якого в умовах безпосередньої загрози збройної агресії та у воєнний час відбувається її підготовка до забезпечення оборони держави [3, с. 143].

Військова історія показує, що потенціал країни визначають сили, засоби та джерела, які є в наявності та можуть бути мобілізовані для досягнення певної мети. Визнаючи важливість кожного зі складових оборонну міць потенціалів, слід підкреслити, що економічний потенціал є основою оборонної могутності держави. Економічний потенціал історично представляє можливості держави щодо забезпечення матеріальних потреб суспільства.

Ці можливості здебільшого визначаються такими факторами, як кількість і якість робочої сили, наявність і стан засобів виробництва, їх відповідність світовому рівню розвитку. Індустріально розвинені держави для військових потреб в умовах війни можуть задіяти не більше 30–40% валового національного продукту. Перевищення цього рівня загрожує економічним крахом країни.

У сучасних умовах, коли рівень розвитку продуктивних сил і економічні потреби зросли та розширилися, до числа основних елементів економічного потенціалу можна віднести:

– населення країни як джерело трудових і мобілізаційних ресурсів (чисельність, професійний склад, культурно-технічний рівень, наявність і розміщення у регіонах країни);

– національне багатство як сукупність накопичених матеріальних цінностей, що охоплює господарські та виробничі фонди, запаси матеріальних засобів, розвідані та використовувані у виробництві природні ресурси, а також особисте майно населення;

– виробничий потенціал промисловості, що охоплює галузеву та територіальну структуру промисловості, рівень технологічного обладнання та технології виробництва, основні виробничі потужності;

– матеріально-технічну базу сільського господарства як джерело продовольчого забезпечення сил оборони та населення країни, а також поставок сировини для промисловості;

– виробничу інфраструктуру як сукупність матеріальних об'єктів всіх галузей економіки, що займаються обслуговуванням виробництва, населення та сил оборони, що охоплює транспорт, зв'язок, засоби управління та інформації, матеріальну базу заготовок, постачання, торгівлі.

Роль трудових ресурсів у зміцненні та нарощуванні воєнно-економічного потенціалу важко переоцінити, особливо в процесі перекладу економіки на воєнний стан. Підвищення чисельності працюючих при високій інтенсифікації праці та збільшення фонду робочого часу дає істотну надбавку в підйомі виробництва військової продукції. Однак просте збільшення числа працюючих не дає необхідного приросту якості продукції, оскільки для забезпечення випуску потрібні фахівці високої кваліфікації.

Із цією метою у воєнний час у всіх галузях військового виробництва має бути організована планомірна підготовка фахівців для заміни робітників і службовців, які вибули по мобілізації, а також для нарощування трудових ресурсів залучених у виробництво продукції на мобілізаційних потужностях, оскільки гранична величина зростання воєнно-економічної могутності держави (військово-економічний потенціал) може бути досягнута лише при повній мобілізації економіки.

Мобілізація економіки, планомірний перехід з мирного на воєнний стан здійснюються для найбільш повного задоволення потреб сил оборони в матеріально-технічних засобах, потреб громадянського сектора економіки, життєзабезпечення населення у воєнний час.

Мобілізація економіки є складовою частиною мобілізації всієї країни супроводжується різкою зміною міжгалузевих пропорцій у сторону пріоритетного нарощування військового виробництва у напрямах:

– розширення промислового виробництва засобів ведення та забезпечення бойових дій;

– перебудови всієї інфраструктури держави в інтересах забезпечення діючої армії;

– розгортання та прискореного виконання науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт з метою найбільш повного

задоволення потреб сил оборони у найбільш ефективних засобах ведення війни;

– забезпечення невідкладних потреб інших галузей економіки, спрямованих на створення умов для нормального функціонування всіх об'єктів господарювання країни та життєзабезпечення населення у воєнний час;

– виконання заходів щодо підвищення стійкості функціонування всіх об'єктів економіки і її інфраструктури у воєнний час.

Мобілізаційна підготовка та мобілізація економіки розглядається як важлива державна задача всіх органів влади проводиться з метою забезпечення готовності економіки до повного та стійкого задоволенню потреб сил оборони, потреб промисловості та населення в умовах війни.

Важливою функцією держави є підтримання обороноздатності на рівні, відповідному характеру воєнних загроз. Згідно з положеннями Стратегії воєнної безпеки України, сили оборони повинні бути готові до ведення локальних воєн і до участі у збройних конфліктах.

Підготовка країни до війни це складний, безперервний процес, пов'язаний з рішенням політичних, військово-стратегічних і економічних питань в інтересах забезпечення обороноздатності країни. Обороноздатність держави – здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Вона складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації [4].

Основними складовими частинамипідготовки країни до відбиття можливого військового нападу іорганізації оборони є заходи мобілізаційної підготовки тамобілізації.

У Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» визначено, що під мобілізаційною підготовкою в України розуміється комплекс заходів, що проводяться в мирний час, за завчасну підготовку економіки України, економіки регіонів України і економіки адміністративно-територіальних утворень, підготовці органів державної влади, органів місцевого самоврядування та комунальних організацій, підготовці Збройних Сил України, інших військ, військових формувань, органів і створюваних на воєнний час спеціальних формувань до

забезпечення захисту держави від збройного нападу і задоволенню потреб держави і потреб населення у воєнний час [5].

Під мобілізацією розуміється комплекс заходів щодо переведення економіки України, переведення органів державної влади, органів місцевого самоврядування на роботу в умовах воєнного часу, сил оборони на організацію та штат військового часу.

Мобілізаційна підготовка та мобілізація країни охоплюють мобілізаційну підготовку та мобілізацію економіки, органів влади всіх рівнів, Збройних Сил України та інших військ, військових формувань, а також військово-патріотичне виховання населення, особливо молоді.

Мобілізаційна підготовка економіки передбачає комплекс планових заходів, що проводяться в мирний час щодо забезпечення поточних потреб Збройних Сил України, інших військ і накопиченню запасів озброєння, боєприпасів, військової техніки, військової та військово-технічного майна, іншої продукції на воєнний час, створення та збереження запасів матеріальних цінностей мобілізаційного та державного резервів, розвитку та збереженню мобілізаційних потужностей.

Мобілізація економіки полягає в планомірному переході всіх галузей економіки, об’єднань, організацій і підприємств на роботу в умовах воєнного часу для всебічного забезпечення потреб оборони країни в озброєнні, боєприпасах, техніці і матеріальних засобах, життєзабезпечення населення країни, забезпечення інших потреб держави у воєнний час.

Мобілізація економіки країни охоплює: розгортання військового виробництва, зміна економічних пропорцій в інтересах всебічного збільшення виробництва військової продукції, перебудову роботи державних та інших органів управління, засобів зв’язку, транспорту, сільського господарства всієї інфраструктури країни з метою забезпечення потреб держави у воєнний час. Мобілізація економіки передбачає перерозподіл людських ресурсів для забезпечення мобілізаційних потреб сил оборони і роботи оборонної промисловості, інших галузей економіки.

При мобілізації економіки відбувається зміна діяльності наукових і дослідно-конструкторських установ з метою забезпечення потреб сил оборони та досягнення військово-технічного переваги над противником, перебудова фінансової

системи, сфери торгівлі та підприємств сфери обслуговування відповідно до потреб війни. Підвищується роль централізованого державного управління економікою з метою концентрації ресурсів для забезпечення потреб оборони та держави.

Метою мобілізаційної підготовки економіки є створення у мирний час військово-економічного потенціалу, адекватного військовим потребам країни, проведення комплексу підготовчих заходів переводу економіки на роботу в умовах воєнного часу.

Метою мобілізації економіки є своєчасний плановий перехід на роботу в умовах воєнного часу всіх галузей економіки, підприємств, організацій та установ, для випуску продукції відповідно до мобілізаційних планів (планами на розрахунковий рік) для повного задоволення потреб військ в озброєнні, техніці та матеріальних засобах, населення в продовольчих і непродовольчих товарах, засобах захисту та інших засобів життєзабезпечення у воєнний час.

Принципи мобілізаційної підготовки економіки сформульовані на основі наукового осмислення досвіду минулого і узагальнення досягнень сьогодення. Вони мають об'єктивний характер, випливають з логіки організації оборони та безпеки держави, враховують політичні та економічні реалії, визначають систему вимог до змісту та вдосконалення мобілізаційної підготовки економіки.

Виходячи з розглянутих цілей і принципів, можна сформулювати завдання мобілізаційної підготовки економіки, основними з яких є:

– розвиток військово-економічного потенціалу країни, необхідного для забезпечення обороноздатності, матеріального забезпечення підготовки та ведення війни;

– підготовка всіх галузей економіки, запасів матеріальних резервів і трудових ресурсів до переведення на роботу в умовах воєнного часу;

– підготовка системи управління економікою до сталого функціонуванню в період переведення на роботу в умовах воєнного стану та у воєнний час;

– підготовка фінансово-кредитної системи, системи грошового обігу та інших систем забезпечення мобілізаційної підготовки економіки до особливого режиму функціонування в умовах воєнного часу;

– підготовка системи життєзабезпечення населення до функціонування в умовах воєнного часу;

– підготовка економіки до відновлення після можливих втрат і руйнувань у результаті військових дій.

У комплексі основних мобілізаційних завдань виключно важлива роль відводиться організації обліку, підготовки та раціонального розподілу мобілізаційних людських ресурсів для задоволення потреб економіки, органів управління, сил оборони України, інших військ, військових формувань та органів, що створюються на воєнний час, а також для забезпечення та підтримки на належному рівні систем життєзабезпечення населення.

Мобілізація – комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, оперативно-рятувальної служби цивільного захисту на організацію і штати воєнного часу. Мобілізація може бути загальною або частковою та проводиться відкрито чи приховано.

Основними принципами мобілізаційної підготовки та мобілізації є: централізоване керівництво; завчасність; плановість; комплексність, погодженість і взнаємо узгодженість; персональна відповідальність за виконання заходів щодо мобілізаційної підготовки та мобілізації; додержання прав фізичних і юридичних осіб; гарантована достатність; наукова обґрунтованість; фінансова забезпеченість.

Зміст мобілізаційної підготовки становить:

– правове регулювання у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації;

– наукове і методичне забезпечення мобілізаційної підготовки та мобілізації;

– визначення умов діяльності та підготовка органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій до роботи в умовах особливого періоду;

– розроблення мобілізаційних планів, довготермінових і річних програм мобілізаційної підготовки;

– підготовка Збройних Сил України до проведення мобілізації;

– підготовка національної економіки та її галузей до переведення та функціонування в умовах особливого періоду; створення, розвиток та утримання мобілізаційних потужностей для задоволення потреб в особливий період;

– підготовка єдиної державної системи цивільного захисту до функціонування в умовах особливого періоду;

– утворення та підготовка до розгортання спеціальних формувань;

– створення мобілізаційного резерву;

– створення та утримання страхового фонду проєктної, конструкторської та технологічної документації на продукцію мобілізаційного та оборонного призначення;

– підготовка й утримання в належному стані техніки та об'єктів, призначених для передачі в разі мобілізації сил оборони України, іншим військовим формуванням;

– забезпечення готовності системи управління державою до функціонування в особливий період; планування та підготовка до нормованого (у разі необхідності) забезпечення населення продовольчими та непродовольчими товарами, медичним обслуговуванням, послугами зв'язку, транспорту, комунальними та побутовими послугами;

– військовий облік військовозобов'язаних і призовників;

– підготовка та накопичення військово-навчених людських ресурсів військовозобов'язаних і призовників для комплектування посад, передбачених штатами воєнного часу;

– бронювання військовозобов'язаних за органами державної влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями на період мобілізації та на воєнний час;

– підготовка керівного складу органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, єдиної державної системи цивільного захисту, підприємств, установ та організацій до дій у разі мобілізації;

– підвищення кваліфікації з питань мобілізаційної підготовки та мобілізації керівників органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, працівників відповідних

мобілізаційних підрозділів і працівників з питань мобілізаційної роботи;

– проведення військово-економічних мобілізаційних навчань і тренувань;

– перевірка та оцінка стану мобілізаційної готовності національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, підприємств, установ та організацій, адміністративно-територіальних одиниць України;

– міжнародне співробітництво у сфері мобілізаційної підготовки;

– підготовка фінансової системи держави до функціонування в умовах особливого періоду; розробка та підготовка до запровадження стандартів особливого періоду; планування та підготовка до технічного прикриття в особливий період об'єктів, споруд та транспортних магістралей оборонного та важливого загальнодержавного значення;

– доведення основних показників мобілізаційного плану, укладання договорів (контрактів) на виконання підприємствами, установами та організаціями мобілізаційних завдань (замовлень), поставку матеріально-технічних ресурсів, виконання робіт та надання послуг в особливий період;

– підготовка транспортної системи до забезпечення мобілізації;

– підготовка до перерозподілу трудових ресурсів в особливий період;

– інформаційне забезпечення;

– підготовка до переведення редакцій друкованих засобів масової інформації і телерадіоорганізацій до роботи під час мобілізації та у воєнний час [6, с. 69–72].

Зміст мобілізації становить:

– переведення національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, адміністративно-територіальних одиниць України на роботу в умовах особливого періоду;

– переведення сил оборони України, Національної поліції, оперативно-рятувальної служби цивільного захисту на організацію

та штати воєнного часу.

Особливий період – період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ та організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій.

Організація і порядок проведення мобілізаційної підготовки та мобілізації визначаються Законом, актами Президента та Кабінету Міністрів України.

Загальна мобілізація проводиться одночасно на всій території України і стосується національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, підприємств, установ та організацій.

Часткова мобілізація може проводитися в окремих місцевостях держави, а також стосуватися певної частини національної економіки, Збройних Сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, підприємств, установ та організацій.

Вид, обсяги, порядок і строк проведення мобілізації визначаються Президентом України в рішенні про її проведення.

Рішення про проведення відкритої мобілізації має бути негайно оголошене через засоби масової інформації. Рішення про проведення прихованої мобілізації доводиться до органів державної влади, інших державних органів, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій по закритих каналах оповіщення в порядку, який визначається Президентом України.

З моменту оголошення мобілізації (крім цільової) чи введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях

настає особливий період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, сил оборони України, сил цивільного захисту, підприємств, установ та організацій.

На час особливого періоду дія прийнятих до настання цього періоду нормативно-правових актів, що передбачають скорочення чисельності, обмеження комплектування або фінансування сил оборони, інших військових формувань чи правоохоронних органів спеціального призначення, зупиняється.

Загальне керівництво у сфері мобілізаційної підготовки і мобілізації держави здійснюється Президентом України; організаційне керівництво мобілізаційною підготовкою і мобілізацією в Україні – Кабінетом Міністрів України; координація діяльності органів виконавчої влади з питань мобілізаційної підготовки та мобілізації здійснюється Радою національної безпеки і оборони України.

Безпосереднє керівництво щодо реалізації заходів з мобілізаційної підготовки і мобілізації здійснюється в центральних органах виконавчої влади, інших державних органах їх керівниками, а в Збройних Силах України, інших військових формуваннях – центральними органами управління.

Організація безпосередньої реалізації заходів з мобілізаційної підготовки та мобілізації на відповідній території чи сприяння їх виконанню здійснюється Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими органами влади.

Кабінет Міністрів України розробляє мобілізаційний план. Мобілізаційний план – сукупність документів, які визначають зміст, обсяги, виконавців, порядок і строки здійснення заходів щодо мобілізаційного розгортання сил оборони України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, системи забезпечення життєдіяльності населення на функціонування в умовах особливого періоду.

Центральні органи виконавчої влади та інші державні органи:

– розробляють мобілізаційні плани, довготермінові і річні програми мобілізаційної підготовки у відповідних сферах

управління та галузях національної економіки;

– здійснюють методологічне, методичне та наукове забезпечення мобілізаційної підготовки та мобілізації у відповідній сфері управління та галузі національної економіки;

– планують, організовують і контролюють мобілізаційну підготовку у відповідній сфері управління, галузі національної економіки та здійснюють заходи щодо переведення її на функціонування в умовах особливого періоду;

– забезпечують державне регулювання мобілізаційної підготовки у певній сфері управління та галузі національної економіки, керують мобілізаційною підготовкою підприємств, установ і організацій, що належать до сфери управління або залучаються до виконання мобілізаційних завдань (замовлень).

Центральні органи виконавчої влади у сфері економіки та оборони визначають мобілізаційні завдання (замовлення). Це окремі вимоги щодо номенклатури, обсягів виробництва необхідної продукції, утворення і підготовки до розгортання спеціальних формувань, а також затверджені в установленому порядку першочергові заходи мобілізаційної підготовки, які доводяться для виконання до центральних і місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування.

До підприємств, установ і організацій, що залучаються до виконання мобілізаційних завдань (замовлень), мобілізаційні завдання (замовлення) доводяться на підставі затверджених основних показників мобілізаційного плану і договорів (контрактів), що укладаються в порядку, передбаченому законодавством; спеціальні формування – утворені в мирний час у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, підприємствами, установами і організаціями згідно з штатами і табелями до штатів автомобільні, авіаційні, водні, залізничні, медичні та інші формування, які після відповідної підготовки передаються під час мобілізації у встановленому порядку до Збройних Сил України, інших військових формувань для задоволення їх потреб, а також утворені відповідними центральними органами виконавчої влади – для забезпечення потреб галузей національної економіки.

Основні показники мобілізаційного плану це розрахункові потреби держави на особливий період, сформовані в натуральному

і вартісному обчисленні, для задоволення потреб Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, забезпечення функціонування національної економіки та системи забезпечення життєдіяльності населення які визначають мобілізаційні потужності.

Мобілізаційні потужності – виробничі потужності підприємств, установ і організацій, які створюються в мирний час для виробництва продукції і задоволення інших потреб держави в особливий період. Мобілізаційні потужності не підлягають приватизації, зокрема в разі ліквідації підприємств, установ, організацій. Рішення щодо передачі мобілізаційних потужностей іншим підприємствам, установам і організаціям ухвалюються органами виконавчої влади, іншими державними органами в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Порядок створення, розвитку, утримання, передачі, ліквідації і реалізації мобілізаційних потужностей визначається Кабінетом Міністрів України.

Особливий період – період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій.

Слід підкреслити, що практичне вирішення зазначених завдань, розробка документів з мобілізаційної підготовки – трудомісткий і досить складний творчий процес, що потребує від керівників і виконавців необхідної підготовки, знання основних положень нормативних актів, стану справ у своїй галузі чи сфері діяльності, органі влади або організації, реальних можливостей для виконання мобілізаційних завдань (замовлень) і планованих на їх основі заходів.

Зазначені питання розглядаються відповідно до вимогами чинного законодавства, указів Президента України, постанов

Кабінету Міністрів України, положень відомчих нормативно-правових актів і методичних рекомендацій центральних органів виконавчої влади, спеціалізованих комісій та інших органів, відповідальних за організацію мобілізаційної підготовки, обліку військовозобов'язаних і бронювання громадян, які перебувають у запасі.

Це потребує приділення особливої уваги розгляду практичних питань створення та забезпечення функціонування мобілізаційних органів в органах виконавчої влади, органах виконавчої влади Автономної республіки Крим, органах місцевого самоврядування, на підприємствах і організаціях, ведення обліку військовозобов'язаних і бронювання громадян, які перебувають у запасі, розробці та веденню в організаціях документів: положень, наказів, посадових інструкцій, заходів, які планують, звітних документів, особистих карток і облікових картотек, включаючи типові бланки, формалізовані документи, рекомендації щодо їх оформлення та порядку обміну інформацією при взаємодії із зацікавленими органами та організаціями у контексті захисту в мобілізаційній роботі інформації, що становить державну таємницю.

Мобілізаційна підготовка перебуває у безперервній взаємодії з основними сферами життя суспільства. Відповідно виділяються такі види суспільних відносин, що входять у предмет правового регулювання відносин у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації: політичні, економічні, соціальні, духовні. Взаємодія зазначених відносин з основними сферами життя суспільства потребує правового регулювання за допомогою розроблення відповідних правових механізмів. Особливість взаємодії відносин мобілізаційної підготовки та мобілізації полягає в тому, що реалізація механізмів потребує обов'язкового державного регулювання.

Державно-правові засоби мобілізаційної підготовки та мобілізації обумовлені дією відповідних законодавчих, інших правових норм, що встановлюють поняття, умови забезпечення мобілізаційної підготовки та мобілізації, відповідальність за порушення цих заходів, ведення державного контролю та нагляду за дотриманням норм мобілізаційного законодавства.

Вклад у розвиток нормативно-правового регулювання мобілізаційної підготовки національної економіки і Збройних Сил Ук-

раїни внесли вчені П. Б. Волотівський, М. М. Дєнєжкін, В. К. Горовенко, П. П. Дупляк, В. П. Конпанцев, О. П. Кутовий, С. В. Молчанов, В. П. ОмельчукІ. В. Павловський, О. Ю. Савинець, В. В. Хома, І. І. Шамрай, В. О. Шелест, П. В. Щипанський і інші.

О. Ю. Савинець зазначає, що адміністративно-правове забезпечення мобілізації Збройній Сил України розуміємо як діяльність держави і особі її органів та посадових осіб, а також інших суб'єктів, які згідно з чинним законодавством наділені правами та обов'язками в цій сфері уповноважених державою суб'єктів, спрямована на створення необхідних умов для належного здійснення мобілізації та встановлення нормами законодавства як система гарантій належного проведення мобілізації в Україні [7, с. 208].

Взаємодія мобілізаційної підготовки та політичної сфери в контексті політики адаптації до стандартів Європейського Союзу відповідно до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору проявляється у формалізації конституційних гарантій у сферах прав людини та забезпечення національної безпеки [8; 9].

Правовою основою мобілізаційної підготовки та мобілізації є Конституція України, Закони України «Про оборону України», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про національну безпеку України» і інші Закони України, видані відповідно до них нормативно-правові акти, що у сукупності становлять нормативну основу правового регулювання мобілізаційної діяльності.

За соціальною значущістю система нормативно-правових актів репрезентована таким способом: Конституція – закони – укази Президента – підзаконні акти загального характеру – відомчі нормативні акти.

Найважливіше місце серед них посідає Конституція України. Відповідно до статті 116 вищий орган виконавчої влади держави «здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю», тобто забезпечення обороноздатності та національної безпеки держава вважає одним із головних завдань.

Основний Закон держави встановлює лише загальні правові положення, що регламентують мобілізаційну підготовку та

мобілізацію, які згодом деталізуються в інших нормативно-правових актах, як наприклад, в Указі Президента України про Стратегію національної безпеки України.

Мобілізаційна підготовка та мобілізація і правовий порядок – явища, що нерозривно зв'язані та взаємозалежні, крім того, низка конституційних положень щодо прав і свобод громадян, які прямо залежать від стану національної безпеки, встановлюються статтями 3, 21 та іншим нормами з розділу ІІ «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина» Конституції України [10]. Крім конституційних прав і свобод громадян, держава законами та підзаконними актами закріплюють і захищають їхні численні права, свободи й обов'язки у різних сферах життя, зокрема щодо мобілізаційної підготовки та мобілізації.

Відповідно до Закону України «Про оборону України» на органи державної влади, зокрема у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, покладений обов'язок забезпечення проведення мобілізаційної підготовки та мобілізації. Однак щодо визначеної специфіки виконання цих обов'язків, йдеться про проведення комплексу спеціальних заходів, частина яких має економічний характер, здійснюється під час реалізації мобілізаційного плану.

Одним із джерел правового регулювання діяльності органів державної влади з мобілізаційної підготовки та мобілізації є Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

Цей Закон встановлює правові основи мобілізаційної підготовки та мобілізації в Україні, визначає засади організації цієї роботи, повноваження органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, обов'язки підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності (далі – підприємства, установи і організації), повноваження та відповідальність посадових осіб і обов'язки громадян щодо здійснення мобілізаційних заходів.

Здійснення заходів з мобілізаційної підготовки та мобілізації покладено на мобілізаційні органи, правове положення якої закріплено в Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Мобілізаційні підрозділи (працівники з питань мобілізаційної роботи) є складовою частиною системи управління мобілізаційною підготовкою.

Структура та штати мобілізаційних підрозділів центральних і місцевих органів виконавчої влади визначаються з урахуванням

характеру та обсягу мобілізаційної роботи керівником відповідного органу виконавчої влади в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Структура та штати мобілізаційних підрозділів інших державних органів визначаються керівниками з урахуванням характеру і обсягу мобілізаційної роботи. Мобілізаційні підрозділи (посади працівників з питань мобілізаційної роботи) у структурі виконавчих органів сільських, селищних, міських рад утворюються рішеннями.

Чисельність працівників мобілізаційних підрозділів (працівників з питань мобілізаційної роботи) органів місцевого самоврядування визначають сільські, селищні, міські ради, а підприємств, установ і організацій – керівники за погодженням з відповідними центральними або місцевими органами виконавчої влади з урахуванням сфери діяльності, характеру і обсягу мобілізаційної роботи.

Організація роботи та захист інформації у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації здійснюється згідно Закону України «Про державну таємницю» та нормативно-правовими актами з питань секретного діловодства [11; 12].

Закон України «Про національну безпеку України» визначає основні засади заходів забезпечення безпеки, зокрема мобілізаційної підготовки економіки та мобілізації сил безпеки. Питання досліджуваної сфери не достатньо висвітлені у зазначеному законі. На думку С. В. Свєшнікова, В. П. Бочарнікова, В. І. Пеньковського, склад і характер зазначених фундаментальних проблем нового Закону України «Про національну безпеку України» дає підстави говорити про його неповноту і певну суперечливість правових норм. Закон недостатньо враховує потреби практики нормативно-правового забезпечення і воєнної політики держави та політики забезпечення національної безпеки [13, с. 7].

До нормативних актів у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації належать Закони України: «Про Збройні Сили України», «Про правовий режим воєнного стану», «Про правовий режим надзвичайного стану», «Про функціонування єдиної транспортної системи України в особливий період», «Про державний матеріальний резерв», «Про страховий фонд документації України», «Про основи національного спротиву», Кодекс цивільного захисту України, «Про військовий обов’язок і військову

службу» і інші [14–22].

У відповідності до статті 102 Конституції України Президент України як Глава держави та гарант Конституції, прав і свобод людини та громадянина в необхідних випадках видає укази, розпорядження, зокрема у галузі національної безпеки, які мають обов'язкову силу на території України. Важливими є укази Президента України направлені на реалізацію забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина, особистої безпеки громадян, спрямування зусиль державних органів на протидію посяганням на суверенітет і територіальну цілісність держави.

Зокрема укази Президента: «Про часткову мобілізацію», «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності», «Про Стратегію національної безпеки України», «Про Стратегію воєнної безпеки України»,»Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України», «Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2021 рік» і інші [23–27].

Законами України, указами Президента України регулюються найбільш значущі, найважливіші аспекти діяльності органів державної влади з мобілізаційної підготовки та мобілізації, оскільки за своєю природою ці нормативно-правові акти впливають на соціальні відносини загального характеру. Широта суспільних відносин щодо мобілізаційної підготовки та мобілізації, викликає потребу поглиблення та деталізації правового регулювання зазначеної діяльності, що здійснюється за допомогою видання підзаконних актів.

Особливості актів, які відрізняються від законів, зводяться до того, що ухвалюються органами або представниками влади, обраними або утвореними іншими органами; регулюють другорядні суспільні відносини, розвиваючи, конкретизуючи та деталізуючи закони; втрачають юридичну чинність у разі суперечностей або невідповідності законові; ухвалюються колегіально і одноосібно уповноваженими посадовими особами державних органів; ухвалюються в менш суворому та деталізованому порядку. Недоліки загально регулятивних законів часто відтворюються у законодавчих і підзаконних актах.

Повноваження державних органів виконавчої влади в галузі

мобілізаційної підготовки та мобілізації визначені Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Закон встановлює права, обов'язки і відповідальність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, юридичних осіб незалежно від форм власності та їх посадових осіб, громадян України у цій галузі. Кабінет Міністрів України: здійснює організацію та керівництво мобілізаційною підготовкою та мобілізацією; оцінює стан мобілізаційної готовності країни в межах повноважень і щорічно інформує Президента України; під час оголошення мобілізації здійснює в межах повноважень контроль за проведенням заходів щодо переведення сил оборони, інших військ, військових на організацію та штат військового час; під час оголошення мобілізації організовує перехід економіки на роботу в умовах воєнного часу.

Істотне значення для органів державної влади, зокрема у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації мають постанови Кабінету Міністрів України, що забезпечують виконання Конституції, законів, указів, розпоряджень Президента України, регламентують застосування заходів направлених на мобілізаційну підготовку та мобілізацію, що передбачено Законом України «Про Кабінет Міністрів України» [28].

Постанови уряду, що регулюють діяльність у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, можна розділити на загального та спеціального характеру. Наприклад, постанови Кабінету Міністрів: «Про затвердження Типового положення про мобілізаційний підрозділ органу державної влади, іншого державного органу», «Про затвердження Положення про військово-транспортний обов'язок», Положення про військові комісаріати [29–31].

Уряд схвалив проєкт Стратегічного оборонного бюлетеня України. Нова філософія Стратегічного оборонного бюлетеня спрямована на досягнення конкретних спроможностей сил оборони. Це перед програмний документ і базис для подальшої деталізації кількісних та якісних показників у державних цільових оборонних програмах і проєктах розвитку складових сил оборони. У проєкті бюлетеня визначено перспективну модель Збройних Сил України та інших складових сил оборони, вимоги до перспективної структури, складу, основних спроможностей та інших ключових кількісних та якісних показників сил оборони, які ґрунтуються на

Місії і Візії сил оборони зразка 2030 року [32].

Повноваження центральних органів виконавчої влади полягають у такому: організації та забезпеченні мобілізаційної підготовки та мобілізації; керівництві мобілізаційною підготовкою організацій, діяльність яких пов'язана з діяльністю зазначених органів або які перебувають у сфері їх відання; створення мобілізаційних органів; визначенні необхідні обсяги фінансування робіт з мобілізаційної підготовки; розробці мобілізаційних планів; проведення у взаємодії з місцевими органами виконавчої влади заходів, що забезпечують виконання мобілізаційних планів; укладання договорів (контрактів) про виконання мобілізаційних завдань (замовлень) з підприємствами, діяльність яких пов'язана з діяльністю цих органів або які перебувають у сфері відання.

Значне число нормативно-правових актів, що стосуються діяльності з мобілізаційної підготовки, прийнято міністерствами та відомствами. Нормативно-правові акти міністерств, інших органів державного управління, зокрема у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, ухвалюються у формі наказів, розпоряджень та рішень колегій. Ухвалені міністерствами, іншими органами державного управління інструкції, положення, статути, правила затверджуються наказами. У юридичній літературі вказується, що наказ є основною адміністративно-правовою формою юридично-владної, організуючої діяльності єдиноначальних органів і посадових осіб у межах компетенції у зовнішній і у внутрішній сферах управління.

Відомчі нормативно-правові акти органів державної влади України поширюють свою дію на підрозділи, що входять у його систему та регулюють питання, які мають внутрішнє значення, наприклад, організація роботи з виконання рішень вищих органів державної влади, здійснення структурної перебудови в органах державної влади, поліпшення взаємодії між підрозділами у виконанні поставлених завдань.

Низка наказів з питань мобілізаційної підготовки та мобілізації є нормативною базою для всіх суб'єктів господарювання та фізичних осіб із зазначених напрямів діяльності, організація якої покладена на органи державної влади України. Вони мають загальнообов'язковий характер лише після відповідної реєстрації в Міністерстві юстиції України, наприклад, наказ Міністерства економіки України від 18.05.2007 р. № 140 «Про затвердження Переліку відо-

мостей з питань мобілізаційної підготовки національної економіки, які містять службову інформацію», наказМіністерства економічного розвитку і торгівлі України від 30.11.1999 р. № 19т «Методичні рекомендації щодо розроблення мобілізаційного плану на особливий період міністерствами, іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади, державними органами, підприємствами, установами, організаціями України» [33; 34].

Важливе значення мають накази Міністерства оборони України. Наказом Міністерства оборони затверджено Положення про Мобілізаційний відділ Міністерства оборони України, Зміни до Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, Інструкції з підготовки та проведення мобілізаційного розгортання Збройних Сил України, визначено порядок організації в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України укладення договорів (контрактів) на виконання мобілізаційних завдань (замовлень) [35–37].

Органи місцевої влади спільно з територіальними підрозділами центральних органів виконавчої влади, що здійснюють мобілізаційну підготовку та мобілізацію, ухвалюють нормативні акти та заходи реалізації вимог законів у регіоні, можуть вносити пропозиції з вдосконалення законодавства у цій галузі.

Органи місцевої виконавчої влади і органи місцевого самоврядування здійснюють повноваження у галузі мобілізаційної підготовки та мобілізації: організовують і забезпечують через відповідні органи мобілізаційну підготовку та мобілізацію; керують мобілізаційною підготовкою адміністративно-територіальних утворень і юридичних осіб, діяльність яких пов’язана з діяльністю зазначених органів або які перебувають у сфері відання; розробляють мобілізаційні плани; проводять заходи з мобілізаційної підготовки економіки; проводять у взаємодії з органами виконавчої влади заходи, що забезпечують виконання мобілізаційних планів; укладають договори (контракти) із суб’єктами господарювання на постачання продукції, проведенні робіт, виділення сил і засобів, про надання послуг з метою забезпечення мобілізаційної підготовки та мобілізації; під час оголошення мобілізації проводять заходи щодо переведення і економіки на роботу в умовах воєнного часу; в разі

неспроможності (банкрутства) організацій, що мають мобілізаційні завдання (замовлення), вживають заходів щодо передачі цих завдань (замовлень) іншим суб'єктам господарювання, діяльність яких пов'язана з діяльністю зазначених органів або які перебувають у сфері відання; сприяють військовим комісаріатам у мобілізаційної роботи в мирний час і при оголошенні мобілізації; вносять до органів державної влади пропозиції щодо вдосконалення мобілізаційної підготовки та мобілізації.

Слід підкреслити, що велика частина нормативних актів і розроблюваних документів з мобілізаційної підготовки та мобілізації містить відомості, що становлять державну таємницю, має відповідний гриф секретності. Наприклад, Мобілізаційна директива Генерального штабу Збройних Сил України від 03.07.2018 р. № 321/1260/ДСК «Про впровадження у службову діяльність зразків та форм документів з підготовки та проведення мобілізаційного розгортання Збройних Сил України» [38].

Для роботи та ознайомлення з такими документами потрібен спеціальний допуск, оформлений в установленому законом порядку. Документам, справам, виданням та іншим матеріальним носіям, які містять відомості з питань мобілізаційної підготовки, присвоюється гриф обмеження доступу «Для службового користування» та позначка «Літер «М». Орієнтовними критеріями для присвоєння позначки «Літер «М» документам та матеріальним носіям інформації з грифом «Для службового користування» є наявність у них інформації про заходи мобілізаційної підготовки та мобілізаційного плану (конкретні цифрові показники, аналітичні та методичні матеріали тощо), яка не містить відомостей, що становлять державну таємницю [39].

Організація робіт і захист інформації у галузі мобілізаційної підготовки та мобілізації здійснюються відповідно до: Закону України «Про державну таємницю; Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України»; Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях; Типової форми трудового договору з працівником, діяльність якого пов'язана з державною таємницею, та Зобов'язання громадянина України у зв'язку з допуском до державної таємниці»; Зводу відомостей, що становлять державну таємницю [40; 41].

Захист інформації з мобілізаційної підготовки та мобілізації здійснюється на підставі: Законів України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про захисті інформації у інформаційно-телекомунікаційних системах»; Доктрини інформаційної безпеки України; нормативних актів Державної служби спеціальної зв'язку та інформації України інших актів у сфері кібербезпеки та інформаційної безпеки [42–44].

У перелік відомостей, що становлять державну таємницю у галузі мобілізаційної підготовки та мобілізації входять відомості:

– про зміст стратегічних і оперативних планів, документів управління з підготовки та проведення операцій, мобілізаційного розгортання сил оборони, про їх бойову та мобілізаційну готовність, про створені та про використанні мобілізаційні ресурси;

– про дислокацію, призначення, ступеня готовності, захищеності режимних і особливо важливих об'єктів, про їх проєктуванні, будівництві та експлуатації, про відвід земель, надр і акваторій для цих об'єктів;

– про зміст планів підготовки України і окремих регіонів до можливих військових дій, про мобілізаційні потужності промисловості з виготовлення та ремонту озброєння та військової техніки, про обсяги виробництва, поставок, про запаси стратегічних видів сировини та матеріалів, про розміщення, фактичних розмірах і про використання державних матеріальних резервів;

– про використання інфраструктури з метою забезпечення обороноздатності та безпеки держави;

– про сили та засоби цивільного захисту, про дислокацію, призначення та ступеня захищеності об'єктів адміністративного управління, про ступінь забезпечення безпеки населення, про функціонуванні транспорту та зв'язку з метою забезпечення безпеки держави;

– про обсяги, про плани (завданнях) державного оборонного замовлення, про випуск і постачання (в грошовому чи натуральному вираженні) озброєння, військової техніки, іншої оборонної продукції, про наявність і нарощуванні потужностей з випуску, про зв'язки підприємств з кооперації, про розробників або про виробників озброєнь, військової техніки і іншої оборонної продукції;

– про досягнення науки і техніки, про науково-дослідних, про дослідно-конструкторських, про проєктні роботи та технологіях, що мають важливе оборонне чи економічне значення, що впли-

вають на безпеку держави;

– про методи та засоби захисту секретної інформації; про організацію та про фактичний стан захисту державної таємниці;

– про витрати бюджету, пов'язаних із забезпеченням оборони, безпеки держави та правоохоронної діяльності;

– про підготовку кадрів, що розкривають заходи, що проводяться з метою забезпечення безпеки держави.

Ступінь секретності відомостей, що становлять державну таємницю, має відповідати ступеню тяжкості шкоди, яку може бути заподіяно безпеці України внаслідок поширення зазначених відомостей. Керівники органів державної влади, наділені повноваженнями щодо віднесення відомостей до державної таємниці, організовують розробку переліку відомостей, що містять службову інформацію, несуть персональну відповідальність за ухвалені рішення про доцільність віднесення конкретних відомостей до державної таємниці або службової інформації. Використання грифів секретності для засекречування відомостей, що не віднесених до державної таємниці, не допускається.

Відповідно до Типового положення про мобілізаційний підрозділ органу державної влади, іншого державного органу мобілізаційний підрозділ:

– бере участь у державному регулюванні мобілізаційної підготовки та мобілізації; організовує виконання державним органом законів, інших нормативно-правових актів з питань мобілізаційної підготовки та мобілізації; розробляє та подає керівництву державного органу проєкти нормативно-правових актів з питань мобілізаційної підготовки та мобілізації; організовує наукове, інформаційне, методологічне і методичне забезпечення мобілізаційної підготовки та мобілізації;

– організовує планування, розроблення і проведення заходів з мобілізаційної підготовки та мобілізації, зокрема з переведення відповідної сфери управління, галузі національної економіки чи території адміністративно-територіальної одиниці на роботу в умовах особливого періоду та здійснює контроль за їх виконанням;

– бере участь у формуванні проєкту основних показників мобілізаційних планів; координує розроблення проєктів мобілізаційних планів, довгострокових і річних програм мобілізаційної підготовки і вживає заходів до забезпечення їх виконання; подає пропозиції керівництву державного органу щодо

участі в організації управління державою в особливий період; організовує роботу з визначення потреб (обсягу) у фінансуванні заходів з мобілізаційної підготовки;

– подає пропозиції щодо встановлення мобілізаційних завдань (замовлень) підприємствам, установам та організаціям, організовує їх доведення до виконавців; бере участь в укладенні договорів (контрактів) про виконання мобілізаційних завдань (замовлень) з підприємствами, установами та організаціями; вживає заходів до виконання підприємствами, установами та організаціями мобілізаційних завдань (замовлень) відповідно до укладених договорів (контрактів); подає пропозиції щодо передачі мобілізаційних завдань (замовлень) іншим підприємствам, установам та організаціям у разі ліквідації (реорганізації) підприємств, установ і організацій;

– подає пропозиції щодо створення, розвитку, утримання, передачі, ліквідації та реалізації мобілізаційних потужностей на підприємствах, в установах та організаціях; здійснює контроль за створенням, зберіганням та обслуговуванням мобілізаційного резерву матеріально-технічних і сировинних ресурсів на підприємствах, в установах та організаціях; бере участь у визначенні потреби у постачанні матеріально-технічних ресурсів за рахунок міждержавної кооперації;

– подає пропозиції щодо створення, формування та ведення страхового фонду документації на продукцію мобілізаційного та оборонного призначення та програми створення такої документації, щодо формування довгострокових і річних програм мобілізаційної підготовки;

– контролює здійснення заходів з мобілізаційної підготовки підприємствами, установами та організаціями з метою сталого функціонування відповідної сфери управління, галузі національної економіки чи території адміністративно-територіальної одиниці в умовах особливого періоду; організовує роботу, пов’язану з визначенням можливості задоволення потреб Збройних Сил, інших військових формувань, національної економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період;

– організовує роботу з бронювання військовозобов’язаних та контроль за веденням їх обліку, забезпечує подання відповідної звітності, подає пропозиції щодо бронювання військовозобов’язаних на період мобілізації та на воєнний час;

– розробляє заходи щодо раціонального використання в особливий період матеріально-технічних, сировинних, фінансових ресурсів та виробничого потенціалу; забезпечує подання державним органам інформації, необхідної для планування та здійснення мобілізаційних заходів;

– готує та доводить іншим структурним підрозділам державного органу вказівки щодо виконання актів з питань мобілізаційної підготовки та мобілізації;

– здійснює заходи щодо підвищення кваліфікації працівників мобілізаційного підрозділу, зокрема шляхом проведення навчань; забезпечує додержання режиму секретності під час здійснення заходів з мобілізаційної підготовки; готує щорічну доповідь про стан мобілізаційної готовності та про хід виконання довгострокових і річних програм мобілізаційної підготовки.

Порядок проведення перевірок стану та оцінювання мобілізаційної готовності національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, адміністративно-територіальних одиниць України визначено постановою Кабінету Міністрів України [45].

На думку П. Б. Волотівського, настав час невідкладно розпочати процес перегляду базових положень щодо організації планування мобілізаційної підготовки національної економіки. Так, у 2017 році Кабінет Міністрів України вніс на розгляд Верховної Ради України доопрацьований проєкт Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», розроблений Міністерством оборони України та узгоджений з усіма зацікавленими сторонами. Однак досі він не прийнятий [46, с. 17].

Обов’язки підприємств, установ і організацій та громадян щодо мобілізаційної підготовки та мобілізації визначені Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» і іншими нормативно-правовими актами. За порушення окремих норм мобілізаційного законодавства передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність.

Водночас основні обов’язки підприємств, установ і організацій щодо мобілізаційної підготовки та мобілізації визначені у розділі IV Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

Підприємства, установи і організації зобов’язані:

– планувати та здійснювати заходи щодо розроблення мобілізаційних планів та підготовки до виконання покладених на них мобілізаційних завдань і забезпечувати поставку продукції згідно з укладеними договорами та надавати звіти відповідним органам виконавчої влади, іншим державним органам та органам місцевого самоврядування, які є замовниками мобілізаційних завдань;

– у разі ліквідації своєчасно сповіщати про це відповідні органи державної влади, інші державні органи і органи місцевого самоврядування, з якими укладено договори на виконання мобілізаційних завдань;

– здійснювати під час мобілізації заходи щодо переведення виробництва (діяльності) на функціонування в умовах особливого періоду;

– утримувати в належному стані техніку, будівлі, споруди та об'єкти інфраструктури, що належать для передачі в разі мобілізації Збройним Силам, іншим військовим формуванням, оперативно-рятувальній службі цивільного захисту або призначені для спільного з ними використання у воєнний час;

– сприяти військовим комісаріатам у роботі в мирний час та під час мобілізації; забезпечувати своєчасне прибуття працівників, які залучаються до виконання обов'язку щодо мобілізації на збірні пункти та до військових частин;

– забезпечувати в разі мобілізації доставку техніки на збірні пункти та у військові частини згідно з мобілізаційними завданнями (замовленнями);

– здійснювати заходи щодо підготовки до розгортання спеціальних формувань, призначених для передачі в разі мобілізації до сил оборони, оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, розгортання та передачі в особливий період згідно з мобілізаційними планами;

– надавати під час мобілізації будівлі, споруди, транспортні і інші матеріально-технічні засоби сил оборони, оперативно-рятувальній службі цивільного захисту згідно з мобілізаційними планами з подальшим відшкодуванням вартості в порядку, встановленому законом;

– створювати і утримувати мобілізаційні потужності, створювати та зберігати мобілізаційний резерв матеріально-технічних і сировинних ресурсів згідно з мобілізаційними

завданнями (замовленнями);

– забезпечувати формування та ведення страхового фонду документації на продукцію мобілізаційного та оборонного призначення;

– вести облік військовозобов'язаних, резервістів і призовників із числа працюючих, здійснювати заходи бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та на воєнний час, надавати звітність відповідним органам державної влади та органам місцевого самоврядування в установленому порядку;

– надавати відповідним органам державної влади, органам місцевого самоврядування інформацію, необхідну для планування та здійснення мобілізаційних заходів; утворювати мобілізаційні підрозділи та призначати працівників з питань мобілізаційної роботи;

– сприяти працівникам, які є резервістами, у виконанні обов'язків служби у військовому резерві та своєчасному направленню до органів військового управління, військових частин [47];

– у разі реєстрації (перереєстрації), переобладнання чи зняття з обліку транспортних засобів, які можуть бути призначені для доукомплектування сил оборони в особливий період, подавати до відповідних органів та підрозділів, які згідно із Законом України «Про дорожній рух» здійснюють державну реєстрацію та облік транспортних засобів, документи з відміткою районного військового комісаріату про постановку на військовий облік [48].

Підприємства, установи і організації, які є виконавцями мобілізаційних завдань з виробництва продукції, укладають договори з підприємствами, установами і організаціями виробниками комплектуючих виробів, постачальниками матеріально-технічних засобів, сировини.

Підприємства, установи і організації не можуть відмовлятися від укладання договорів на виконання мобілізаційних завдань, якщо їх можливості з урахуванням мобілізаційного розгортання та переданих матеріально-фінансових ресурсів дають змогу виконати мобілізаційні завдання.

Обов'язки громадян щодо мобілізаційної підготовки та мобілізації:

– з'являтися за викликом до військових комісаріатів (військовозобов'язані Служби безпеки – за викликом Центрального

або регіонального органу) для постановки на військовий облік і визначення призначення на воєнний час;

– надавати в установленому порядку під час мобілізації будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно, власниками яких вони є, Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, оперативно-рятувальній службі цивільного захисту з подальшим відшкодуванням державою вартості в порядку, встановленому законом.

Громадяни, які перебувають у запасі і не призвані на військову службу або не залучені до виконання обов'язків мобілізації за посадами, передбаченими штатами воєнного часу, під час мобілізації, можуть бути залучені до виконання робіт, які мають оборонний характер.

Громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність, виконують мобілізаційні завдання згідно з укладеними договорами (контрактами).

Під час мобілізації та переведення Збройних Сил України, інших військових формувань, оперативно-рятувальної служби цивільного захисту на штати воєнного часу громадяни (крім тих, які проходять службу у військовому резерві) зобов'язані з'явитися до військових частин або на збірні пункти військових комісаріатів у строки, зазначені в отриманих документах (мобілізаційних розпорядженнях, повістках або розпорядженнях військових комісарів (військовозобов'язані Служби безпеки – керівників органів, де вони перебувають на військовому обліку, військовозобов'язані оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – керівників відповідних органів управління цивільного захисту). Резервісти зобов'язані з'явитися до військових частин у строки, визначені командирами військових частин, в яких вони проходять службу у військовому резерві.

Громадяни, які перебувають у запасі, завчасно приписуються до військових частин для проходження військової служби у воєнний час або до інших підрозділів чи формувань для виконання обов'язків за посадами, передбаченими штатами воєнного часу.

Призов громадян на військову службу (крім тих, що проходять службу у військовому резерві) під час мобілізації або залучення до виконання обов'язків за посадами, передбаченими штатами воєнного часу, здійснюють місцеві органи виконавчої влади через військові комісаріати (військовозобов'язаних Служби

безпеки України – Центральне управління або регіональні органи Служби безпеки, військовозобов'язаних оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – відповідні органи управління центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту). Резервістів на військову службу під час оголошення мобілізації призивають командири військових частин, в яких вони проходять службу у військовому резерві.

Військовозобов'язані та резервісти, які перебувають на зборах, у разі оголошення мобілізації продовжують перебувати на зборах. За необхідності зазначені особи призиваються на військову службу командирами відповідних військових частин за розпорядженням Генерального штабу Збройних Сил.

Особливості проходження медичного обстеження військовозобов'язаними та резервістами під час мобілізації, на особливий період визначаються Міністерством оборони спільно з Міністерством охорони здоров'я [49].

Громадянам, які перебувають на військовому обліку, з моменту оголошення мобілізації забороняється зміна місця проживання без дозволу посадової особи, яка здійснює військовий облік [50].

Не підлягають призову на військову службу під час мобілізації військовозобов'язані:

– заброньовані на період мобілізації та на воєнний час за органами державної влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, за підприємствами, установами і організаціями в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

– визнані відповідно до висновку військово-лікарської комісії тимчасово непридатними до військової служби за станом здоров'я на термін до шести місяців (з подальшим проходженням військово-лікарської комісії);

– чоловіки, на утриманні яких перебувають троє і більше дітей віком до 18 років (такі чоловіки можуть бути призвані на військову службу у разі згоди лише за місцем проживання);

– жінки та чоловіки, які самостійно виховують дитину (дітей) віком до 18 років (такі особи можуть бути призвані на військову службу у разі згоди і лише за місцем проживання);

– жінки та чоловіки, на утриманні яких перебуває повнолітня

дитина, яка є інвалідом I чи II групи, до досягнення нею 23 років;

– усиновителі, опікуни, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі, на утриманні яких перебувають діти-сироти або діти, позбавлені батьківського піклування, віком до 18 років (такі особи можуть бути призвані на військову службу у разі згоди і лише за місцем проживання);

– зайняті постійним доглядом за особами, які його потребують, відповідно до законодавства України, в разі відсутності інших осіб, які можуть здійснювати такий догляд;

– народні депутати України; інші військовозобов'язані або окремі категорії громадян у передбачених законами випадках.

Призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період не підлягають студенти та аспіранти, які навчаються на денній формі навчання.

Бронювання військовозобов'язаних, які перебувають у запасі, здійснюється в мирний та у воєнний час з метою забезпечення функціонування органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ і організацій в особливий період.

Бронюванню підлягають військовозобов'язані, які працюють в органах державної влади, інших державних органах, органах місцевого самоврядування та на підприємствах, в установах і організаціях, яким встановлено мобілізаційні завдання (замовлення), у разі, якщо це необхідно для забезпечення функціонування зазначених органів і виконання мобілізаційних завдань (замовлень). Такі військовозобов'язані не підлягають прийняттю на службу у військовому резерві. Організація, порядок, обсяги та переліки посад і професій військовозобов'язаних, які підлягають бронюванню на період мобілізації та на воєнний час, визначаються Законом України «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію», актами Президента України та Порядком бронювання військовозобов'язаних за органами державної влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування та підприємствами, установами і організаціями на період мобілізації та на воєнний час затвердженого Кабінетом Міністрів України.

Відомості щодо обліку та бронювання заносяться у Єдиний державний реєстр призовників, військовозобов'язаних та резервістів [51].

Відповідальність за організацію мобілізаційної підготовки та стан мобілізаційної готовності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, адміністративно-територіальних одиниць і населених пунктів, Збройних Сил України, інших військових формувань, оперативно-рятувальної служби цивільного захисту та підприємств, установ і організацій покладається на відповідних керівників.

Посадові особи, винні у порушенні Законів України та інших нормативно-правових актів з питань мобілізаційної підготовки та мобілізації, громадяни за невиконання своїх обов'язків щодо мобілізаційної підготовки та мобілізації несуть відповідальність згідно із законом.

Розділ XIV «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації» Кримінального кодексу України передбачає відповідальність ухилення від призову за мобілізацією (ст. 336), ухилення від проходження служби цивільного захисту в особливий період чи у разі проведення цільової мобілізації (ст. 336-1), ухилення від військового обліку або спеціальних зборів (ст. 337) [52].

Окремі аспекти кримінальної відповідальності за ухилення від призову за мобілізацією досліджувала А. Ю. Александрова [53].

Глава 15 «Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління» Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає відповідальність за: порушення військовозобов'язаними чи призовниками законодавства про військовий обов'язок і військову службу (ст. 210); порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію (ст. 210-1); зіпсуття обліково-військових документів чи втрата їх з необережності (ст. 211) [54].

На думку В. М. Братковського, автора монографії «Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», адміністративну відповідальність за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію слід вважати різновидом юридичної відповідальності, що є сукупністю адміністративних правовідносин, які виникають у зв'язку із застосуванням військовими комісаріатами до військовозобов'язаних громадян України, посадових осіб органів державної влади, органів

місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ та організацій, що вчинили адміністративний проступок у процесі мобілізації та в час особливого періоду, передбачених нормами адміністративного права адміністративних стягнень, що накладаються у виді штрафу [55, с. 176].

Доцільно зауважити, що науковим дослідженням щодо кримінальної і адміністративної відповідальності у галузі мобілізаційної підготовки та мобілізації приділяється мало уваги.

Створення ефективної системи державного резерву є одним із складових забезпечення безпеки держави, що наразі є однією з головних умов мінімізації загроз державному суверенітету, відновлення територіальної цілісності України, гарантування її мирного майбутнього як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Без ефективної системи державних резервів неможливо забезпечити стабільну соціально економічну ситуацію в країні. Саме система державного резерву, зокрема мобілізаційного резерву, сприяє особливо в сучасних умовах проведення антитерористичної операції, здійснювати підтримку важливих галузей економіки, ефективне державне регулювання ринку для стабілізації ситуації в країні [56].

Проблема функціонування державного мобілізаційного резерву є досить актуальною. Окремі питання щодо сутності та організації системи державного резерву досліджували на протязі досить тривалого часу науковці та практики: С. П. Гнєзділов, А. М. Бабіч, О. М. Мельник, О. О. Кас'янова, П. М. Прохоров, Л. Н. Павлова, О. Б. Тарасюк, Т. А. Стукаліна, В. П. Шкідченко та інші.

Державний резерв є особливим загальнодержавним запасом матеріальних цінностей, призначених для використання з метою та порядку, передбачених Законом України «Про державний матеріальний резерв».

До складу державного резерву України входять запаси матеріальних цінностей для мобілізаційних потреб України (далі мобілізаційний резерв), запаси стратегічних матеріалів і товарів, запаси матеріальних цінностей для забезпечення невідкладних робіт при ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Державний резерв призначений для:

– забезпечення мобілізаційних потреб України; забезпечення

невідкладних робіт при ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

– надання державної підтримки різних галузей народного господарства, організаціям, адміністративно-територіальним одиницям України з метою стабілізації економіки при тимчасових порушеннях постачання важливими видами сировини та паливно-енергетичних ресурсів, продовольства, в разі виникнення диспропорцій між попитом і пропозицією на внутрішньому ринку;

– надання гуманітарної допомоги; надання регулюючого впливу на ринок.

Формування, зберігання та обслуговування запасів державного резерву забезпечується Державним агентством з резерву України (Держрезерву), що здійснює управління державним резервом, його територіальними управліннями та організаціями, які утворюють єдину систему державного резерву України (далі – система державного резерву).

Діяльність Державного агентства резерву України здійснюється відповідно до Положення про Державне агентство резерву України [57].

Держрезерв відповідно до покладених завдань:

– узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та в установленому порядку подає їх Першому віце-прем'єр-міністрові України – Міністрові економіки;

– здійснює управління державним резервом; методологічне, інформаційно-аналітичне, науково-методичне забезпечення роботи з формування, розміщення, зберігання, використання, поповнення та освіження (поновлення) запасів державного матеріального резерву; організовує наукові дослідження з питань довготривалого зберігання матеріальних цінностей державного резерву;

– організовує виконання затверджених Кабінетом Міністрів України завдань щодо формування, зберігання, обслуговування, розміщення, відпуску, використання, поповнення та освіження (поновлення) запасів державного матеріального резерву, дотримання нормативних умов їх кількісного та якісного стану та несе відповідальність за їх виконання;

– погоджує пропозиції центральних органів виконавчої влади щодо створення мобілізаційного резерву; здійснює планування

щорічних обсягів поставок матеріальних цінностей до державного матеріального резерву згідно із затвердженими Кабінетом Міністрів України рівнями накопичення;

– провадить вибір постачальників матеріальних цінностей до державного матеріального резерву для укладення з ними державних контрактів (договорів) у порядку, визначеному законом; укладає державні контракти (договори) на поставку матеріальних цінностей до державного матеріального резерву; здійснює розрахунки з постачальниками за матеріальні цінності, що поставляються до державного матеріального резерву за державним контрактом (договором), укладає договори на відповідальне зберігання матеріальних цінностей державного матеріального резерву;

– здійснює відповідно до законодавства відпуск матеріальних цінностей із державного матеріального резерву; забезпечує організацію обліку запасів матеріальних цінностей державного матеріального резерву та їх руху; в установленому порядку подає звіти відповідним державним органам;

– здійснює за рішенням Кабінету Міністрів України заходи із стабілізації ринку стратегічно важливих видів продукції в разі виникнення диспропорції між попитом і пропонуванням на внутрішньому ринку;

– здійснює управління діяльністю підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління Держрезерву, щодо формування, розміщення, зберігання, використання, поповнення та освіження (поновлення) запасів державного матеріального резерву, дотримання нормативних умов їх зберігання;

– забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, організацію формування, зберігання і обслуговування матеріальних цінностей державного матеріального резерву, зокрема контролює виконання відповідальними зберігачами незалежно від форми власності зобов’язань щодо зберігання, освіження (поновлення), відпуску, своєчасного повернення позичених матеріальних цінностей, а також відповідність зазначених цінностей затвердженій номенклатурі, встановленим стандартам і технічним умовам;

– забезпечує відповідно до законодавства функціонування та утримання підрозділів відомчої воєнізованої охорони, якими охороняються об’єкти системи державного резерву і розміщені на

них матеріальні цінності; здійснює контроль за охороною та пожежною безпекою зазначених об'єктів;

– здійснює в установленому законодавством порядку фінансування витрат на утримання та розвиток системи державного резерву; здійснює функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери управління;

– здійснює розгляд звернень громадян з питань, пов'язаних з діяльністю Держрезерву, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери його управління; бере участь у підготовці та укладенні міжнародних договорів у встановленому порядку;

– здійснює інші повноваження, визначені законом.

Структура системи державного резерву та порядок управління державним резервом визначаються Кабінетом України. Діяльність організацій системи державного резерву в частині формування, зберігання і обслуговування запасів регулюється Законом України «Про державний матеріальний резерв».

До сфери управління Держрезерву належало центральний апарат, 38 підприємств та організацій (склади і холодильники, аграрні активи, нафтовий хаб, дослідний інститут «Ресурс»). 14 бюджетних установ і 24 державні підприємства, 1 – розташоване на тимчасово окупованій території Автономної республіки Крим; 1 – розташоване в зоні проведення операції об'єднаних сил.

Органам виконавчої влади, що входять в систему мобілізаційного резерву, відводиться строго регламентовані роль і місце. Органи виконавчої влади (Міністерства охорони здоров'я України, Міністерство оборони України, Міністерство інфраструктури України, Державне управління справами), яким відповідними постановами Кабінету Міністрів України встановлені мобілізаційні завдання, визначають номенклатуру, обсяги та терміни накопичення матеріальних цінностей у мобілізаційному резерві, погоджують її з Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Держрезервом і своїми наказами затверджують номенклатуру, обсяги та терміни накопичення матеріальних цінностей у мобілізаційному резерві, а виписки з наказів доводять до виконавців мобілізаційного плану економіки України.

Виконавці після отримання виписки з наказу відпрацьовують відомість матеріальних цінностей, що підлягають накопиченню в мобілізаційному резерві у специфічному вигляді (форма

затверджена Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України) направляють відповідній установі Держрезерву у віданні якого вони перебувають.

Щорічно органи виконавчої влади проводять розрахунки потреби у фінансових коштах, необхідних для виконання робіт з накопичення, освіження та зберігання матеріальних цінностей у мобілізаційному резерві на планований рік і направляють відповідні заявки у Держрезерв.

Держрезерв узагальнює заявки центральних органів виконавчої влади потреби у фінансових коштах і узагальнену заявку направляє у Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства аналізує отримані заявки потреби у фінансових коштах органів виконавчої влади та узагальнену заявку направляє до Міністерства фінансів України. Доводить Держрезерву виділені після розгляду заявки Міністерством фінансів України ліміти та контролює цільове використання.

Держрезерв розподіляє отримані за заявкою ліміти фінансових коштів по підвідомчим установам, контролює укладання договорів на використання виділених лімітів, виконання та використання за призначенням виділених фінансових коштів.

Мобілізаційний резерв є запасом матеріальних цінностей, що перебувають у винятковому віданні Кабінету Міністрів України, не підлягає приватизації, продажу в складі майна підприємств-боржників, не підлягає використанню в якості застави та використовується у випадках, передбачених законом «Про державний матеріальний резерв».

Запаси мобілізаційного резерву незалежно від місця розміщення є державною власністю. Вони накопичуються у мирний час установами, незалежно від форм власності та відомчої підпорядкованості – виконавцями мобілізаційного плану економіки України відповідно до встановлених мобілізаційних завдань.

Мобілізаційний резерв формується з метою розгортання спеціальних формувань і установ, що створюються в установленому порядку для виконання завдань військового часу, медичної допомоги населенню та особовому складу сил оборони, захисту населення в умовах застосування сучасних засобів ураження, ліквідації спалахів інфекційних захворювань.

Формування, зберігання та обслуговування мобілізаційного резерву здійснюється відповідно до Положення про мобілізаційний резерв, Закону України «Про оборонні закупівлі» [58].

Управління системою мобілізаційного резерву належить виключно до компетенції Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України та Державного агентства резерву України за погодженням з розробниками плану згідно постанови Кабінету Міністрів України від 05 грудня 2018 р. № 1043-0039 «Про затвердження мобілізаційних завдань (замовлень) на особливий період» [59].

Розробка номенклатури і обсягів накопичення матеріальних цінностей в мобілізаційному резерві здійснюється в процесі формування мобілізаційного плану економіки України. органами виконавчої влади (Розробники мобілізаційного плану економіки України) в 6-місячний термін після затвердження мобілізаційного плану економіки України розробляють і після узгодження з Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України та Держрезервом наказами затверджують номенклатуру і обсяги накопичення матеріальних цінностей у мобілізаційному резерві.

У процесі формування мобілізаційного плану економіки України за вказівкою Розробника плану органи місцевої влади України на підставі Методичних вказівок з формування номенклатури та обсягів накопичення матеріальних цінностей у мобілізаційному резерві, створюваному для забезпечення виконання мобілізаційних завдань за планом на розрахунковий рік, проводять роботу з розроблення номенклатури і обсягів накопичення матеріальних цінностей в мобілізаційному резерві.

У пропозиції по номенклатурі включається майно, яке увійшло в норми оснащення у воєнний час, забезпечення яким з місцевих ресурсів не представляється можливим або проводиться не в повному обсязі. Пропозиції по номенклатурі і обсягу накопичення матеріальних цінностей в мобілізаційному резерві подаються Розробникові плану за встановленою формою. До зазначеної форми додається пояснювальна записка з обґрунтуванням номенклатури і обсягів накопичення. Обґрунтування представляються по кожному спеціальному формуванню і установі окремо.

Після отримання від Розробника плану узгодженої форми

виконавці плану подають на затвердження Розробникові плану номенклатуру матеріальних цінностей і обсяги накопичення у мобілізаційному резерві за планом розрахункового року. Водночас виконавці плану готують і подають на затвердження Розробникові плану відомість матеріальних цінностей, що підлягають розбронюванню з мобілізаційного резерву, які не залучаються у виконання мобілізаційних завдань на розрахунковий рік.

Узгоджені з Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України та Держрезервом номенклатура і обсяги накопичення матеріальних цінностей в мобілізаційному резерві на розрахунковий рік затверджуються наказом Розробника плану.

Наказ Розробника плану за твердженням номенклатури, обсягів і термінів накопичення матеріальних цінностей в мобілізаційному резерві доводиться Держрезерву, а виписки з наказу – до кожного виконавця плану.

Виконавці плану в місячний термін формують номенклатуру матеріальних цінностей, що підлягають зберіганню, обсяги накопичення в специфіковані вигляді за встановленою формою та представляють Держрезерву.

Обсяги накопичення матеріальних цінностей в мобілізаційному резерві для забезпечення розгортання спеціальних формувань і установ встановлюються виходячи з потреби в них на 1–2 місяці роботи за мобілізаційним планом економіки України. Потреба в іншому недостатньому майні враховується під час розроблення заявки в план розрахункового року та планується до постачання споживачам в перші 1–2 місяці з моменту введення плану розрахункового року.

У мобілізаційний резерв не закладаються матеріальні цінності, що мають термін придатності менше 12 місяців. Матеріальні цінності розміщуються та зберігаються на площах виконавців мобілізаційного плану економіки України. Правила зберігання матеріальних цінностей визначаються інструкціями, що розробляються і затверджуються Розробниками мобілізаційного плану, погоджуються з Держрезервом, є обов’язковими для виконавців.

Виконавці зобов’язані забезпечити якісне та кількісне збереження матеріальних цінностей, щорічно проводити інвентаризацію, планувати та проводити накопичення і освіження

майна відповідно за встановленими термінами придатності (зберігання).

Недостача матеріальних цінностей, що утворилася в процесі зберігання з вини виконавця, має негайно поповнюватися за рахунок його коштів. Рішення про списання збитків, пов'язаних з втратами матеріальних цінностей у наслідок стихійного лиха, ухвалюються Міністерством фінансів України.

Запаси матеріальних цінностей державного резерву розміщуються на підприємствах, в установах і організаціях, спеціально призначених для зберігання таких запасів. Розміщення об'єктів для зберігання запасів державного резерву планується і здійснюється Державним агентством резерву України, за погодженням з місцевими органами державної влади у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Запаси мобілізаційного резерву розміщуються на підприємствах, в установах і організаціях, яким встановлено мобілізаційні завдання. Частина запасів державного резерву за необхідності розміщується на підприємствах, в установах і організаціях різних галузей економіки на відповідальне зберігання (пункти відповідального зберігання).

Пункти відповідального зберігання не мають права самостійно укладати щодо матеріальних цінностей державного резерву угоди купівлі, продажу, обміну, оренди та відчуження їх в будь-яких формах, включно з акціонування.

Підприємства, установи та організації різних галузей економіки, що здійснюють зберігання матеріальних цінностей державного та мобілізаційного резервів, несуть відповідальність за кількісне і якісне зберігання, складування, що забезпечує встановлені режими зберігання, організацію обліку та звітності.

Місцеві органи державної влади повинні забезпечувати дотримання вимог чинного законодавства щодо формування, зберігання та використання запасів матеріальних цінностей державного та мобілізаційного резервів, розміщених на підвідомчій території. Послуги пунктів відповідального зберігання оплачуються Державним агентством резерву України відповідно до укладених договорів на відповідальне зберігання матеріальних цінностей.

Запорукою успішного виконання завдань мобілізаційної підготовки та мобілізації економіки та сил оборони України є

перегляд та комплексне оновлення нормативно-правової бази, що має регламентувати підготовку всього оборонно-промислового комплексу та національної економікам до функціонування в умовах особливого періоду, розробка та ухвалення на найвищому державному рівні загальної стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу, установлення актами законодавства дієвих зв'язків між елементами системи управління оборонно-промисловим комплексом та його мобілізаційною підготовкою, визначення функцій кожного з елементів системи залежно від його місця в системі управління [60, с. 44].

Зазначене має знайти відображення у Національній економічній стратегії України на період до 2030 року та у Законах України «Про національну безпеку України», «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики України».

У сучасних умовах орган виконавчої влади, призначений для управління мобілізаційною підготовкою та мобілізацією повинен здійснювати контроль за безпосередньою підготовкою до переводу економіки на умови воєнного стану, виконанням заходів при введенні воєнного стану та раптовому нападі противника.

З урахуванням теоретичних знань та практики проведення про мобілізаційної підготовки та мобілізацію у 2014–2015 роках воєнний стан, специфіку діяльності державних органів у розглянутих умовах, правовий статус фізичних і юридичних осіб, механізм правового регулювання та організації діяльності органів державної влади виділено тенденції: удосконалення законодавства про воєнний стан у цей час об'єктивно обумовлено та необхідно; розвиток і вдосконалення цього адміністративно-правового інституту можна лише на концептуальної основі досвіду та стандартів НАТО; базою розроблення законодавства про мобілізаційну підготовку економіки та сил оборони України виступають засади науки адміністративного права теорія управління країн Європейського Союзу (Франція, Німеччина), у контексті досвіду Литви, як країни, яка мала однакові нормативно-правові засади мобілізації економіки та Збройних сил; підвищення рівня професійної підготовки керівного та виконавського складу, задіяного в реалізації заходів мобілізаційної підготовки та мобілізації економіки та сил оборони України.

При написанні дослідження доводилося стикатися з наявністю певних нормативно-правових актів закритого характеру.

Окремі аспекти мобілізації повинні бути засекречені і доступні лише вузькому колу допущених до такої роботи фахівців. Однак всі інші напрями мобілізаційної підготовки та мобілізації мають бути максимально відкриті широкому колу осіб. Лише в цьому разі кожна людина буде знати алгоритми поведінки. Тому, розкриваючи окремі сторони мобілізації, обходили питання, які спричиняють за необхідність надання дослідженню грифу обмеження доступу, що не дозволить забезпечити принцип відкритості цього режиму для населення.

Список використаних джерел

1. Про Національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2469-19
2. Про Стратегію воєнної безпеки : Указ Президента України від 25.03.2021 р. № 121/2021. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0022525-21#Text
3. Чеховська М.М. Мобілізація економіки в умовах збройної агресії. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2016. Випуск 20. Частина 2. С. 141–144.
4. Про оборону : Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1932-12
5. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3543-12
6. Середа В. В., Ковалів М. В., Єсімов С. С., Гурковський М. П. Правові основи захисту України від зовнішньої та внутрішньої агресії: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 518 с.
7. Савинець О. Ю. Теоретико-правове засади правового забезпечення мобілізації Збройних Сил України. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 202–209.
8. Про ратифікацію Угоди про асоціаціюміж Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: ЗаконУкраїни від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1678-18
9. Хартія про особливе партнерство між Україною та Органі-

зацією Північно-Атлантичного договору. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text

10. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#

11. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 р. № 3855-XII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3855-12

12. Про затвердження Типової інструкції про порядок ведення обліку, зберігання, використання і знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.10.2016 р. № 736. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/736-2016-%D0%BF#Text

13. Свєшніков С. В., Бочарніков В. П., Пеньковський В. І. Закон України «Про національну безпеку України» і потреби нормативно-правового забезпечення воєнної політики. Наука і оборона. 2018. № 4. С. 3–7.

14. Про Збройні Сили України: Закон від 06.12.1991 № 1934-XII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1934-12

15. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 15.05.2015 р. № 389-VIII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 #Text

16. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1550-14/find?text

17. Про функціонування єдиної транспортної системи України в особливий період : Закон України від 20.10.1998 р. № 194-XIV. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/194-14

18. Про державний матеріальний резерв : Закон України від 24.01.1997 р. № 51/97-ВР. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/51/97-%D0%B2%D1%80

19. Про страховий фонд документації України : Закон України від 22.03.2001 р. № 2332-III. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2332-14

20. Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 р. № 1702-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20?find=1&text

21. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012 р. № 5403-VI. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text

22. Про військовий обов'язок і військову служб. :Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12

23. Про часткову мобілізацію : Указ Президента України від 18.03.2014 р. № 303/2014. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303/2014#Text

24. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності» : Указ Президента України від 24.09.2014 р. № 744/2014. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/744/2014#Text

25. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text

26. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України : Указ Президента України від 06.06.2016 р. № 240/2016. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/240/2016#Text

27.Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2021 рік : Указ Президента України від 11.05.2021 р. № 189/2021. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/189/2021#Text

28. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18

29. Про затвердження Типового положення про мобілізаційний підрозділ органу державної влади, іншого державного органу : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.04.2006 р. № 587. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2006-%D0%BF#Text

30. Про затвердження Положення про військово-транспортний обов'язок : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2000 р. № 1921. URL. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1921-2000-п

31. Про затвердження Положення про військові комісаріати : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.06.2013 р. № 389.

URL. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/389-2013-п

32. Про затвердження Переліку відомостей з питань мобілізаційної підготовки національної економіки, які містять службову інформацію : Наказ Міністерства економіки України від 18.05.2007 р. № 140. URL. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0807-07

33. Уряд схвалив проєкт Стратегічного оборонного бюлетеня України. Головне управління розвідки Міністерства оборони України. 24.06.2021 р. URL. https://gur.gov.ua/content/uriad-skhvalyv-proiekt-stratehichnoho-oboronnoho-biuletenia-ukrainy.html

34. Перелік основних керівних документів з мобілізаційної роботи. URL.https://mon.gov.ua › app › media › 2019/08/16

35. Про затвердження Положення про Мобілізаційний відділ Міністерства оборони України : Наказ Міністерства оборони України від 21.05.2019 р. № 252. URL. https://www.mil.gov.ua/content/pdf/252_nm.pdf

36. Про затвердження Змін до Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Наказ Міністерства оборони України від 11.02.2021 р. № 40. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0386-21#Text

37. Про організацію в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України укладення договорів (контрактів) на виконання мобілізаційних завдань (замовлень) : Наказ Міністерства оборони України від 08.11.2016 р. № 595/ДСК. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-20#Text

38. Мобілізаційна директива Генерального штабу Збройних Сил України від 03.07.2018 р. № 321/1260/ДСК «Про впровадження у службову діяльність зразків та форм документів з підготовки та проведення мобілізаційного розгортання Збройних Сил України». URL. https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/ court-document/83680642/

39. Про затвердження Переліку відомостей, що становлять службову інформацію в системі Міністерства внутрішніх справ України : Наказ МВС від 27.05.2016 р. № 432. URL. https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0432320-16#Text

40. Про затвердження Типової форми трудового договору з працівником, діяльність якого пов’язана з державною таємницею, та Зобов’язання громадянина України у зв’язку з допуском до державної таємниці :Наказ Державного комітету України з питань

державних секретів від 08.12.1994 р. № 44. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0006-95#Text

41. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю : Наказ Служби безпеки України від 23.12.2020 р. № 383. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#Text

42. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закону України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text

43. Про захисті інформації у інформаційно-*телекомунікаційних* системах : Закон України від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/80/94-%D0%B2%D1%80

44. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25.02.2017 р. № 47/2017. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text

45. Про затвердження Порядку проведення перевірок стану та оцінки мобілізаційної готовності національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, адміністративно-територіальних одиниць України : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.2017 р. № 796. URL. http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP170796.html

46.Волотівський П. Б. Питання мобілізаційного планування національної економіки України. Зміст, принципи та підходи до його організації в сучасних умовах. Наука і оборона. 2019. № 2. С. 17-24

47. Про внесення змін до деяких Законів України щодо служби у військовому резерві : Закон України від 17.03.2014 р. № 1127-VII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-18#Text

48. Про дорожній рух : Закон України від 30.06.1993 р. № 3353-XII. URL.https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3353-12

49. Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України : Наказ Міністерства оборони України від 14.08.2008 р. № 402. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text

50. Про затвердження Порядку організації та ведення військового обліку призовників і військовозобов’язаних : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.12.2016 р. № 921. URL.

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/921-2016-%D0%BF#Text

51. Про Єдиний державний реєстр призовників, військовозобов'язаних та резервістів : Закон України від 16.03.2017 р. № 1951-VIII. URL.https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1951-19

52. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14

53. Александрова А. Ю. Кримінальна відповідальність за ухилення від призову за мобілізацією: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Дніпро, 2018. 19 с.

54. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих питань виконання військового обов'язку та ведення військового обліку: Закон України від 30.03.2021 р. № 1357-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1357-20#n52

55. Братковський В. М. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: монографія. Львів: Галицька видавнича спілка, 2020. 204 с.

56. Потєтюєва М. Мобілізаційний резерв як складова системи забезпечення безпеки держави. *Social development & Security*. 2018. Vol. 5. №. 3. С. 66–75.

57. Про затвердження Положення про Державне агентство резерву України : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.10.2014 р. № 517. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/517-2014-%D0%BF#Text

58. Про оборонні закупівлі : Закон України від 17.07.2020 р. № 808-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#n507

59. Про затвердження мобілізаційних завдань (замовлень) на особливий період : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.12.2018 року № 1043-0039. URL. https://avia.gov.ua/spetsialnij-sektor/

60. Волотівський П. Б., Кутовий О. П. Мобілізаційна підготовка оборонно-промислового комплексу: час нових підходів. *Наука і оборона*. 2019. № 1. С. 40–44.

Розділ дев'ятий

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування в умовах введення воєнного стану, зводиться до сприяння органам управління, створеним на визначеній території, в безпосередньому вирішенні завдань оборони держави. Національна поліціяу системі органів держави, що працює в цій ситуації, посідає особливе місце, зумовлене вмістом завдань у розглянутих умовах діяльності. Від ефективності її роботи у вирішальній мірі залежить безпосереднє забезпечення внутрішньої безпеки.

Національна поліція відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» [1] належить до сил оборони.

Саме в цих цілях і необхідно уточнити компетенцію органів Національної поліції, бо лише наявність уточнених повноважень дає юридично обґрунтовані гарантії законності в реалізації функцій служб та підрозділів Національної поліції.

Для успішного виконання завдань, поставлених перед поліцією в умовах воєнного стану, їхні обов'язки і права мають відповідати основному принципу – нові обов'язки кореспондуються новим правам. Надзвичайно важливим є та обставина, що розширення компетенції поліції при введенні воєнного стану є в системі заходів примусу. Поліцейські не можуть переступити меж дозволеного в методах і засобах діяльності щодо забезпечення громадської безпеки і порядку.

Їх коло в цих умовах, на наш погляд, має бути розширений, бо застосування їх не завжди пов'язане з правопорушеннями, а може бути результатом оцінювання обстановки, що складається [2, с. 393].

Особливості організації діяльності органів Національної поліції щодо охорони громадського порядку в умовах воєнного стану визначені чинним законодавством, в першу чергу Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [3] та Законом України «Про Національну поліцію» [4], залежать від завдань, які повинні бути виконаними та стану оперативної обстановки.

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [3].

З урахуванням оперативної обстановки, наявної інформації, політичних, економічних, соціальних умов, географічного положення, інших обставин розробляються спеціальні плани, відповідно до яких здійснюється розстановка особового складу та матеріально-технічне забезпечення органів Національної поліції.

Для того, щоб типові плани охорони громадського порядку відповідали своєму призначенню, їх розробляють під конкретні цілі (наприклад, на випадок захоплення заручників або захоплення особливо важливого об'єкта; з метою розшуку і затримання озброєних, особливо небезпечних злочинців, що можуть з'явитись на території обслуговування). Суміщення різних завдань в одному типовому плані недоцільне.

Можуть бути і інші цільові плани. У таких планах визначаються наявні сили та засоби, склад зведеного загону, додаткові сили та засоби, резерви, варіанти посиленого несення служби, підвищена готовність особового складу, бойова готовність, схеми зв'язку, конкретні виконавці і їх обов'язки, календарний графік виконання заходів на той чи інший варіант розвитку особливих подій. До плану додаються оперативні карти, схеми збору особового складу по тривозі, основні та запасні місця дислокації, порядок взаємодії з іншими правоохоронними органами. У плані вказуються також підстави і порядок введення його в дію [2, с. 396].

Заздалегідь розроблені планові заходи, випробувані на практичних заняттях з особовим складом, максимально наближені до реальної оперативної обстановки, є запорукою ефективної діяльності органів Національної поліції в умовах воєнного стану.

Типові плани багаторазового використання дають можливість економити час під час розроблення управлінських рішень, виборі оптимальних варіантів і порядку дій, попередніх розрахунків сил і засобів, підготувати особовий склад до діяльності в умовах воєнного стану.

Важливого значення набуває психологічна підготовка особового складу, спеціальна фізична та професійна натренованість та загартованість. При високій загальній підготовленості особового складу до дій в умовах воєнного стану, навіть раптове, не прогнозоване виникнення надзвичайних ситуацій не поставить орган Національної поліції в складне становище.

Підготовка типового плану на випадок введення режиму воєнного стану, наприклад, організація розшукових заходів при появі озброєної злочинної групи, потребує певного досвіду від керівника, знання особливостей місцевості, аналізу оперативної обстановки тощо.

Як правило, розробка типового плану проходить чотири етапи: підготовчий; безпосередня розробка плану; його узгодження, коректування, затвердження; доведення його до виконавців.

На підготовчому етапі начальник органу поліції з'ясовує цілі і завдання планування, вивчає законодавчі та інші нормативні акти, доручення та рекомендації МВС України, досвід інших органів, інформацію про події яким слід запобігти, їх наслідки, реагування на них.

Начальник органу поліції дає доручення зібрати пропозиції керівників підлеглих підрозділів щодо конкретних заходів, маршрутів, контрольних пунктів, місць розташування оперативних груп, закріпленню транспорту, виконавців. Ураховуються дії інших органів, якщо план зачіпає їх компетенцію, наприклад, при евакуації населення на територію.

На другому етапі визначається структура плану, перелік його позицій, склад оперативного штабу, його функціональні обов'язки, склад оперативних груп поліції, порядок їх дій, організація контролю, зв'язку, матеріально-технічного постачання, схеми особливо важливих об'єктів, які підлягають охороні, склад і місце розташування резерву.

На третьому етапі проєкту плану узгоджується з органами виконавчої влади, іншими правоохоронними структурами, зокрема

з прокуратурою, Службою безпеки, митними органами, підрозділами Державної прикордонної служби України, сусідніми органами Національної поліції і вищим керівництвом.

У проєкт плану вносяться зміни і доповнення, проводиться його коректування, уточняються спільні дії. Після цього проєкт плану доопрацьовується в остаточному варіанті і доповідається старшому начальнику для затвердження, якщо це не належить до компетенції самого розробника типового плану.

На четвертому, заключному, етапі план доводиться до виконавців. Начальник органу поліції чи його підрозділу на оперативній нараді, на заняттях, інструктажі чи в іншій формі оголошує типовий план як управлінське рішення, знайомить виконавців з їх функціональними обов'язками, що виникнуть при приведенні плану в дію, ставить додаткові завдання щодо організації виконання планових заходів. План тиражується, якщо це необхідно, надсилається вищому суб'єкту управління, іншим органам, причетним до його виконання. При цьому зберігається режим таємності, якщо того потребують планові заходи.

У разі введення режиму воєнного стану начальник органу поліції повинен провести заходи визначені планом підготовки до дій в цей період, який передбачає комплекс заходів направлених приведення органу поліції у стан бойової готовності та забезпечити публічну безпеку та охорону громадського порядку на території оперативної відповідальності.

Водночас проводиться оповіщення поліцейських, постановка завдань відповідно до плану та наявної ситуації.

Для будь-яких видів діяльності поліції, зокрема в умовах введення воєнного стану, характерні специфічні (риси) ознаки:

– ця діяльність професійна. Професіоналізм важлива ознака цієї діяльності, що виражається в систематичному, сумлінному і ефективному виконанні покладених на поліцію завдань;

– це державно-владна (управлінська) діяльність, здійснювана поліцією, яка є складовою частиною єдиної централізованої системи центрального органу виконавчої влади у сфері внутрішніх справ;

– це правоохоронна діяльність, спрямована на захист життя, здоров'я, прав і свобод громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, протидія злочинності, охорона громадського порядку, власності та забезпечення публічної безпеки в умовах

воєнного стану;

– це діяльність, врегульована нормами права, які є правовою основою організаційно-правового механізму забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина;

– багато суб'єктний характер діяльності.

Досить широкий спектр зовнішнього вираження повноважень проявляється в різних видах діяльності поліції, до числа яких належать:

1. Адміністративно-правова діяльність, під якою розуміється цілеспрямована організуюча виконавча та розпорядча діяльність, яка полягає в безпосередньому, практичному здійсненні завдань і функцій держави у сфері внутрішніх справ. Адміністративно-правова діяльність охоплює:

– охорону громадського порядку; забезпечення безпеки дорожнього руху; провадження у справах про адміністративні правопорушення; охоронну; конвоювання підозрюваних і взятих під варту осіб;

– здійснення ліцензійно-дозвільної роботи; профілактику адміністративних правопорушень; охорона житла і майна громадян за договорами тощо.

Із цього визначення випливає, що адміністративна діяльність має державно-владний характер, що виражається у здійсненні виконавчо-розпорядчої функції.

Виконавча діяльність спрямована на виконання вимог Конституції України, законів, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та інших нормативно-правових актів.

Розпорядча функція проявляється в тому, що посадові особи поліції мають право пред'являти обов'язкові для виконання вимоги та застосовувати заходи адміністративного впливу за невиконання цих вказівок.

Адміністративна діяльність поліції може розглядатися як створення сприятливих умов для реалізації прав і свобод людини та громадянина, захист цих прав від неправомірних дій інших осіб та джерел підвищеної небезпеки, зокрема проведення превентивних заходів. Значимість цього виду діяльності посилюється тим, що вона здійснюється в постійній взаємодії з населенням та зачіпає інтереси широких верств населення.

2. Оперативно-розшукова діяльність – це вид діяльності, здійснюваної гласно та негласно оперативними підрозділами

державних органів, зокрема, Національної поліції, уповноважених на те Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» [5].

Зазначені підрозділи в межах повноважень здійснюють оперативно-розшукові заходи з метою захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини та громадянина, власності, забезпечення безпеки суспільства та держави від злочинних посягань.

Основними завданнями кримінальної поліції під час здійснення оперативно-розшукової діяльності є: виявлення, попередження, припинення і розкриття злочинів, виявлення і встановлення осіб, які їх підготовляють, роблять чи вчинили; здійснення розшуку осіб, які сховалися від органів дізнання, слідства і суду, ухиляються від кримінального покарання, розшуку безвісти зниклих; добування інформації про події або дії, що створюють загрозу безпеці України (національної, державної, військової, економічної, екологічної тощо); встановлення майна, що підлягає конфіскації.

Оскільки оперативно-розшукова діяльність кримінальної поліції зачіпає права і свободи людини та громадянина, зокрема під час проведення оперативно-розшукових заходів, велика частина яких належить до сфери приватного життя, використання її результатів можна лише у випадках і межах суворо регламентованих законом.

Першочерговим заходом тут має стати детальна правова регламентація підстав обмеження недоторканності приватного життя під час проведення оперативно-розшукових заходів.

3. Кримінально-процесуальна діяльність посідає важливе місце в організаційно-правовому механізмі забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина, в умовах воєнного стану.

Кримінально-процесуальна діяльність поліції має на увазі здійснення попереднього розслідування в двох формах досудового слідства і дізнання, яке, в свою чергу, проводиться в загальному порядку або в скороченій формі. Методи виконання процесуальних дій у них однакові і відрізняються лише обсягом, колом суб'єктів і підслідністю.

Характерна особливість цього виду діяльності в тому, що вона виникає лише у зв'язку з подією злочину і в подальшому стає невід'ємним етапом судового розгляду. Сама суть розслідування полягає в тому, що обумовлено необхідністю збирання для суду

доказів, які неможливо отримати в ході судового розгляду.

Слідство, дізнання та суд виконують одну задачу об'єктивне дослідження обставин справи, але кожен по-своєму і з неоднаковими наслідками. Найбільший обсяг кримінально-процесуальної діяльності покладається на досудове слідство, яке провадиться слідчими Національної поліції.

Кримінально-процесуальна діяльність переслідує дві мети: по-перше, це розкриття злочинів і притягнення винних до кримінальної відповідальності, по-друге, забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина, залучених до сфери кримінального процесу.

Основними завданнями досудового слідства є:

- швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних;

– всебічне, повне і об'єктивне дослідження всіх обставин справи;

– виявлення та процесуальне закріплення доказів для використання в процесі судового розгляду;

– забезпечення законності і обґрунтованості притягнення особи як обвинуваченого;

– забезпечення участі обвинуваченого і інших учасників процесу в кримінальному провадженні;

– встановлення наявності або відсутності шкоди, заподіяної злочином, визначення розміру, вжиття заходів до забезпечення відшкодування; виявлення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів, вжиття заходів з усунення.

4. Значна роль поліції в умовах воєнного стану належить нормотворчій діяльності, під якою прийнято розуміти спеціальну розумову і практичну діяльність, спрямовану на створення, зміну або скасування правових норм шляхом ухвалення нормативно-правових актів.

Ця діяльність має підзаконний, відомчий характер і служить конкретизації, деталізації і організаційного забезпечення дії законів, що регулюють організацію і функціонування поліції. Полягає у розробці нормативно-правових актів, що стосуються питань організації діяльності поліції, конкретних служб і підрозділів з охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина, підвищення її ефективності.

Підзаконні правові акти, зокрема відомчі, виконують функцію ефективного механізму забезпечення дії закону, тобто

належать до правових засобів реалізації права. Вважається, що однією з ознак якості закону є його пряма дія, але на практиці закони прямої дії, наприклад Конституція України, в силу комплексу причин можуть не діяти або діяти неефективно. Важливо відмітити:

– по-перше, незважаючи на те, що питання нормотворчої компетенції поліції в цілому врегульовані, актуальною залишається проблема розроблення єдиного для всіх органів виконавчої влади України акта, що регулює їх нормотворчу діяльність;

– по-друге, у процесі відомчої нормотворчості необхідно приділяти більше уваги професійній підготовці співробітників, які здійснюють підготовку норм, з тим, щоб попередити тягу до доцільності на шкоду законності.

5. Організаційна робота Національної поліції має постійний характер і здійснюється з метою підвищення ефективності діяльності з охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина, всієї системи МВС України та окремих її ланок, зокрема поліції. Ця діяльність полягає:

– у підборі кадрів, розстановці сил і засобів;

– інспектування нижчих органів і підрозділів, в навчанні поліцейських питань організації роботи з охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина, у впровадженні в практику позитивного досвіду, науково-технічних досягнень тощо.

В якості одного з основних інструментів підвищення ефективності роботи розглядаються заходи з активного впровадження сучасних технологій. Вони справляють істотний сприяння у виконанні покладених завдань. У ряді випадків надають можливість обходитися без присутності поліцейських.

У цей час багато уваги приділяється вдосконаленню морально-психологічного забезпечення діяльності поліцейських. Відомчі психологи супроводжують всі етапи проходження служби: від прийому до виходу на пенсію.

На вирішення зазначеної проблеми направлена Робоча домовленість між МВС України та Агентством Європейського Союзу з підготовки співробітників правоохоронних органів (CEPOL) від 05.02.2020 року [6].

6. Участь підрозділів Національної поліції у заходах територіальної оборони.

Відповідно до Закону України від 16 липня 2021 року «Про

основи національного спротиву» [7] територіальні органи Національної поліції беруть участь у заходах територіальної оборони.

Ураховуючи особливість цього напряму оперативно-службової діяльності органів поліції, основна увага приділяється підготовці органів управління до керування силами та засобами підрозділів, організації взаємодії з підрозділами підпорядкованими оперативним командуванням Міністерства оборони України.

Основною метою проведених заходів є забезпечення повноти та якість виконання поліцією вимог чинного законодавства з питань підготовки і організації територіальної оборони, що включало:

– аналіз відповідність положень законодавчої та нормативно-правової бази з організації територіальної оборони наявним силам та засобам в умовах сьогодення, спроможність сил і засобів, які залучаються до виконання завдань територіальної оборони ефективно і в повному обсязі їх виконати;

– оцінка повноти та якість планування заходів територіальної оборони, ефективності взаємодії з органами управління з'єднань, військових частин сил оборони України, іншими військовими формуваннями і правоохоронними органами, місцевими органами виконавчої влади; практичної роботи підрозділів поліції з організації виконання заходів територіальної оборони у визначених зонах (районах) відповідальності;

– аналіз стану готовності пунктів управління до застосування за призначенням та рівень підготовки керівного та особового складу до виконання заходів територіальної оборони.

Відповідно до наявної нормативно-правової бази з питань територіальної оборони підрозділи поліції повинні зосередити увагу на плануванні та відпрацюванні у режимі штабного тренування:

– забезпечення умов для надійного функціонування місцевих органів державної влади із запровадженням тимчасових режимно-обмежувальних заходів, посиленням охорони, супроводженням посадових осіб та патрулюванням у районах розміщення міських та позаміських захищених пунктів управління. Участь у заходах мобілізаційного розгортання та безперешкодного висування частин та підрозділів по маршрутам;

– участь у боротьбі з диверсійно-розвідувальними групами та незаконно створеними збройними формуваннями у зоні оператив-

ної відповідальності територіального органу поліції (проведення пошуку таборів (базових районів), місць зберігання зброї та вибухівки, ізоляції районів їхніх дій, роззброєння, а у разі вчинення опору – знищення у взаємодії з підрозділами Національної гвардії України, регіональних управлінь Державної прикордонної служби України, спецпризначення Служби безпеки України, частинами та підрозділами територіальної оборони оперативного командування Збройних Сил України, за сприянням органів державної влади і місцевого самоврядування;

– підтримання правового режиму воєнного стану щодо проведення охоронних, режимно-правових, оперативно-розшукових та інших спеціальних заходів, введення тимчасових обмежень у діяльності населення, підприємств, установ організацій, відомчої воєнізованої охорони, у взаємодії з частинами Національної гвардії, Державної прикордонної служби, підрозділами територіальної оборони та територіальних управлінь Військової служби правопорядку у Збройних Силах України.

Організація взаємодії здійснюється шляхом узгодження дій органів та військ, які залучаються до виконання завдань територіальної оборони за завданнями, місцем, часом та способом виконання завдань щодо порядку сумісних дій під час виконання завдань; прийому об'єктів для охорони та оборони, обсяг, послідовність та строки готовності до оборони, характер інженерного обладнання; способи та варіанти дій по знищенню диверсійно-розвідувальних сил, інших озброєних формувань; маневр силами та засобами, порядок застосування транспортних засобів; порядок взаємного обміну інформацією; завдання щодо оперативного, тилового, технічного та медичного забезпечення.

Для організації виконання завдань аналізуються можливості територіальних органів Національної поліції та погоджується: кількість та порядок використання проти диверсійних резервів; заходи щодо підтримки громадського порядку; сили та засоби, які виділяються для підтримки режиму воєнного стану та їх завдання; строки та порядок проведення оперативно-розшукових, режимних заходів; порядок обміну інформацією щодо дій диверсійно-розвідувальних груп та незаконно утворених озброєних формувань і порядок боротьби з ними; порядок оповіщення військ, прикриття об'єктів, що охороняються, від ударів з повітря.З Державною спеціальною службою транспорту України погоджують порядок забезпечення тех-

нічного прикриття залізничних доріг, ділянок залізниць;

– надання допомоги органам Державної прикордонної служби в охороні державного кордону у пунктах перетину Державного кордону.

Питання, які виникали під час планування заходів територіальної оборони носили різний характер, що наглядно видно з документів командно-штабних навчань у яких беруть участь оперативні групи територіальних органів Національної поліції, це: організації забезпечення передислокації мобілізаційних ресурсів із районів збору до місця передачі військовим частинам; організація забезпечення безпеки військовослужбовців які перебувають на об'єктах транспорту; взаємодія підрозділів поліції з іншими правоохоронними структурами під час підготовки та проведення антитерористичних заходів; порядок переходу підрозділів поліції у підпорядкування військового командування;

– забезпечення громадської безпеки та порядку під час проведення спеціальних аварійних невідкладних відновлювальних і рятувальних робіт (СНАВР), евакуаційних заходів.

Забезпечуючи охорону громадського порядку в умовах воєнного стану, поліцейські використовують такі методи соціального урегулювання, як переконання і примус, зокрема, адміністративне припинення.

На нашу думку, методи примусу і переконання не є специфічними для поліцейської діяльності і притаманні будь-якій сфері державного управління. Поєднання цих методів становить універсальний принцип соціального управління, який поширюється через систему стимулюючих методів, включно з адміністративними, соціально-психологічними та економічними [8, с. 213].

Роз'яснювальна робота, як основний метод правоохоронної діяльності, переконання громадян у необхідності свідомого і добровільного виконання правових вимог, припинення антигромадської поведінки, профілактична робота в трудових колективах і з окремими особами, є необхідною умовою сприянню ефективного проведення мобілізації.

Механізм переконання передбачає сукупність різних засобів, форм і методів впливу на свідомість і поведінку людей. Правовим переконанням повинні займатись поліцейські, які самі добре знають законодавство, користуються авторитетом і повагою серед

населення.

Як зауважує І. О. Святокум, методи переконання передбачають здійснення впливу на свідомість і поведінку людей для спонукання їх до певних дій (або утримання від них), формування у них певних переконань [9, с. 41].

Роз'яснювальна робота може поєднуватись з примусом, коли необхідно взяти під охорону окремі важливі об'єкти, перекрити шляхи сполучення, забезпечити блокування місцевості знаходження, документування протиправної діяльності, встановлення особи.

Якщо переконання – це система прийомів та засобів впливу з метою втілення в свідомості та реалізації в житті правової та моральної ідеології, принципів правових і моральних норм нашого суспільства, то примус – це такий метод впливу, за якого на передній план виступає примусове нав'язування волі держави, це зовнішній вплив на поведінку в межах закону і моральних вимог, що ґрунтується на організованій силі і відрізняється безперечністю та категоричністю.

Пріоритетність методу переконання обумовлюється гуманістичним характером побудови правової держави, позаяк вона не може будувати відносини з громадянами будь-яким іншим чином, окрім переконання в правильній спрямованості своєї політики. Примус за всієї значущості та необхідності застосування до правопорушника має допоміжний характер і використовується у випадках, передбачених законом стосовно діяльності правоохоронних органів загалом і поліції зокрема. У діяльності поліції переконання є способом впливу на свідомість і поведінку людей і являє собою комплекс заходів (виховних, роз'яснювальних, заохочувальних), що проводяться з метою підвищення самооцінки в справі дотримання громадянами правових норм. Це сприяє закріпленню в свідомості людей правових ідей, поглядів, цінностей і принципів поведінки, які відповідають природі конституційного ладу, також досягненню стану, коли реалізація власних прав не порушує прав і свобод інших осіб [10, с. 281].

Заходи адміністративного припинення – найпоширеніша група адміністративного примусу і можуть застосовуватись для переривання як кримінально-правових діянь, так і адміністративних правопорушень. Надаючи поліції право на використання таких заходів адміністративного припинення, як

застосування зброї, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, Закон України «Про Національну поліцію» [4] передбачає, що вони використовуються для забезпечення громадського порядку, публічної безпеки та боротьби зі злочинністю. Аналіз практики з погляду на історію поліції України, свідчить, що ці заходи в багатьох випадках використовуються також для припинення кримінально-правових дій в умовах воєнного стану.

Заходи припинення, які застосовують органи Національної поліції в умовах режим воєнного стану, можна розділити на дві групи. До групи заходів загального характеру (призначення) належать вимоги поліцейських припинити протиправні дії, адміністративне затримання, вилучення речей та документів, огляд тощо.

Другу групу складають спеціальні заходи, які застосовуються значно рідше, порівняно із заходами загального призначення і лише у виняткових випадках, коли інакше припинити протиправну поведінку неможливо, тобто коли використані і не дали бажаних результатів всі інші засоби впливу. Систему цих заходів складають заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і застосування зброї, тобто такі, що поєднуються із застосуванням сили. Такі заходи можуть застосовуватися зазвичай тільки після попередження про їхнє використання, при суворому дотриманні вимог законодавства.

Навіть якщо поліцейські здійснюють охорону громадського порядку в умовах воєнного стану, дотримання законності є необхідною умовою їх діяльності. Дотримання законності забезпечується систематичним контролем з боку вищих органів управління, правом адміністративного та судового оскарження, контролем громадськості та засобів масової інформації.

Зважаючи на те, що поліцейські діють постійно в складній ситуації, кожен працівник повинен чітко знати свої функціональні обов’язки як в звичайних, так і в умовах воєнного стану і ретельно їх виконувати.

В умовах воєнного стану Національна поліція широко вживає заходів адміністративного припинення, спеціального призначення, їх застосування є переважно прерогативою поліції, що відрізняє їх від заходів припинення загального призначення, які використовуються в діяльності багатьох суб’єктів адміністративно-правової охорони.

Надзвичайні умови, які викликають необхідність застосування спеціальних заходів – це зазвичай невідкладні випадки, коли необхідно припинити протиправні дії, небезпечні для життя і здоров'я людей. Крім того, заходи спеціального призначення застосовуються тоді, коли були використані і не дали бажаних результатів всі інші можливі в цій ситуації форми попереднього впливу на правопорушників. Застосуванню сили, спеціальних засобів і зброї має передувати попередження про намір їх застосування, якщо це дозволяє обстановка. У тих випадках, коли є реальна небезпека для життя та здоров'я людей, поліція може застосовувати спеціальні заходи без попередження.

Особливості діяльності органів Національної поліції в умовах воєнного стану обумовили необхідність організаційного виділення спеціальних підрозділів, груп чи окремих поліцейських, які мають підвищену професійну, фізичну чи спеціальну підготовку і здатні успішно виконувати окремі види адміністративної діяльності. До них належать підрозділи патрульної служби спеціального призначення, групи застосування спеціальних хімічних речовин, снайпери, спеціалісти з відео документування, зв'язкові тощо Вогнепальну зброю і спеціальні засоби дозволяється використовувати не всім, а тільки тим поліцеським, які пройшли відповідну професійну підготовку, обізнані з нормативними актами, здали заліки і за своїм посадовим станом мають право на їх застосування. Спеціальними ці заходи називаються ще й тому, що всі вони спрямовані безпосередньо на особу правопорушника, здатні завдавати йому певної фізичної шкоди і навіть позбавити життя.

Поліцейські, в необхідних випадках можуть застосувати для виконання покладених на них обов'язків будь-які заходи фізичного впливу, включно з прийоми рукопашного бою, різних видів єдиноборств (самбо, карате, дзюдо тощо) залежно від ситуації, яка склалася, а також рівня фізичної підготовки поліцейського. Заходи фізичного впливу можуть застосовуватись для захисту від нападу, що загрожує життю і здоров'ю громадян або поліцейського, для затримання правопорушника, який чинить опір, подолання фізичного опору особи, яка доставляється до органу Національної поліції, фізичного опору при законному здійсненні обшуку, огляду або вилученню речових доказів. Цей перелік не є повним, бо можуть бути і інші ситуації. Поліцейський зобов'язаний письмово

повідомити свого керівника, а той зобов'язаний повідомити прокурора про завдання особі тілесних ушкоджень унаслідок застосування фізичної сили.

Спеціальні засоби становлять різноманітні технічні засоби впливу на правопорушника, а в деяких випадках – також на транспортні засоби та інші речі з метою усунення протиправної ситуації.

Підстави, порядок застосування, а також види спеціальних засобів встановлені Законом України «Про Національну поліцію» [4].

Відповідно до ст. 45 Закону України «Про Національну поліцію» поліцейський для забезпечення публічної безпеки та порядку застосовує спеціальні засоби.

Усі спеціальні засоби, які застосовуються органами Національної поліції в умовах воєнного стану можна поділити на дві групи: засоби активної оборони та засоби забезпечення спеціальних операцій. Засобами активної оборони визнаються гумові та пластикові, кайданки, та інші засоби обмеження рухомості, засоби, споряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії,пристрої, гранати, боєприпаси та малогабаритні підривні, електрошокові пристрої контактної та контактно-дистанційної дії.

До засобів забезпечення спеціальних операцій належать спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби, пристрої, гранати та боєприпаси світлозвукової дії, засоби акустичного та мікрохвильового впливу, патрони з гумовою кулею, водомети, бронемашини та інші спеціальні транспортні засоби, засоби примусової зупинки транспорту застосовуються для примусової зупинки транспортного засобу, пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень.

Вогнепальна зброя може застосовуватися поліцейськими як крайній захід в чітко визначених випадках. Відповідно до ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію» поліцейський уповноважений у виняткових випадках застосовувати вогнепальну зброю [4].

Ураховуючи підстави і порядок застосування поліцейськими примусових заходів при охороні громадського порядку в умовах воєнного стану, можна виділити їх застосування з метою:

– попередження правопорушень (офіційне попередження, адміністративний нагляд, перевірка документів, конфіскація,

реквізиція, карантин, виселення тощо);

– припинення правопорушень (застосування відповідно до закону зброї і інших спеціальних засобів, закриття підприємств, через порушення вимог дозвільної системи, правил пожежної безпеки, санітарних норм);

– особисте затримання, вилучення підготовлений для вчинення злочину різних знарядь і предметів;

– забезпечення притягнення до відповідальності (утримання під вартою, огляд, арешти на майно, його вилучення, підписка про невиїзд).

Велику роль у застосуванні переконання та примусу у діяльності поліції відіграє те, що їх взаємозв'язок визначають об'єктивні чинники соціального розвитку. Трансформація цих факторів позначається на співвідношенні характеру використання переконання та примусу. Переконання у демократичній правовій державі є основним позитивним засобом впливу на свідомість людей.

Пріоритетність методу переконання обумовлюється гуманістичним характером правової держави, позаяк не може будувати відносини з громадянами іншим чином, окрім переконання в правильній спрямованості своєї політики.

Примус за значущості та необхідності застосування до правопорушника має допоміжний характер і використовується у випадках, передбачених законом стосовно діяльності правоохоронних органів і поліції зокрема.

Поліцейські, які виконують обов'язки щодо охорони громадського порядку в умовах воєнного стану мають знати організацію і тактику діяльності органів Національної поліції в таких умовах, завдання, функції, форми і методи діяльності поліції, рішення місцевих органів влади з питань охорони громадського порядку, чинне законодавство, зокрема те, яке регламентує діяльність органів Національної поліції та інших правоохоронних структур в умовах воєнного стану. Вони повинні також вміти проводити індивідуальну профілактичну роботу з правопорушниками, знати технологію застосування заходів адміністративного примусу, взаємодіяти з громадськими організаціями, і вести довірчі бесіди з громадянами, встановлювати з ними психологічні контакти. Тобто надзвичайна складність забезпечення громадського порядку в умовах воєнного стану

потребує високої професійної підготовки поліцейських.

Заслуговують на увагу точка зору Єсімова С. С. та Гурковського М. П., які наголошують, що форми й методи діяльності поліції щодо забезпечення прав і свобод, з одного боку, визначають форми і методи всієї діяльності, а з іншого – проявляються в них. Установлюючи форми діяльності поліції, слід зважати на те, що кожен структурний підрозділ має свій комплекс специфічних завдань, а отже, і форми їх вирішення. З огляду на складну структурну організацію поліції доволі важко піддати комплексному аналізу всю сукупність форм, які застосовуються в її діяльності для забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Внаслідок цього виправданим є виокремлення форм діяльності поліції в цій сфері, які б, по-перше, відповідали всім формальним ознакам цього поняття, а по-друге, розкривали сутність змісту будь-якого напряму діяльності. Такими формами є правозастосовна, організаційна, виховна, правоохоронна [11, с. 174].

Дії органів Національної поліції в умовах воєнного стану мають бути юридично грамотними, сприйматись громадянами, чиї права та свободи обмежуються, як справедливі і законні. Незаконні дії поліцейських можуть завдати значної шкоди.

Національна поліція здійснює багатофункціональну діяльність від імені держави, місце і роль якої в механізмі забезпечення режиму воєнного стану полягає в реалізації національних інтересів (забезпечення конституційних прав і свобод громадян, участь у забезпеченні соціальної стабільності суспільства, екологічної безпеки, огородженні суспільства від тероризму тощо) з протидії воєнним загрозам.

Ефективність форм і методів забезпечення режиму воєнного стану багато в чому залежить від гнучкості та динамічності використання сил і засобів органів Національної поліції. При цьому важливе значення має приділятися поліпшенню форм і методів взаємодії поліції та громадськості у справі забезпечення режиму воєнного стану. Використання в цій важливій справі можливостей традиційних суб'єктів має супроводжуватися появою нових об'єднань і організацій.

Форми та методи забезпечення режиму воєнного стану органами Національної поліції визначаються організаційною структурою підрозділів, змістом діяльності поліції, а також її

функціями. До числа особливостей примусових заходів, що застосовуються в процесі забезпечення режиму воєнного стану, слід віднести їх позасудовий і превентивний характер, який не має відомчих меж застосування.

Об'єктом уваги діяльності органів Національної поліції виступають внутрішні загрози військового становища України, особливо такі, як криміналізація суспільства, розвиток «тіньової економіки», різні прояви тероризму, неналежне виконання законів і низький рівень правопорядку тощо.

Отже, основною функцією органів Національної поліції щодо забезпечення режиму воєнного стану є протидія внутрішнім загрозам, що досягається вирішенням таких завдань, як боротьба зі злочинністю, особливо з її організованими формами; протидія різним проявам тероризму; боротьба з незаконним обігом наркотиків; забезпечення публічної безпеки; участь у порятунку населення від техногенних катастроф, стихійних лих; забезпечення екологічної безпеки, участь у заходах територіальної оборони тощо.

Аналіз адміністративно-правового режиму воєнного стану, а також правозастосовчої практики його використання підрозділами Національної поліції під час проведення операції Об'єднаних сил на сході України показує мету застосування – дотримання законних прав і свобод об'єктів режимного впливу – фізичних і юридичних осіб, правовий статус яких у розглянутих умовах підлягає зміні. У ряді випадків застосування воєнного стану є єдино можливим законним заходом, який при дотриманні балансу між неминучістю мінімального обмеження правового статусу об'єктів режимного впливу та недопущенням обмеження їх прав дозволить надати впорядкованість найбільш нужденним у режимному регулюванні групам суспільних відносин.

Особливе місце у державно-правовому механізмі традиційно належить прокуратурі. В Україні спостерігається нова парадигма реформування прокуратури, суть якої полягає в організаційному, законодавчому та змістовному входженні до системи правосуддя і організації діяльності відповідно до європейських стандартів.

Цілі та завдання, які ставляться перед прокуратурою як суб'єктом забезпечення режиму воєнного стану, є необхідними елементами розвитку та захисту державності країни. Статус прокуратури, обсяг і характер її повноважень, зміст завдань,

функцій та основних напрямів діяльності зумовлюються завданнями та функціями держави і мають їм відповідати.

В Україні як правовій державі при захисті національних інтересів та забезпеченні режиму воєнного стану одним з найбільш істотних представляється правової компонент, до якого входять норми Конституції України, підзаконних актів, спрямованих на створення надійних правових механізмів забезпечення режиму воєнного стану, а також основоположних політико-правових документів (доктрин, концепцій, стратегій), що створюють основу для їх розвитку. Тому адекватне рішення правових проблем забезпечення режиму воєнного стану на перспективу стають стратегічним завданням життєзабезпечення та розвитку країни [2, с. 405].

В ієрархії цілей і завдань прокуратури забезпечення режиму воєнного стану має чільне значення. Їм підпорядковані цілі верховенства закону, єдності і зміцнення законності, оскільки вони не є самоціллю, а служать засобом захисту прав і свобод людини і громадянина, охоронюваних законом інтересів суспільства і держави. Відповідні принципи, акценти та пріоритети діяльності прокуратури знайшли відображення в законодавстві, включно з, насамперед, Закон України «Про прокуратуру» [12].

Прокуратура, являючись багатофункціональним державно-правовим інститутом, в змозі вирішувати широке коло завдань щодо захисту національних інтересів і забезпечення режиму воєнного стану, як невід'ємний елемент сучасної системи забезпечення національної безпеки.

Необґрунтована зміна складу та характеру функцій прокуратури здатна зробити негативний вплив на нормальне функціонування цієї системи, знизити її ефективність.

Обумовлене сукупністю сучасних умов становище прокуратури в системі забезпечення режиму воєнного стану в Україні визначається іманентно властивими їй характеристиками, які полягають у тому, що:

– принцип панування права в сучасній системі забезпечення режиму воєнного стану органічно поєднується з компетенцією прокуратури, предметом і завданнями її діяльності, представляє їх цілісну єдність;

– охоронювані законом інтереси особи, суспільства та держави, що визначають зміст національних інтересів,

забезпечення режиму воєнного стану, виступають постійними пріоритетами правозахисної діяльності прокуратури, утому числі в умовах воєнного стану;

– виявлення, припинення, нейтралізація та попередження загроз національній безпеці становлять органічну частину діяльності прокуратури, посилюють її правозахисний призначення;

– функціональна діяльність прокуратури поширюється на всі сфери правових відносин, у яких зароджуються і розвиваються основні види загроз національній безпеці;

– прокуратура чинить безперервний коригуючий вплив на всі органи забезпечення режиму воєнного стану.

Діяльність органів прокуратури щодо забезпечення режиму воєнного стану має комплексний характер і містить у собі інтегрований потенціал усіх функцій прокуратури:

– підтримання державного обвинувачення в суді;

– представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених Законом України «Про прокуратуру» та главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України [13];

– нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

– нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов’язаних з обмеженням особистої свободи громадян [12].

Важлива особливість сучасного статусу прокуратури як державно-правового інституту полягає в тому, що, будучи органічною складовою частиною системи забезпечення режиму воєнного стану, прокуратура є системо утворюючим центром контрольної та правоохоронної систем країни, зокрема, як координатор діяльності правоохоронних органів щодо боротьби зі злочинами, іншими правопорушеннями, включно з корупцію, що представляють найбільш серйозну загрозу сучасному стану безпеки особи, суспільства і держави. Здійснюючи координацію, прокурор об’єднує зусилля всіх правоохоронних органів і має тут чільне місце. Він краще, ніж будь-хто інший, розбирається в питаннях порушення та розслідування кримінальних справ, оскільки здійснює нагляд за діяльністю всіх правоохоронних органів.

Баланс між незалежністю, відповідальністю та ефективністю

прокуратури досягається через удосконалення правових засад взаємодії з іншими державними органами. Підвищення ефективності роботи прокурорів з реалізації завдань, спрямованих на забезпечення законності, обумовлено не в останню чергу вдосконаленням взаємодії з правоохоронними органами.

Виходячи з того, що координація, здійснювана органами прокуратури, зі свого предмета охоплює широке коло відносин, пов'язаний не тільки з боротьбою зі злочинністю, а й іншими правопорушеннями, забезпеченням законності та правопорядку в країні, і суб'єктами координаційних відносин є фактично всі державні органи, такий підхід, цілком можна застосувати до характеристики цієї координації.

Координація діяльності правоохоронних органів здійснюється на двох рівнях:

– як взаємодія правоохоронних органів і органів кримінальної юстиції в межах застосування оперативно-розшукових і кримінально-процесуальних заходів у зв'язку з припиненням підготовки або вчинення злочинів, їх розкриттям, викриттям винних, усуненням шкоди;

– як міжвідомче узгодження діяльності органів кримінальної юстиції та інших державних органів з реалізації державно-правової політики у сфері боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями.

Проводячи розмежування між «взаємодією» і «координацією», вчені вказують, що взаємодія правоохоронних органів і органів кримінальної юстиції щодо конкретних матеріалами або справах про злочини полягає в застосуванні оперативно-розшукових заходів і процесуальних дій спільно або узгоджено, або за дорученням одного органу іншому у встановленому законом порядку, а міжвідомча координація перебуває за межами оперативно-розшукової та процесуальної діяльності і складається в організації боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями в районі, місті, області, країні.

Як зазначають Європіна І. та Табалюк С., у військовій сфері взаємодія (інтеракція) – це аспект спілкування, що виявляється в організації військовослужбовцями взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної військово-професійної діяльності, досягнення конкретної спільної мети, а також – погоджені за завданням, напрямом, місцем і часом дії підрозділів різних видів збройних сил в

інтересах досягнення мети бою [14, с. 35].

Як зауважують Селезньов В. та Курганський О., порядок і методи управлінської діяльності, зокрема, з питань розподілу повноважень між керівниками різного рівня, роботи структурних підрозділів та їх взаємодії, підготовки і розгляду документів, ухвалення організаційно-розпорядчих актів, планування роботи, виїздів до прокуратур, виклику керівників та працівників прокуратури до прокуратури вищого рівня, підготовки та проведення нарад, контролю виконання, аналітичної та методичної роботи. Доручається керівникам прокуратур у межах наданих законом повноважень координувати діяльність правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності [15, с. 159].

Суб'єктами міжвідомчої координації є не тільки правоохоронні органи і органи кримінальної юстиції, а й інші відомства, міністерства, служби, установи і організації, діяльність яких, може сприяти скороченню злочинності.

Міжвідомча координація, згідно з нормами національного законодавства, покладено на органи прокуратури та здійснюється Генеральним прокурором, прокурорами областей, округів у межах підвідомчої території [12].

З погляду теорії управлінських відносин, сутність координації в цьому аспекті зазвичай проявляється в забезпеченні узгодженої взаємодії державних органів, керівників і посадових осіб під час вирішення управлінських завдань. Така координація здійснюється між органами, службами, посадовими особами, що володіють владними повноваженнями і не підпорядковані один одному.

З законодавчої погляду координація дій таких органів виникає як потреба у вирішенні комплексу проблем, що виникають. Ця координація може бути обумовлена правовим актом вищого органу, в результаті чого може створюватися спеціальний орган, який наділяється повноваженнями з координації правоохоронних та інших органів. Питання про вибір такого органу є непростим. Аналіз думок з цього питання дає змогу сформулювати висновки.

1. Ці структури зазвичай призначаються для вироблення загальних практичних положень, принципів, правил і заходів, що забезпечують єдине застосування у сферах, де необхідне загальне регулювання і об'єднання зусиль.

2. Координаційні органи створюються спеціально для

здійснення координації у певній сфері відносин у міру виникнення необхідності та ліквідуються в разі усунення такої необхідності.

3. Такі створювані структури мають у сфері координації лише консультативні та рекомендаційні повноваження.

4. Такі структури не мають відповідних органів на місцях, підлеглих по «вертикалі», оскільки створюються тільки в центрі.

Виконавча, законодавча, судова влада в силу правового статусу не може взяти місію координації діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю. Важливою умовою для реалізації координаційної функції прокуратури є норми чинного законодавства, офіційно встановлюють можливість і порядок цієї діяльності.

Згідно Закону України «Про прокуратуру» прокуратура здійснює координацію діяльності правоохоронних та інших державних органів щодо забезпечення законності, правопорядку та боротьби зі злочинністю з метою забезпечення взаємодії цих органів, взаємного обміну інформацією та узгодженості їх дій при реалізації спільних завдань.

Відповідно до зазначеної норми, керівна роль у координації діяльності правоохоронних органів у питаннях забезпечення законності, правопорядку та боротьби зі злочинністю повністю відведена прокуратурі. На наш погляд, законодавче закріплення керівної ролі прокуратури в координації діяльності правоохоронних органів щодо забезпечення законності, правопорядку та боротьби зі злочинністю визначається самою сутністю інституту координації і обумовлюється такими положеннями:

– по-перше, в Україні координація діяльності правоохоронних органів міцно увійшла в повсякденну практику боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями, а особливості правового становища та правового статусу прокуратури адаптовані для додання керівну роль у координації;

– по-друге, здійснюючи наглядові функції, прокуратура має можливість впливати на діяльність інших правоохоронних органів, орієнтуючи та направляючи діяльність на вирішення проблем забезпечення законності, правопорядку та боротьби зі злочинністю. У цьому контексті, координаційні повноваження прокуратури направлені на боротьбу з кримінальними і адміністративними правопорушеннями.

Це положення не має викликати будь-яких побоювань, щодо певного втручання в діяльність суб'єктів прокурорського нагляду, оскільки це не суперечить нормам Конституції України, згідно з якими одним із головних завдань органів прокуратури є захист прав і свобод людини та громадянина. Ідеться про те, що права та свободи людини можуть порушуватися не тільки в результаті вчинення злочинів, але й щодо інших протиправних діянь;

– по-третє, керівна роль прокуратури в координації діяльності правоохоронних органів обумовлюється тим, що практика правозастосовної діяльності дає змогу органам прокуратури мати найбільш повну інформацією про стан боротьби зі злочинністю, про роль у цій справі кожного з правоохоронних органів, отримувати об'єктивну інформацію про вчинені злочини, про причини і умови, що сприяють вчиненню, про розкриття, про якість проведених розслідувань, про результати розгляду кримінальних справ у судах;

– по-четверте, практика реалізації державної політики у правоохоронній сфері показує, що у цьому процесі важлива роль належить Генеральній прокуратурі, яка є одним з важливих інститутів правоохоронної системи та посідає унікальне місце. Будучи органом, який здійснює державне обвинувачення, в межах законодавчо закріплених повноважень забезпечує міжвідомчий і міжрегіональний нагляд і координацію.

Динаміка розвитку координаційних відносин і практика координаційної діяльності координаційних органів свідчать про те, що прокуратура є єдиним і безальтернативним органом, здатним оптимально координувати діяльність правоохоронних органів щодо забезпечення законності, правопорядку та боротьби зі злочинністю, відповідно до специфіки свого правового статусу. У науковій літературі ця концепція є найбільш правомірною.

Комплексний підхід до боротьби з антигромадськими явищами передбачає чітку координацію діяльності відповідних державних органів і громадських організацій, розвиток органічного зв'язку між ідеологічною роботою з виховання нової людини та правоохоронною діяльністю, спрямованою на усунення порушень законності.

Звідси випливає, що координація у спрямованості має бути «чіткою», а її сутнісна характеристика має визначатися комплексним підходом до боротьби з антигромадськими явищами

та реалізовуватиметься взаємними, узгодженими зусиллями правоохоронних органів, спрямованими на усунення порушень законності.

На думку вчених від правильної організації інформаційно-аналітичної роботи, в першу чергу, залежать результати прокурорської діяльності, внесок прокуратури у зміцнення законності та правопорядку в країні. Велика частина помилок і прорахунків, що відзначаються в роботі окремих прокуратур, має у підгрунті недооцінку керівниками значення інформаційно-аналітичної роботи і використання сучасних методів її організації, включно з інструментарій забезпечення інформаційної безпеки. Ігнорування забезпечення інформаційної безпеки тягне ослаблення ефективності діяльності органів прокуратури, негативно відбивається на стані законності [16, с. 103].

Діяльність прокуратури щодо зміцнення законності та правопорядку, захисті національних інтересів і забезпеченні режиму воєнного стану здійснюється на основі концептуальних положень теорії пріоритетів. Сукупність реалізованих в сучасних умовах пріоритетних напрямів діяльності органів прокуратури у внутрішньополітичній, економічній, соціальній, екологічній та оборонній сферах, їх результати свідчать про невід'ємне призначення прокуратури в механізмі діяльності структур держави щодо вирішення завдань протидії загрозам національній безпеці.

Підтримання належного рівня законності та правопорядку є системною основою забезпечення режиму воєнного стану в країні. Законність відіграє ключову роль у збалансуванні інтересів особи, суспільства та держави як необхідної умови забезпечення режиму воєнного стану.

Слід враховувати, що під законністю розуміється принцип, метод і режим суворого, неухильного дотримання, виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин (державою, її органами, посадовими особами, громадськими об'єднаннями, громадянами).

У сучасних умовах прокуратура виконує значну роль у зміцненні та розвитку правових основ системи забезпечення режиму воєнного стану. Виконання законів Міністерством внутрішніх справ, Міністерством юстиції, Службою безпеки, Військової служби правопорядку в Збройних Силах України, Служби зовнішньої розвідки й іншими правоохоронними органами,

спеціальними службами коригуючи впливає на підвищення ефективності діяльності щодо забезпечення режиму воєнного стану, зокрема за допомогою координації прокуратурою діяльності у боротьбі зі злочинністю в системі загальнодержавних заходів щодо забезпечення режиму воєнного стану.

Реалії сучасної дійсності посилюють тенденцію підвищення ролі прокуратури в системі забезпечення режиму воєнного стану, особливо, у механізмі реалізації повноважень Президента України як гаранта режиму воєнного стану. Її проявом є включення Генерального прокурора до складу Ради національної безпеки та оборони України Безпеки, інших структур, регулярні доручення Президента України з питань боротьби з конкретними видами загроз у сфері національної безпеки.

В умовах закономірного розвитку різних контрольних державних структур, як прояви зміцнення державності, прокуратура служить системо утворюючою основою сучасної системи соціально-правового контролю України. Тільки взаємозалежне функціонування кожної з її підсистем (елементів національної системи соціально-правового контролю) надає ефективний вплив на зменшення протиправних проявів. У цьому плані істотне профілактичне та регулює значення представляє роль прокуратури у військовій сфері. У необхідних випадках вона організовує і стимулює взаємодію елементів державного контролю з урахуванням актуалізованих пріоритетів зміцнення законності та правопорядку, безпеки. Іде поступовий процес заміщення «компенсаторної» ролі прокуратури, функції наповнюються змістом, адекватним завданням, що стоять перед державою.

Діяльність прокуратури є важливим фактором стабілізації правової системи країни, що в умовах масштабних і різноаспектний реформ є однією з ключових умов забезпечення режиму воєнного стану України. Ця діяльність прокуратури органічно пов’язана з основними елементами правової системи:

– правотворчістю, право роз’ясненням і правозастосовною практикою;

– судочинством;

– забезпеченням законності та правопорядку;

– системами профілактики правопорушень та соціально-правового контролю;

– організаційної інфраструктурою захисту прав громадян;

правовою ідеологією і правовою культурою [2, с. 405].

Здійснюючи міжнародно-правове співробітництво з правоохоронними та іншими органами зарубіжних держав, спеціалізованими міжнародно-правовими структурами з урахуванням постійно виникаючих нових загроз і викликів, прокуратура входить у міжнародний правозахисний механізм боротьби з глобальними загрозами, зміцнення міжнародної законності і безпеки.

Правові засоби, що використовуються прокурорами з метою ефективного забезпечення інтересів особи, суспільства та держави є невід'ємним елементом єдиного механізму юридичного забезпечення та захисту національних інтересів України в умовах воєнного стану.

Ефективність впливу прокуратури на забезпечення режиму воєнного стану перебуває в прямій залежності від рівня адекватності правових, організаційно-структурних і методичних основ такої діяльності. Вплив прокуратури на процес забезпечення режиму воєнного стану створює передумови для здійснення правового моніторингу загроз національній безпеці як інтегративної функції прокуратури, що сприяє вжиттю своєчасних заходів з нейтралізації та усунення виникаючих загроз, пом'якшення їх наслідків.

Багатофункціональність прокуратури в умовах України надає їй найбільший превентивний і регулюючий потенціал з метою забезпечення режиму воєнного стану. У такій якості вона здатна адекватно мобілізувати на нейтралізацію і усунення загроз національній безпеці з урахуванням їх масштабу і локалізації найширші верстви громадськості, інститутів громадянського суспільства. Невиправдане скорочення наглядових і інших функціональних повноважень прокуратури порушує цілісність її статусу і знижує можливості захисту інтересів держави в умовах правового режиму воєнного стану України.

Серед механізмів вироблення та реалізації правових заходів в умовах правового режиму воєнного стану може бути використано створення в Офісі Генерального прокурора Центру оперативного аналізу та вироблення заходів прокурорського реагування на виклики та загрози стану законності та правопорядку у воєнній сфері.

Одним з головних пріоритетів організації та діяльності

органів прокуратури в сучасних умовах виступає координація виконання законів про військову та державну службу, а також взаємодія виконання законів про запобігання корупції, координація всієї діяльності правоохоронних, контролюючих та інших органів, що спрямовується на усунення корупції, обставин, що сприяють різноманітним корупційним проявам. Корупція, є найбільш небезпечною хворобою, що вразила суспільство. У цій якості корупція представляє одну з основних загроз національній безпеці в умовах забезпечення правового режиму воєнного стану, потребує першорядної уваги прокуратури.

Особливості повсякденної та бойової діяльності військових формувань, що беруть участь в операції Об'єднаних сил на сході України, мають істотний вплив на організацію і ефективність діяльності Спеціалізованої прокуратура у сфері нагляду за кримінальними провадженнями про військові злочини та у сфері оборонно-промислового комплексу з розкриття та розслідування військових злочинів. До числа цих особливостей належать такі:

– прокуратури дислоковані і діють безпосередньо в зоні збройного конфлікту, що тягне відрив від інших правоохоронних органів, експертних установ, судів, колегій адвокатів;

– значно звужені можливості проведення оперативно-розшукових заходів у кримінальних справах. Це пов'язано з тим, що органів Військової служби правопорядку у Збройних Силах України у військових формуваннях немає;

– органи поліції, які уповноважені проводити такі заходи, перебувають на території проведення операції Об'єднаних сил на тимчасовій основі, в більшості випадків – віддаленні від військових частин;

– органи військової контррозвідки проводять оперативно-розшукові заходи тільки по певній групі злочинів, віднесених до підвідомчості законом і відомчими нормативними актами.

– проведення низки основних слідчих дій (огляди місця події, слідчі експерименти тощо) потребує не тільки криміналістичного та технічного забезпечення, а й організації бойової охорони місць проведення цих дій, вжиття спеціальних заходів безпеки (розмінування місцевості та інше).

– велике навантаження на слідчих, зокрема, за рахунок значного зростання частки справ, пов'язаних із загибеллю та травмуванням у ході службово-бойової діяльності

військовослужбовців, що беруть участь у збройному конфлікті [2, с. 408].

Аналіз здійснення прокурорського діяльності в умовах участі військ у збройному конфлікті (зокрема, операції Об'єднаних сил в Луганській та Донецькій областях), дає змогу зробити висновок про необхідність оперативної розробки спеціальних норм кримінально-процесуального законодавства, що діє в умовах збройних конфліктів.

Відсутність спеціальних процесуальних норм щодо притягнення військовослужбовців до кримінальної відповідальності в умовах участі у збройному конфлікті, як наслідок цього, зниження оперативності та результативності діяльності з виявлення та розслідування злочинів, веде до погіршення криміногенної ситуації у військах, що беруть участь у бойових діях.

Аналіз сучасного стану науки військового права, військово-кримінального (та процесуального) законодавства, як її складової частини, свідчить про те, що під час вирішення проблем удосконалення матеріального права недостатньо уваги приділяється питанням розвитку процесуальних норм, пов'язаних з особливостями діяльності військ у воєнний час і в бойовій обстановці.

З метою забезпечення готовності держави та її військової організації до війни необхідна розробка законодавства воєнного стану, що охоплює пакет законів про перехід держави до функціонування в умовах війни, а також процесуальні норми для притягнення військовослужбовців до кримінальної відповідальності.

Аналіз систем права держав НАТО показує, що вони з урахуванням галузевої диференціації охоплюють військово-кримінальне право, яке близько межує, з одного боку, з кримінальним і кримінально-процесуальним правом, а з іншого – з військовим законодавством.

За структурою військово-кримінальне право – сукупність, яка міститься, кримінально-правові норми, що регулюють кримінальну відповідальність військовослужбовців та осіб, прирівняних до них, а також кримінально-процесуальні норми, що регулюють порядок притягнення до відповідальності зазначених осіб.

Досвід країн НАТО з виділення спеціальних процесуальних норм щодо притягнення до кримінальної відповідальності військовослужбовців повинен бути взятий до уваги при створенні військового кримінально-процесуального права.

Російська Федерація продовжує кампанію інспірування сепаратистських та проросійських заворушень у регіонах Сходу та Півдня України, в яких беруть участь та відіграють керівну роль добре оснащені розвідувально-диверсійні підрозділи. У безпосередній близькості від українського кордону на території Російської Федерації та в анклаві Придністров'я сконцентровано значні угруповання Збройних Сил Росії та військової техніки, достатні для повномасштабного військового вторгнення.

Своїми діями Російська Федерація грубо порушила умови Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум 1994 р.) [17] та цілу низку як двосторонніх, так і багатосторонніх міжнародних угод.

Усі ці дії супроводжуються надзвичайно агресивною риторикою з боку Президента Російської Федерації, російського уряду та депутатів Державної думи Росії, які не визнають легітимності нинішньої української влади та не виключають можливості застосування Збройних Сил для захисту інтересів російськомовного населення України, які, начебто, там порушуються.

При цьому Російська Федерація широко застосовує проти України всі засоби політичного та економічного тиску, як у двосторонніх відносинах, так і на міжнародній арені. Через повністю підконтрольні російській владі засоби проти України ведеться масована інформаційна війна. Усе це дає експертам підстави стверджувати: «Операцію, яка проводиться і план якої, очевидно, був підготовлений заздалегідь, слід розглядати як черговий етап реалізації російської довгострокової стратегії стосовно України…» [2, с. 411].

Для України питання забезпечення національної безпеки постають особливо гостро, що пояснюється потребою створення сприятливих умов для подальшого розвитку українського суспільства та держави; перебігом перманентної фінансової економічної кризи; випадками порушення прав і свобод людини і громадянина в державі та за її межами; зростанням рівня

організованої злочинності та корупції; поширенням загрози сепаратизму та тероризму, неконтрольованого розповсюдження зброї та вибухових речовин, наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; появою нових видів злочинів (кібертероризм, екстремізм, неофашизм, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму тощо).

Діяльність, яку здійснюють військові формування та правоохоронні органи спеціального призначення, в умовах проведення операції Об'єднаних сил називають службово-бойовою. Службово-бойова діяльність є видом правоохоронної діяльності, який властивий силам (формуванням) безпеки (силам охорони правопорядку); полягає у профілактичних, охоронних, режимних, захисних, ізоляційно-обмежувальних заходах і спеціальних (і навіть бойових) діях, які проводяться за звичайних обставин, за надзвичайних обставин і у воєнний час.

В особливий період діють соціальні зв'язки, які проявляються в умовах службово-бойової діяльності: використання людських ресурсів для службово-бойової діяльності залежить від стану матеріально-технічного забезпечення службово-бойової діяльності, від стану сформованості такого соціального почуття громадян держави як патріотизм.

Указ Президента України № 14/2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 грудня 2014 року «Про деякі оборонно-мобілізаційні питання» [18] передбачає збільшення чисельності Служби безпеки України під час мобілізації та в особливий період, передбачивши участь у проведенні операції Об'єднаних сил.

Комплектування військових посад – це забезпечення потреби військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення в особовому складі відповідно до штатних розписів мирного та воєнного часу.

Принципи комплектування військових посад визначаються дислокацією військової частини і місцем проживання громадян, що будуть проходити військову службу у тій частині. Розрізняють три принципи комплектування:

– територіальний, коли війська комплектуються людськими ресурсами з населення тієї місцевості, де розташовані комплектовані військові частини;

– екстериторіальний, коли війська комплектуються особовим складом з числа громадян різних регіонів;

– змішаний, що поєднує перший і другий принципи.

Принципи комплектування військових посад розрізняються за такими ознаками, як:

– дислокація військової частини і місце проживання громадян, що будуть проходити військову службу у тій військовій частині;

– добровільність громадян в ухваленні рішення щодо проходження військової служби.

Постановою Кабінету Міністрів України від 12.11.2014 № 607 [19] затверджено структуру військового резерву людських ресурсів. У відповідності з документом, військовий резерв людських ресурсів складається з:

– резервістів, які у добровільному порядку уклали контракт на проходження служби у військовому резерві або були зараховані в обов'язковому порядку до оперативного резерву в особливий період;

– військовозобов'язаних, які перебувають на військовому обліку у військових комісаріатах (територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки – після їх утворення), Центральному управлінні або регіональних органах СБУ та підрозділах Служби зовнішньої розвідки;

– громадян, зокрема членів громадських об'єднань, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки і оборони держави.

Військовий резерв людських ресурсів поділяється за призначенням на:

– оперативний резерв;

– мобілізаційний людський резерв;

– громадський резерв.

Оперативний резерв за черговістю залучення поділяється на:

– резерв першої черги, що охоплює резервістів та військовозобов'язаних (переважно з досвідом участі в антитерористичній операції та у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях), призначених для доукомплектування органів військового управління, військових частин та підрозділів бойового складу Збройних Сил, органів управління,

військових частин та підрозділів інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення, Державної служби спеціального зв'язку і захисту інформації України (далі – інші військові формування);

– резерв другої черги, що складається з резерву нарощування та територіального резерву.

Резерв нарощування охоплює резервістів та військовозобов'язаних, призначених для комплектування органів військового управління, військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій, які не увійшли до бойового складу Збройних Сил, зокрема тих, що формуються в особливий період (стратегічних резервів), військових навчальних закладів, установ та організацій, нових органів управління, військових частин та підрозділів інших військових формувань.

Територіальний резерв охоплює резервістів та військовозобов'язаних, призначених для комплектування військових частин, підрозділів територіальної оборони.

Мобілізаційний людський резерв охоплює військовозобов'язаних, які призначені для комплектування вищих військових навчальних закладів, навчальних частин (центрів) з метою доукомплектування особовим складом органів військового управління, органів управління, військових частин, установ та організацій Збройних Сил, інших військових формувань, після відповідної підготовки (перепідготовки) за відповідними військово-обліковими спеціальностями, іншими відповідними спеціальностями, військовозобов'язаних, які перебувають у запасі Збройних Сил, інших військових формувань.

Громадський резерв формується з громадян, зокрема резервістів, військовозобов'язаних, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки і оборони держави. Резервісти та військовозобов'язані, включені до складу громадського резерву, призначаються для комплектування Збройних Сил та інших військових формувань в особливий період у встановленому порядку з урахуванням належності до оперативного та мобілізаційного людського резервів.

Військовий резерв людських ресурсів відповідно до військового обліку поділяється за: категоріями запасу; розрядами за віком військовозобов'язаних; військово-обліковою спеціальністю; ступенем придатності до проходження військової

служби; місцем перебування на військовому обліку; досвідом проходження військової служби.

Обов'язковою передумовою належного захисту національних інтересів і протидії загрозам сепаратизму є створення і ефективне функціонування системи протидії тероризму та сепаратизму. У цій системі провідну роль відіграють правоохоронні органи спеціального призначення, зокрема Служба безпеки України. У статті 1 Закону України «Про Службу безпеки України» зазначено, що Служба безпеки України – державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України [20].

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» організація боротьби з тероризмом в Україні та забезпечення необхідними силами, засобами та ресурсами здійснюються Кабінетом Міністрів України у межах компетенції [21].

У свою чергу центральні органи виконавчої влади беруть участь у боротьбі з тероризмом у межах компетенції, визначеної законами та виданими на їх основі іншими нормативно-правовими актами.

В умовах сьогодення суб'єктами, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом у межах своєї компетенції, є:

– Служба безпеки України, яка є головним органом у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю;

– Міністерство внутрішніх справ України;

– Національна поліція;

– Міністерство оборони України;

– центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері цивільного захисту;

– центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону;

– центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань;

– Управління державної охорони України;

– центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, державну політику у сфері державної митної справи.

До участі у здійсненні заходів, пов'язаних з попередженням, виявленням і припиненням терористичної діяльності, залучаються

у разі необхідності:

– центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;

– Служба зовнішньої розвідки України;

– Міністерство закордонних справ України;

– Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України;

– центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони здоров'я;

– центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику в електроенергетичному, вугільно-промисловому та нафтогазовому комплексах;

– центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері управління об'єктами державної власності;

– центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сферах транспорту;

– центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну фінансову політику;

– центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища;

центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну аграрну політику;

У разі реорганізації або перейменування перелічених центральних органів виконавчої влади їхні функції у сфері боротьби з тероризмом можуть переходити до правонаступників, якщо це передбачено відповідними нормативними актами.

До участі в антитерористичних операціях за рішенням керівництва антитерористичної операції можуть бути залучені з дотриманням вимог Закону й інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості і форми власності, їх посадові особи, громадяни за згодою. Координацію діяльності суб'єктів, які залучаються до боротьби з тероризмом, здійснює Антитерористичний центр при Службі безпеки України та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки

України [22].

У особливий період велике значення набуває подальша розбудова діяльності Служби безпеки України, здатної в межах компетенції оперативно та ефективно реагувати на загрози національним інтересам і національній безпеці України. Такий процес відбувається не фрагментарно й однобічно, а комплексно та системно.

Організація боротьби з тероризмом (сепаратизмом) здійснюється на підставі комплексного підходу до аналізу причин виникнення та поширення сепаратизм, виявлення суб'єктів терористичної та сепаратизької діяльності, чіткого розмежування функцій і зон відповідальності суб'єктів протидії тероризму, своєчасного визначення пріоритетів у вирішенні поставлених завдань, удосконалення організації та взаємодії оперативних, оперативно-бойових, військових і слідчих підрозділів шляхом упровадження штабного принципу організації управління антитерористичною операцією та забезпечення зазначених суб'єктів інформаційними ресурсами [2, с. 414].

На сучасному етапі основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці України, стабільності в суспільстві, є такі:

– у сфері державної безпеки: розвідувально-підривна діяльність іноземних спеціальних служб (у першу чергу Російської Федерації); загроза посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права та свободи громадян; поширення корупції, хабарництва в органах державної влади, зрощення бізнесу та політики, організованої злочинної діяльності; злочинна діяльність проти миру та безпеки людства, насамперед поширення міжнародного тероризму; загроза використання з терористичною метою ядерних і інших об'єктів на території України; можливість незаконного ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин і засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів; спроби створення та функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави; прояви сепаратизму в окремих регіонах України;

– у внутрішньополітичній сфері: порушення з боку органів

державної влади й органів місцевого самоврядування Конституції та законів України, прав і свобод людини та громадянина, недостатня ефективність контролю за дотриманням вимог Конституції та виконання законів України; можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин і релігійних громад; загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах України;

– в екологічній сфері: небезпека техногенного, зокрема ядерного та біологічного, тероризму;

– в інформаційній сфері: комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм; розголошення інформації, яка становить державну і іншу передбачену законом таємницю, конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб і національних інтересів суспільства та держави [2, с. 416].

Усе це створює надзвичайну обстановку з різноманітними за складністю локалізації ситуаціями, що формують особливі умови, вносять відповідні ускладнення та напруженість у діяльність органів і співробітників Служби безпеки України, потребують використання значних сил і засобів, пошуку резервів, удосконалення та значної активізації всієї оперативно-службової діяльності, термінового відпрацювання нових тактичних і організаційних прийомів і методів управління на всіх відомчих рівнях.

В умовах проведення операції Об'єднаних сил актуальною проблемою є протидія використанню з терористичною і іншою протиправною метою ядерної, хімічної, бактеріологічної (біологічної), іншої зброї масового ураження на території України. Тобто йдеться про технологічний тероризм, під яким у чинному законодавстві розуміються злочини, що вчиняються з терористичною метою із застосуванням ядерної, хімічної, бактеріологічної (біологічної) та іншої зброї масового ураження або її компонентів, інших шкідливих для здоров'я людей речовин, засобів електромагнітної дії, комп'ютерних систем і комунікаційних мереж, включно з захоплення, виведення з ладу і руйнування потенційно небезпечних об'єктів, які прямо чи опосередковано створили або загрожують виникненням загрози надзвичайної ситуації внаслідок цих дій та становлять небезпеку

для персоналу, населення та довкілля; створюють умови для аварій і катастроф техногенного характеру.

Протидія Служби безпеки України використанню з терористичною та іншою протиправною метою ядерної та іншої зброї масового ураження або її компонентів полягає у здійсненні її органами та співробітниками заходів із застосуванням специфічних форм і методів, прийомів і засобів з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття злочинних діянь, предметом яких є зазначені об'єкти (речовини), а також розшуку осіб, які переховуються у зв'язку з учиненням таких злочинів. Здійснення таких заходів реалізується під час виконання повноважень Служби безпеки України. Пунктом 17 ст. 24 Закону України «Про Службу безпеки України» передбачено, що цей орган спеціального призначення з правоохоронними функціями відповідно до своїх основних завдань зобов'язаний брати участь у розробленні та здійсненні заходів щодо фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, у проведенні спеціальної перевірки щодо допуску до особливих робіт [20].

На Службу безпеки України покладено низку інших обов'язків в особливий період, зокрема:

– здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;

– здійснювати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, Збройних Сил України, інших військових формувань, дислокованих на території України, енергетики, транспорту, зв'язку, а також важливих об'єктів інших галузей господарства;

– сприяти забезпеченню режиму воєнного та надзвичайного стану в разі оголошення, ліквідації наслідків стихійного лиха, значних аварій, катастроф, епідемій, епізоотій та інших надзвичайних ситуацій;

– подавати наявними силами та засобами, зокрема технічними, допомогу органам Національної поліції, іншим правоохоронним органам у боротьбі із вчиненням кримінальних правопорушень;

– виконувати за дорученням Президента України інші завдання, безпосередньо спрямовані на забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки держави тощо.

У разі проведення заходів щодо боротьби з тероризмом і фінансуванням терористичної діяльності Служба безпеки України, її органи і співробітники мають право:

– одержувати в установленому законом порядку на письмову вимогу керівника органу або оперативного підрозділу Служби безпеки України від митних органів, фінансових та інших установ, підприємств, організацій (незалежно від форми власності) інформацію та документи про операції, стан рахунків і руху коштів на них за конкретний проміжок часу (з розшифруванням сум, дати призначення та контрагента платежу), вклади, внутрішньо- та зовнішньоекономічні угоди, завірені копії документів, на підставі яких було відкрито рахунок конкретної юридичної або фізичної особи. Отримання від банків відомості, яка містить банківську таємницю, здійснюється у порядку та обсязі, встановлених Законом України «Про банки і банківську діяльність». Документи та інформація мають бути подані негайно, а якщо це неможливо – не пізніш як протягом 10 діб;

– залучати в установленому законодавством порядку до проведення перевірок, ревізій та експертиз кваліфікованих спеціалістів установ, організацій контрольних і фінансових органів;

– одержувати в установленому законодавством порядку за письмовими запитами керівника органу або оперативного підрозділу Служби безпеки України інформацію з автоматизованих інформаційних і довідкових систем та банків даних, створюваних Верховним Судом, Офісом Генерального прокурора, Національним банком України, Антимонопольним комітетом України, Фондом державного майна України, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування України;

– подавати за матеріалами оперативно-розшукової діяльності до суду заяви про скасування реєстрації та припинення діяльності суб'єктів підприємництва, за наявності підстав, передбачених законом, подавати до суду позови про визнання недійсними угод у порядку, встановленому законодавством України;

– входити за письмовим розпорядженням керівника органу або оперативного підрозділу Служби безпеки України за службовими посвідченнями на територію, у приміщення, склади та сховища підприємств, організацій і установ (крім іноземних дипломатичних представництв) незалежно від форми власності, на пункти

пропуску через державний кордон та митниць, у виробничі приміщення громадян, які займаються підприємницькою діяльністю;

– за постановою слідчого та із санкції прокурора по нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, а у невідкладних випадках з подальшим повідомленням прокурора протягом доби в разі загрози знищення, приховування або втрати предметів чи документів, які можуть бути використані в розкритті та розслідуванні злочинної діяльності, на строк до 10 діб опечатувати архіви, каси, приміщення (за винятком жилих) чи інші сховища, брати під охорону, вилучати предмети та документи в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України;

– ініціювати в судовому порядку згідно із законом питання про включення (виключення) фізичних або юридичних осіб до (з) переліку осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції;

– ініціювати в судовому порядку питання надання доступу до активів, що пов'язані з тероризмом та його фінансуванням, розповсюдженням зброї масового знищення та його фінансуванням, за зверненням особи, яка може документально підтвердити наявність виняткових умов, викладених у відповідних резолюціях Ради Безпеки ООН, або потреби в покритті основних і надзвичайних витрат.

Діяльність в особливий період Служби безпеки України щодо боротьби з тероризмом залишається актуальною, включно з оптимізацію з урахуванням реальних і потенційних загроз національній безпеці України та направлена на:

– організацію захисту державного суверенітету, конституційного устрою та територіальної цілісності держави від протиправних посягань;

– удосконалення системи контррозвідувальних, оперативно-розшукових та адміністративно-правових заходів боротьби з тероризмом, своєчасного викриття та припинення терористичних посягань, активізації з цією метою міжнародного співробітництва;

– організацію й удосконалення правового регулювання діяльності підрозділу спеціального призначення Служби безпеки України як основного підрозділу в державі із силового припинення терористичних актів;

– реформування системи матеріального забезпечення реалізації покладених чинним законодавством на Службу безпеки

України функцій головного органу в загальнодержавній системі боротьби з тероризмом.

Внутрішньогалузева диференціація адміністративно-правових норм та інститутів і виділення в їх складі автономного утворення – адміністративно-правового режиму воєнного стану – свідчать про безспірне визнання того факту, що військовий стан як інститут адміністративного законодавства і об'єкт дослідження науки адміністративного права має істотною специфікою.

Не меншим своєрідністю має відрізнятися структурне взаємопроникнення та взаємодія інших базових інститутів адміністративного права з воєнним станом, особливості якогодосить представлені у вигляді концептуальних основ, що визначають ключові змістовні характеристики напрямів, принципів та цілей діяльності Національної поліції, прокуратури, Служби безпеки України а умовах правового режиму воєнного стану.

Статика та динаміка відносин воєнного стану, які є взаємопов'язаними, доповнюють і передбачають формами прояву цього адміністративно-правового інституту. Статика воєнного стану розглядається як вихідна стадія адміністративно-правового регулювання цього інституту. Статичні характеристики дозволили досліджувати базові риси діяльності правоохоронних органів, що стосуються визначення цілей і завдань.

Правозастосування щодо воєнного стану має розглядатися як динамічне явище. Динаміка розвитку воєнного стану в його статичних умовах, коли відсутня відповідна правозастосовна практика, можлива шляхом активної правотворчої діяльності як елемента адміністративно-правового вдосконалення.

У свою чергу, наявність правозастосовчої практики щодо діяльності Національної поліції, прокуратури, Служби безпеки України в умовах правового режиму воєнного стану, тобто явна динаміка, характеризується строгими часовими межами. Отже, надання динаміки військового стану за відсутності правозастосування можна шляхом правотворчої діяльності, спрямованої на розробку та ухвалення необхідних адміністративно-правових норм, що регламентують цей інститут.

З урахуванням отриманих теоретичних знань про воєнний стан, специфіку діяльності Національної поліції, прокуратури, Служби безпеки України в розглянутих умовах, правовий статус фізичних і юридичних осіб, механізм правового регулювання та

організації діяльності зазначених органів в умовах воєнного стану виділено тенденції: по-перше, вдосконалення законодавства про правовий режим воєнного стану в цей час об'єктивно обумовлено та необхідно; по-друге, розвиток і вдосконалення цього правового інституту можна тільки на концептуальній основі; по-третє, базою розробки виступають наука адміністративного права та теорія управління.

Саме концептуальний підхід до дослідження діяльності Національної поліції, прокуратури, Служби безпеки України в умовах правового режиму воєнного стану дозволить, з одного боку, виявити та сформулювати певну систему поглядів, з іншого – представити як теоретичну модель в адміністративно-правовому розумінні. Це передбачає необхідності завчасної розроблення законодавства, що регламентує різні аспекти діяльності правоохоронних органів в умовах правового режиму воєнного стану. Зміна підходу щодо діяльності зазначених органів із законодавчих, так і з науково-дослідних позицій актуально і об'єктивно необхідно. Основним підсумком є максимальне залучення уваги державних органів, наукової громадськості та громадян до цієї проблеми.

Список використаних джерел

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII / Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19

2. Правові основи захисту України від зовнішньої та внутрішньої агресії: навчальний посібник / В. В. Середа, М. В. Ковалів, С. С. Єсімов, М. П. Гурковський. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 518 с.

3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII / Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19

4. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII / Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40–41. Ст. 379. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19

5. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII/Відомості Верховної Ради України. 1992.

№ 22. Ст. 303.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12

6. Робоча домовленість між Міністерством внутрішніх справ України та Агентством Європейського Союзу з підготовки співробітників правоохоронних органів (CEPOL) URL.https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_002-20

7. Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 р. № 1702-IX / Відомості Верховної Ради України. URL.https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20

8. Ковалів М.В. Переконання та примус як загальні методи впливу в органах виконавчої влади. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2015. № 1. С. 211–219.

9. Безпалова О. І., Джафарова О. В., Шатрава С. О. Поліцейська (адміністративна) діяльність : навчальний посібник / за заг. ред. О. І. Безпалової. Харків : ХНУВС, 2020. 396 с.

10. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Лозинський Ю. Р. Правове регулювання правоохоронної діяльності: навчальний посібник. Львів: СПОЛОМ, 2018. 323 с.

11. Єсімов С.С., Гурковський М.П. Основні форми та методи діяльності поліції у сфері забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. № 4. С. 171–186.

12. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII / Відомості Верховної Ради України. 2015. № 2–3. Ст. 12. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18

13. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

14. Європіна І., Табалюк С. Взаємодія прокурора з органами державної влади та інститутами громадянського суспільства у сфері протидії злочинності. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 2. С. 33–43.

15. Селезньов В., Курганський О. Організація роботи сучасної прокуратури України – вимоги сьогодення. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 7. С. 157–160.

16. Ковалів М.В., Хмиз М.В., Кайдрович Х.І., Єсімов С.С., Князь С.В. Проблеми та перспективи забезпечення інформаційної безпеки в органах прокуратури України. *Міжнародний науковий*

журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки». 2021. № 7. С. 100–106.

17. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158

18. Указ Президента України від 14 січня 2015 р. № 14/2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 грудня 2014 року «Про деякі оборонно-мобілізаційні питання» URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/14/2015

19. Постанова Кабінет Міністрів України від 12 листопада 2014 р. № 607 «Про затвердження структури військового резерву людських ресурсів» URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/607-2014-%d0%bf

20. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII / Відомості Верховної Ради України. 1992. № 27. Ст. 382. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12

21. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 р. № 638-IV / Відомості Верховної Ради України. 2003. № 25. Ст. 180. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15

22. Про Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України: Указ Президента України від 14 квітня 1999 р. № 379/99. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/379/99

Розділ десятий

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Однією із найважливіших умов забезпечення воєнної безпеки держави є підтримання бойового потенціалу її збройних сил на рівні оборонної достатності, що досягається за допомогою оснащення їх новітніми сучасними (модернізованими) зразками озброєння та військової техніки (далі – ОВТ), а також підтриманням у боєздатному стані наявних зразків. Питання технічного оснащення власних збройних сил можуть вирішуватися за різними варіантами із залученням таких схем військово-технічного співробітництва (далі – ВТС): розроблення та виробництво зразків ОВТ у співробітництві з іншими країнами, ліцензійне виробництво іноземних систем озброєння з використанням механізмів лізингу або офсетних схем і придбання зразків ОВТ в інших країнах. Україна, на жаль, не належить до самодостатніх країн, спроможних розробляти та виробляти за замкненим циклом всю потрібну для власних збройних сил номенклатуру озброєння, військової та спеціальної техніки [1, с. 8].

Із цього приводу В. П. Горбулін слушно зазначає: «У всьому світі найпотужніші країни намагаються побудувати трикутникову систему, в якій на вершині трикутника – національна армія, а два інші кути, на які спирається вершина – це оборонна промисловість і торгівля зброєю. Точніше військово-технічне співробітництво, бо торгівля зброєю є лише його частиною. Так от, військово-технічне співробітництво за умов вкладання ресурсів у розвиток своєї науки та технологій дає змогу групуватися із такими самими за рівнем гравцями та спільно виробляти новітню зброю, розвивати технології. Їх упровадження надає поштовхи оборонній промисловості, а налагоджений процес посилює армію – переозброєнням на новітні високотехнологічні зразки» [2].

ВТС України важливо розглядати як систему не лише з погляду її правового регулювання та місця в оборонно-промисловому комплексі, а і з погляду визначення показників ефективності діяльності системи ВТС.

Для України, як і для будь-якої іншої нової держави, період становлення суверенітету був пов'язаний з невідкладним вирішенням цілого пакету теоретичних і практичних проблем. Однією з найактуальніших та найважливіших із них є пошук можливостей збільшення валютних надходжень у бюджет країни, край необхідних для перебудови народного господарства і виходу України з кризового стану. При цьому важливе значення мають заходи з розроблення, опрацювання та практичного впровадження в життя адекватної новим умовам зовнішньоекономічної політики України, включно з розповсюдженням ринкових відносин у сфері експортно-імпортних операцій з продукцією військового призначення та подвійного використання [3, с. 112].

О. А. Джус указує, що активізація військово-політичного співробітництва в сучасному світі з необхідністю передбачає розвиток такого визначального напряму міжнародного військового партнерства, як ВТС. Зіткнувшись із динамікою високих технологій, що спричиняють революційні зміни у військовій сфері, а також із зростанням і непередбачуваністю їх впливу на військово-кризовий менеджмент, різні країни світу намагаються вести ефективне співробітництво в галузі озброєнь та знаходити нові рішення, що долатимуть розрив у виробництві та модернізації військових ресурсів між ними і більш розвиненими державами [4, с. 119].

Пунктом 2 статті 24 Закону України «Про національну безпеку України» передбачено, що засади міжнародного військово-технічного співробітництва визначаються законодавством України [5], зокрема Стратегічним оборонним бюлетенем України [6], Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 червня 2021 року "Про військово-технічне співробітництво України з окремими державами"» [7] та окремими двосторонніми угодами, підписаними Україною з іншими державами у сфері військово-технічного співробітництва.

Звісно, в сучасних умовах актуалізуються питання військово-технічного співробітництва, і саме це робить його досить перспективним досліджуваним науковим напрямом. Наукова увага у сфері військово-технічного співробітництва була зосереджена на різних його формах, зокрема цим питанням присвячено праці В. М. Бегми [16], П. В. Бовсунівського [12], В. П. Горбуліна [2], О. А. Джуса [4], В. В. Кравченка [19], В. В. Логвиненка [22], Н. Романюк [20],

О. О. Софронова [13], І. Б. Чепкова [1], В. М. Шемаєва [29] та інших учених.

Суттєвий внесок у реалізацію нової зовнішньоекономічної політики України може внести встановлення багатосторонніх військово-технічних зв'язків із зарубіжними партнерами. Гарантією успіху військово-технічного співробітництва є усунення обмежень політичного та ідеологічного характеру [3, с. 115].

У наказі Міністерства оборони України «Про здійснення міжнародного співробітництва Міністерством оборони України та Збройними Силами України» від 19.12.2017 р. № 665 визначено, що військово-технічне співробітництво є складовою зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності держави і спрямовується на захист національних інтересів у військово-технічній та економічній сферах, оснащення Збройних Сил України сучасним озброєнням, військовою та спеціальною технікою, іншими товарами військового призначення, а також товарами подвійного використання, підвищення експортного, науково-технічного і технологічного потенціалу оборонно-промислового комплексу та національної економіки України [8].

У проєкті Закону про військово-технічне співробітництво визначено такі основні принципи державної політики у сфері військово-технічного співробітництва:

– пріоритетність інтересів національної безпеки та оборони, неприпустимість зниження рівня обороноздатності та національної безпеки держави;

– державний протекціонізм і державне регулювання діяльності у сфері військово-технічного співробітництва;

– дотримання міжнародних зобов'язань України, взаємодія з іноземними державами та міжнародними організаціями з метою забезпечення міжнародної безпеки, підтримання миру і стабільності;

– дотримання всіма учасниками і суб'єктами військово-технічного співробітництва законодавства, а також міжнародних договорів України у зазначеній сфері відповідно до норм міжнародного права;

– сприяння розвитку військово-технічного співробітництва та захист прав і законних інтересів його суб'єктів;

– створення рівних можливостей провадження діяльності суб'єктами військово-технічного співробітництва незалежно від

форм власності, заохочення конкуренції та недопущення монополізму у діяльності суб'єктів військово-технічного співробітництва;

– прозорість і відкритість за умов додержання вимог законодавства про державну, комерційну таємницю та інтелектуальну власність [9].

Основними завданнями військово-технічного співробітництва є такі:

– сприяння в імплементації державних програм щодо модернізації наявних, розроблення і впровадження новітніх зразків бойової техніки та озброєнь за стандартами НАТО;

– вивчення та аналіз світових тенденцій розвитку оборонних технологій, озброєння і військової техніки;

– поглиблення оборонно-промислового та військово-технічного співробітництва з іншими державами, насамперед державами – членами НАТО та ЄС;

– сприяння двосторонній і багатосторонній співпраці з державами-партнерами щодо отримання сучасних зразків озброєння та військової техніки;

– сприяння зняттю штучних обмежень у сфері військово-технічного співробітництва;

– забезпечення рівноправного взаємовигідного співробітництва у військово-технічній сфері з усіма зацікавленими державами – партнерами з метою досягнення технічної сумісності зі збройними силами державами – членами НАТО;

– сприяння у реформуванні оборонно-промислового комплексу України і підвищенні його спроможностей завдяки впровадженню новітніх військових технологій, створенню максимально можливих замкнених циклів розроблення і виробництва найважливіших зразків озброєння, спеціальної і військової техніки відповідно до стандартів НАТО та ЄС;

– сприяння розвитку експорту й імпорту товарів військового призначення та подвійного використання;

– сприяння в організації підготовки та навчання військовослужбовців іноземних держав в Україні;

– організація участі представників Міноборони та ЗСУ у міжнародних виставках озброєння, військової техніки в Україні та за кордоном;

– організація відвідування представниками оборонних відомств іноземних держав міжнародних виставок озброєння, військової техніки в Україні [8].

Завдяки військово-технічному співробітництву держави зміцнюють свої позиції на міжнародній арені, зменшують бюджетне навантаження під час створення нових зразків озброєння та військової техніки, одержують як передові технології, необхідні для розвитку оборонно-промислової галузі, так і високі прибутки [10, с. 27].

Така думка підтверджується і тим, що у Стратегічному оборонному бюлетені визначено конкретне завдання, а саме «3.2. Розроблення та закупівля нових, модернізація і підтримання технічної готовності наявних зразків озброєння і військової (спеціальної) техніки з використанням вітчизняного оборонно-промислового комплексу, державно-приватного партнерства та військово-технічного співробітництва» [6]. При цьому головними завданнями за напрямом військово-технічного співробітництва у 2019–2020 рр. залишалися захист національних інтересів і безпеки держави, розвиток експортного потенціалу військово-промислових підприємств та науково-технічного і технічного потенціалу установ Міністерства оборони й оснащення Збройних Сил сучасним озброєнням і військовою технікою, іншими товарами військового призначення [11, с. 47].

Історично склалося так, що зміна військово-політичної обстановки в світі й поява нових держав після розпаду колишнього Союзу та Варшавського договору дали новим країнам змогу вийти на ринки продукції військово-технічного призначення (далі – ВТП). Однією з них стала й Україна, яка, попри відсутність достатнього досвіду, використовуючи отримане в спадок від колишнього Союзу, спромоглася зайняти пристойне 8-е місце в світі, потіснивши таких відомих експортерів зброї, як Швеція, Іспанія і Бельгія.

Наша країна успадкувала значну частину радянського оборонно-промислового комплексу (далі – ОПК) і має досить високий експортний потенціал. Вона в змозі запропонувати споживачам дешеве, високоефективне озброєння, а її ОПК здатен вести перспективні науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи по багатьох видах авіаракетної, бронетанкової і морської техніки. Однак робота на світових ринках ускладнюється через фінансову слабкість країни (продаж зброї та військової техніки – справа не лише

прибуткова, але й така, що потребує значних інвестицій), недостатній досвід і відсутність системи післяпродажного обслуговування і маркетингу.

Склалася ситуація, коли Україна, що має могутній потенціал виробництва високотехнологічного конкурентоздатного озброєння та військової техніки, не нарощує їх експорт, віддаючи перевагу експорту сировинних матеріалів. Крім того, в різні роки Україна стала об'єктом періодичних безпідставних звинувачень у протизаконній торгівлі зброєю, поява яких негативно впливає на ухвалення потенційними партнерами політичних рішень щодо двостороннього військово-технічного співробітництва, знецінює вже проведену передконтрактну роботу з іноземними замовниками і дискредитує діяльність держави як члена міжнародних режимів експортного контролю з усіма політичними та економічними наслідками [3, с. 105]. Зокрема, про це у своїй статті «Військово-технічне співробітництво України й Республіки Азербайджан в контексті Нагірно-Карабахського конфлікту» згадує П. В. Бовсунівський, який указує, що військово-технічне співробітництво України з Азербайджаном не спрямоване проти будь-якої третьої сторони, зокрема Вірменії. У цьому розумінні Україна керується відповідними резолюціями Ради Безпеки ООН в галузі торгівлі озброєннями, а також суворо дотримується правил, установлених міжнародними режимами експортного контролю. Це повною мірою стосується і військово-технічного співробітництва з Азербайджаном [12, с. 33]. Продовжуючи думку, автор зазначає, що, керуючись нормами міжнародного права щодо передачі товарів військового призначення та подвійного використання, Україна успішно здійснює військово-технічне співробітництво як з Азербайджанською Республікою, так і з Республікою Вірменія. Проте в нинішніх реаліях політика України у сфері військово-технічного співробітництва з цими країнами має проводитися вкрай збалансовано, з урахуванням стану двосторонніх відносин між ними й бажано – в межах сформованої динаміки поставок озброєнь, адже будь-яке значне розширення обсягів таких поставок одній із конфліктуючих сторін незмінно потягне звинувачення України іншою стороною щонайменше в тому, що Україна такими діями порушує крихкий статус-кво, «загострює ситуацію» і «шкодить переговорному процесу», а як максимум – у тому, що вона сприяє ескалації чергового військового конфлікту між Вірменією та Азербайджаном [12, с. 34].

Проблема забезпечення національних економічних інтересів у сфері військово-технічного співробітництва є досить суттєвою, саме тому дослідження питання визначення поняття «військово-технічне співробітництво» виконано на основі вивчення та наукового обґрунтування сутнісних аспектів цієї категорії та осмислення геополітичних, соціально-економічних і воєнних реалій. Військово-технічне співробітництво, яке охоплює спільні з іноземними партнерами розроблення нових зразків озброєння та військової техніки, реалізацію продукції та послуг військового і подвійного призначення, є однією з головних складових військово-економічної безпеки держави, оскільки забезпечує надходження іноземної валюти, зменшує вартість закупівель для внутрішніх потреб за рахунок економії на серійності виробництва, підтримує зайнятість робочої сили й інфраструктуру оборонної галузі та використовує військове виробництво як каталізатор економічного та науково-технічного розвитку країни [3, с. 107].

О. О. Софронов у статті «Військово-технічне співробітництво як складова державної політики України» робить акцент на типах міждержавних відносин, указуючи, що під поняттям «військово-технічне співробітництво» слід розуміти два основних типи відносин між державами. По-перше, це – трансферти озброєння та військової техніки, технологій подвійного використання, а також надання послуг військово-технічного характеру. При цьому необхідно особливо підкреслити, що йдеться не лише про трансферти, оскільки останнім часом економічний (комерційний) підхід, що домінував і піднімався на щит провідними експортерами в перші роки по закінченні «холодної війни» (не беручи до уваги підхід до ВТС колишнього СРСР), змінився більш комплексним підходом, який містить також стратегічні військово-політичні моменти і водночас передбачає і безвідплатні або лізингові постачання. По-друге, найважливішим елементом ВТС є спільні науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, виробництво, маркетинг і продаж зразків озброєння [13, с. 139].

Схожу думку висловлює П. В. Бовсунівський у своїй праці «Військово-технічне співробітництво в зовнішній політиці Боліваріанської Республіки Венесуела», зокрема вчений визначає, що військово-технічне співробітництво – це складна система міжнародних торговельно-економічних відносин, що посідає особливе місце в зовнішній політиці кожної держави. Важливість цього співро-

бітництва полягає в тому, що продаж зброї дає змогу не лише отримувати прибуток, але й значно впливати на світову політику та зовнішньополітичний курс інших держав, нарощувати військовий потенціал держав-союзників, випробовувати нові зразки озброєнь, а також забезпечувати замовленнями військово-промисловий комплекс. Купівля зброї надає можливість державі швидко наростити військовий потенціал і поліпшити матеріально-технічне забезпечення збройних сил, що в деяких випадках дає змогу оперативно ліквідувати загрози її національній безпеці [14, с. 76].

Визначення, запропоноване колективом-авторів монографії «Охорона інтелектуальної власності у військово-технічній сфері», також є досить ґрунтовним, вони вказують: «Військово-технічне співробітництво є напрямом міжнародного співробітництва, що спрямований на реалізацію державної політики у сфері безпеки й оборони, зміцнення міжнародних основ воєнної безпеки держави, інтеграцію України до євроатлантичної системи колективної безпеки, розвиток Збройних Сил України, розробку, виробництво, ремонт, модернізацію, знищення (утилізацію), сприяння реалізації та міжнародній передачі товарів, надання послуг військового призначення зарубіжним державам, практичну підготовку військ (сил), досягнення спроможності виконувати спільні завдання зі збройними силами інших держав, реалізацію відповідних міжнародних договорів та програм, участь України в міжнародній миротворчій діяльності, а також в інших видах діяльності Збройних Сил України». [15, с. 223]

Головну мету ВТС України можна деталізувати так:

– зміцнення військово-політичних позицій України в різних регіонах світу;

– підтримка на необхідному рівні експортного потенціалу ОПК України в галузі звичайного ОВТ;

– розвиток науково-технічної та експериментальної бази оборонних галузей промисловості, їх науково-дослідних і дослідно-конструкторських установ та організацій;

– оснащення вітчизняних ЗС сучасним ОВТ, яке не виробляється власним ОПК, із використанням різних схем співробітництва з іноземними країнами (кооперація, ліцензійне виробництво, лізинг, закупівля);

– одержання валютних коштів для розвитку військового виробництва, конверсії, знищення (утилізації) ОВТ і структурної перебудови підприємств ОПК;

– забезпечення соціального захисту персоналу організацій, що розробляють і виробляють ОВТ і спеціальну техніку та майно [1, с. 19].

Захист національних інтересів в економічній сфері, а саме збереження спроможності країни задовольняти у довгостроковому режимі потреби суспільства і держави, генерувати інноваційні зрушення в економіці з метою забезпечення сталого економічного розвитку, можливості протистояти зовнішньоекономічним загрозам та повністю використовувати національні конкурентні переваги у міжнародному поділі праці, є однією з головних складових національної безпеки.

Розвиток процесу макростабілізації багато в чому залежить від зростання зовнішньоторговельного боргу й ефективності зовнішньої торгівлі. Зовнішня торгівля є не лише своєрідним барометром стану народного господарства, а й сама активно впливає на виробництво і споживання продукції та на кон'юнктуру внутрішнього ринку. Окремої уваги потребує вирішення питання недооцінки причинно-наслідкових зв'язків взаємодії національної системи експорту озброєнь із зовнішнім середовищем. При цьому, якщо у царині оперативного та поточного управління є великий досвід як на вітчизняному рівні, так і за кордоном, то про дослідження проблеми стратегічного управління цього сказати не можна [3, с. 108].

Отже вирішення цієї проблеми потребує пошуку нових підходів, які дадуть змогу Україні посісти своє місце і закріпитися на висококонкурентному (але такою ж мірою прибутковому) ринку високотехнологічної продукції та забезпечити при цьому національні інтереси держави.

Пошук шляхів збільшення експорту ВТП робить актуальними дослідження щодо:

– аналізу тенденцій розвитку світового ринку озброєння в цілому і його регіонів, можливостей власного ОПК щодо розроблення і виробництва конкурентоспроможної ВТП;

– пошуку шляхів підвищення ефективності управління зовнішньоекономічною діяльністю національного ОПК;

– особливостей організації та ведення переговорного процесу з метою укладення зовнішньоторговельних угод на постачання озброєння та військової техніки (ОВТ).

Нині у структурі українського експорту переважають сировинні товари, що свідчить про його неефективну структуру. Споживчі ж товари, електронне і промислове обладнання не користуються попитом через невідповідність світовим стандартам. Тут чітко виявляється спеціалізація України як сировинно-напівфабрикатного регіону колишнього СРСР з окремими розірваними технологічними ланцюжками наявних сучасних виробництв. Водночас показником, що визначає рівень економічної та технологічної розвиненості країни, є обсяг експорту високотехнологічної продукції. Значну частку такого експорту становить експорт продукції військового призначення та подвійного використання [3, с. 108].

В. М. Бегма, оцінюючи стан ВТС України, зазначає, що розвиток нових технологій суттєво змінює можливості зброї та способи її застосування. «Високоточні удари, прагнення досягти мети без широкомасштабних бойових зіткнень, збільшення питомої ваги та значимості застосування невоєнних засобів, подальше витіснення людини з безпосередньої збройної боротьби віч-на-віч із супротивником – ці та багато інших інновацій змінюють парадигму війни. Особлива роль надається системам розвідки, зв'язку, автоматизованим системам обробки інформації, управління військами, технічного забезпечення та військам спеціального призначення. Засоби ППО (ПРО) та ВПС стають вирішальними у сучасній війні. Лише повна перевага коаліції в повітрі дає змогу одержати переваги сил у будь-якому бойовому зіткненні. Під впливом цих тенденцій відбувається модернізація збройних сил провідних світових держав» [16, с. 5].

Отже, розвиток військово-технічного співробітництва із зарубіжними країнами є одним із важливих напрямів забезпечення економічної безпеки держави, а в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України військово-технічне співробітництво посідає головне місце в системі елементів національної безпеки.

У Стратегічному оборонному бюлетені України, затвердженому Указом Президента України від 17 вересня 2021 року № 473/2021 відповідно до «Стратегічної цілі 3. Сучасне озброєння і військова (спеціальна) техніка, що забезпечують виконання завдань

Збройними Силами України, іншими складовими сил оборони, зокрема разом з відповідними структурами держав – членів НАТО» передбачено її досягнення такими заходами: «3.1.1. Удосконалення нормативно-правової бази з питань організації створення і виробництва, закупівель озброєння і військової (спеціальної) техніки, військово-технічного співробітництва» та «3.1.4. Розвиток військово-технічного співробітництва з метою забезпечення Збройних Сил України системами озброєння, військовою (спеціальною) технікою, що відповідають встановленим вимогам. Здійснення прямих закупівель озброєння і військової (спеціальної) техніки за імпортом» [6].

Колектив дослідників у своїй праці «Окремі аспекти військово-технічного співробітництва України з країнами-членами Північноатлантичного Альянсу на сучасному етапі» небезпідставно зазначають, що тема міжнародного військового співробітництва України набула надзвичайно вагомого значення після розв'язаної проти нашої держави різновекторної агресії з боку Російської Федерації. Україна стикнулась з новими видами загроз в усіх сферах життєдіяльності держави, у військовій зокрема. Реалії гібридної війни потребують нових підходів до забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності України, зокрема шляхом посилення військового партнерства з країнами – членами НАТО [17, с. 77].

В. М. Шемаєв, В. М. Бегма та С. М. Сидоренко у статті «Пріоритети нової ідеології військово-технічного співробітництва України з іноземними державами» роблять висновок про те, що система військово-технічного співробітництва України з іноземними державами, яка склалася за минулі роки, була переважно експортноорієнтованою, а політика закупівлі ОВТ за імпортом, як і політика військово-технічного співробітництва України загалом, нормативно не визначалися. Проте агресія РФ проти України виявила низку проблем щодо забезпеченості Збройних Сил сучасними зразками ОВТ, пов'язаних з можливостями підприємств оборонної галузі задовольнити такі потреби в повному обсязі. Це зумовило необхідність розширення ВТС України з іноземними державами, насамперед переорієнтації діяльності підприємств та організацій різних форм власності на забезпечення Збройних Сил України сучасним озброєнням [18, с. 52].

Проблема формування геополітичного ведення ВТС України із зарубіжними країнами є безпосередньо пов'язаною з необхідністю вироблення критеріїв щодо вибору партнерів для такого співробітництва. До таких можна віднести:

– участь обраної для співробітництва держави у регіональному чи трансрегіональному воєнно-політичних чи воєнних блоках; це не означає, що ВТС із такою державою є неможливим, однак така ситуація потребує точнішого і глибшого оцінювання наслідків кожного конкретного рішення щодо постачання озброєння та військової техніки або технологій подвійного призначення, особливо ж якщо виходити з можливого прогнозування потенціалу таких військово-політичних чи військових організацій для України;

– можливість різких змін у політиці тієї чи іншої держави стосовно саме України; зрештою, політика будь-якого партнера може, звісно, змінитися внаслідок зміни наявного режиму (як легітимної, так і силової), численні світові приклади дають змогу зробити висновок, що тривалість взаємовідносин, які формуються на основі ВТС, належить до розряду найбільш слабких, але в реальному житті вони мають і досить чіткий практичний прояв: у відносинах держав, де реалізація розглянутої загрози є досить великою, спектр можливостей для співробітництва є обмеженим; не можна використовувати довгострокові кредити (певний режим може відмовитися від їх виплати) тощо, інакше кажучи, таке співробітництво з країнами може відбуватися здебільшого лише на комерційній основі (валютній або бартерній), до того ж оплата має здійснюватися у найкоротші строки;

– можливість порушення тією чи іншою країною умов контракту щодо військового співробітництва, що могло б дискредитувати Україну або підірвати її позиції як у сфері ВТС, так і у сфері політичних та економічних відносин з іншими учасниками системи міжнародних відносин [13, с. 142].

Як зазначає О. О. Софронов, для здійснення ВТС з будь-якою країною дуже важливо спиратися на комплексний аналіз можливих наслідків взаємовідносин у військовій і військово-технічній сферах, брати до уваги ступінь відповідності такого співробітництва національним інтересам України та враховувати все це під час формування національної політики в його сфері. При цьому першочергові пріоритети мають надаватися зовнішньополітичним інтересам країни з дотриманням економічних (комерційних) вигод

для підприємств-експортерів зброї і техніки й інших послуг військового призначення [13, с. 143].

Окремої уваги заслуговує стаття В. В. Кравченко та О. О. Давимуки «Пріоритети оборонної політики Канади та українсько-канадське військово-технічне співробітництво», в якій автори резюмують, що співробітництво з Україною дає змогу Канаді підкреслити своє значення як активного міжнародного актора, зацікавленого у мирному вирішенні конфліктів, що призводять до порушення прав і свобод людини, а також у врегулюванні деструктивних тенденцій у регіоні Центральної та Східної Європи, які призводять до порушення геополітичної стабільності та підривають систему північноатлантичної безпеки. Для України ж співпраця з канадською стороною надає можливість не лише отримувати допомогу і преференції, розвивати зв'язки з однією з провідних демократичних держав світу та підвищувати свій міжнародний статус, для нашої держави відносини з Канадою – це можливість бути почутою на світовій арені гравців, які не повною мірою усвідомлюють рівень загрози з боку Російської Федерації. Саме тому взаємодія між двома країнами має відбуватися на різних рівнях співпраці: між політичними елітами, оборонними відомствами, економіками та, врешті-решт, суспільствами. Як країни зі схожими підходами та принципами (likeminded countries), Україна і Канада мають скористатися тісними історико-культурними зв'язками для побудови такого стану відносин, від якого обидві отримуватимуть максимальну вигоду [19, с. 166].

Канада підтримує особливе партнерство між Україною й НАТО та допомагає нашій державі в запровадженні й дотриманні стандартів Альянсу. Однією з форм співпраці України і Канади в межах НАТО є діяльність трастових фондів, які є особливим механізмом допомоги країнам, що не є членами Альянсу. Канада фінансує Програму модернізації системи командування і військового управління [20, с. 143].

Розвиток військово-технічного співробітництва з країнами-членами НАТО дає Україні доступ до найкращих науково-технічних розробок у сфері озброєння в інтересах питань національної безпеки. Також він надає можливість виробам національної оборонної промисловості вийти в першу чергу на європейський ринок. Помітно активізуються започаткування спільних проєктів України з країнами-членами НАТО у сфері ВТС. Країни євроатлан-

тичної співдружності розважливо та серйозно звернули увагу на реальну економічну привабливість ОПК України. Перехід на стандарти НАТО у сфері озброєнь має суттєво розширити можливості й ринки збуту української військової техніки та озброєнь. Спрощення експорту та імпорту товарів військового призначення дали старт реальній лібералізації зовнішньоекономічної діяльності для підприємств усіх форм власності, зокрема у сфері військово-технічного співробітництва [17, с. 75].

А. І. Шевцов та О. В. Гриненко у статті «Міжнародне військово-технічне співробітництво у сфері виробництва ОВТ як засіб забезпечення розвитку ОПК: уроки для України» роблять обґрунтований висновок про те, що між країнами-членами НАТО майже не існує військово-технічного співробітництва поза межами оборонно-промислової кооперації та інтеграції. У межах спільних ринків ЄС оборонне виробництво не регулюється, тобто у цій сфері країни діють виключно виходячи зі своїх національних інтересів [21, с. 118].

В. В. Логвиненко, аналізуючи основні законодавчі та практичні моменти військово-технічного співробітництва між США та Ізраїлем, указує, що програма військово-технічного співробітництва США та Ізраїлю спирається на широку законодавчу базу, основи якої були закладені ще у 1952 році. США підтвердили своє зобов'язання підтримувати військову перевагу Ізраїлю над арабськими сусідами, надавати йому фінансову допомогу і зміцнювати його національну безпеку. Співпраця Ізраїлю та США у сфері озброєння має комплексний характер і складається з різних компонентів, включно з військовим та економічним. Найбільшим компонентом ВТС США та Ізраїлю є військова допомога [22, с. 53].

Щодо військової співпраці США та України ґрунтовною нам видається думка В. М. Бегми та В. М. Шемаєва, яка зводиться до того, що зацікавленість саме США у виконанні запроваджених проти РФ санкцій та недопущення російської зброї у зони конфліктів через треті країни може стати потужним поштовхом для розвитку українсько-американського співробітництва у воєнно-технічній сфері. Розробляючи стратегію україно-американської кооперації, необхідно поряд із пріоритетом національних інтересів України усвідомлювати, які саме конкурентні виклики сьогодні постають перед військово-промисловим комплексом США у боротьбі за зовнішні ринки, та акцентувати увагу на тих напрямах, де промислові

та наукові можливості України можуть бути корисними й затребуваними американським бізнесом [23].

В. М. Бегма та Ю. Ю. Шимов у статті «Військово-технічне співробітництво України в умовах позаблоковості: цілі, напрями, стратегія» зазначають, що, виходячи з важливості військово-технічного співробітництва України для забезпечення обороноздатності держави, а саме для переозброєння української армії, підтримання і розвитку науково-технічного та виробничо-технологічного потенціалу на оборонних підприємствах, відновлення та розвитку міжнародної кооперації оборонних галузей промисловості, треба невідкладно визначити пріоритети трансформації ВТС та вдосконалити механізм державного втручання для реалізації цілей на короткостроковий період. Визначення стратегічних напрямів розвитку ВТС України з іноземними державами має ґрунтуватися на результатах науково-прогнозного аналізу щодо поточного стану світового ринку озброєнь, основних факторів та умов, які на нього впливають, і тенденцій їх змін [24, с. 153]. Автори акцентують увагу на тому, що слід чітко визначити: цілі ВТС України з іноземними державами, принципи державної політики у зазначеній сфері, система державного управління ВТС, включно із системою моніторингу за визначеними показниками для оцінювання ефективності діяльності ВТС; суб'єктів сфери ВТС, їхні повноваження та порядок взаємодії; основні заходи щодо вдосконалення законодавчої та нормативно-правової бази сфери ВТС, а також щодо фінансової, інформаційної та інвестиційної державної підтримки, полегшення податкового, митного та валютного регулювання; заходи з підвищення ефективності виставкової діяльності та підготовки кадрів [24, с. 153].

О. М. Мотузка, Н. А. Гринчак та А. Г. Тарасенко, досліджуючи сучасний стан і перспективи розвитку інвестиційного та військово-технічного співробітництва України з Азербайджанською Республікою, вказують, що перспективним для Азербайджану з погляду розвитку військово-технічного співробітництва може бути досвід інтеграції різних зразків обладнання зв'язку в єдину мережу. Сьогодні в Збройних Силах України досить успішно реалізується програма поєднання радіостанцій як ультракороткохвильового, так і короткохвильового діапазону від різних виробників – турецьких, ізраїльських, американських – із залишками обладнання зв'язку радянського виробництва. Азербайджан може запропонувати Укра-

їні не лише боєприпаси (наприклад 122-мілімерові реактивні снаряди для реактивної системи залпового вогню «Град»), а і зразки озброєнь як власне азербайджанського, так і ліцензійного виробництва, особливо в межах тісного співробітництва Азербайджанської Республіки з Туреччиною. Перспективною сферою військово-технічного співробітництва між цими країнами є передання українського досвіду виробництва легкої колісної техніки типу БТР, засобів радіолокаційного виявлення повітряних цілей і засобів боротьби з безпілотниками. Найголовніше, що вся ця техніка буде більш конкурентоздатною з погляду ціни порівняно із західними аналогами і з уже напрацьованим досвідом протидії новітній російській техніці й технологіям (які активно застосовуються на Донбасі) [25, с. 86].

Розвиток військово-технічного співробітництва з ЄС дає Україні доступ до найкращих науково-технічних розробок у сфері озброєння в інтересах національної оборони. Також він надає доступ виробам національної оборонної промисловості до європейського ринку. Спрощення експорту та імпорту товарів військового призначення дали старт реальній лібералізації зовнішньоекономічної діяльності для підприємств усіх форм власності, зокрема у сфері ВТС. Нагальні потреби та поява коштів уже сьогодні надають можливість здійснювати перші масштабні проєкти з ЄС. На початок 2019 року Україна та Євросоюз вийшли на новий якісний рівень ВТС, коли почалися не лише поставки окремих вузлів чи дрібних озброєнь, але й закупівля базових платформ озброєнь [26].

Основним документом польсько-українського оборонного співробітництва є «Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво у сфері оборони», вона є підґрунтям для подальшої співпраці та надає стратегічний поштовх партнерству між Києвом та Варшавою в умовах сучасних проблем безпеки у Центрально-Східній Європі. Генеральна угода встановлює 24 напрями співпраці, зокрема військовий зв'язок, проведення науково-дослідних робіт для потреб збройних сил, розроблення, модернізація, виготовлення і поставка оборонного обладнання, співпраця у сфері оборонної промисловості, військової підготовки, військової медицини тощо [27, с. 208].

Забезпечення Збройних Сил України сучасними зразками ОВТ потребує нової ідеології ВТС України з іноземними державами, яка має бути закріплена в окремому документі – Стратегії вій-

ськово-технічного співробітництва України з іноземними державами. Стратегія має розглядатися як довгостроковий, послідовний, конструктивний, раціональний, підкріплений ідеологією недеталізований план. Одним із пріоритетних шляхів розвитку ВТС є лібералізація законодавства України щодо експорту / імпорту ОВТ суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, а саме надання державним замовникам можливості самостійно здійснювати імпортні операції із закупівлі необхідних їм товарів військового призначення та внесення змін до порядку надання повноважень вітчизняним оборонним підприємствам різних форм власності на експорт / імпорт товарів військового призначення для використання у власному виробництві й експорту товарів військового призначення власного виробництва [18, с. 52].

Слушною є пропозиція О. Зайківського та О. Оністрата, які вважають необхідним доповнити міждержавні угоди про ВТС угодами про проведення спільних науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у галузі озброєння і військової техніки та про взаємну охорону прав на результати інтелектуальної діяльності, створені та надані в процесі двостороннього військово-технічного співробітництва [28, с. 59].

Цікавою нам видається праця В. М. Шемаєва «Інформаційне супроводження військово-технічного співробітництва України з іноземними державами як інструмент забезпечення економічної безпеки держави», в якій автор розкриває поняття «інформаційне супроводження ВТС», під яким розуміє цілеспрямовану та системну діяльність державних органів щодо забезпечення реалізації національних інтересів України під час здійснення військово-технічного співробітництва, яка за змістом та формою охоплює збір, обробку, зберігання і пошук професійно значущої інформації, а також у наданні цієї інформації всім суб'єктам ВТС у відповідний час і в зручній для них формі [29, с. 290] та описує комплекс заходів з інформаційного супроводження ВТС, до яких, зокрема, відносить комплексне інформаційне забезпечення найбільш повною і достовірною фактографічною та концептуальною інформацією порівняльного та прогнозного характеру; інформацією щодо стану, тенденцій і перспектив розвитку предметної галузі конкретних об'єктів-аналогів озброєння, підготовку аналітичних, порівняльних або реферативних оглядів, проведення патентних досліджень, організацію консультацій та експертного оцінювання, зіставлення

техніко-економічних параметрів виробів, переклад ділової інформації, формування спеціалізованих (зокрема повнотекстових) баз даних для побудови аналітичних моделей і кількісного аналізу об'єктів здійснення експертизи та прогнозування [29, с. 290].

Змістом ВТС України з іноземними державами є діяльність уповноважених на це інститутів державної влади, організацій та підприємств, державних і приватних фірм та компаній, пов'язаних із розробленням, виробництвом, продажом або закупівлею оборонної продукції, а також із плануванням, координацією та послугами оборонного призначення [1, с. 17].

Логічним прикладом такої діяльності є інформаційне супроводження ВТС, яке проявляється у таких завданнях:

– вивчення перспективних ринків збуту українських товарів військового призначення та подвійного використання, завчасне визначення можливих конкурентів і їх реальних можливостей щодо проведення заходів недобросовісної конкуренції, серед іншого інформаційних операцій; моніторинг кон'юнктури на світовому ринку озброєнь;

– сприяння просуванню продукції українських експортерів озброєння за кордоном за допомогою поширення реклами (із залученням ЗМІ, структур, організацій та фірм цієї країни), презентації випробувань, показів та виставок зразків озброєння національного виробництва;

– вивчення напрямів, способів і методів здійснення заходів недобросовісної конкуренції, серед іншого інформаційних операцій з боку конкурентів проти українських виробників озброєння;

– виявлення сильних і слабких місць конкурентів українських виробників озброєння та вивчення можливих напрямів інформаційного впливу на них;

– виявлення ознак проведення інформаційних операцій (акцій) проти України у сфері ВТС на ранніх стадіях;

– організація проведення брифінгів, прес-конференцій щодо конструктивного висвітлення позицій України у сфері ВТС, сприяння у розміщенні та поширенні матеріалів особами, які конструктивно висвітлюють позицію України у сфері ВТС з іноземними державами;

– узагальнення та систематизація отриманих відомостей щодо виявлення ознак зовнішнього деструктивного інформаційного впливу на Україну у сфері ВТС, визначення мети, завдань та

суб'єктів деструктивного зовнішнього інформаційного впливу у цій сфері;

– узагальнення та аналіз досвіду проведення інформаційних операцій на державному рівні, зокрема у сфері ВТС;

– інформаційно-аналітичне забезпечення заходів у сфері ВТС України з іноземними державами [29, с. 291].

Ми погоджуємося з думкою про те, що агресія РФ проти України у 2014 році призвела не лише до припинення українсько-російського військово-технічного співробітництва, але й перевела Росію зі стану конкурента на ринку ОВТ у стан ворогів Української держави, що безумовно спонукало до пошуку нової моделі поведінки України на ринку ОВТ. Захоплення українських кораблів у міжнародних водах Чорного моря поблизу Керченської протоки ще раз довело необхідність запровадження більш рішучих кроків у протистоянні з агресором, зокрема і на міжнародному ринку ОВТ. Тому нова політика України у сфері ВТС має полягати не лише у завоюванні нових ринків збуту власної продукції та розширенні промислової кооперації з країнами, що мають передові технології, а й в активній протидії РФ з метою усунення її з міжнародних ринків ОВТ. Ураховуючи те, що і Україна, і РФ працюють майже в одному сегменті продукції та послуг на вищезазначеному ринку, посунути із цього сегменту головного конкурента можна лише за умов підтримки з боку наших стратегічних партнерів та використання міжнародної політики санкцій проти РФ через її агресію проти України [23].

Оцінюючи систему ВТС України, можна визначити, що вона найбільше відповідає ознакам системи президентсько-урядового типу, їй повною мірою відповідають як усі переваги, так і недоліки такої системи. Основним із цих недоліків є передумови можливої нестійкості системи через виняткові повноваження президента в галузі експорту військової продукції. Це сприяє ухваленню рішень не завжди в інтересах держави через вплив на Президента його оточення, окремих зацікавлених осіб або його особистих уподобань [30, с. 32].

Із питаннями ВТС тісно пов'язано створення гнучкої системи ухвалення рішень стосовно реалізації військової продукції та організація системи експортного контролю для недопущення порушень державою міжнародних домовленостей та зобов'язань.

Державна система ВТС є досить складною, і визначити ефективність її діяльності в класичному розумінні (як співвідношення витрат до отриманого прибутку) майже неможливо через неможливість підрахунків витрат на утримання та діяльність усіх учасників, задіяних у процесі ВТС. Отже, ми пропонуємо систему показників ефективності діяльності системи ВТС, що ґрунтується на прив'язці до кінцевого результату за певний період часу.

Показники ефективності, що розраховуються за період часу, можна подати так:

– валютні (зокрема гривневі) платежі (ВП) підприємствам по операціях, пов'язаних із продажом їхньої продукції іноземним замовникам;

– ВП за винятком зустрічних зобов'язань підприємств за контрактами;

– весь обсяг валютних надходжень в Україну від продажу продукції військового призначення та подвійного використання;

– вартісний обсяг постачань продукції на експорт, а також прийнятих етапів робіт (послуг) для іноземних замовників;

– обсяг контрактних зобов'язань, укладених і розміщених у промисловості, по змозі диференційовано з урахуванням імовірності виконання контрактних зобов'язань обома сторонами (зокрема з урахуванням платоспроможності замовника).

Систему ВТС варто вважати успішно функціонуючою за всіма параметрами лише у разі позитивних темпів зростання всіх 5 показників [3, с. 109].

Як адекватний політичній і економічній реаліям і зручний на практиці показник ефективності роботи державного посередника в системі ВТС пропонується вибрати обсяг валютних надходжень від іноземних замовників, що спрямовуються держпосередником як безпосередньо на державні витрати (через систему податкових платежів і зборів), так і організаціям оборонного комплексу. Цей показник є кращим з таких причин: відповідає визначеній в Указі Президента меті ВТС України з іноземними державами; є чинником, що спонукає посередника прагнути до збільшення коштів, які направляються в оборонну промисловість; значною мірою відповідає завданням діяльності державного посередника як комерційної організації.

До особливостей визначення показників ефективності діяльності промислового підприємства належить те, що порядок визна-

чення показника ефективності його зовнішньоторговельної діяльності збігається з показником для посередника за одним винятком – не треба враховувати комісійну винагороду посередника. Усі інші види витрат: на страхування, транспортування, виконання офсетних зобов'язань, штрафи, витрати на закордонних посередників – притаманні будь-якому суб'єкту ВТС.

Під час оцінювання ефективності ВТС у цілому завжди слід ураховувати, що у чистому вигляді комерційний ефект військово-технічного співробітництва інколи здається не надто значним, проте сама співпраця на такому рівні є найважливішою складовою зовнішньої політики і стратегії країни у певному регіоні.

Оцінюючи реалізацію експортних можливостей України на ринку ОВТ, слід зауважити, що за останні 5 років експорт зброї з України поступово зростав, причому почала змінюватися структура експорту, а саме, якщо на початковому етапі здебільшого продавалася зброя Міністерства оборони, то останнім часом акценти дедалі більше змінюються у бік замовлень на підприємствах ОПК [3, с. 110].

Внутрішня ситуація в Україні (проведення АТО / ООС, реформування збройних сил та ОПК тощо), а також політична ситуація у світі та зміна акцентів воєнних загроз навколо держави потребують кардинального перегляду наявних підходів щодо здійснення як експорту, так і імпорту ОВТ. Отже, в разі збереження рівня контролю над експортом ОВТ подальший розвиток системи ВТС України слід здійснювати у напрямі забезпечення виконання системою всіх функцій стратегічного управління як експортом, так і імпортом продукції військового призначення [30, с. 33].

У процесі досліджень виявлені такі особливості діяльності України на ринку ОВТ:

– на початковому етапі її наміри обмежувалися можливостями експорту надмірних запасів з арсеналу колишнього СРСР, ця зброя є достатньо відомою закордонним партнерам, які мають великі її запаси та необхідну кількість підготовлених (зокрема і у військово-навчальних закладах України) кадрів для бойового застосування та різних видів забезпечення;

– велика кількість зброї виробництва колишнього СРСР, що перебуває на озброєнні багатьох країн світу, робить актуальним участь України у модернізації та обслуговуванні цієї зброї;

– до певних переваг українського озброєння на світовому ринку озброєння можна віднести збереження порівняно невисокої ціни при досить високих техніко-технологічних характеристиках;

– що стосується основних перешкод щодо нарощування Україною свого експорту ОВТ, то головними з них є фінансова слабкість країни, відсутність системи післяпродажного обслуговування та маркетингу;

– проблема фінансування нових розробок може стати суттєвою перешкодою для розширення експорту озброєння у XXI сторіччі [3, с. 111].

Аналіз джерельної бази та попередніх досліджень щодо проблем експорту ОВТ свідчить про те, що автори зазвичай досліджували окремі аспекти цієї проблематики. Багато праць присвячено маркетинговим дослідженням продукції військового призначення та подвійного використання на регіональних ринках. Окремі роботи присвячено проблемам ОПК, в деяких з них є пропозиції щодо його реформування.

Набагато менше праць присвячено особливостям функціонування самої системи ВТС. У цих роботах здебільшого йдеться про правові аспекти військово-технічного співробітництва, і лише в деяких з них є спроба оцінити ефективність діяльності такої системи.

Також слід указати на те, що переговори щодо укладання угод на експорт ОВТ можуть тривати протягом досить тривалого терміну (один, два роки, а то й більше). Протягом цього часу можуть відбутися військово-політичні та економічні зміни як в окремих регіонах, так і у світі загалом, які суттєво впливатимуть на процеси трансферту озброєння і не можуть не враховуватися під час поточної діяльності на ринку.

Отже, для успішної роботи на ринку озброєння та максимального використання експортного потенціалу українського ОПК потрібна комплексна оцінка зовнішніх і внутрішніх чинників, які тією чи іншою мірою впливають на процес зовнішньоторговельної діяльності з товарами ВППВ. Основною методологією такого аналізу є теорія «стратегічного управління», основи якої були розроблені такими вченими, як Р. Акофф, І. Ансофф, П. Друкер, Б. Карлоф та інші.

Отже, розроблення на основі вищевказаної теорії науково-методичної бази щодо забезпечення стратегічного управління екс-

портом продукції військового призначення та подвійного використання з урахуванням внутрішніх можливостей та особливостей функціонування світового ринку озброєння дасть змогу максимально ефективно використати експортний потенціал національного ОПК.

Аналіз наявних теорій стратегічного управління показав, що вони розроблялися для економік, які розвиваються еволюційно і не є адекватними перехідній економіці України та економіці інших постсоціалістичних країн. Науково-методичне забезпечення, розроблене західними вченими, не повною мірою відповідає реаліям України. Це і зрозуміло, оскільки вони будували свою теорію для стабільних економік промислово розвинених країн [3, с. 112].

У Стратегічному оборонному бюлетені вказано, що досягнення стратегічних цілей розвитку сил оборони здійснюватиметься на основі програмно-проєктного підходу із застосуванням сучасних інструментів оборонного менеджменту, який є ключовим механізмом системного та узгодженого формування та реалізації воєнної політики, планування ресурсів та управління розвитком спроможностей сил оборони. Розроблення та виконання програмних і планувальних документів і проєктів, спрямованих на розвиток сил оборони, та реалізація найбільш високозатратних проєктів (які потребують державної підтримки) через державні цільові оборонні програми забезпечать реалізацію визначених завдань і заходів [6].

У Стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 року вказано, що у межах розвитку міжнародного співробітництва та реалізації експортної політики в середньостроковій перспективі (до 2023 року) серед іншого передбачається забезпечити:

– інтенсифікацію присутності України на міжнародних ринках, активне просування на зовнішній ринок нових та модернізованих видів озброєння і військової техніки вітчизняного виробництва;

– подальше вдосконалення системи державного регулювання військово-технічного співробітництва та експортного контролю;

– поглиблення військово-технічного співробітництва та виробничої кооперації з країнами-партнерами;

– адаптацію національної системи стандартизації до міжнародних принципів, впровадження на підприємствах оборонно-промислового комплексу стандартів НАТО;

– активізацію діяльності із залучення ресурсів трастових фондів НАТО;

– розвиток співробітництва з провідними міжнародними оборонними інституціями;

– залучення двосторонніх міжурядових комісій до просування товарів вітчизняного виробництва на міжнародний ринок;

– залучення науково-дослідних установ до проведення аналізу ринків озброєнь, військової техніки й товарів подвійного використання; активізацію робіт з укладення офсетних договорів [31].

У довгостроковій перспективі (до 2028 року) досягнення цілей Стратегії щодо розвитку експортного потенціалу України пов'язано з необхідністю:

– дотримання збалансованої політики у відносинах із ключовими міжнародними партнерами України;

– активізації участі України у роботі міжнародних режимів експортного контролю;

– підтримки іміджу України на міжнародному ринку, використання іміджевого фактора як показника позиціонування продукції кожного окремого кластера на міжнародному ринку [31].

Розроблення теоретичних засад стратегічного управління експортом ОВТ України, що здійснюється в умовах перехідної економіки та подолання економічної кризи в державі, має ґрунтуватися на основі цілісної концепції, розробленої з урахуванням останніх досягнень теорії менеджменту, новітніх інформаційних технологій та економіко-математичних методів.

У підґрунті концепції лежать принципи стратегічного управління підприємством (для успішної реалізації експортного потенціалу українського ОПК зусиль окремих підприємств та спецекспортерів недостатньо, отже, всю систему ВТС України із зарубіжними країнами можна розглядати як окреме підприємство з єдиною кінцевою метою), які враховують особливості функціонування систем стратегічного управління в умовах перехідної економіки і забезпечують вибір адекватних методів, моделей та інструментів для розроблення і виконання ухвалених стратегічних рішень.

Стратегічне управління експортом озброєння – це комплекс заходів, спрямованих на розвиток експорту ОВТ у довгостроковій перспективі в умовах взаємодії системи ВТС України з мінливим зовнішнім оточенням.

Змістом стратегічного управління є визначення того, що слід робити у певний час для досягнення бажаних результатів у майбутньому, ґрунтуючись на прогнозі поведінки оточення та оцінювання експортних можливостей власного ОПК (рис. 3).

Рис. 3 – Модель стратегічного управління ВТС

Головною функцією стратегічного управління є стратегічне

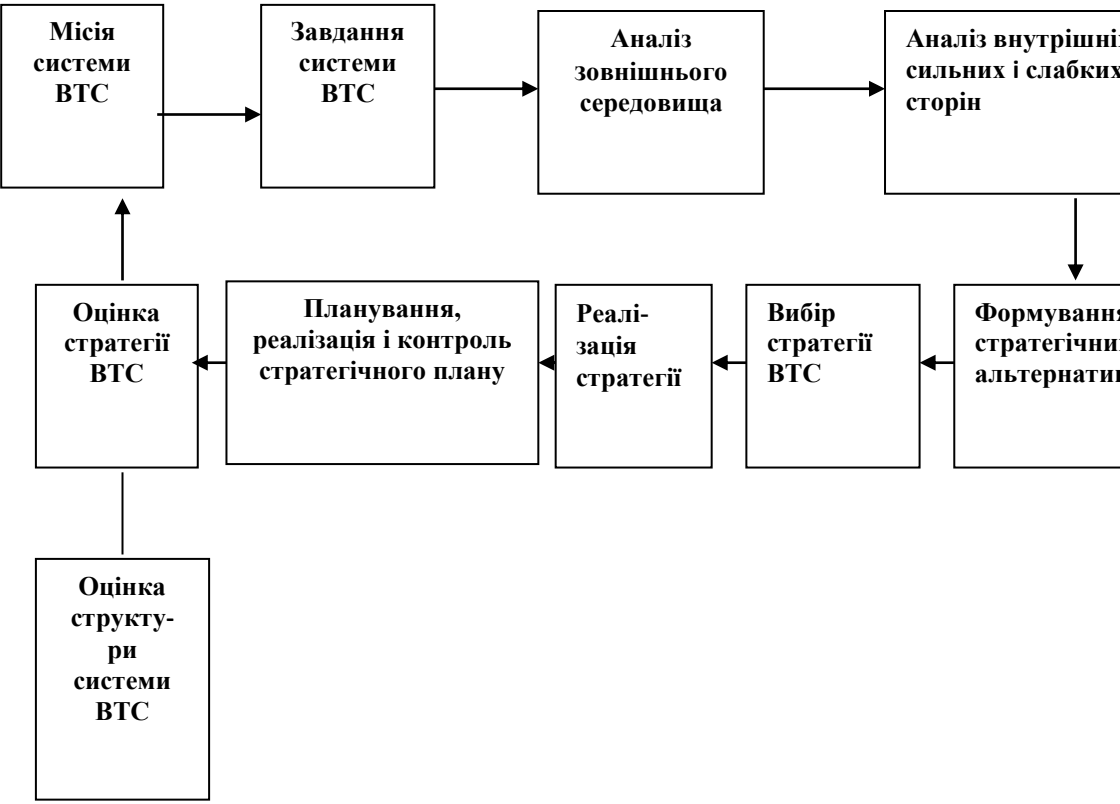

планування. Це такі дії та рішення керівництва, що спрямовані на розробку стратегій, які мають на меті вирішення завдань системи.

Стратегічне планування – це передбачення майбутніх завдань системи, результатів їх розв'язання і ресурсів, потрібних для досягнення мети.

Головне у ньому – спрогнозувати потреби ринку й відповідно налагодити роботу. Для цього треба визначитися щодо таких питань:

– дії системи в майбутньому;

– становище її на ринку;

– потреби ринку;

– можливості системи реалізації своїх завдань за рахунок особистих ресурсів чи шляхом впливу на зовнішнє середовище.

Стратегічне планування можна поділити за періодами на короткострокове (1–2 роки), середньострокове (3–5 років) і довготривале (10–15 років).

Отже, як доведено в роботі, для розроблення методичних підходів та рекомендацій щодо стратегічного управління експортом товарів військового призначення та подвійного використання необхідно:

– проаналізувати стан і перспективи розвитку міжнародного ринку ОВТ;

– визначити власні можливості щодо виробництва конкурентоздатної продукції;

– визначити напрями реалізації стратегічного управління експортом ОВТ у системі ВТС України.

Маркетингове забезпечення експорту продукції військового призначення та подвійного використання показує, що сучасний ринок озброєння та військової техніки почав активно формуватися після закінчення «холодної війни» на початку 90-х років минулого століття, коли меркантильна складова продажу зброї почала різко переважати над політичними мотивами [3, с. 114].

До 1990 року провідне місце у світовій торгівлі цією продукцією посідав колишній СРСР. Після його розпаду головні позиції в цьому бізнесі перейшли до США. Водночас у різних регіонах світового ринку з’явилися нові експортери зброї, зокрема й Україна. Загальні ж обсяги передання озброєнь у роки «холодної війни» оцінювалися сумою від 40 до 60 млрд дол. США щороку.

За останні роки значно змінилася географія світового імпорту озброєння. Так, якщо в 1987 році на першому місці за обсягом придбаної військової техніки були країни Близького Сходу, то починаючи з 1995 року на провідні позиції почали виходити країни АТР.

За прогнозами закордонних фахівців, країни Близького Сходу все ж таки залишаться основними покупцями зброї на найближчі роки. На їхню частку припадає, відповідно, 30–31 % загального обсягу світового імпорту. Далі йдуть країни НАТО (27 %), Південна Азія, Австралія та Океанія (9 %), країни Латинської Америки та Африки (2 %), а також країни Східної Європи (1 %). Такий географічний розподіл світових постачань ОВТ обумовлюється значними програмами переозброєння армій багатьох країн Близькосхідного регіону, які зміцнюють власні воєнні потенціали, а також Азіатсько-Тихоокеанського, де зберігаються джерела нестабільності, а швидкі темпи економічного росту вимагають від керівництва низки країн здійснення дорогих програм імпорту озброєння.

Рушійним чинником міжнародного ринку воєнної техніки дедалі більшою мірою стають економічні міркування. Це означає, що відносини між виробниками зброї та практика їх діяльності можливо дедалі більше нагадуватимуть ситуацію, характерну для виробників цивільної продукції. Тому ціна, надійність та післяпродажне обслуговування мають набувати дедалі більшого значення.

Невід'ємним елементом діяльності на ринку стає поєднання питань щодо закупівлі того чи іншого виду ОВТ із готовністю постачальника до реінвестування частини прибутку, отриманого від продажу, в національну економіку, а також до компенсаційних закупівель місцевих товарів. Передусім, це стосується країн «третього світу», які таким чином планують залучити іноземні інвестиції у розвиток власної економіки.

Специфіка товару, яким є зброя, надає певних характерних рис ринку озброєння. Специфічні ознаки ринку ОВТ, що відрізняють його від ринків інших товарів і послуг, подано на рис. 4.

Ознака	Виявлення у функціонуванні ринку	
	Цивільної продукції	Продукції військового Призначення
Кількість покупців	Велика кількість чи декілька	Монополія – держава виступає єдиним покупцем і продавцем
Ємність і динаміка розвитку ринку	Постійний попит, що залежить від доходів населення	Політичний стан та економічні можливості країни

Залежність продавця та покупця від держави	Незалежність або слабкий зв'язок	Повна залежність
Діапазон вибору товару	Широкий	Вузький
Характер зміни базової конструкції виробів	Постійне вдосконалення з урахуванням попиту	Інерційність великих термінів розроблення та виробництва
Ініціатор розроблення нового товару	Продавець (виробник)	Покупець (замовник)
Порядок оплати товару	Усі види оплати	Переважно оплата зобов'язань виробників
Можливості окремих виробників щодо експорту товару	Великі зв'язки із закордонними покупцями при диференційованому характері виробництва	Обмежені зв'язки із закордонними покупцями з урахуванням спільності інтересів груп держав та умов контрактів

Рис. 4 – Відмінні ознаки функціонування ринків цивільної продукції і продукції ВТП

На ринку зброї не існує жодних квот і, незважаючи на величезну різницю в цінах виробників, ніким і ніколи не запроваджувалися антидемпінгові заходи, що є усталеною практикою ГАТТ/СОТ на ринках звичайних товарів.

Провідна роль держави у воєнній сфері вносить специфіку у механізм ціноутворення на ОВТ. У зв'язку з тим, що вартість одного зразка визначити важко (вона залежить від багатьох чинників), використовують два основних типи цін: «фіксовані» (заздалегідь обумовлені) ціни й ціни, визначені на підставі компенсації витрат. Кожен із цих типів містить у собі кілька різновидів, зокрема для першого типу це «фіксовані» ціни, «фіксовані» ціни з можливістю подальшого перегляду та «фіксовані» ціни, кориговані за змінною шкалою, а для другого – ціни з оплатою витрат плюс фіксована винагорода з частковим відшкодуванням витрат.

Контракти з «фіксованими» цінами є вигідними з погляду виробництва. Але, незважаючи на це, їх укладення не завжди є виправданим через те, що вони, з одного боку, не передбачають

стимулювання, а з іншого – є вигідними лише в разі мінімального ступеня невизначеності та ризику.

Специфічні риси укладання зовнішньоторговельних угод на ринку ОВТ пов'язано також з характером конкурентної боротьби на ринку, до основних форм якої слід віднести такі:

– підтримка експортної політики національних ОПК з боку держави, зокрема активна участь вищого керівництва провідних країн у реалізації програм експорту ОВТ, що стає однією з головних умов успішної діяльності на ринку;

– кредитування державою власних експортерів;

– використання можливостей авторитетних міжнародних організацій в ухваленні рішень, що прямо або опосередковано торкаються інтересів конкретних виробників зброї.

Вищеназвані особливості конкурентної боротьби на світовому ринку ОВТ сприяли розвитку таких форм діяльності, які можна об'єднати під спільною назвою «феномен компенсацій». Останні за своєю типологією можна класифікувати таким чином:

– бартер та зустрічні закупки високотехнологічної продукції та послуг;

– трансферт виробництва до країни-імпортера;

– трансферт технологій та інвестицій в економіку країни-імпортера;

– латентні компенсації, як-то видача «утішливих» замовлень або безплатна передача ОВТ;

– інші положення контрактів, що можуть розглядатися як компенсації, наприклад пільгові умови поставки.

Окремо слід згадати такий вид компенсації, як політична.

Отже, застосування різних форм і методів діяльності, серед яких як уже наявні, характерні для діяльності усіх країн світу, так і нові, що з'явилися останнім часом, значно ускладнює здійснення зовнішньоторговельних операцій на світовому ринку ОВТ.

Однією з головних умов успішної діяльності на світовому ринку озброєння та військової техніки (як і для будь-якої продукції) є не лише висока якість товару, а й сучасний маркетинг. Важливою особливістю маркетингу ринку ОВТ є складність процесу вивчення та сегментації ринку. Потреба у такому специфічному товарі, як зброя, визначається, виходячи з характеру воєнної доктрини держави, поглядів політичного керівництва країни на пробле-

ми забезпечення безпеки й захисту національних інтересів і тенденцій зміни геополітичної та стратегічної ситуації у світі.

Вивчення ринку продукції ОПК потребує врахування низки обмежень та особливостей. Обмеження можна поділити на три групи: політичні, юридичні та економічні.

Політичні обмеження зумовлюються традиційними політичними зв'язками країни-імпортера, характером політичної кон'юнктури (країна-імпортер є «гарячою точкою», до неї може бути застосовано санкції з внутрішньополітичних причин тощо), тенденціями зміни політичного клімату у регіоні та в світі. Сьогодні, наприклад, діє ембарго ООН на експорт зброї у Лівію, Сомалі, Ірак та країни, що входили до колишньої Югославії.

Юридичні обмеження пов'язано не лише із системою міжнародних договорів, що обмежують поставки ОВТ тій чи іншій країні, а й з особливостями законодавства країн-експортерів (імпортерів) і країн, що є головними конкурентами. У 1992 р. у багатьох країнах, включно з такими великими експортерами, як США, Росія та Китай, у національні законодавства були внесені зміни, що коригують політику у сфері експорту зброї у бік жорсткішого та відкритішого для міжнародної спільноти регулювання.

Серед економічних обмежень слід завернути увагу на фінансову спроможність, регламентацію поставок зброї з урахуванням обсягів і структури попередніх поставок ОВТ, жорсткість конкуренції, особливості реклами та просування товару й цінову політику.

Ядром комплексних маркетингових досліджень є оцінка ринкової кон'юнктури, під якою в широкому значенні розуміється комплекс реальних умов і факторів, що впливають на функціонування (структуру, динаміку, співвідношення попиту та пропозиції на товари ВТП тощо) ринку ОВТ у певний момент часу та за певних географічних і територіально-географічних умов. Основні показники ринкової кон'юнктури показано у таблиці 1.

Таблиця 1

Основні показники ринкової кон'юнктури

Групи показників	Показники
Пропозиція товарів (продуктів і послуг)	обсяг, структура і динаміка пропозиції; виробничий і сировинний потенціал пропозиції; еластичність пропозиції
Попит покупців	попит, диференційований за ознаками: ступеня за-

на товари (продукти і послуги)	доволення, вектору зміни, стану ринку і місця купівлі; споживчий потенціал (у цілому і по окремих товарах і послугах): ємність ринку продукції та ємність ринку послуг; еластичність попиту
Пропорційність ринку	співвідношення попиту і пропозиції; співвідношення ринків продукції та послуг; товарна структура обігу; розподіл (частка) ринку між виробниками та розподіл ринку між продавцями; структура продавців за формами власності; структура покупців; регіональна структура ринку
Тенденція розвитку ринку	темпи росту, вектори і параметри трендів продажу, цін і товарних запасів, інвестицій і прибутків
Коливання, стабільність і циклічність ринку	коефіцієнти варіації продажу, цін і товарних запасів у часі та просторі (економічному і географічному); параметри моделей сезонності розвитку і циклічності розвитку ринку
Регіональні розходження стану і розвитку ринку	регіональна варіація співвідношення попиту і пропозиції та інші пропорції ринку; регіональна варіація рівня попиту; регіональна варіація темпів і динаміки основних параметрів розвитку ринку
Ділова активність	портфель замовлень, його склад, заповнювання і динаміка; кількість, масштаб, частота і динаміка угод; ступінь завантаженості виробничих (торгових) потужностей
Комерційний (ринковий) ризик	інвестиційний ризик; ризик ухвалення маркетингових рішень; ризик випадкових ринкових коливань
Масштаб (розмір) ринку, рівень монополізації і конкуренції	кількість фірм, що виступають на ринку кожного товару, їх розподіл по країнах, за організаційними формами і спеціалізацією; загальний обсяг реалізації товарів і послуг на ринку та розподіл фірм за розмірами (обсягом збуту і про-

	дажу); розподіл ринку (угруповання фірм за їх часткою в загальному обсязі збуту і продажу); частка малих, середніх і великих фірм у загальному обсязі ринку

Ця система показників містить у собі не лише специфічні показники кон'юнктури, а й низку показників з інших, суміжних напрямів маркетингових досліджень. Особливістю показників кон'юнктури є використання як них параметрів статистичних моделей, що відбивають тенденції і циклічність ринку. Дані для кон'юнктурного аналізу варто збирати з максимально можливим ступенем деталізації у часі (щомісячні або квартальні дані). При цьому бажано акумулювати дані за останні 2–3 роки.

Щодо маркетингу технологій військового та подвійного призначення можна зазначити, що його принциповою особливістю в разі маркетингу нових технологій є те, що процес розвитку ринку високих технологій ґрунтується не на аналізі попиту, а на аналізі технологій інноваційного розвитку. При цьому особливу увагу необхідно приділяти як технологічній, так і економічній обґрунтованості інноваційних технологій, особливо процесам технологічної обробки.

Оцінюючи сучасні можливості національного оборонно-промислового комплексу України, можна зауважити таке. 2000-і роки стали десятиріччям істотних змін у реструктуризації оборонної промисловості в більшості регіонів світу. Основними рисами цих змін стали такі:

– значне скорочення оборонної промисловості в країнах – основних виробниках озброєнь;

– прискорення концентрації на найвищому рівні оборонної промисловості, яке не було таким помітним на нижчих рівнях;

– значний ступінь диверсифікації виробництва (з продукції військового призначення на цивільну продукцію) компаній – основних виробників зброї;

– намагання держав, особливо Франції і Великої Британії, використати експорт озброєнь як стратегію компенсації втрат від зменшення обсягів продажів на внутрішньому ринку [3, с. 116].

Російська Федерація також приділяє дедалі більшу увагу експорту озброєнь, вбачаючи в цьому засіб збереження потенціалу ОПК.

Разом із тим саме озброєння та способи його застосування зазнали суттєвих змін, на що впливає як технічний прогрес, так і останній досвід збройних конфліктів. Зброя стає більш технологічною та коштовною. Утримання ОВТ на високому технологічному рівня потребує від виробників зброї збільшення асигнувань на НДДКР.

Аналіз перебігу бойових дій у конфліктах останнім часом свідчить також про те, що деякі країни світу мають намір відмовитися від окремих традиційних зразків зброї, що становили основу багатьох війн минулого. Наприклад, США заявили, що відмовляться від основних танків на користь надманевреним більш легким бойовим засобам, що мають водночас достатньо потужну зброю. Велика увага приділяється індивідуальним засобам ведення війни і засобам управління та зв'язку.

Аналіз світових військових витрат і напрямів розвитку військової техніки показує, що загальне скорочення збройних сил провідних світових держав призвело до скорочення військових бюджетів більшості провідних країн – виробників зброї.

Водночас протягом 2000-х років військові витрати почали збільшуватися. Європа та Америка посіли перші місця серед регіонів з найбільшим обсягом військових витрат. На США припадає 37 % загальносвітових військових витрат. Зростання військових витрат у Європі є наслідком головним чином збільшення цього показника в Росії. Однак поточний рівень військових витрат РФ варто порівнювати швидше з показниками європейських країн, а не із США через різке попереднє скорочення військових витрат Росії протягом 1990-х років.

За цей само період кожен із трьох регіонів – Африка, Азія та Близький Схід – зробив свій внесок (11–14 %) у загальносвітове зростання військових витрат. Загалом військові витрати цих регіонів є невеликими, тому їх частка становить незначний відсоток від загальносвітового показника. Африка та Південно-Східна Азія є регіонами з найінтенсивнішими темпами зростання військових витрат протягом 1998–2005 рр. (відповідно на 37 % і 23 % у реальних цінах, за даними СІПРІ).

Суттєвою рисою трансформації та функціонування оборонного комплексу провідних країн стає зближення військового та цивільного секторів господарювання. Ці процеси стимулюються насамперед науково-технічним прогресом і є найбільш помітними в США, де вони зазвичай визначаються терміном «військово-цивільна інтеграція».

Однак питання про створення повністю інтегрованої промислової бази, яка могла б задовольнити як загальноекономічні потреби, так і потреби національної безпеки, наразі можна вважати передчасним. І хоча межа між військовим та цивільним секторами останнім часом стає більш розмитою, сама специфіка засобів збройної боротьби та ринку ОВТ не дає підстав робити висновок про те, що ця межа колись зникне.

Експортний потенціал ОПК визначається як частина його виробничого потенціалу, результати діяльності якого реалізуються в зовнішньоекономічній сфері. У працях вітчизняних та зарубіжних економістів підкреслюється, що вихідною точкою для визначення рівня експортного потенціалу підприємства (галузі, країни) є величина виробничого потенціалу. При цьому в літературі домінує однобічне трактування суті виробничого потенціалу – або як сукупності ресурсів, або як спроможності господарчої системи до випуску продукції, або як здатності виробничих сил досягати певного ефекту.

Можна вказати чинники виробничого потенціалу оборонних підприємств, які найбільше впливають на їх експортні можливості:

– технічні ресурси – структура, техніко-економічний та науково-технічний рівень виробничого обладнання та основних фондів;

– використання технічних ресурсів – фондовіддача, ресурсоємність виробів;

– науково-технологічні ресурси – інвестиції у НДДКР, їх перспективність, конкурентоздатність, інформаційне забезпечення науково-технічного пошуку та управління виробництвом;

– кадрові ресурси; кваліфікація робітників та службовців, їх адаптаційна здатність до змін у разі зміни цілей та завдань підприємства;

– ресурси управління; характер і гнучкість управлінської системи, швидкість проходження управлінських рішень тощо;

– фінансові ресурси, що можуть вкладатися в розвиток виробництва: стан активів, наявність кредитних ліній тощо.

Другою складовою експортного потенціалу держави можна визнати так званий маркетинговий потенціал, що являє собою сукупність засобів та можливостей (держави, галузі, підприємства) щодо маркетингової діяльності на конкретному ринку.

У реальній практиці оцінка величин фактичного експортного потенціалу ОПК України дорівнює фактично реалізованій за кордони країни продукції, обчисленій в одній з вільно конвертованих валют (краще за все у доларах США).

Аналіз експортного потенціалу ОПК України показує, що серйозною перешкодою на шляху до розширення експорту озброєнь у XXI сторіччі може стати проблема фінансування нових оборонних розробок, але безсумнівною перевагою більшості експортних зразків українського озброєння можна вважати збереження порівняно невисокої ціни за досить високих показників техніко-технологічних характеристик [3, с. 125].

Національна система військово-технічного співробітництва України із самого початку створювалася як система контролю за експортом озброєння та військової техніки з метою недопущення порушень Україною своїх міжнародних зобов'язань щодо міжнародних режимів контролю над передачами ОВТ. Водночас геополітичні зміни, які відбулися за останнє десятиріччя, а разом із ними зміни на світовому ринку ОВТ вимагають від системи ВТС не лише виконання організаційних та контролюючих функцій, а й активного сприяння збільшенню експорту ОВТ і максимальному використанню експортного потенціалу українського ОПК.

Під час проведення зовнішньоторговельних операцій у галузі військово-технічного співробітництва слід зважати на те, що переговори щодо середніх і великих контрактів тривають від одного до п'яти років, а за цей період можуть статись значні зміни, що значно ускладнює переговорний процес, втягує у нього більшу кількість зацікавлених і незацікавлених учасників та додає ризиків недосягнення ухвалених домовленостей і необхідних компромісів.

Практична реалізація військово-технічного співробітництва характеризується тим, що для здійснення зовнішньоторговельної операції з купівлі-продажу продукції, робіт і послуг військового призначення необхідно активно боротися з дестабілізуючими угоду факторами, що ініціюються третіми особами або сторонами.

Досвід останніх років засвідчує, що іноземні конкуруючі країни часто вдаються до активних дій щодо зриву експортних поставок озброєння інших держав. Засоби, які використовуються для досягнення вказаної мети, дедалі частіше є пов'язаними з інформаційно-психологічним тиском на потенційних партнерів та конкурентів. Особливістю ж економічної безпеки в цій галузі є те, що, крім власних дій і рішень державного посередника, об'єктами уваги стають процеси та явища політичного, військово-технічного і торгово-економічного характеру [3, с. 126].

Найбільша увага в системі ВТС України приділяється виконанню функції контролю за експортом озброєння. Це пояснюється тим, що на першому етапі формування системи ВТС цій функції надавалося першочергове значення. Входження України до сучасного світового співтовариства вимагало від неї забезпечення дотримання міжнародних зобов'язань у сфері контролю над озброєннями та нерозповсюдженням у межах міжнародних організацій та режимів експортного контролю, а також інших міжнародних зобов'язань щодо контролю товарів військового призначення та подвійного використання.

Щодо функцій планування, організації та мотивації ВТС слід зазначити, що вони виконуються на рівні окремих суб'єктів ВТС (спецекспортерів, підприємств ОПК) у межах їхніх повноважень. Але загалом у межах системи ВТС виконання зазначених функцій не забезпечується на належному рівні. Це зазвичай призводить до слабкої міжвідомчої взаємодії у вирішенні питань щодо можливостей здійснення міжнародних операцій з товарами військового призначення та подвійного використання.

Функції прогнозування та коригування в межах наявної системи ВТС України практично не виконуються, що значною мірою стримує завоювання Україною нових ринків збуту ОВТ і може призвести до втрати наявних позицій держави на цьому ринку [3, с. 127].

Отже, останніми роками було здійснено низку заходів щодо вдосконалення державної монополії на торгівлю товарами і послугами військового призначення, а також вироблення дієвої системи експортного контролю. Відповідними актами Президента України та Кабінету Міністрів України сформовано систему підготовки й ухвалення політичних рішень у сфері встановлення, обмеження,

призупинення або припинення ВТС України з іноземними державами.

Водночас внутрішня ситуація в Україні (адміністративна реформа, реформування збройних сил, реструктуризація ОПК тощо), а також політична ситуація у світі та зміна акцентів воєнних загроз потребують кардинального перегляду наявних підходів до здійснення експорту ОВТ. Отже, в разі збереження рівня контролю над експортом ОВТ подальший розвиток системи ВТС України слід здійснювати у напрямі забезпечення виконання системою всіх функцій стратегічного управління експортом озброєння.

Головною передумовою успішної реструктуризації оборонно-промислового комплексу може бути поєднання державної оборонної промислової політики із загальною державною політикою економічних реформувань, яка повною мірою враховує сучасні тенденції розвитку та процеси, які відбуваються в ОПК провідних країн світу. Але масштабні структурні перетворення оборонного комплексу не можуть бути забезпечені у повному обсязі лише за рахунок державного бюджету. Тому в сучасних умовах великого значення набуває політика залучення коштів з альтернативних (позабюджетних) джерел.

Найдоцільнішим напрямом розвитку ОПК, що дав би змогу нарощувати експорт ОВТ і при цьому зменшував би негативний вплив експортної орієнтації, а також максимально використовував технологічні можливості ОПК для випуску цивільної продукції, є диверсифікація. Диверсифікацію військової промисловості можна уявити як розвиток технологій на базі наявних в оборонно-промисловому секторі галузей, що дали б змогу випускати продукцію не лише військового, а й цивільного призначення [3, с. 128].

З метою створення позитивного іміджу України на світовому ринку та забезпечення її національних інтересів важливим завданням держави на ринку товарів ВППВ є ефективна протидія деструктивному впливу з боку інших країн та активний вплив на іноземні держави з використанням методів інформаційного управління.

Завдання планування та ведення інформаційної боротьби необхідно комплексно вирішувати як на міжвідомчому державному рівні із залученням усіх установ, що беруть участь у сфері міжнародних передач товарів ВППВ, так і на рівні суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності. Це потребує створення відповідної органі-

заційної структури та організації підготовки фахівців у галузі інформаційної боротьби в інтересах державного управління [3, с. 129].

Під час здійснення процедур з реформування національного законодавства слід ураховувати помилки та досягнення лідерів світового ринку озброєння. Такими лідерами є США, Росія, Франція, Німеччина, Велика Британія, Італія, Китай, Нідерланди та Білорусь, що здійснюють 92 % світових поставок озброєння та військової техніки. Також для успішної діяльності на світовому ринку озброєнь суб'єктам ОПК України слід розробити та постійно вдосконалювати комплексну стратегію ринкової боротьби, яка враховуватиме тенденції розвитку світового ринку та ґрунтуватиметься на конкурентних перевагах вітчизняного ОПК. З метою завоювання нових для України ринків озброєння та вибору стратегії військово-технічного співробітництва необхідною умовою є вивчення конкретного регіону, військово-політичного балансу сил у ньому, фінансової спроможності держав, ставлення країн-імпортерів до військового експорту, присутність традиційних експортерів на цьому ринку тощо.

Серед адміністративно-правових засобів здійснення експортного контролю в Україні значне місце посідає адміністративний примус, з використанням якого реалізуються найважливіші правоохоронні функції держави та багатьох її органів. Застосування адміністративного примусу має свої особливості, що пояснюється специфікою завдань та функцій, які на них покладаються. Разом із тим у наукових працях у сфері митного права з незрозумілих причин термін «адміністративний примус» практично не використовується, хоча окремі його заходи неодмінно аналізуються. До заходів адміністративного примусу, які застосовуються, слід віднести три їх групи: адміністративно-запобіжні заходи, заходи адміністративного припинення та адміністративні стягнення [3, с. 188].

Адміністративно-запобіжні заходи становлять комплекс заходів впливу організаційного та іншого характеру, які надають можливість виявляти і не допускати контрабанду і порушення митних правил, забезпечувати правопорядок за різних надзвичайних обставин.

До адміністративно-запобіжних заходів, які застосовуються, належать перевірка документів, огляд і переогляд транспортних засобів, товарів та інших предметів і речей, застосування митних

забезпечень, особистий огляд, взяття проб і зразків та входження на територію підприємств, установ та організацій.

Заходи адміністративного припинення порушень можна визначити як таке, що ґрунтується на законі, примусове переривання (припинення) діянь, які мають ознаки адміністративного правопорушення, а в окремих випадках – і кримінально-правовий характер, спрямоване на недопущення шкідливих наслідків порушень, забезпечення провадження в справах про ці порушення і притягнення винних у їх учиненні до адміністративної, а у виняткових випадках – до кримінальної відповідальності. До таких заходів мають належати анулювання дії ліцензії на право займатися певним видом діяльності, огляд транспортних засобів, товарів та інших предметів, які є предметами порушення, витребування документів, митне обстеження територій, приміщень або транспортних засобів та вилучення товарів і документів. Адміністративна відповідальність за порушення митних правил нині регулюється переважно Митним кодексом, а в частині, не врегульованій ним, – відповідно до законів України [3, с. 189].

Список використаних джерел

1. Чепков І.Б., Зубарєв В.В., Смірнов В.О. та ін. Теорія озброєння. Науково-технічні проблеми та завдання: монографія: Т. 2. Військово-технічне співробітництво в системі забезпечення воєнної безпеки держави. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 404 с.
2. Володимир Горбулін: «Україна приречена торгувати зброєю і робитиме це успішно». 14 липня 2021. URL:https://lb.ua/news/2021/07/14/489233_volodimir_gorbulin_ukraina.html
3. Хом’яков Д.О. Адміністративно-правове регулювання перетину кордонів України вантажами військового призначення та подвійного використання. Дис. … канд. юрид. наук. Київ. 2015. 211 с.
4. Джус О.А. Військово-технічне співробітництво як визначальний напрямок міжнародного військового партнерства. *Політичне життя.* 2018. № 1. С. 119–125. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/pollife_2018_1_22

5. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text

6. Стратегічний оборонний бюлетень України, затвердженоУказом Президента України від 17.09.2021. № 473/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#Text

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 червня 2021 року «Про військово-технічне співробітництво України з окремими державами»: Указ Президента України від 18.08.2021. № 366/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366/2021#Text

8. Про здійснення міжнародного співробітництва Міністерством оборони України та Збройними Силами України: Наказ Міністерства оборони України від 19.12.2017 р. № 665 URL: https://www.mil.gov.ua/content/nakaz_moy/MOU_665_19122017.pdf

9. Проєкт Закону «Про військово-технічне співробітництво» від 02.12.2016 № 5479. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60624

10. Джус О. А. Військово-стратегічне співробітництво як компонента міжнародного військового партнерства. *S.P.A.C.E.* № 8/2018. С.25–28.

11. Інформаційний бюлетень “Біла книга – 2019–2020. Збройні Сили України, Держспецтрансслужба” підготовлений робочою групою фахівців Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України та Адміністрації Державної спеціальної служби транспорту. 2021. 196 с. URL: https://www.mil.gov.ua/content/files/whitebook/WB_2020_FINAL.pdf

12. Бовсунівський П.В. Військово-технічне співробітництво України й Республіки Азербайджан в контексті Нагірно-Карабахського конфлікту. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 103(2). С. 32–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2011_103%282%29__9

13. Софронов О.О. Військово-технічне співробітництво як складова державної політики України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* Випуск 94 (Частина ІІ), 2010. С. 138–143.

14. Бовсунівський П.В. Військово-технічне співробітництво в зовнішній політиці Боліваріанської Республіки Венесуела. С.76–97. URL:http://vmv.kymu.edu.ua/series/vipusk5/4.pdf

15. Зайківський О.Б., Оністрат О.А., Бондарчук М.В., Турчин В.М., Лотоха Л.М., Чернобай О.В. Охорона інтелектуальної власності у військово-технічній сфері : монографія. Київ : ВД Дмитра Бураго, 2015. 560 с.

16. Бегма В.М. Військово-технічне співробітництво в умовах глобалізації: український вимір: зб. мат-лів «круглого столу» / за заг. ред. О.В. Литвиненка. Київ : НІСД, 2011. 80 с.

17. Стецура, І., Морганюк, Д., Панасюк, М. Окремі аспекти військово-технічного співробітництва України з країнами-членами Північноатлантичного Альянсу на сучасному етапі. *Молодий вчений*, №6 (82), 2020. С. 73–78. URL:https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-6-82-15

18. Шемаєв В.М., Бегма В.М., Сидоренко С.М. Пріоритети нової ідеології військово-технічного співробітництва України з іноземними державами. *Наука і оборона*. №4. 2018. С. 49–52

19. Кравченко В.В., Давимука О.О. Пріоритети оборонної політики Канади та українсько-канадське військово-технічне співробітництво. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 4. С. 160–168. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2017_4_20

20. Романюк Н. Військово-технічне співробітництво України та Канади. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії.* № 2(4), 2018. С. 137–146. DOI: https://doi.org/10.29038/2524-2679-2018-02-137-146

21. Шевцов А.І., Гриненко О.В. Міжнародне військово-технічне співробітництво у сфері виробництва ОВТ як засіб забезпечення розвитку ОПК: уроки для України. *Стратегічні пріоритети.* 2010. № 1 (14). С. 117–122.

22. Логвиненко В.В. Американо-Ізраїльське військово-технічне співробітництво. *Наукові праці.* Випуск 159. Том 171. С.52–56.

23. Бегма В.М., Шемаєв В.М. Військово-технічне співробітництво Україна – США як інструмент усунення РФ з ринку ОВТ. *Оборонно-промисловий кур'єр.* 01.11.2019. URL: http://opk.com.ua/

24. Бегма В.М., Шимов В.М. Військово-технічне співробітництво України в умовах позаблоковості: цілі, напрями, стра-

тегія. *Стратегічні пріоритети* : наук.-аналіт. щокварт. зб. / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ. : НІСД, 2012. № 1(22). С. 148–153.

25. Мотузка О. М., Гринчак Н. А., Тарасенко А. Г. Сучасний стан та перспективи розвитку інвестиційного та військово-технічного співробітництва України з Азербайджанською Республікою. *Науковий вісник Національної академії статистики, обліку та аудиту: зб. наук. пр.*. 2019. № 1–2. С. 80–87.

26. Козій І., Поляков Л., Федоренко К. Військова євроінтеграція: як Україна виконує свої безпекові зобов'язання за угодою з ЄС. *Європейська правда.* 13.03.2019. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/03/13/7093804/

27. Костюк С. Українсько-польське регіональне співробітництво у сферібезпеки. *Міжнародний науковий вісник*. Випуск 1–2 (19–20). Ужгород, 2019. С.204–209.

28. Зайківський О.Б., Оністрат О.А. Деякі питання захисту національних інтересів щодо інтелектуальної власності в процесі євроатлантичної інтеграції. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* №4/2020. С. 52–64.

29. Шемаєв В.М. Інформаційне супроводження військово-технічного співробітництва України з іноземними державами як інструмент забезпечення економічної безпеки держави. *Економіка і організація управління*. № 3 (19) – 4 (20). 2014. С. 288–292.

30. Чепков І.Б., Лапицький С.В., Сотник В.В., Докучаєв О.В. Система управління військово-технічним співробітництвом та експортним контролем. *Озброєння та військова техніка*. № 2(22)/2019. С. 29–34. DOI: https://doi.org/1034169/2414-0651. 2019. 2(22).29-34

31. Про схвалення Стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 20.06.2018 № 442-р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2018

Розділ одинадцятий

ПРОТИДІЯ ЗАГРОЗАМ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Проблеми забезпечення інформаційної безпеки є сьогодні надзвичайно важливими, оскільки Україна є державою, яка потерпає від агресії Російської Федерації, зокрема в інформаційній сфері. Інформаційні війни, які ведуться сьогодні, прийшли на зміну класичній збройній агресії, а боротьба за свідомість і можливість управляти поведінкою окремих людей, великих соціальних груп і представників державних органів є більш вагомою, ніж можливість спричинювати безпосередню шкоду життю та здоров'ю військовослужбовців та об'єктам критичної інфраструктури. Тому інформаційна безпека сьогодні постає як найбільш важлива мета організації суспільних відносин, до втілення якої прагнуть сьогодні і науковці, і політики, і представники громадянського суспільства.

Особливістю сучасного суспільства є розвиток інформаційних технологій, які надають можливість здійснювати ті виробничі операції, які займали велику кількість часу та зусиль, значно швидше, заощаджуючи людські, часові та інші матеріальні ресурси. Разом із тим інформатизація багатьох процесів як у сфері суспільного виробництва, освіти, так і в інших сферах, сприяла виникненню явища надмірної залежності людини від інструментів, за допомогою яких вона має сьогодні змогу виконувати свої функціональні обов'язки, ухвалювати на підставі поінформованості рішення у всіх сферах життєдіяльності, реалізовувати свою електоральну та іншу політичну активність. На жаль, інформатизація сьогодні породжує певну залежність людини від способів здійснення тих операцій, які раніше доводилося робити самостійно, а сьогодні їх виконання миттєво реалізується за допомогою шаблонних алгоритмів. Як справедливо вказує В. О. Кір'ян, інформаційне суспільство призвело до експоненційного збільшення зв'язків між елементами нових соціальних систем, що, у свою чергу, поєднується із процесами нелінійності культури, трансформацією звичайних соціальних систем, глобалізацією та етнізацією соціальних процесів, призводить до збільшення не лише кількості, а і якості загроз. Залежність від

інформаційних технологій, які виробляються поза межами України, що продовжує зростати, створює додаткові загрози залежності від чужих інформаційних технологій. Основою сучасних реальних кібернетичних загроз, тобто загроз, створених штучним інтелектом, загроз кібернетичного характеру, в яких людина не бере участі, виступає здатність цих систем до самостійного навчання через накопичення масивів інформації та готових матриць їх вирішення залежно від тих чи інших параметрів, здатності перебудовувати методи вирішення завдань, а головне – здатність до самостійного формування таких завдань із подальшим визначенням методів і подальшим їх вирішенням, тобто здатність до самотворення [1, с. 38].

Для того щоб отримати певну інформацію, людина вже не потребує самостійно застосовувати свої навички аналізу та синтезу, застосовувати вміння моделювати певні варіанти розвитку подій. Засоби програмного забезпечення, які вміє сьогодні використовувати практично будь-яка людина, що займається нефізичною працею, виконують аналітичні операції значно скоріше, і, головне, значно якісніше (за умови коректного застосування, безумовно). Як наслідок, виникає відчуження людини від засобів виробництва, працівник перетворюється на пасивний додаток до певних програм, вводячи в них певні відомості й дані, отримуючи та роздруковуючи результати їх аналізу, і не розуміючи навіть принципові засади оброблення інформації.

За таких умов підвищується віктимність найбільш уразливої частини будь-якої системи інформаційної безпеки – людини. Достатньо дистанційного коригування програмного забезпечення (а воно, як ми пам’ятаємо, створюється переважно поза межами України) – і функціонування атомних електростанцій або повітряний рух зазнають коригування, цілі якого можуть бути далекими від мирних.

Окремо слід сказати про рівень інформаційної культури військовослужбовців. Як справедливо вказують І. М. Коропатнік і І. М. Шопіна, спроможність Збройних Сил України своєчасно відповідати на виклики часу, професіоналізація сил оборони, ефективність виконання військовослужбовцями службово-бойових завдань мають своєю необхідною умовою підвищення рівня інформаційної культури рядового та командного складу на ціннісному, світоглядному та діяльнісному рівнях. Особливу важливість має, на думку

авторів, керованість процесом її формування та зміцнення, що потребує визначення ключових індикаторів наявного рівня інформаційної культури як на індивідуальному, так і на організаційному рівні, систематичного проведення моніторингу з метою визначення динаміки таких індикаторів, а також правового закріплення комплексу заходів щодо розвитку інформаційної культури у Збройних Силах України на рівні довгострокової програми, до виконання якої доцільно залучити, крім внутрішньовідомчих, ресурси громадянського суспільства, що забезпечить більш об'єктивне оцінювання отриманих результатів [2, с. 53]. Повністю погоджуючись з визначеною авторами необхідністю здійснювати роботу щодо формування рівня інформаційної культури військовослужбовців на світоглядному, ціннісному та діяльнісному рівнях, акцентуємо увагу на системності та систематичності такої роботи. Авральні методи на кшталт проведення виїзних лекцій та семінарів мають недостатній рівень ефективності, якщо не супроводжуються у майбутньому певним супервійзійним моніторингом (за встановленими педагогічною наукою закономірностями, якщо знання не є пов'язаними з практичним засвоєнням, виробленням умінь і навичок, то в середньому через 6 днів у пам'яті залишається не більше 20 % отриманої інформації).

Ураховуючи кількість осіб, що виконують свої функціональні обов'язки в секторі безпеки і оборони, а також особливу важливість відносин, у яких вони беруть участь, для збереження територіальної цілісності, недоторканості та державного суверенітету нашої держави, було б логічно уявити, що завдання забезпечення їх особистої інформаційної безпеки знайшло своє відображення у Законі України «Про національну безпеку України», який визначає основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз, яким визначаються та розмежовуються повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони, створюється основа для інтеграції політики та процедур органів державної влади й інших державних органів, функції яких стосуються національної безпеки і оборони, сил безпеки і сил оборони, визначається система командування, контролю та координації операцій сил безпеки і сил оборони, запроваджується всеосяжний підхід до планування у сферах національної безпеки і оборони, забезпечуючи у такий спосіб демократичний цивільний

контроль над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони [3]. Але аналіз цього закону свідчить, що питання особистої інформаційної безпеки представників сектору безпеки і оборони перебувають поза межами правового регулювання. Така само ситуація спостерігається з положеннями Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», який визначає правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі, основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів, підприємств, установ, організацій, осіб та громадян у цій сфері й основні засади координації їхньої діяльності із забезпечення кібербезпеки [4]. Проте особистість людини вказаним законом не віднесено ні до об'єктів кібербезпеки, ні до об'єктів кіберзахисту. Отже, склалася ситуація, за якої увагу держави спрямовано переважно на вдосконалення технічних засобів захисту інформації, тоді як найбільш уразлива складова будь-якої системи інформаційної безпеки – людська особистість – навіть не розглядається як цінність, яку держава має захищати, хоча б для того, щоб певної миті не припинити своє суверенне існування (не кажучи вже про загальнолюдські гуманістичні ідеали).

Безумовно, Закон України «Про національну безпеку України» є більш досконалим, ніж попередній законодавчий акт, разом із тим у ньому залишилась велика кількість прогалин, пов'язаних із визначенням особливостей забезпечення інформаційної безпеки. Подолання вказаних вад і прогалин є умовою та необхідним фактором для створення надійного механізму забезпечення інформаційної безпеки в Україні.

На підставі вказаного вище можна зробити такі висновки. По-перше, в умовах активного розвитку інформаційних технологій і гібридного характеру сучасних війн протидія інформаційним загрозам національній безпеці є надзвичайно важливою для України. По-друге, законодавство, яке регулює питання, пов'язані із забезпеченням національної безпеки в інформаційній сфері, відрізняється суперечливістю та наявністю великої кількості прогалин, що заважає визначити правовий статус, сферу прав, обов'язків та відповідальності суб'єктів, діяльність яких має забезпечувати національну безпеку в інформаційній сфері.

Іншим аспектом цієї проблеми є постійне реформування органів, компетентних у сфері виконання завдань забезпечення інформаційної безпеки. Так, створення, а потім ліквідація Міністерства інформаційної політики України лише сприяло, на нашу думку, марнуванню надзвичайно великої кількості державних коштів, але не дала змоги створити належний досвід управлінської практики, використання якого могло бути могло створювати певні перешкоди для інформаційної агресії Російської Федерації. Створення нових органів публічної влади, компетенція яких стосується забезпечення інформаційної безпеки, на жаль, теж не супроводжується залученням фахівців у цій сфері, зокрема науковців, які розробили концепцію інформаційної безпеки нашої держави. Сподіваємось, що хаотичності та безсистемності підходу до проблем правового забезпечення інформаційної безпеки сектору безпеки і оборони прийде на зміну виважене та відповідальне ставлення до захисту найбільш цінної складової вказаної сфери – людини і громадянина.

Проблеми забезпечення інформаційної безпеки надзвичайно загострилися нині, коли процеси публічного адміністрування в нашій державі зазнають значний вплив цифровізації. Цифровий розвиток управлінських технологій, яким би прогресивним він не був, заважає усунути головну небезпеку функціонування будь-яких інформаційно-телекомунікаційних систем, якою є поведінка користувача. Отже, вирішення проблеми зміцнення інформаційної безпеки сфери публічного адміністрування залежить нині не скільки від розвитку інформаційних технологій, скільки від наявності системної комплексної роботи, спрямованої на підвищення рівня інформаційної культури та інформаційної свідомості учасників публічних правовідносин. Указане обумовлює актуальність дослідження проблем інформаційної безпеки сфери публічного адміністрування.

Категорія «публічне адміністрування» не надто давно закріпилося у правовій науці. Сьогодні під ним розуміють «діяльність публічної адміністрації щодо задоволення загальних публічних інтересів соціуму» [5, с. 23], «скоординовані групові дії з питань державних справ» [6, с. 235], «систематично здійснювану діяльність органів державної влади, спрямовану на упорядкування суспільних відносин з метою попередження небезпечних явищ, забезпечення стабільного стану і розвиток суспільних процесів в інтересах оптимального функціонування та розвитку суспільства та держави» [7, с. 71]. Який би підхід до сутності публічного адміністру-

вання – широкий чи вузький – не використовував дослідник, незмінним залишається здійснення вказаного процесу особливими суб'єктами і його спрямованість на задоволення інтересів держави та суспільства. На нашу думку, важливою також є ознака регламентованості дій суб'єктів публічного адміністрування приписами відповідних законодавчих та підзаконних правових актів, за невиконання яких вони несуть юридичну відповідальність, а також підконтрольність суб'єктів публічного адміністрування, що охоплює можливість здійснення державного, муніципального та громадського контролю за їх діями.

Указане дає змогу сформулювати таке визначення розглядуваного поняття: *публічне адміністрування* – це визначена законодавчими та підзаконними правовими актами діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, спрямована на задоволення публічних інтересів, яка передбачає настання юридичної відповідальності за порушення правових приписів і здійснення державного, муніципального та громадського контролю.

Поняття інформаційної безпеки також розглядається у багатьох аспектах: як «комплекс нормативних документів з усіх аспектів використання засобів обчислювальної техніки для оброблення та зберігання інформації обмеженого доступу; комплекс державних стандартів із документування, супроводження, використання, сертифікаційних випробувань програмних засобів захисту інформації; банк засобів діагностики, локалізації і профілактики комп'ютерних вірусів, нові технології захисту інформації з використанням спектральних методів, високонадійні криптографічні методи захисту інформації тощо» [8], як «одна із сторін розгляду інформаційних відносин у межах інформаційного законодавства з позицій захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави та акцентування уваги на загрозах цим інтересам і на механізмах усунення або запобігання таким загрозам правовими методами» [9, с. 48], як «вид суспільних інформаційних правовідносин щодо створення, підтримки, охорони та захисту бажаних для людини, суспільства і держави безпечних умов життєдіяльності» [10, с. 48], «захищеність встановлених законом правил, за якими відбуваються інформаційні процеси в державі, що забезпечують гарантовані Конституцією України умови існування і розвитку людини, всього суспільства та держави» [11, с. 241]. Розгляд категорії «інформа-

ційна безпека» як виду суспільних відносин, їх елемента або кінцевого варіанту їх реалізації дав змогу авторам розробити велику кількість класифікацій видів досліджуваного феномену. Найбільш повною та аргументованою нам уявляється думка О. Золотар, яка за об'єктною ознакою виокремлює такі види інформаційної безпеки: людини, юридичних осіб, суспільства, держави (національна інформаційна безпека), міжнародного співтовариства. Відповідно до загроз інформаційній безпеці авторка пропонує розмежовувати внутрішню і зовнішню інформаційну безпеку, при чому зміст кожної визначається залежно від того, що чи хто є об'єктом інформаційної безпеки [12, с. 112]. Спробуємо знайти місце інформаційної безпеки суб'єктів публічного адміністрування відповідно до зазначеної класифікації.

Як ми вже казали вище, відносини, що складаються у сфері публічного адміністрування, спрямовано на забезпечення публічного інтересу. Під публічним інтересом ми розуміємо сукупність цілей, прагнень і потреб, які виникають у фізичних та юридичних осіб у процесі їх діяльності (життєдіяльності) й задоволення яких потребує здійснення суб'єктами публічного адміністрування юридично значущих дій. Отже, ті учасники суспільних відносин у сфері публічного адміністрування, які не мають статусу посадових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування, можуть бути фізичними особами, представниками громадянського суспільства, суб'єктами господарської діяльності тощо. Для кожного з них реалізація свого публічного інтересу за участю органів публічного адміністрування породжує ситуацію ризику, ситуацію можливого виникнення інформаційної небезпеки. Як приклад можемо навести ситуацію, коли у відкритий доступ потрапили 26 млн посвідчень водія, доступ до яких здійснювався завдяки функціонуванню бота «UA Baza» месенджера Телеграм (причини чого так і залишилися невідомими). Обов'язок представників системи публічного адміністрування забезпечувати безпеку персональних даних, серед іншого тих, які створюються під час надання адміністративних послуг, треба, на нашу думку, розглядати на загальнодержавному рівні інформаційної безпеки. Отже, інформаційна безпека сфери публічного адміністрування, на наш погляд, являє собою складову національної інформаційної безпеки, яку можна вважати сукупністю інформаційної безпеки законодавчої і судової влади, а також інформаційної безпеки органів публічного адміністрування (як сукуп-

ності органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування). При цьому відповідно до специфіки функціонування органів публічного адміністрування загрози інформаційній безпеці у їх діяльності можуть мати як зовнішній, так і внутрішній характер.

Інформаційна безпека сфери публічного адміністрування може також бути класифікована за характером ризиків. Якщо ризики мають технологічний характер і стосуються безпеки обладнання та програм, використовують поняття «кібербезпека». У Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» кібербезпека розуміється як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі [13]. Невдалість вказаного легального визначення значним чином ускладнює його розуміння, оскільки більшість його складових потребує окремого тлумачення. Так само було б доцільно для цілісного сприйняття розмежувати категорію «кібербезпека» з категорією «інформаційна безпека». На нашу думку, кібербезпека є складовою інформаційної безпеки поряд з особистою та корпоративною інформаційною безпекою. Однак обґрунтування вказаної позиції та розроблення пропозицій щодо правового закріплення такого розмежування потребують здійснення окремих наукових досліджень.

Окремо слід сказати про чинники, які знижують рівень інформаційної безпеки сфери публічного адміністрування. До них, на нашу думку, належать як зовнішні (інформаційно-психологічні операції, спрямовані на дестабілізацію діяльності органів публічного адміністрування, стан їх технологічної оснащеності), так і внутрішні (існування логічної та зрозумілої для будь-якого суб'єкта інформаційних правовідносин системи вимог до забезпечення інформаційної безпеки, а також рівень інформаційної культури як представників органів публічного адміністрування, так і громадян, які вступають із ними у правовідносини з метою реалізації своїх інтересів). На особистому рівні інформаційна культура може бути описана на ціннісно-мотиваційному рівні, який є визначальним для всіх інших складових; когнітивному рівні, який охоплює зокрема наявність інформаційних знань, умінь і навичок, а також на емоційно-вольовому рівні, який обумовлює емоційне ставлення до

застосування та розвитку вказаних знань, умінь і навичок та ухвалення рішень щодо їх застосування в певних ситуаціях [14, с. 136]. На жаль, сучасний рівень інформаційної культури представників сфери публічного адміністрування не можна визнати задовільним. Особливо разючими є відмінності цифрової грамотності залежно від віку та місця проживання персоналу органів публічного адміністрування: особи передпенсійного віку, що мешкають у селах, селищах та невеликих містах, зазвичай відчувають значні труднощі під час використання цифрових технологій, що обумовлює одночасне виникнення великої кількості ризиків, пов'язаних з інформаційною безпекою їх діяльності. Одним із способів подолання такої цифрової нерівності мала б стати програма цифрової освіти, яка передбачала б не лише п'ятихвилинні фільми про загальні принципи роботи невеликої кількості окремо узятих інструментів Google (як це реалізовано зараз на платформі «Цифрова грамотність державних службовців 1.0. на базі інструментів Google») [15], а й напрацювання державними службовцями та службовцями органів місцевого самоврядування практичних навичок у сфері інформаційної безпеки. Для забезпечення викривлення результатів такого навчання через вплив корпоративної солідарності і сам процес навчання, і оцінювання його результатів мали б здійснюватися незалежними суб'єктами на принципах аутсорсингу або «запозиченої праці» [16].

Проблеми підвищення рівня інформаційної безпеки сфери публічного адміністрування є надзвичайно важливими у сучасний період реформування системи публічного управління. Вирішення цих проблем потребує використання низки заходів політичного, економічного, технологічного і соціально-психологічного характеру. Проте саме право має стати тією інтегруючою категорією, яка органічно поєднає різновекторні складові інформаційної безпеки, надасть останній структурованого характеру, дасть змогу кожному суб'єкту правовідносин у сфері публічного адміністрування зрозуміти коло своїх прав та обов'язків, а також міру своєї юридичної відповідальності за порушення правових приписів.

Застосування Російською Федерацією технологій гібридної війни проти України перетворило інформаційну сферу на ключову арену протиборства. Саме проти України Російська Федерація використовує найновіші інформаційні технології впливу на свідомість громадян, спрямовані на розпалювання національної і релі-

гійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни, зміну конституційного ладу у насильницькій спосіб або порушення суверенітету і територіальної цілісності України. Комплексний характер актуальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері потребує визначення інноваційних підходів до формування системи захисту й розвитку інформаційного простору в умовах глобалізації та вільного обігу інформації [17].

Проблема протидії інформаційним загрозам у сфері національної безпеки є сьогодні найважливішою для забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та незалежності нашої держави [2, с. 48]. На її вирішення мають бути спрямовані зусилля органів державної влади та місцевого самоврядування, науковців і всіх активних суб'єктів громадянського суспільства. Ураховуючи, що рівень інформаційних знань, умінь і навичок державних службовців і службовців органів місцевого самоврядування відрізняється нерівномірністю і значним чином залежить від географічних, вікових, гендерних, освітніх та інших ознак, доцільно вважати базовим рівнем інформаційної безпеки органів публічного адміністрування рівень інформаційної безпеки їх персоналу. Побудова структури інформаційної безпеки у досліджуваній сфері має виходити з того, що інформаційна безпека людини є тим наріжним каменем розбудови інформаційної безпеки держави, без якого найновітніше обладнання та найсучасніші програми не зможуть виконувати своїх цілей.

Другим елементом структури інформаційної безпеки органів публічного адміністрування є інформаційна безпека організації (органу, установи публічного адміністрування). Цей вид інформаційної безпеки не є тотожним інформаційній безпеці персоналу такої організації, оскільки, вступаючи у складні взаємозв'язки під час реалізації своїх функціональних обов'язків, представники органів публічного адміністрування утворюють нові інформаційні загрози та ризики й водночас нову систему взаємного контролю та навчання у більш досвідчених колег без відриву від виконання своїх безпосередніх обов'язків. Важливим є те, наскільки усвідомлюється на рівні місії, цінностей організації, управлінських рішень та системи оцінювання персоналу необхідність підтримки системи інформаційної безпеки, а також керованість нею.

Третім елементом структури інформаційної безпеки органів публічного адміністрування є загальнодержавний рівень, на якому

здійснюється стратегічне управління системою інформаційної безпеки, визначаються пріоритети її розвитку та відстежується ефективність затверджених раніше планів і програм.

Органічне поєднання трьох видів інформаційної безпеки – людини (державного службовця або службовця органу місцевого самоврядування, громадянина як споживача адміністративних послуг), організації (органу публічного адміністрування) і держави і утворює, на нашу думку, структуру інформаційної безпеки органів публічного адміністрування.

Особливістю сучасного етапу розвитку нашої держави є наявність жорсткого протистояння в інформаційній сфері, обумовленого використанням для дестабілізації обстановки в країні широкого арсеналу інформаційних методів та засобів. Для того щоб належними чином протистояти цим негативним впливам, необхідно розробити національну стратегію інформаційної безпеки, яка враховуватиме особливості актуальної політичної ситуації та можливості новітніх інформаційно-психологічних методів впливу на свідомість громадян нашої держави. Складовою такої стратегії має бути система засобів протистояння спеціальним інформаційним операціям, сутність та особливості яких ще недостатньо висвітлено у наукових працях та які не знайшли свого закріплення у правових актах.

Вважається, що основою сучасних спеціальних інформаційних операцій мають бути принципи синергетики. Синергетичним підходом можна скористатися, розглядаючи суспільство як надзвичайно складну систему, кожен з елементів якої має дуже багато ступенів свободи. Передусім необхідно розуміти, що під час переходу від рівноважних умов до нерівноважних ми переходимо від такого, що повторюється, і загального до унікального і специфічного. Є. М. Князева і С. П. Курдюмов зауважують, що «у відповідні моменти – моменти хиткості – малі обурення, флуктуації можуть розростатися в макроструктури». Механізм позитивного зворотного зв'язку призводить до переходу процесу в так званий стан режиму із загостренням. Його важливою характеристикою є «нескінченне зростання за кінцевий період часу (зростання відбувається набагато швидше, ніж по експоненті). Інакше кажучи, малі впливи можуть за певних умов спричинювати надзвичайно великі обурення [18, с. 34–39]. «Поблизу точок біфуркації в системах можна спостерігати значні флуктуації. Такі системи ніби коливаються перед

вибором одного з кількох шляхів еволюції. Невелика флуктуація може служити початком еволюції в повністю новому напрямі, який різко змінить всю поведінку макроскопічної системи» [19, с. 113]. Це твердження отримало назву «ефект метелика» (якщо метелик у відповідному місці, у відповідний час ворухне крильцем, то це мікроскопічне обурення може викликати торнадо) [20, с. 24].

А. Г. Боброва, розглядаючи феномен нетрадиційного політичного насилля, визначає, що основними його формами є, по-перше, символічне насилля, яке розуміється як здатність тих, хто перебуває при владі, нав'язати певне світобачення, впровадити певний світогляд, цінності чи норми у свідомість людей, по-друге, війни гуманітарних технологій, що охоплюють інформаційні, психологічні та консцієнтальні війни, основними особливостями яких є використання сучасних інформаційних технологій та ведення бойових дій без фізичної участі людини. При цьому головним об'єктом консцієнтальних війн є здатність людської свідомості до вільної самоідентифікації, тобто віднесення себе до певної політичної спільноти, що дало змогу автору обґрунтувати, що за формою консцієнтальна війна є психологічною, за змістом – цивілізаційною, за засобами – інформаційною [21, с. 55; 22].

Відповідно до керівних документів Північноатлантичного Альянсу, ухвалених 1999 року, інформаційні операції визначаються як дії, що починаються з метою вплинути на ухвалення рішень щодо підтримки політичних і військових цілей унаслідок впливу на інформацію, інформаційні процеси і системи управління противника з одночасним захистом власної інформації та інформаційних систем. У стратегічній концепції Альянсу велика увага приділяється загрозам в інформаційній сфері. Зокрема, в частині II «Стратегічні перспективи. Проблеми та ризики у сфері безпеки» підкреслено, що противники можуть спробувати використати зростаючу залежність Альянсу від інформаційних систем у вигляді проведення інформаційних операцій, які мають на меті зруйнувати ці системи. У частині IV «Рекомендації щодо сил Альянсу. Стратегія застосування збройних сил Альянсу» зазначено, що для комплексного розвитку цього потенціалу, спроможного забезпечити проведення багатонаціональних операцій, необхідно досягти інформаційної переваги [23, с. 111–121].

Вважається, що спеціальні інформаційні операції проводяться за приблизно однаковою схемою: попередній етап, на якому

відбувається планування операції, зокрема визначення доцільності її проведення, цілей, завдань, сил і засобів, цільової аудиторії впливу, прийомів і методів впливу тощо, а також вибір або створення так званого інформаційного приводу, під яким розуміється подія (або «псевдоподія»), якою можна скористатися для пропагандистської кампанії або інформаційної операції. Вибір інформаційного приводу становить окрему проблему, що докладно розглянуто в спеціальній літературі, «розкручування» інформаційного приводу полягає у використанні інформаційного приводу для досягнення цілей операції, тобто для посилення, формування або руйнування певних психічних стереотипів і установок; вихід зі спеціальної інформаційної операції або етап закріплення [24]. Найважливіше завдання цього етапу – забезпечення плавного завершення інформаційної операції після досягнення поставлених цілей або через форс-мажорні обставини [20, с. 89–92].

Для об'єкта, на який спрямовано спеціальну інформаційну операцію, мають настати або ж утворитися загрози чи небезпеки виникнення негативних наслідків. Отже, такий вплив на об'єкт за своєю суттю є також негативним. Вплив як такий застосовується як до окремої особи чи групи осіб, так і на все суспільство в цілому або певний його соціальний прошарок. Тому в контексті інформаційної війни спеціальна інформаційна операція проводиться зазвичай спеціальними органами іноземних держав чи транснаціональних структур (останніми роками навіть приватних осіб зі світовим рівнем авторитету, капіталу, потреб та інтересів), уповноваженими суб'єктом інформаційної війни здійснювати таку діяльність. Тобто це спеціальні служби, насамперед розвідувальні, які застосовуються для досягнення загальної політичної мети шляхом реалізації оперативних завдань [25].

Під час війни у В'єтнамі в американській армії були створені нові формування з проведення психологічних операцій як складового елементу інформаційних операцій – групи психологічних операцій. Група складалася із чотирьох батальйонів «психологічної війни», до складу яких входили штаб зі штабною ротою, роти радіомовлення, роти друкованої пропаганди, а також спеціальний підрозділ з роботи серед населення окупованих районів противника або залежної країни. Загальна чисельність батальйону становила 50 офіцерів і 300 сержантів, солдатів і цивільних спеціалістів. За своїм призначенням батальйони «психологічної війни» поділялися на

стратегічні й тактичні. Перші були призначені для ведення пропаганди на всю країну противника і її збройні сили. Метою других була організація пропаганди та інших ідеологічних диверсій у бойових умовах проти військ противника, а також населення прифронтової смуги. У питаннях організації розповсюдження агітаційних матеріалів батальйони «психологічної війни» взаємодіяли з ракетно-артилерійськими підрозділами сухопутних військ, які мали на озброєнні агітаційні снаряди та міни й агітаційні бойові частини до ракет, а також із підрозділами ВПС, у складі яких були літаки і гелікоптери з потужними гучномовними пристроями. Під час війни у В'єтнамі у складі американських військ були 4-та і 7-ма групи психологічних операцій, які перебували безпосередньо в зоні бойових дій або поблизу від неї (в Японії, на Філіппінах, в Таїланді), а також 6, 8 і 10-та групи, які були придані корпусам. 2-га група становила стратегічний резерв, що дислокувався в США (гарнізон Форт-Брегг, штат Північна Кароліна). Крім того, підрозділи психологічних операцій були в усіх групах військ спеціального призначення, а також у піхотних дивізіях і військово-десантних дивізіях морської піхоти. Загалом частинами психологічних операцій збройних сил США і сайгонської армії в Індокитаї було розповсюджено майже 50 млрд примірників різних листівок, тобто по 1500 листівок на кожного мешканця Південного і Північного В'єтнаму. Радіомовлення в'єтнамською мовою в розпал бойових дій охоплювало 95 % населення країни і велося цілодобово. Американці надали в'єтнамцям 3,5 тис. телевізорів і розробили програми для цивільної і військової аудиторії. У 1971 році вже 80 % місцевих мешканців мало змогу дивитися телепередачі. Обсяг усного мовлення через гучномовні пристрої перевищив 30 тис. год. Американці зазнали поразки у В'єтнамі, однак психологічні методи ведення війни зміцнили свої позиції. Так, за період бойових дій понад 250 тис. в'єтнамців добровільно перейшли на бік противника. Особливо яскраво ці методи були застосовані в обидвох війнах США проти Іраку (1991 р. і 2003 р.) та у воєнній кампанії НАТО в Югославії у 1999 році [26–29].

Успішність протидії інформаційно-психологічним операціям противника в Україні у сучасних умовах є недостатньо високою внаслідок низки причин як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Як справедливо вказують І. М. Коропатнік і І. М. Шопіна, тенденції розвитку Збройних Сил України протягом останніх двох

десятиліть у цілому свідчать про зростання ролі інформаційної культури в організації функціонування цього військового формування. Значно зросла поліваріантність поведінки військовослужбовців, значно збільшилася кількість факторів, зокрема невійськового характеру, які беруться до уваги під час ухвалення рішень як на стратегічному, так і на тактичному рівні, суттєво відрізняється інформаційне навантаження командирів військ (сил) під час ухвалення рішень у класичній радянській військовій доктрині й у реаліях сучасності. Здатність постійно оперувати великим масивом відомостей та даних потребує від командирів військових підрозділів усвідомлення цінності інформації під час ухвалення рішень, уміння швидко здійснювати поділ факторів на значущі та незначущі за критеріями, що змінюються залежно від різних обставин, можливості забезпечувати належний рівень інформаційної безпеки підрозділу і, нарешті достатнього рівня інформаційної грамотності. Успадкована від радянської воєнної доктрини дихотомія моделей світоустрою («миролюбні країни Варшавського договору vs розпалювачі війни з блоку НАТО») засвідчила свою повну незастосовність у сучасних реаліях. Разом із тим, на жаль, практика свідчить про поширеність ригідного мислення осіб вищого та середнього начальницького складу військових формувань, особливо це стосується осіб старшої вікової групи. Двополюсна картина світу, незважаючи на її вади і зниження в цілому ефективності військового управління внаслідок її застосування, зберігає свою привабливість завдяки можливості враховувати не всю різноманітність факторів, необхідних для ухвалення рішень військовими посадовими особами, а брати до уваги лише декілька з них. Зрозуміло, що рішення, які ухвалюються на підставі викривленої оцінки ситуації, не можуть сприяти досягненню поставленої мети. І. М. Коропатнік і І. М. Шопіна роблять висновок, що необхідною умовою спроможності Збройних Сил України своєчасно відповідати на виклики часу, професіоналізації сил оборони й ефективності виконання військовослужбовцями службово-бойових завдань є підвищення рівня інформаційної культури рядового та командного складу на ціннісному, світоглядному та діяльнісному рівнях. Особливо важливою є, на їхню думку, керованість процесом її формування та зміцнення, що потребує визначення ключових індикаторів наявного рівня інформаційної культури як на індивідуальному, так і на організаційному рівні, систематичного проведення моніторингу з метою визначення динаміки

таких індикаторів, а також правового закріплення комплексу заходів щодо розвитку інформаційної культури у Збройних Силах України на рівні довгострокової програми, до виконання якої доцільно залучити, крім внутрішньовідомчих, ресурси громадянського суспільства, що забезпечить більш об'єктивну оцінку отриманих результатів [2, с. 49–53]. Поділяючи думку авторів, додамо, що проблема підвищення рівня інформаційної культури в умовах збройного конфлікту має значення не лише для Збройних Сил України, а для всіх органів держави, персонал яких повинен мати вміння та навички ефективного виконання своїх обов'язків в умовах впливу деструктивної пропаганди.

Ми приєднуємося до думки В. Д. Гавловського щодо того, що в Україні на рівні держави має існувати цілісна продумана система відстеження використання соціальних мереж у деструктивних цілях. Її доцільно визначити як «правоохоронний моніторинг соціальних мереж». Це поняття автор визначає як діяльність уповноважених державних органів з відстеження використання соціальних мереж у деструктивних цілях з метою запобігання суспільно небезпечним діянням, їх виявлення та припинення [30; 31]. Додамо, що діяльність представників органів держави у соціальних мережах також потребує правового регулювання в аспекті забезпечення інформаційної безпеки, додержання вимог законодавства про захист персональних даних та правил обігу інформації з обмеженим доступом.

Про необхідність такої регламентації свідчить і судова практика. Так, 30 листопада 2016 року до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від Коломийського відділу поліції Головного управління Національної поліції в Івано-Франківській області надійшли матеріали перевірки, з яких випливає, що у вільному доступі в мережі Інтернет на сайті www.facebook.com в групі «Типова Коломия» секретарем Коломийської міської ради опубліковано звернення громадянки на урядову гарячу лінію від 1 листопада 2016 року, яке містить її персональні дані. Під час огляду вказаного інтернет-сайту було встановлено, що на сайті www.facebook.com у мережі Інтернет у вільному доступі опубліковано фотографію, прізвище, ім'я, по батькові, адресу проживання, номер мобільного телефону, а також текст звернення. Також на вказаному зверненні міститься резолюція щодо необхідності його розгляду Коломийською міською радою від 2 листопада 2016 року.

Сукупність оприлюднених у мережі Інтернет відомостей відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» та Рішення Конституційного Суду України від 20.01.2012 №2-рп/2012 є персональними даними, отже на них поширюються загальні вимоги щодо обробки персональних даних, визначені в Законі України «Про захист персональних даних». З указаного Коломийським міськрайонним судом Івано-Франківської області випливає, що секретарем Коломийської міської ради як посадовою особою володільця персональних даних (Коломийської міської ради Івано-Франківської області) не було дотримано вищезазначених вимог законодавства про захист персональних даних, внаслідок чого персональні дані були ним оприлюднені у вільному доступі у мережі Інтернет, що, у свою чергу, призвело до незаконного доступу до них сторонніх осіб. Отже, поширивши персональні дані у вільному доступі у мережі Інтернет у групі «Типова Коломия», секретар Коломийської міської ради, як посадова особа володільця персональних даних (Коломийської міської ради Івано-Франківської області), порушив вимоги частини 3 статті 10 та частини 1 статті 24 Закону України «Про захист персональних даних», не забезпечив належний рівень захисту персональних даних, вчинив діяння, яке містить ознаки адміністративного правопорушення, передбаченого частиною 4 статті 188-39 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а саме не додержався встановленого законодавством про захист персональних даних порядку захисту персональних даних, що призвело до незаконного доступу до них. Заслуговує на увагу, що секретар Коломийської міської ради пояснив суду, що не висвітлював персональних даних, і йому невідомо, хто б міг це зробити, він допускає, що його сторінку могли зламати і надрукувати цю інформацію. Попри невизнання ним своєї вини у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 188-39 Кодексу України про адміністративні правопорушення, суд на підставі доказів, аналіз яких міститься у постанові у справі № 346/200/17 від 14 лютого 2017 року, постановив визнати секретаря Коломийської міської ради винним у вчиненні вказаного адміністративного правопорушення і накласти на нього адміністративне стягнення у виді штрафу в розмірі 5100 грн. в дохід держави [32].

Недостатній рівень як інформаційної, так і правової культури частини представників органів державної влади та місцевого самоврядування може сприяти вчиненню ними протиправних діянь,

отже, ігнорування рівня розвитку їх інформаційних знань, умінь і навичок під час призначення на посаду за конкурсом є вкрай небезпечним.

Крім того, слід пам'ятати, що сьогодні в Україні ведеться цілеспрямована діяльність іноземних спецслужб з використанням соціальних мереж, метою якої є дискредитація держави Україна, її інституцій та їх посадових осіб, формування панічних настроїв у суспільстві тощо. Так, Тернопільський міськрайонний суд Тернопільської області у своєму вироку від 19 лютого 2016 року у справі №607/16616/14-к встановив, що 12 липня 2014 року Особа_8 через соціальну мережу «Вконтакте» поставив завдання мешканцю м. Донецька підшукати 10 осіб, зареєстрованих у Донецькій та Луганській областях, для поїздки 18–19 липня 2014 року в м. Брюссель Королівства Бельгія і проведення інтерв'ю перед європейськими засобами масової інформації з метою викладення завідомо неправдивої інформації щодо збройного конфлікту на території України та дискредитації дій державної влади України за грошову винагороду в сумі 500 доларів США кожному. Крім того, діючи за попередньою змовою з Особою_9 та іншими невстановленими особами, умисно, через соціально спрямовані ресурси мережі Інтернет, поширював неправдиву інформацію щодо діяльності органів державної влади, Збройних Сил та правоохоронних органів України під час проведення антитерористичної операції у Донецькій та Луганській областях. При цьому він підтримував і заохочував злочинну діяльність учасників терористичних організацій «ДНР», «ЛНР» закликав до їх фінансування та матеріального забезпечення, особисто надавав інтерв'ю російським засобам масової інформації з метою формування хибної громадської думки щодо антитерористичної операції та для моральної і матеріальної підтримки злочинних організацій мешканцями Російської Федерації та України. Так, у червні 2014 року Особа_8 умисно опублікував на власній інтернет-сторінці соціальної мережі «Одноклассники» фото 5-річної дівчинки, яка нібито загинула у м. Слов'янську Донецької області від обстрілів Збройних Сил України. Насправді це фото належить дівчинці, яку вбив педофіл у м. Уссурійську Російської Федерації. Також Особа_8 у вказаний період, діючи за попередньою змовою з Особою_9 та іншими невстановленими особами, через соціально спрямовані інтернет-ресурси «Вконтакте», «Одноклассники» і «Facebook», програми «Skype» та «Viber» з використанням мобіль-

ного зв'язку і безпосередньо організовував акції протесту проти дій органів державної влади України у містах Києві, Львові, Тернополі, Кіровограді, Запоріжжі, Дніпропетровську, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Полтаві й Миргороді, залучаючи до цього мешканців різних регіонів України. При цьому він організовував їх фінансування, детально інструктував щодо порядку проведення акцій, бажаного результату, обов'язкового використання як місцевих, так і загальнодержавних засобів масової інформації, вимагав складання і направлення йому фото- та відеозвітів про виконану роботу, а також ставив завдання щодо залучення учасників акцій.

Крім цього, Особа_8 у вказаний період, діючи на шкоду національній безпеці України, на виконання завдання іноземних організацій «Русский Сектор – Украина», «Народний фронт Новороссии» та їх представників, умисно проводив діяльність з втручання у внутрішню політику України – через мережу Інтернет з допомогою власних сторінок у соціально-спрямованих ресурсах «Вконтакте», «Одноклассники» і «Facebook», програми «Skype» та «Viber» розпалював сепаратистські настрої серед населення різних регіонів України з метою досягнення дестабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні, формування протестних настроїв серед населення та сприяння діяльності терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР». Суд ухвалив визнати Особу_8 винуватим у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 258-3, ч. 2 ст. 258-4, ч. 2 ст. 258-5, ч. 3 ст. 109, ч. 2 ст. 110, ч. 1 ст. 111, ч. 1 ст. 263 КК України та призначити йому покарання у вигляді 15 років позбавлення волі з конфіскацією майна та з позбавленням права обіймати посади, пов'язані із виконанням фінансово-господарських та адміністративно-розпорядчих функцій терміном 3 (три) роки [33].

У судовій практиці можна знайти й інші приклади використання соціальних мереж та інших інтернет-ресурсів в інформаційно-психологічних операціях. Так, Особа_3, будучи позаштатним кореспондентом каналу «112 Україна», у травні-червні 2014 року виїжджав у зону проведення антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей. У Луганській області був акредитований як кореспондент цього каналу та знімав репортажі про діяльність українських підрозділів у зоні бойових дій. Діючи на прохання журналіста російського каналу «Первый канал», використовуючи власний аккаунт «Ruslan Kotsaba» в соціальній мережі «Facebook» він передав користувачу профілю «Елена Дыба» особи-

сті дані щодо командира 5-го батальйону територіальної оборони Івано-Франківської області та його номер мобільного телефону без згоди останнього, а 17 січня 2015 року розмістив в Інтернеті у відеохостингу «YouTube» на особистій сторінці «Ruslan Kotsaba» відеозвернення до Президента України під назвою «Інтернет-акція: «Я відмовляюся від мобілізації», що було використано російськими ЗМІ як демонстрацію публічної відмови від мобілізації українського журналіста, який раніше закликав припинити громадянську війну. Також, 24 січня 2015 року Особа_3, перебуваючи в м. Москва, за обіцяну матеріальну винагороду, отримав завдання від журналіста російського каналу «НТВ» про підготовку репортажів з участю тих жителів с. Черемхів Коломийського району Івано-Франківської області, які висловлюються проти мобілізації та не бажають іти воювати, а також від цього ж журналіста отримав інші завдання на підготовку репортажів аналогічного характеру в м. Івано-Франківськ, обумовивши, що репортажі протестного характеру він готуватиме нібито з власної ініціативи, а не на замовлення російського каналу, й умисно розмістить їх на відеохостингу «YouTube» з наданням дозволу на їх використання необмеженому колу користувачів. Вироком Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 12 травня 2016 року у справі № 344/4742/15-к Особа_3 був визнаний винуватим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 114-1 Кримінального кодексу України, йому було призначено покарання у вигляді позбавлення волі на строк 3 роки 6 місяців [34].

Аналіз судової практики свідчить, що злочини та адміністративні правопорушення, вчинені з використанням соціальних мереж та інших інтернет-ресурсів, стають дедалі поширенішими. Крім того, розвиток інформаційних технологій поставив на порядок денний необхідність протидіяти загрозам у сфері кібербезпеки. Затвердження у 2016 році Стратегії кібербезпеки України [35] стало важливим кроком у запровадженні підходів довгострокового планування в цій сфері. За роки реалізації Стратегії кібербезпеки України, затвердженої Указом Президента України від 15 березня 2016 року № 96, було докладено зусиль до становлення та розвитку національної системи кібербезпеки [36]. Важливим етапом її інституалізації стало ухвалення Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [13], який визначив правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інте-

ресів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі, основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів, підприємств, установ, організацій, осіб та громадян у цій сфері й основні засади координації їхньої діяльності із забезпечення кібербезпеки [13; 36]. Указаний Закон визначив кібербезпеку як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі (під кіберпростором у цьому правовому акті розуміється середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних) [13].

Національна система кібербезпеки відповідно до положень Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [13] є сукупністю суб'єктів забезпечення кібербезпеки та взаємопов'язаних заходів політичного, науково-технічного, інформаційного й освітнього характеру, організаційних, правових, оперативно-розшукових, розвідувальних, контррозвідувальних, оборонних та інженерно-технічних заходів, а також заходів криптографічного і технічного захисту національних інформаційних ресурсів і кіберзахисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури. Основними суб'єктами національної системи кібербезпеки є Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національна поліція України, Служба безпеки України, Міністерство оборони України та Генеральний штаб Збройних Сил України, розвідувальні органи та Національний банк України, які відповідно до Конституції і законів України виконують в установленому порядку такі основні завдання:

1) Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України забезпечує формування та реалізацію державної політики щодо захисту у кіберпросторі державних інформаційних ресурсів та інформації, вимогу щодо захисту якої встановлено законом, і кіберзахисту об'єктів критичної інформаційної інфрастру-

ктури, здійснює державний контроль у цих сферах; координує діяльність інших суб'єктів забезпечення кібербезпеки щодо кіберзахисту, забезпечує створення та функціонування Національної телекомунікаційної мережі, впровадження організаційно-технічної моделі кіберзахисту, здійснює організаційно-технічні заходи із запобігання, виявлення та реагування на кіберінциденти і кібератаки та усунення їх наслідків, інформує про кіберзагрози та відповідні методи захисту від них, забезпечує впровадження аудиту інформаційної безпеки на об'єктах критичної інфраструктури, встановлює вимоги до аудиторів інформаційної безпеки, визначає порядок їх атестації (переатестації), координує, організовує та проводить аудит захищеності комунікаційних і технологічних систем об'єктів критичної інфраструктури на уразливість, забезпечує функціонування Державного центру кіберзахисту, урядової команди реагування на комп'ютерні надзвичайні події України CERT-UA [13];

2) Національна поліція України забезпечує захист прав і свобод людини і громадянина, інтересів суспільства і держави від кримінально-протиправних посягань у кіберпросторі; здійснює заходи із запобігання, виявлення, припинення та розкриття кіберзлочинів, підвищення поінформованості громадян про безпеку в кіберпросторі [13];

3) Служба безпеки України здійснює запобігання, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, які вчиняються у кіберпросторі; здійснює контррозвідувальні та оперативно-розшукові заходи, спрямовані на боротьбу з кібертероризмом та кібершпигунством, негласно перевіряє готовність об'єктів критичної інфраструктури до можливих кібератак та кіберінцидентів; протидіє кіберзлочинності, наслідки якої можуть створити загрозу життєво важливим інтересам держави; розслідує кіберінциденти та кібератаки щодо державних електронних інформаційних ресурсів, інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, критичної інформаційної інфраструктури; забезпечує реагування на кіберінциденти у сфері державної безпеки [13];

4) Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних Сил України відповідно до компетенції здійснюють заходи з підготовки держави до відбиття воєнної агресії у кіберпросторі (кібероборони), здійснюють військову співпрацю з НАТО та іншими суб'єктами оборонної сфери щодо забезпечення безпеки кіберп-

ростору та спільного захисту від кіберзагроз, впроваджують заходи із забезпечення кіберзахисту критичної інформаційної інфраструктури в умовах надзвичайного і воєнного стану [13];

5) розвідувальні органи України здійснюють розвідувальну діяльність щодо загроз національній безпеці України у кіберпросторі, інших подій та обставин, що стосуються сфери кібербезпеки [13];

6) Національний банк України визначає порядок, вимоги та заходи із забезпечення кіберзахисту та інформаційної безпеки банками, іншими особами, що здійснюють діяльність на ринках фінансових послуг, державне регулювання та нагляд за діяльністю яких здійснює Національний банк України, операторами платіжних систем та/або учасниками платіжних систем і технологічними операторами платіжних послуг, здійснює контроль за їх виконанням, створює центр кіберзахисту Національного банку України, забезпечує функціонування системи кіберзахисту для банків та інших осіб, що здійснюють діяльність на ринках фінансових послуг, державне регулювання та нагляд за діяльністю яких здійснює Національний банк України, операторів платіжних систем та/або учасників платіжних систем і технологічних операторів платіжних послуг, забезпечує проведення оцінювання стану кіберзахисту та аудиту інформаційної безпеки на об'єктах критичної інфраструктури в банках та інших особах, що здійснюють діяльність на ринках фінансових послуг, державне регулювання та нагляд за діяльністю яких здійснює Національний банк України, операторах платіжних систем та/або учасниках платіжних систем і технологічних операторах платіжних послуг [13].

Функціонування національної системи кібербезпеки забезпечується за допомогою: 1) вироблення та оперативної адаптації державної політики у сфері кібербезпеки, спрямованої на розвиток кіберпростору й досягнення сумісності з відповідними стандартами Європейського Союзу та НАТО; 2) створення нормативно-правової і термінологічної бази у сфері кібербезпеки, гармонізації нормативних документів у сфері електронних комунікацій, захисту інформації, інформаційної безпеки та кібербезпеки відповідно до міжнародних стандартів, зокрема стандартів Європейського Союзу та НАТО; 3) установлення обов'язкових вимог інформаційної безпеки об'єктів критичної інформаційної інфраструктури, зокрема під час їх створення, введення в експлуатацію, експлуатації та модернізації

з урахуванням міжнародних стандартів та специфіки галузі, до якої належать відповідні об'єкти критичної інформаційної інфраструктури; 4) формування конкурентного середовища у сфері електронних комунікацій, надання послуг із захисту інформації та кіберзахисту; 5) залучення експертного потенціалу наукових установ, професійних та громадських об'єднань до підготовки проєктів концептуальних документів у сфері кібербезпеки; 6) проведення навчань щодо дій у разі надзвичайних ситуацій та інцидентів у кіберпросторі; 7) функціонування системи аудиту інформаційної безпеки, запровадження кращих світових практик і міжнародних стандартів з питань кібербезпеки та кіберзахисту; 8) розвитку мережі команд реагування на комп'ютерні надзвичайні події; 9) розвитку та вдосконалення системи технічного і криптографічного захисту інформації; 10) забезпечення дотримання вимог законодавства щодо захисту державних інформаційних ресурсів та інформації; 11) створення та забезпечення функціонування Національної телекомунікаційної мережі; 12) обміну інформацією про інциденти кібербезпеки між суб'єктами забезпечення кібербезпеки у порядку, визначеному законодавством; 13) впровадження єдиної (універсальної) системи індикаторів кіберзагроз з урахуванням міжнародних стандартів з питань кібербезпеки та кіберзахисту; 14) підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавра і магістра за державним замовленням в обсязі, необхідному для задоволення потреб державного сектору економіки, а також за небюджетні кошти, зокрема для підвищення кваліфікації та проведення обов'язкової періодичної атестації (переатестації) персоналу, відповідального за забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури, з урахуванням міжнародних стандартів; 15) впровадження організаційно-технічної моделі національної системи кібербезпеки як комплексу заходів, сил і засобів кіберзахисту, спрямованих на оперативне (кризове) реагування на кібератаки та кіберінциденти, впровадження контрзаходів, спрямованих на мінімізацію уразливості комунікаційних систем; 16) установлення вимог (правил, настанов) щодо безпечного використання мережі Інтернет та надання електронних послуг державними органами; 17) державно-приватної взаємодії у запобіганні кіберзагрозам об'єктам критичної інфраструктури, реагуванні на кібератаки та кіберінциденти, усуненні їх наслідків, зокрема в умовах кризових ситуацій, надзвичайного і воєнного стану та в особливий період; 18) періодичного про-

ведення огляду національної системи кібербезпеки, розроблення індикаторів стану кібербезпеки; 19) стратегічного планування та програмно-цільового забезпечення у сфері розвитку електронних комунікацій, інформаційних технологій, захисту інформації та кіберзахисту; 20) розвитку міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки, підтримки міжнародних ініціатив у сфері кібербезпеки, що відповідають національним інтересам України, поглиблення співпраці України з Європейським Союзом та НАТО з метою посилення спроможності України у сфері кібербезпеки, участі у заходах із зміцнення довіри під час використання кіберпростору, що проводяться під егідою Організації з безпеки і співробітництва в Європі; 21) здійснення оперативно-розшукових, розвідувальних, контррозвідувальних та інших заходів, спрямованих на запобігання, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, які вчиняються з використанням кіберпростору, розслідування, переслідування та оперативного реагування і протидії кіберзлочинності, розвідувально-підривній, терористичній та іншій діяльності у кіберпросторі, що завдає шкоди інтересам України, використанню мережі Інтернет у воєнних цілях; 22) здійснення воєнно-політичних, військово-технічних та інших заходів для розширення можливостей Воєнної організації держави, сектору безпеки і оборони з використанням кіберпростору, створення і розвитку сил, засобів та інструментів можливої відповіді на агресію у кіберпросторі, яка може застосовуватися як засіб стримування воєнних конфліктів і загроз з використанням кіберпростору; 23) обмеження участі у заходах із забезпечення інформаційної безпеки та кібербезпеки будь-яких суб'єктів господарювання, які перебувають під контролем держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, або держав та осіб, стосовно яких діють спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції), ухвалені на національному або міжнародному рівні внаслідок агресії щодо України, а також обмеження використання продукції, технологій і послуг таких суб'єктів для забезпечення технічного та криптографічного захисту державних інформаційних ресурсів, посилення державного контролю в цій сфері; 24) розвитку системи контррозвідувального забезпечення кібербезпеки, призначеної для запобігання, своєчасного виявлення та протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам безпеці України з використанням кіберпростору; усунення умов, що їм сприяють, і причин їх виникнення; 25) здійс-

нення розвідувальних заходів із виявлення та протидії загрозам національній безпеці України у кіберпросторі, виявлення інших подій та обставин, що стосуються сфери кібербезпеки відповідно до Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [13].

За час, який минув з моменту затвердження Стратегії кібербезпеки України 2016 року, було вдосконалено нормативне забезпечення з питань кіберзахисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури, ухвалено порядок її визначення та загальні вимоги до її кіберзахисту, утворено центри (підрозділи) забезпечення кібербезпеки або кіберзахисту в Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України, Службі безпеки України, Національному банку України, Міністерстві інфраструктури України, Міністерстві оборони України, Збройних Силах України, розбудовується Національна телекомунікаційна мережа, утворюється Національний центр резервування державних інформаційних ресурсів, забезпечується функціонування системи виявлення уразливостей і реагування на кіберінциденти та кібератаки, діє урядова команда реагування на комп'ютерні надзвичайні події України CERT-UA. З метою покращення координації діяльності суб'єктів сектору безпеки і оборони, які забезпечують кібербезпеку, утворено робочий орган Ради національної безпеки і оборони України – Національний координаційний центр кібербезпеки, рішення якого сприяють вирішенню найбільш складних проблем у цій сфері. Активно розвивається співпраця у сфері кібербезпеки з іноземними партнерами (Сполученими Штатами Америки, Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії, Федеративною Республікою Німеччина, Королівством Нідерланди, Японією тощо), поглиблюється співробітництво з ЄС та НАТО, проводяться кібернавчання за участю інших держав та міжнародних організацій. Водночас діяльність суб'єктів національної системи кібербезпеки залишається недостатньо скоординованою і такою, що спрямована на виконання лише поточних завдань.

За результатами експертних оцінок, стан реалізації Стратегії кібербезпеки України, затвердженої Указом Президента України від 15 березня 2016 року № 96, за визначеними показниками не перевищує 40 %. Невирішеними залишилися питання оперативного обміну інформацією про кіберзагрози, ефективної системи підготовки кадрів та дієвої моделі державно-приватного партнерства. Не-

достатніми були визнані організація і проведення наукових досліджень у сфері кібербезпеки [36]. Експерти зазначали, що проблема ефективного забезпечення кібербезпеки потребує комплексного вирішення і скоординованих дій на національному, регіональному та міжнародному рівнях для запобігання, підготовки, реагування та відновлення інцидентів з боку органів влади, приватного сектора і громадянського суспільства. З огляду на сучасні суспільно-політичні та інформаційні виклики визначення політичних, науково-технічних, організаційних та просвітницьких напрямів конструювання ефективної системи кіберзахисту у межах комплексної протидії кіберзагрозам сприятиме формуванню ефективного механізму протидії загрозам у кібернетичній сфері, випереджальному реагування на динамічні зміни, що відбуваються у кіберпросторі, розробленню та впровадження ефективних засобів та інструментів можливої відповіді на агресію у кіберпросторі, яка може застосовуватись як засіб стримування військових конфліктів та загроз у кіберпросторі [37, с. 156].

Як справедливо вказує В. Роллер, агресія Російської Федерації триває з різною інтенсивністю та в різному операційному середовищі. Поряд із застосуванням звичайного – кінетичного – озброєння під час ведення бойових дій спостерігається інтенсивне використання інформаційно-комунікаційних технологій для досягнення військової мети. За 2019 рік в Україні зафіксовано до одного мільйона кіберзагроз, а лише за перше півріччя 2020 року локалізовано 356 кібератак на об'єкти критичної інфраструктури держави. Унаслідок втручання в роботу інформаційно-комунікаційних систем, що забезпечують функціонування частин та підрозділів ЗСУ, може бути завдана значна шкода як економічного, так і військового характеру (виведення з ладу високотехнологічного озброєння та техніки в частині програмного забезпечення унеможливлює його застосування в районі Операції об'єднаних сил за призначенням, що, в свою чергу, ставить під загрозу виконання поставлених завдань).

Стратегічний напрям розвитку держави з метою вступу до Європейського Союзу, прагнення України стати членом Північноатлантичного Альянсу, що задекларовано в Конституції України та визначено в основних нормативно-правових актах вищого рівня, передбачає досягнення відповідного рівня взаємосумісності з підрозділами країн-членів НАТО, в тому ж числі і в питаннях кібероборони. Порівняльний аналіз правового забезпечення заходів кібе-

роборони в державах-членах НАТО та України свідчить про необхідність удосконалення вітчизняного законодавства та приведення його у відповідність до принципів та процедур визначених у стратегічних та оперативних документах НАТО – Allied Joint Doctrine for Cyberspace Operations; Allied Joint Doctrine for 14 Communication and Information Systems; Allied Joint Doctrine for Electronic Warfare; Allied Joint Doctrine for Information Operations тощо [38, с. 13–14].

У цілому аналіз реалізації Стратегії кібербезпеки України 2016 року дав змогу виокремити низку системних проблем. Однією з виявлених проблем стала недостатня чіткість визначених пріоритетів і напрямів забезпечення кібербезпеки України, значна частина яких не мала зрозумілої кінцевої мети та була неконкретною. Незадовільним був рівень планування заходів з реалізації Стратегії кібербезпеки України, затвердженої Указом Президента України від 15 березня 2016 року № 96, заплановані заходи не завжди корелювалися із визначеними нею завданнями. Реалізація зазначеної Стратегії була ускладнена відсутністю цілісного бачення (програми) розвитку спроможностей основних суб'єктів національної системи кібербезпеки, обмеженістю ресурсного забезпечення функціонування цієї системи, відсутністю належної державної підтримки розвитку її інституційного забезпечення. Не були розроблені індикатори виконання Стратегії кібербезпеки України, затвердженої Указом Президента України від 15 березня 2016 року № 96, що ускладнило процес оцінювання її результативності та виокремлення незавершених завдань. Участь у реалізації названої Стратегії переважно брали суб'єкти сектору безпеки і оборони, недостатньо залучалися інші державні органи, наукові установи та громадськість. До виконання завдань із розвитку наукового потенціалу та поширення кіберграмотності недостатньо залучалися заклади освіти та наукові установи. Надзвичайно важливі для розвитку національної системи кібербезпеки завдання цієї Стратегії кібербезпеки України, не були виконані, зокрема не сформовано перелік об'єктів критичної інформаційної інфраструктури й не створено модель державно-приватного партнерства. Розвиток цифрової грамотності здійснювався без чіткої програми, кібернавчання проводились епізодично [36].

З урахуванням наявних проблем 26 серпня 2021 року було затверджено нову Стратегію кібербезпеки України (далі – Стратегія), яка враховує попередній досвід і проблеми, стан кібербезпеко-

вого середовища на національному та міжнародному рівні, а також положення Стратегії кібербезпеки ЄС на цифрове десятиліття, стратегій кібербезпеки окремих держав – членів ЄС та держав – членів НАТО. Передбачається, що ефективність реалізації Стратегії визначатиметься через постійний моніторинг її виконання та має спиратися на чітку систему індикаторів стану кібербезпеки, які буде розроблено протягом першого року реалізації Стратегії. Індикатори мають визначати прогрес, якого досягли суб'єкти забезпечення кібербезпеки в реалізації Стратегії з таких питань, як виконання стратегічних завдань у межах цілей, визначених Стратегією (за кожним завданням), досягнення стратегічних цілей, визначених Стратегією (за кожною ціллю), рівень впливу заходів, що здійснюються в межах Стратегії, на національну систему кібербезпеки та цифрову трансформацію держави. Упровадження індикаторів стану кібербезпеки забезпечить покращення процесу моніторингу виконання Стратегії у реальному часі з використанням сучасних вебресурсів (онлайн-платформ), прозорість вжитих заходів для суспільства і держави. Посилення впливу національної системи кібербезпеки на суспільний розвиток визначатиметься за такими критеріями: рівень довіри населення до держави щодо безпечності кіберпростору, формування безпечного інформаційного суспільства, в якому до заходів кібербезпеки, крім державних інституцій, будуть залучені приватні суб'єкти та громадяни, рівень захищеності національних інтересів у сфері кібербезпеки (як приклад, рівень впливу на розвиток ситуації, пов'язаної з агресією Російської Федерації проти України). За допомогою розгалуженої системи індикаторів визначатиметься стан досягнення умов для безпечного функціонування кіберпростору, його використання в інтересах особи, суспільства і держави. Система індикаторів міститиме базові індикатори стану кібербезпеки, індикатори розвитку національної системи кібербезпеки та індикатори стану кіберзахисту критичної інформаційної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів та інформації, вимогу щодо захисту якої встановлено законом, що дасть змогу комплексно оцінювати результативність та ефективність реалізації Стратегії [36].

Ми погоджуємося з авторами, які вважають, що урядування у сфері кібербезпеки – це нова і методологічно складна сфера досліджень. З огляду на мізерність емпіричних даних усі види висновків можуть бути лише попередніми, і до них слід ставитися з гра-

ничною обережністю. З огляду на ці застереження можна стверджувати, що кібербезпека за своїми основними характеристиками меншою мірою сприяє міжнародному співробітництву, ніж інші проблемні сфери, і це може призвести до загострення різних проблем співробітництва. Але більш проблематичним є те, що багато держав зі слабким кіберзахистом просто серйозно не дбають про вирішення цієї проблеми і тим самим створюють суспільну шкоду. На щастя, існує група держав та міжнародних організацій, готових і здатних надати допомогу в забезпеченні кібербезпеки. Чого досі не вистачає, то це надійних санкцій проти тих, хто нехтує питаннями забезпечення кібербезпеки. Ініціативи щодо зміцнення довіри в кіберпросторі потребують наявності надійних режимів моніторингу, якими, проте, можна легко зловживати з метою шпигунства, тому політика колективного стримування кіберзагроз потребує інституційних гарантій від такого ризику. Нарешті, існує проблема орієнтації на відносні вигоди: держава потерпає від різних рівнів уразливості, можливостей і публічно-приватних відносин, через це глобальне регулювання будь-якого окремого аспекту кібербезпеки супроводжується асиметричним розподілом відносних вигід. І подолати цю проблему можна лише за допомогою вибудовування довірчих відносин співпраці між різними як глобальними, так і національними акторами [39].

Слід підтримати думку В. Бєлєвцевої, яка вважає, що у нормативно-правових актах, що регулюють питання забезпечення кібербезпеки України, необхідно визначати вид правового режиму та його носій, підстави введення, суб'єкт, що здійснює режимне управління, режимні заходи і правила діяльності. Оскільки режими здебільшого є пов'язаними з обмеженням, примусом і відповідальністю, їх первинне юридичне закріплення здійснюється законами, при цьому питома вага урядових і відомчих актів у режимному регулюванні має бути зведена до мінімуму. Під час розроблення засад застосування правових режимів забезпечення кібербезпеки України слід ураховувати, що у цій сфері існують і загальні, і спеціальні режими. Узагальнюючи викладене, зауважимо, що розробляти системи правових режимів забезпечення кібербезпеки України необхідно у таких напрямах: чіткого визначення предметів та об'єктів системи забезпечення кібербезпеки та її принципів, законодавчого відмежування системи правових режимів забезпечення кібербезпеки від інших, близьких за формами і цілями, видів діяль-

ності, перегляду системи органів, які здійснюють режимні функції, законодавчого закріплення їх вичерпного переліку та правового статусу, усунення паралелізму і дублювання в роботі, розроблення механізму взаємодії органів, які формують систему забезпечення кібербезпеки, як між собою, так і з іншими державними органами, подальшої деталізації в нормативних актах принципу законності, відповідно до якого застосування правових режимів забезпечення кібербезпеки може здійснюватися лише: а) компетентними органами (посадовими особами); б) у межах їх режимних повноважень; в) з дотриманням процедур (термінів, форм, методів тощо) видачі відповідного дозволу, заборони чи припису; удосконалення і законодавчого закріплення режимного провадження, посилення відповідальності посадових осіб, до повноважень яких належать режимні функції, удосконалення механізму захисту прав громадянина і людини під час застосування правових режимів забезпечення кібербезпеки тощо [40, с. 111].

Про необхідність деталізації прав та обов'язків посадових осіб у сфері забезпечення інформаційної безпеки в цілому та кібербезпеки зокрема згадувало багато дослідників [41–47], однак, на жаль, стан правової регламентації у досліджуваній сфері є дуже далеким від оптимального. Крім того, як влучно зауважує О. Золотар, вирішення на законодавчому рівні потребує низка питань, тісно пов'язаних з інформаційною безпекою людини, зокрема створення правової основи для освіти протягом життя як необхідної умови існування людини в інформаційному суспільстві, врегулювання питань щодо надання психологічної і психотерапевтичної допомоги, а також інших видів послуг, що використовують методи інформаційно-психологічного впливу; підвищення поінформованості громадян про свої права і свободи через формальні джерела інформації; ефективне регулювання ЗМІ, особливо нових медіа з метою забезпечення дотримання стандартів журналістської діяльності; створення умов для розвитку критичного мислення та оволодіння іншими інструментами, життєво необхідними в умовах формування інформаційного суспільства, особливо в уразливих категорій населення, подолання цифрової нерівності в географічному та демографічному (віковому) вимірі тощо [48; 49].

На нашу думку, протидія інформаційно-психологічним операціям потребує такого ж зваженого підходу, який має ґрунтуватися на науковому підґрунті та враховувати надбання соціологічних,

психологічних і технічних наук щодо побудови ефективних стратегій інформаційної безпеки.

На нашу думку, проблеми вдосконалення правового забезпечення протидії загрозам національній безпеці в інформаційній сфері складаються з трьох основних блоків. Перший з них пов'язано із створенням ефективної системи протидії інформаційно-психологічним операціям противника. За допомогою інформаційно-психологічних операцій усуваються перешкоди на шляху досягнення військових та політичних цілей, що може проявлятися у зменшенні впливу певних політичних лідерів, державних інституцій, інститутів громадянського суспільства тощо, що може відбуватися шляхом дискредитації, штучного створення конфліктних ситуацій, введення в оману у вигляді покладання відповідальності на певних осіб за дії, які було вчинено противником. Проведення спеціальних інформаційних операцій надає можливість забезпечити довготривалість певних досягнень у військовій чи політичній сфері завдяки формуванню громадської думки, спрямованої на захист певного стану суспільних відносин, бажаного для сторони впливу, а також запобігти відповідальності внаслідок маніпулювання свідомістю певної аудиторії з метою формування в неї думки щодо відсутності в діях сторони впливу порушення приписів національного та міжнародного законодавства. В умовах гібридної війни розвиток критичного мислення громадян, розуміння ними цілі та джерела інформаційних впливів і здатність самостійно будувати безпечні комунікації як складові інформаційної культури безпосередньо впливають на стан національної та особистої безпеки. Указане обумовлює включення до спеціальних вимог до осіб, які претендують на зайняття посад у державних органах, а також до військовослужбовців базового рівня розвитку інформаційних знань, умінь і навичок.

Отже, нейтралізація негативних наслідків інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на зниження авторитету органів державної влади України, Збройних Сил України та інших військових формувань і дестабілізацію суспільно-політичних процесів у державі потребує використання випереджувальної стратегії протидії деструктивній пропаганді, основними напрямами якої в аспекті правового забезпечення інформаційної культури мають стати включення базового рівня розвитку інформаційних знань, умінь і навичок до вимог, які висуваються до кандидатів на військову службу та військових посадових осіб.

З огляду на сказане заслуговують на увагу Методичні рекомендації з використання соціальних мереж у Збройних Силах України, розроблені Головним оперативним управлінням Генерального штабу Збройних Сил України та погоджені із зацікавленими органами військового управління та структурними підрозділами Генерального штабу Збройних Сил України. Положення цих Рекомендацій не мають на меті обмежити свободу спілкування військовослужбовців та працівників Збройних Сил України у соціальних мережах, а навпаки, спрямовуються на усвідомлення ними необхідності виконання правил і наданих рекомендацій з метою забезпечення особистої безпеки та безпеки членів їх родин, дотримання режиму секретності, а також забезпечення виконання заходів безпеки застосування військ (сил). У Методичних рекомендаціях визначено небезпечні фактори під час роботи в Інтернеті, приклади службової і конфіденційної інформації та можливі наслідки її поширення в соціальних мережах (медіа), охарактеризовано порядок створення офіційних сторінок органів військового управління, військових частин і підрозділів Збройних Сил України у соціальних мережах та вимоги до них, описано порядок створення офіційного акаунту та його верифікації, сформульовано вимоги до інформації, яка поширюється на офіційних сторінках, визначено правила поведінки в соціальних мережах та запропоновано рекомендації щодо захисту інформації в соціальних мережах та месенджерах [50]. Структурованість і конкретність Методичних рекомендацій з використання соціальних мереж у Збройних Силах України надають можливість розглядати їх як позитивний приклад протидії загрозам, що виникають під час використання військовослужбовцями соціальних мереж.

Другий блок заходів з удосконалення правового забезпечення протидії загрозам національній безпеці в інформаційній сфері має охоплювати зміцнення правового статусу суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки та, що особливо важливо, створення дієвого механізму юридичної відповідальності за неналежне виконання покладених на них обов'язків [51–54]. Це, зокрема, охоплює вдосконалення адміністративної відповідальності за порушення права на інформацію (ст. 212-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Третій блок заходів з удосконалення правового забезпечення протидії загрозам національній безпеці в інформаційній сфері пов'язано із розбудовою системи стратегічних комунікацій.

Стратегічна комунікація має кілька основних форм. Так, зв'язки з громадськістю орієнтовано насамперед на інформування зовнішнього реципієнта, тому вони значною мірою мають відповідати його базовим світоглядним установкам, інакше кажучи, бути спрямованими на застосування однієї мови понять і символів. Істотним доповненням до зв'язків із громадськістю має стати публічна дипломатія – цілеспрямована діяльність держави, спрямована на пряму взаємодію з громадянами, громадськими діячами, журналістами та іншими лідерами громадської думки за межами країни. Публічна дипломатія доповнює традиційну міждержавну дипломатію, в якій переважає офіційна взаємодія професійних дипломатів. Неформальність публічної дипломатії значно спрощує процес взаємодії з громадянами іншої держави та формує позитивне ставлення до політики і національних інтересів країни, спонукає до дій на їх підтримку. Формою стратегічної комунікації є і інформаційні операції. Стратегічна комунікація покликана забезпечити політику держави за межами національних кордонів. Основним об'єктом дії є певна цільова аудиторія – політична (економічна, наукова, культурна тощо) еліта тієї держави, стосовно якої вчиняють відповідні дії [55, с. 11]. Ми повністю погоджуємося з науковцями, які вважають, що вдосконалення правового регулювання стратегічних комунікацій у секторі безпеки та оборони має безумовно впливати на підтримання позитивного іміджу сектору, формування суспільної думки з питань, що належать до компетенції суб'єктів сектору. Для забезпечення дієвої системи стратегічних комунікацій у секторі безпеки та оборони України потрібні ефективна координація та взаємодія суб'єктів між собою, а також міжвідомча взаємодія з іншими міністерствами, державними установами та неурядовими організаціями. Ми підтримуємо думку про те, що правильно налагоджений механізм стратегічних комунікацій у секторі безпеки та оборони є необхідною умовою для досягнення перемоги у гібридній війні з країною-агресором.

Отже, здійснення стратегічних комунікацій належної якості є обов'язком суб'єктів сектору безпеки і оборони, який має знайти своє закріплення в законодавчих і підзаконних правових актах, які визначають адміністративно-правовий статус цих органів, або в

окремому нормативно-правовому акті [56, с. 209]. Указане, у свою чергу, потребує визначення найбільш типових ситуацій, у яких виникають інформаційні загрози під час здійснення стратегічних комунікацій, і розроблення механізмів найбільш ефективного подолання вказаних загроз.

Список використаних джерел

1. Кір'ян В. О. Інформаціологічний зміст ідеології безпеки. *Правова інформатика*. 2012. № 33 (1). С. 39–43.
2. Шопіна І.М., Коропатнік І.М. Роль інформаційної культури в підвищенні ефективності функціонування Збройних Сил України. *Наука і правоохорона.* 2017. № 2. С. 47–54.
3. Про національну безпеку: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII . *Відомості Верховної Ради України*. 2018. №31. Ст.241.
4. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII. *Відомості Верховної Ради України* .2017. № 45. Ст. 403.
5. Кузьменко О. В. Правова детермінація поняття публічне адміністрування. *Повітряне і космічне право*. 2009. № 3. С. 20–24.
6. Лукянець Д.М. Форми реалізації державної влади в сучасній Україні. *Правова держава : щорічник наукових праць.* 2012. Вип. 23. С. 233–239.
7. Пилипишин В. П. Адміністративний аспект публічного адміністрування. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2015. № 6. С. 68–71.
8. Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 року № 75/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 11.02.2021 року)
9. Литвиненко О. Інформація і безпека. *Нова політика*. 1998. № 1. С. 47–49.
10. Фурашев В.М. Питання законодавчого визначення понятійно-категорійного апарату у сфері інформаційної безпеки. *Інформація і право.* 2012. № 1(4). С. 46– 56.
11. Кормич Б.А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України: Монографія. Одеса: Юридична література, 2003. 472 с.

12. Золотар О. О. Класифікація інформаційної безпеки. *Інформація і право.* 2011. № 2. С. 109–113.

13. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (дата звернення 11.02.2021 року).

14. Онопрієнко С.Г. Класифікація елементів інформаційної культури. *Форум права*. 2016. № 5. С.135–138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ FP_index.htm_2016_5_24 (дата звернення 11.02.2021 року).

15. Цифрова грамотність державних службовців 1.0. на базі інструментів Google. URL: https://osvita.diia.gov.ua/courses/civil-servants (дата звернення 11.04.2021 року)

16. Шопіна І.М. «Запозичена праця»: перспективи правового регулювання. *Форум права.* 2006. № 3. С. 129–135. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2006-3/06simppr.pdf (дата звернення 11.02.2020).

17. Доктрина інформаційної безпеки України: затверджена Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text (дата звернення 22.08.2021 року).

18. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным. *Вопросы философии*. 1992. № 12. С. 34–39.

19. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / общая редакция и послесловие В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича, Ю. В. Сачкова; пер. с англ.. Ю. А. Данилова. Москва: Прогресс, 1986. 432 с.

20. Литвиненко А. В. Специальные информационные операции и пропагандистские кампании. Київ: Ардос, 2000. 346 с.

21. Боброва А. Г. Феномен нетрадиційного політичного насилля. *Наукові записки. Збірник. Сер. Політологія і етнологія*. Київ: ІПіЕНД, 2002. Вип. 21. С. 54–60.

22. Богачов С. В. Інформаційна культура через засоби правової освіти. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2011. № 2 (5). С. 77–82.

23. Шевченко О. Інформаційно-психологічні операції: концептуальні підходи НАТО і провідних країн світу. *Соціальна психологія*. 2004. № 2 (4). С. 111–121.

24. Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Методичний підхід до виявлення ознак проведення спеціальної інформаційної операції. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2012. Вип. 2(31). С. 89–92.

25. Галамба М. Сутність, види та методи спеціальних інформаційних операцій. *Юридичний журнал*. 2007. № 1.

26. Богданов Э. Пентагон и «психологическая война». *Зарубежное военное обозрение*. 1980. № 8. С. 6–9.

27. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / под общ. ред. А. Е. Тараса. Минск: Харвест, 1999. 448 с.

28. Токов Е., Касюк А. Психологические операции вооруженных сил США в войнах и конфликтах XX века. *Зарубежное военное обозрение*. 1997. № 6. С. 12–17.

29. Черник П. П., Шумка А. В. Інформаційно-психологічні операції у війнах та збройних конфліктах другої половини XX – початку XXI ст. *Держава і армія*. 2008. №634. С. 19–23.

30. Гавловський В. Д. Правоохоронний моніторинг соціальних мереж. *Правова інформатика.* 2014. № 3. С. 19–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pinform_2014_3_5 (дата звернення 22.08.2021 року).

31. Гавловський В.Д. Теоретичні засади відстеження використання соціальних мереж у деструктивних цілях. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2012. № 1 (27). С. 247–257.

32. Постанова Коломийського міськрайонного суду Івано-Франківської області у справі № 346/200/17 від 14 лютого 2017 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64723526 (дата звернення 22.08.2021 року).

33. Вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 19 лютого 2016 року у справі № 607/16616/14-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55977478 (дата звернення 22.08.2021 року).

34. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 12 травня 2016 року у справі № 344/4742/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:

http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57626315 (дата звернення 22.08.2021 року).

35. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016#n11 (дата звернення 22.08.2021 року)

36. Стратегія кібербезпеки України. Безпечний кіберпростір – запорука успішного розвитку країни: затверджено Указом Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021/conv#Text (дата звернення 22.08.2021 року).

37. Трофименко О., Прокоп Ю., Логінова Н., Задерейко О. Кібербезпека України: аналіз сучасного стану. *Захист інформації*. 2019. Т. 21. № 3. С. 150–156. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12213/statya_Trofymenko_Prokop_Loginova_Zadereyko_CYBERSECURITY%20OF%20UKRAINE.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 22.08.2021 року).

38. Роллер В.М. Правові засади забезпечення кібероборони в Україні: дис. …доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Київ, 2021. 219 с.

39. Obodiak V., Kotukh Y. Основні виклики урядування у сфері кібербезпеки. *Theory and Practice of Public Administration*, 2020. №4(71). С. 38–46.

40. Бєлєвцева В. В. До питання застосування правових режимів забезпечення кібербезпеки в Україні. *Інформація і право. 2020. №* 4 (35). С. 106–112.

41. Грібоєдов С. М. Удосконалення державного планування у сфері забезпечення кібербезпеки в умовах гібридних загроз. *Інформація і право.* 202. № 1 (36). С. 114–122.

42. Khomiakov D., Khrystynchenko N., Zhukov S., Shopina I., Shpenov D. Cybersecurity: Legal and Organizational Support in Leading Countries, NATO and EU Standards**.** *Journal of Security & Sustainability Issues.* 2020/3/1. Volume 9, Issue 3. P. 977–992.

43. Кавин С.Я. Правові засади забезпечення кібербезпеки в державах-членах Європейського Союзу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. №87. С. 51–58.

44. Хоббі Ю. Право людини на кібербезпеку: проблеми визначення та гарантування. *Юридичний вісник.* 2020. № 2. С. 37–43.

45. Пилипчук В.Г., Брижко В.М., Доронін І.М. та ін. Захист прав, приватності та безпеки людини в інформаційну епоху: монографія; за заг. ред. акад. НАПрН України В.Г. Пилипчука. Київ-Одеса : Фенікс, 2020. 260 с.

46. Тарасюк А. В. : монографія. Кібербезпека України на сучасному етапі державотворення: теоретико-правові основи. Київ; Одеса : Фенікс, 2020. 404 с.

47. Головко О. М. Медіабезпека людини: засади інформаційно-правової політики: Монографія – Київ: Видавничий дім «АртЕк». 2019. 168 с.

48. Золотар О.О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика: монографія. К.: «АртЕк», 2018. 446 с.

49. Золотар О.О. Особливості інформаційної безпеки людини в умовах гібридної війни. *Інформація і право*. 2017. № 3(22). С. 124–131.

50. Методичні рекомендації з використання соціальних мереж у Збройних Силах України: затверджено Головнокомандувачем Збройних Сил України 1 вересня 2021 року. URL: http://stratcom.nuou.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%B7_%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6.pdf (дата звернення 12.09.2021 року)

51. Онопрієнко С.Г. Протидія загрозам національній безпеці в інформаційній сфері: правовий аспект. *Наука і правоохорона*. 2019. № 4. С. 399–403.

52. Онопрієнко С.Г. Інформаційна безпека сфери публічного адміністрування. *Наука і правоохорона*. 2020. № 2. С. 98–102.

53. Онопрієнко С. Г. Вектори розвитку правового регулювання інформаційної безпеки. *Science and innovations in the 21st century: матеріали* І Всеукраїнської Інтернет-конференції студентів та молодих вчених (м. Мелітополь, 12 травня 2021 року). С. 143–144. http://www.tsatu.edu.ua/im/wp-content/uploads/sites/24/onopriyenko.pdf (дата звернення 22.08.2021 року).

54. Онопрієнко С.Г. Проблеми протидії інформаційним загрозам у сфері національної безпеки. *Наука права національної*

безпеки і військового права в умовах реформування системи освіти і науки України: . Збірка тез доповідей учасників круглого столу. (25 травня 2021 року) / за заг. ред. І.В.Толока. К., 2021. С. 42–43. https://mil.univ.kiev.ua/files/309_2086403079.pdf (дата звернення 22.08.2021 року).

55. Основи стратегічних комунікацій у сфері забезпечення національної безпеки та оборони: навч. посіб. / О. Сальнікова, І. Іжутова та ін. Київ: НУОУ імені Івана Черняховського, 2020. 85 с.

56. Остапенко І. О. Перспективи правового регулювання стратегічних комунікацій у секторі безпеки і оборони. *Правова наука і державотворення в Україні у світлі сучасних глобалізаційних викликів: історія, теорія, практика:* Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції *(м.* Маріуполь, 11 червня 2021). Маріуполь, Кривий Ріг, 2021. С. 207–209.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Єсімов Сергій Сергійович – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративно-правових дисциплін Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ;

Ковалів Мирослав Володимирович – кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ;

Коропатнік Ігор Михайлович – доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри правового забезпечення Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Остапенко Інна Олегівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правового забезпечення Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Онопрієнко Станіслав Григорович – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри правового забезпечення Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Хом'яков Дмитро Олегович – кандидат юридичних наук, начальник науково-дослідної лабораторії проблем права воєнної сфери Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Христинченко Надія Петрівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри безпеки та правоохоронної діяльності юридичного факультету Західноукраїнського національного університету;

Шопіна Ірина Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративно-правових дисциплін Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ОНОВЛЕНА ДОКТРИНА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СЕКТОРІ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Колективна монографія

Видано в авторській редакції
Відповідальний за випуск – Олег Дук

Підписано до друку 02.12.2021 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 30,02
Наклад 100. Зам. 124/28-11

Видавництво “СПОЛОМ”. 79008 Україна,
м. Львів, вул. Краківська, 9. Тел.: (380-32) 297-55-47.
E-mail: spolom_lviv@ukr.net. Свідоцтво суб’єкта видавничої діяльності:
серія ДК, № 2038 від 02.02.2005 р.

Друк ФОП Гуменецький М. В. 81630 Львівська обл.,
Миколаївський р-н, с. Гонятичі, вул. Польова, 10.
Свідоцтво фізичної особи підприємця:
№ 083613 від 18.08.2008 р.